За Державність

Матеріали до історії Війська Українського



Збірник 8

Українське Воєнно-Історичне Товариство

1. збирає, вивчає, опрацьовує та видає друком матеріяли, дотичні до історії Війська Українського з часів визвольних змагань останньої доби та з часів минулих,

2. дбає про впорядкування та про охорону памятників лицарям Війська Українського, що життя своє положили за Волю та Державність України,

УКРАЇНСЬКЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО існує і переводить свою працю без жадних допомог і субсидій і через це звертається з проханням до КОЖНОГО СВІДОМОГО УКРАЇНСЬКОГО ПАТРІОТА підтримати морально і матеріяльно товариство чи то воєнно-історичною працею для журналу „За Державність" чи вступом у дійсні або почесні члени т-ва, чи офіруючи можливу квоту на його діяльність.

Друковані заяви для вступу в члени т-ва, на бажання, висилає безпроволочно Управа Т-ва.

Редакція „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ" просить українську старшину і козацтво збирати і пересилати до Редакції: воєнно-історичні документи, описи боїв, пляни і схеми до них, описи й світлини з життя і чинів військових частин, фотоґрафії командирів, старшин, козаків, військових стягів, зразків уніформ, зброї та ін.

ЗБІРНИКИ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ" крім основного матеріялу містять багато ілюстрацій до свого тексту і виходять в ориґінальній окладинці роботи славного українського артиста-маляра Петра Холодного (батька).

ЗБІРНИКИ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ" — це славна історія наша, писана кровю Війська Українського.

Адреса Управи Т-ва і Редакції:

Warszawa 22, ul. Opaczewska 54 m. 16. Pułk. M. Sadowśkyj.

За державність.

88

3

ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКА УКРАЇНСЬКОГО

ЗБІРНИК 8.

ВАРШАВА 1938

ВИДАЄ УКРАЇНСЬКЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

4

POUR L'INDÉPENDANCE

Matériaux pour servir l'histoire de
l'armée ukrainienne

RECUEIL 8.

VARSOVIE 1938
PUBLIÉ PAR LA SOCIÉTÉ UKRAINIENNE D'HISTOIRE MILITAIRE

РЕДАҐУЄ КОЛЕҐІЯ:

ґен. В. ЗМІЄНКО, полк. М. САДОВСЬКИЙ і сотн. Ю. НАУМЕНКО

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

ПОЛКОВНИК МИХАЙЛО САДОВСЬКИЙ.

ВІДБИТО В ДРУКАРНІ „ҐРАФІЯ“ ПІД УПРАВОЮ ГРИГОРІЯ АНДРІЇВА.
ЛЬВІВ, ВУЛ. ТИХА 5. ТЕЛ. 202-83.

Зміст — Table des Matières:

Оздоби та ілюстрації до цього збірника виконали:
Малюнок для окладинки — арт.-мал. проф. Петро Холодний (батько).
Схеми креслив хор. М. Фурман-Шаубе.

Від Редакції.

Редакція не бере на себе відповідальности за стислість даних, що їх подають у своїх працях П. Т. Автори.



ВИБУХ АРТИЛЄРІЙСЬКИХ СКЛАДІВ у Київі на Звіринці 6-го червня 1918 р.
(До спомннів сотника С. Левченка).



МОЛЕБЕНЬ НА СОФІЙСЬКОМУ МАЙДАНІ у Києві 10-го червня 1917 року біля памятника гетьманові Богданові Хмельницькому перед оголошенням першого універсалу Української Центральної Ради до народу України.

ПЕТРО ЄРОШЕВИЧ
Ґенерального штабу ґенерал-поручник.

З боротьби українського народу за свою незалежність.

ЧАСТИНА І.

ЧАСИ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО І ПОВСТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ЙОГО ВЛАДИ.

Від українізації 12 піш. дивізії і частин XI Армійського Корпусу при Центральній Раді до Гетьманату Скоропадського.

В середині літа 1917 р. 12 піша дивізія, якою я командував, стояла в Румунії під Чернівцями, кілом. 8—12 від цього міста, прикриваючи правим крилом м. Новоселиці. Революція й розклад російської армії 12 дивізію мало зачепили: це були старі полки з твердими традиціями й добрим складом старшин; в своєму складі дивізія мала до 70% українців. В кінці вересня я дістав призначення на командира XI армійського корпусу, до якого входили 12, 32 і 159 дивізії. Одначе стан 32 дивізії, а особливо 159, був недобрий, тому хоч я й приняв командування XI корпусом, але 12 дивізії не здав і опирався на неї, як на міцну ще силу.

В початку грудня було переведено українізацію 12 дивізії; старі знамена сховано, а жовтоблакитні прапори розгорнулись над полками; москалів і поляків забезпечено всім потрібним і відправлено додому. 159 дивізію штаб армії взяв до резерви; 32 дивізія українізації не піддавалась; хоч склад її був наполовину український, але туди вже влізли большевицькі аґітатори й перешкодили українізації; мені лишалося просто розіслати наказ, щоб усі українці XI корпусу прибули до 12 дивізії. На другий же день до мене почали прибувати звідусюди піхота і кулеметчики, з кіньми, двоколками і набоями, і не тільки XI корпусу, а й з інших корпусів армії, — я зробився міцним і щодня зростав; цьому почасти сприяло те,що я був дуже багатий на харчі й одяг, завдяки здібному інтендантові, хоч і звичайному урядовцеві, Павличенкові.

На фронті усе стояло в порядку. Француз (Attaché militaire), що обїзжав позицію, був надто здивований й оповідав, що навколо повний розклад, а у вас, як у Франції. Ми йому на це сказали, що не як у Франції, а як в Україні і що все це завдяки переведеній українізації.

Виходячи з загальної ситуації стояти на фронті не було пощо; з Камянця Подільського прийшло прохання від населення, щоб до міста прибули українські частини. Полки 12 дивізії були з Поділля, тому

в середині лютого 1918 року, передавши позицію румунській жандармерії, я вирушив тилами фронтових військ на Хотин, Камянець Подільський. Війська, які стояли на фронті і мітинґували, зачувши про наш рух, заголосили, що „українці зайшли їм в тил", і спішно почали розбігатись, а деякі українці з них прилучатись до нас. Я щодня робився дужчим; цьому ще трохи сприяли повні походні кухні з одним фунтом мяса вдень на людину.

В Хотині були вже правдиві большевики, які намагалися нас затримати, але наш аванґард відразу їх розігнав.

З Камянця Подільського почали приходити вісти, що Кавказький (трохи збольшевичений) корпус ухвалив нас в Камянець не впускати; це вже було погано; якось ні у кого не підіймалась рука починати громадянську війну. Але нічого не вдієш. Написав я наказ, що Камянець Подільський — це наше місто, а Кавказький корпус може собі їхати на Кавказ — перечити йому не буду; якщо ж Кавказький корпус буде нас не пускати, то прийдеться нам взяти Камянець з бою. Ми ще не знали, що до Камянця насунувся і XII корпус вже цілком збольшевичений. Наш підхід був для Кавказького та XII армійського корпусів несподіванкою, бо останній перехід ми зробили надто великий; вранці наш аванґард уже підійшов до Турецького мосту. Міст займала застава, а за мостом, на високому мурі стояли кулемети й резерв. Наш аванґард зупинився — його не пускали. Головні сили підійшли до аванґарду; хитатись було не можна — прийшов час начальникові давати власний приклад. Викликав я наперед ударний курінь і музику. Оркестра заграла марш, я в каріер кинувся на міст, за мною конвой і ударний курінь. Заставу було знято, а резерв дав кілька стрілів з кулемета і втік.

З українськими прапорами й музикою українська дивізія вперше вступила в своє українське місто.

Частини Кавказького і XII армійського корпусів, що були в місті, перелякались і поховалися по касарнях. Ми зайняли семинарію, яко цитаделю, це був великий дім, який мав парк, оточений муром, — і розмістили частини по місту навколо семинарії.

В Камянці було два штаби корпусів: один — Кавказького, на чолі з ґенерал-лейтенантом, кн. Ерістовим і другий — XII-ий на чолі з якимсь молодим „виборним" недоучкою. Князь Ерістов пропонував мені зайняти якийсь участок позицій. Це я відхилив, сказавши, що приступаю до демобілізації. Незабаром увійшов до мене маленький, рудий, навіть безусий, молодий старшина. Представився: — „Комкор XII". — „Ви?" — „Да, я". — Я відповів: — „Комкор XI". Він: — „Чого ви сюди прийшли?" — „Прийшов демобілізуватись". — „Навіщо ви зайняли цю цитаделю-семинарію?" — „Це мені вигідно". — „Я вам пропоную залишити Камянець". — „А я вам пропоную: ідіть до біса!" — закричав я роздратований і випер його.

Не буду описувати дрібних подій, суперечок і збройних демонстрацій тієї бриґади XII корпусу, що стояла в Камянці (всього 2 полки; решта стояла навколо Камянця). Днів через 3—4 стало ясно, що з цими полками треба покінчити; але вони довідалися про мої заходи і прислали делеґацію з проханням не починати внутрішньої війни: во-

ни будуть сидіти тихо й незабаром вийдуть. Справді, вони до часу притихли.

Я з дивізією опинився в обставинах тяжких. Звязку з Українською Центральною Радою не було; тилові апарати — харчовий і грошевий припинили свої функції; крім Господа Бога наді мною нікого не було; треба було поступати залежно від обставин, з власного розуміння.

Центральна Рада, випустивши 9 січня 1918 р. 4 універсал, не подбала про техніку його виконання щодо війська; видно, що там для цеї ділянки не було людей реальної праці, або її не було змоги переводити. *)

В універсалі було зазначено: „Одночасно з тим, як армія буде демобілізуватись, приписуємо відпускати додому деяких салдат, а після затвердження мирових договорів — розпустити армію зовсім; потім, замісць постійної армії, завести народню міліцію, щоби військо наше служило обороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств".

4-й універсал, як акт надзвичайної ваги — проголошення самостійности України — наведеним приписом щодо війська руйнував фундамент державности — постійну реґулярну армію.

Якщо б приписано було українізовані частини не демобілізувати, а попереносити їх в призначені місцевости на території держави, то була б і держава.

Захоплені соціялізмом тодішні керівники були цілком поза реальним життям.

Відпустивши старші роки дивізії і корпусу, я затримав останній затяг і охочих. Частину козаків з охотників зі старшинами відправив до Києва до розпорядимости Української Центральної Ради. Коней з авкціона не випродував, бо тоді б вони всі опинилися в Австрії, а роздав найбіднішим козакам з демобілізованих; також роздав і дефектовні вози — таким чином народнє майно пішло в середину України.

Підходили австрійці. XII корпус почав відходити. Я йому заборонив вступати в мій район Камянця, але він все ж уліз: прийшлося його пошарпати з кровопусканням, що дуже вдало зробив теперішний підполковник Силін (молодший).

Перечистили зброю, вози й інше військове майно; усе це було звезено на переховання до складів. Демобілізацію переведено досить пристійно. А грошей не було... Ні наказів, ні директив.

Я виїхав до Києва. В Ґенеральному Штабі якраз ішла праця в напрямі відбудови армії. Моя відповідь, що я кадрів не відпустив, викликала велику радість. В лютому 1918 р. я дістав призначення на командира 2 Подільського корпусу (спочатку називався — зєднаний) у складі 12 пішої, 3 стрілецької і 12 кінної дивізій.

Головний апарат постачання війська поволі налагоджувався. Я дістав трохи грошей і виїхав. По дорозі в Жмеринці дав трохи ґрошей

---

*) Вже через кілька днів по оголошенню 4 універсалу Центральній Раді враз з Урядом прийшлось спішно під натиском ворога залишати Київ. Тому й не диво, що не було змоги щось переводити. — Редакція.

для 3 стрілецької дивізії і передав радісну вістку про формування; те саме зробив у Камянці для 12 дивізії. Видав наказ про пересунення полків на місця сталих стоянок і про формування, а сам виїхав до Вінниці — місця постою штабу корпуса. Місяць тому усе звільняли, продавали і т. д., а тепер треба було знову збирати...

Справа формування війська і його орґанізації для мене була добре знайомим ділом. Яке щастя! Свідомість, що працюєш для своєї відродженої Держави, охопила мене цілого. Памятаю — був квітень, цвіла акація і сильним ароматом наповняла мій кабінет в готелі „Брістоль"; я з напруженою думкою сидів по ночах і працював.

Час проходив у розїздах: упорядкування величезних складів залишеного військового майна; зазнайомлення з відповідальними особами; припинення зловживань і грабунків і формування, формування...

Центр, Київ, працював поволі; почувалось, що там не було людини, яка б могла діло формування й орґанізації повести зі знанням і інтенсивно.

Двохмісячна напружена праця дала свої наслідки; стрілянину і грабунки припинено, склади військового майна заповнено і зінвентаризовано; касарні набирали вигляд житла. Головне, це обзнайомлення з відповідальним керуючим персоналом; не ображаючи гідности людини, треба було багатьох перенести до іншої праці, а на звільнені від них місця призначити людей на засаді умілого психольоґічного підбору.

Від проголошення Гетьманом Скоропадського до початку жовтня 1918 року.

29 квітня 1918 року появилось оголошення про обрання гетьмана всієї України Павла Скоропадського.

Провінціялам, що не були в курсі справ центра, властиво було незрозуміло, навіщо це Українська Центральна Рада оголосила незалежність України, яку й визнали Европейські держави; вона почала будувати й не так уже погано. Одне тільки зле — не зберегла армії. Почувалося, що вона не держить у руках Держави.

Гетьман, так гетьман! Незабаром одержав я телеґраму, щоб командири корпусів прибули до Київа представитися його Світлости Ясновельможному Панові Гетьманові всієї України.

У великій салі бувшого ґубернаторського дому, де жив тепер Гетьман, зібралося ріжних старших керівників, військових і цивільних, понад 100. Коли всі уставились на своїх місцях, з внутрішніх дверей вийшов осаул і голосно оповістив: „Ясновельможний Пан Гетьман усієї України!" Двері широко розчинились і з них вийшов Гетьман Павло Скоропадський. Високий, добре збудований, худий, коротко стрижений, голений, з вусами по анґлійськи, убраний у кавказьку черкеску з кинжалом; блідий, як білий папір; рухи його надзвичай еластичні — у всьому проглядала вихованість і добрий рід. За гетьманом ішло невеличке оточення, в якому звертав на себе увагу ґенеральний писар Полтавець-Остряниця, бо був підстрижений по запоріжському. Обійшовши всіх і обмінявшися з кожним декількома словами, Гетьман вийшов на середину салі і виголосив коротку промову, яка кінчалася словами: „...і всі сили покладу для добробуту самостій-

ної, незалежної нашої Неньки України". Пролунало гучне „Слава". Усіх було запрошено на обід (властиво сніданок), скромний, але смачний; обслуги мало, але вправна, — це була точна фотографія з „завтраку" у „Зимному двірці" у царя. Перше знайомство з Гетьманом на всіх зробило враження добре.

Розїхались по домах і взялися за працю. Штаби, ріжні команди сформовано було дуже хутко. Почалася праця, головним чином спрямована до затягнення поповнень. Міста дуже пожвавіли, торгівля ожила; всюди почало пробиватись енерґійне життя; карбованець пішов угору: анґлійський фунт стерлінґів коштував 28 карбованців.

На Поділлі адміністративний апарат приблизно вже до середини червня був майже цілком налагоджений; зясувалась велика невигода з причини перебування ґуберніяльного старости в Камянці Подільськім тоді, як штаб корпусу був у Вінниці. Дуже часто вводилося воєнний стан; уся влада тоді переходила до командира корпусу (у Вінниці), а ґуберніяльний староста був у Камянці; нарешті, у Вінницю настало приїхав заступник ґуберніяльного старости й тоді, за воєнного стану, він був докладчиком в усіх справах адміністративного керівництва.

Уже в червні, завдяки напруженій праці у війську, Подільський корпус сміло міг розпочинати збільшення кадрів і доведення їх бодай до норм передвоєнного мирного часу. Зробити затяг сам я не міг, бо грошей відпускалось тільки на визначену з Київа норму; попрохав дозволу Київа — Київ не дозволив. Я не міг вийти з диву... Для чого ж я так старався, навіщо ж та гарячкова напружена праця? Поїхав до Київа; напосів на Ґенеральний Штаб. Запитали: скільки й чого можу передати в Лівобережні корпуси. — Можу передати одягу, крім чобіт, на два корпуси і т. д., — відомости маєте в Головному Інтендантстві... Як видно, апарат спільної роботи в Київі був ще не на височині. Розмова з військовим міністерством теж наслідків не дала, але старий ґенерал Рогоза всетаки сказав: — Підіть ви до Гетьмана. — Пішов до Гетьмана; детально доповів йому про стан на Поділлі і про конечність найшвидчим темпом приступити до негайного розгортання армії.

Видно було, що і його розворушила ця справа; почав він нервово ходити по салі. — Знаєте, така заплутана політична ситуація... Це чортзна що... Почекайте трохи, я посуну це діло, пишіть, що потрібно, прямо до мене.

Я повернувся до Вінниці. Життя пробивалось усе жвавіше: повідчинялись крамниці, понаїзджали купці, переважно з Австрії, понавозили вина, делікатесів, предметів роскоші; фабрики, млини почали свою роботу; великий торг відбувався щотижня. Понаїзджали особи підозрілі: якийсь пан відчинив ресторан, кабарет, гру в макао і рулєтку; і це в такому малому місті, як Вінниця. Усі дозволи за добрими підписами мав з Київа; навіть до мене зголосився. Я йому кажу, що це ж не оплатиться у Вінниці; він відповів, що їхнє товариство по ріжних містах тільки намацує ринок, а далі в якомусь іншому місті буде вже закладено велику рулєтку.

Я одержав повідомлення, щоб прибути до Київа на спільну нараду усіх командирів корпусів та представників Ґенерального Штабу

і Військового Міністерства. Хвала Богові!.. Нарада відбувалася в помешканні Ґенерального Штабу. Я представив вичерпуючу доповідь про розгортання корпусу: що робити, як робити і т. д. Інші командири корпусів предложили те саме, з малими тільки варіянтами в залежности від місцевих обставин. Тільки один насмішив усіх. На запитання, які головні потреби його корпусу (Харківського), рішуче відповів: — Інженірна частина в корпусі нічого не робить — мені ще й досі помешкання не відремонтувала!..

На нараді ухвалено відправити переважно з Волинського, Подільського і інш. корпусів зайву амуніцію, одяг, зброю і т. п. в інші корпуси і затягти поповнення: праці на 15—20 днів.

Після цього було скликано вже спільну нараду з союзним командуванням.*) Головував від союзного командування майор Х., в присутності фельдмаршала Ейхгорна. Присутніх було дуже багато: нараду проваджено дуже вдало; зачепила вона не тільки справу розгортання, але й переформування центрального апарату. Та головною точкою все ж була справа розгортання корпусів. Біля цієї точки все крутяться, але конкретної відповіді на неї не дають; у всякому разі скінчилося запевненням, що справу ту буде урухомлено; ну, то й це добре. Запросили нас на обід. По обіді на веранді пили добре пиво (німці привезли до Київа своїх броварників), зфотоґрафувалися з фельдмаршалом Ейхгорном і т. п. Я з цієї наради вийшов з великим сумом на серці: почувалось уже, що це не свої, а німці затримують розгортання.

На другий чи третій день наш Ґенеральний штаб та Воєнне Міністерство давали від себе обід німцям в помешканні Ґенерального штабу; на нім були Гетьман і фельдмаршал Ейхгорн.

Виголошувалося промови; дійшла черга і до командирів корпусів. Старшим з нас був ґенерал Слюсаренко,**) але він схилився до мене і попрохав, щоб промовив я. — Казав я коротко: подякував за гостинність, за наради, які, ми певні, дадуть відповідні наслідки, і закінчив: — ...Але ми дуже просимо — не робіть нам перешкод, як з боку австро-німецької влади, так і наших центральних управлінь і ми хутко збудуємо міцну армію на славу нашої Неньки України і Гетьмана славу. Ефект був повний: Гетьман оплескував, а Ейхгорн, коли йому переклали промову, сміявся щиро. По обіді Гетьман підійшов до командирів корпусів, що стояли окремо, і сказав: — „Я діпну, пишіть мені...

Я почув, що я дещо зробив. Увечері вийшов на Хрещатик.***) Який рух! Пишні строї пань, нові авта, вітрини повні краму, у ювелірів за шклом горять самоцвіти. Хрещатик битком набитий веселою юрбою; кафе повнісінькі. Поїхав до театру: їдуть авта, екіпажі з заводовими кіньми, стрілою пролетів рисак в малому возі на ґумах; коло театру не можна протиснутись. Столиця!...

Ніколи Київ не мав такого блискучого вигляду, як літом 1918 р!..

---

*) Можливо я помиляюсь, яка нарада відбулась раніше: чи спільна, чи командирів корпусів, але це суті справи не міняє.

**) Я у нього в 1912 р. був за начальника штабу 43 пішої дивізії.

***) Головна вулиця у Київі.

У Вінниці я був звязаний своїм становищем, а тут вільний і непомітний; мене потягло злитися з цією хапаючою веселощів юрбою киян... Поїхав до свого знайомого купця, вихованця в Анґлії... — Гуддей. *) — А!.. — Не а, а одягайся й показуй Київ, але щоб від цього часу й до ранку я все побачив. — Ето можно. Поїхали до ресторану вечеряти. За буфетом гора закусок, та яких! — не гірше ніж у московському „Метрополі”, або в петербурському „Кюба”. Розговорились. Кажу, що я захоплений розвитком Київа, його рухом, торговлею.

— Гм..., — сказав мій приятель, — ти знаєш, я тепер працюю виключно на біржі, а біржа найчуйніший апарат; отой крам, що в вітринах, то не з власних фабрик, то випадково десь дістали й продають, а фабрики працюють дуже мало; я хотів відчинити фабрику сукна і взагалі вовняних виробів, а тепер боюсь; гроші перевів до Анґлії, а сам тільки спекулюю; в Київі — до 10 ігорних домів, де виграють і програють шалені гроші; й усі ці кубла мають дозволи від високих осіб; адміністрація дрібна та й велика хабарів вимагає — куди там Петерургові!... Я їзджу між Київом та Одесою; в Одесі фабрикантів і купців мало, більшість — спекулянти: сьогодні купив, завтра продав і т. д.

— Гм!.. — тепер вже сказав я, — чому ж це так?

— Чому? Скажу пізніше.

Над ранком поїхали за Дніпро в маленький ресторанчик. Почало світати; вийшли на бальков; сонце виринуло зза обрію й блискучим промінням ударило по золотих банях; Київ вставав у всій своїй чарівній красі!.. За кавою я пригадав приятелеві, що він обіцяв мені щось сказати „пізніше”.

— Бачиш, солідні купці, фабриканти й біржевики не вірять, що така благодать буде довго й тому солідно за роботу не беруться. Чому не вірять? Я ж казав про умови ділового життя. Судячи з поступовання зверхніх сановників ця непевність іде згори, та й крім того, війна й пропаґанда розпаскудили робітника й селянина, а адміністрація ні до біса. Якби зявився який ґеній, може б він якось усе направив, а такий устрій, як зараз, не дає ґарантій сподіватися чогось доброго й тому протягнути довго цей стан не може...

Їду я до Вінниці, а в голову так і бє: „протягнути це довго не може”, — гм... — мурчу собі під ніс, смокчучи цигару, — „протягнути це довго не може”... Чекай, побачу сам, переконаюсь, а може й брешуть...

Пробув я у Вінниці з тиждень, виконав біжучу роботу і виїхав знову, здається втретє, для огляду всього військово-адміністративного апарату Поділля й зокрема свого корпусу; взяв з собою інтенданта і слідчого.

В Літині населення не веселе, в очі не дивиться: багато дечого воно придбало й боїться, щоб часом не відібрали. В Лятичові — військовий начальник лишився давній; йде підготовча робота до затягу: картки, розклади і т. п. в чудовому порядку, пояснення дає — зразу видно знавця діла; начиння для харчування — в окремім склепі: перечищено, уложено, уставлено, краще й не можна зробити; грошова від-

---

*) Добрий день.

читність, готівка і т. д. — усе пунктуально. Апарат до затягу — чудовий, цілком налагоджений. Питають, коли затяг. Я трохи оповів, що знав.

Меджибіж — кіннота, б. Ахтирський гусарський полк із слобідських козаків; досить старшин, козаків; іде навчання, є й майно і т. п. Коли буде затяг? — Відповідаю те саме.

Проскурів — один піший полк, два кінні, артилерія, повітова сотня. Склади в зразковому вигляді; козаки одягнені в нове; праця в повному русі; касарні відремонтовано і т. д., навіть нема до чого причепитись! Повітова сотня хорунжого Червінського*) — як стара ґвардійська частина. Обід в касині — гостинно, чемно, поважно. Командири — бойові, виховані. — Коли буде затяг? — Відповідаю те саме, а в самого все нутро перевертається... З Проскурова доношу воєнмінові, начґенштабу і Гетьманові про огляд: — давайте людей!

Старшини запропонували мені поїхати верстов за 20 постріляти качок. Поїхав. В селі оглядав школу, — навчають українською мовою. Зібрались селяни. Ну що? — кажу. — Та от, не знаємо як вас величати; прийшли з війни, понаводили з собою коней, усякого добра принесли і зробились хазяїнами. — Ну, й добре! — Як же добре? — каже один із них. — Я ціле життя роблю й маю тільки одну коняку, а он ті два брати були голі, а тепер мають четверо коней, два вози, ставлять собі нову хату; я ціле життя робив, а того не маю!..

Зясував я їм обставини демобілізації.

— Так то воно так, а усе ж таки одні усе життя робили, а того не заробили, що другі на війні; вони усе мали: й одяг і харчі, а ми робили й того не мали... Накажіть, щоб нам видали ружжа. — Навіщо? — кажу. — Вовків стільки, що вночі ніхто на вулицю не виходить. — Звідкіль вовки? — Коли військо пішло вперед, то вся дичина повтікала в наш бік, а ружжа у нас поодбирано; вночі ніхто не вилазить з хат, а вони так і ходять по вулицях. Якось один пастух надів кожушок вовною догори, ліг на горбі тай заснув; вовк підліз та й лапнув його за бік, гадав, що вівця, — усі ребра обдер.

Занотував собі, пізніше вислав їм два дробовики: прислали лист з подякою.

Поїхав до Камянця Подільського: — теж саме; в обличчах декого із старшин проглядає якась тупа апатія. З Камянця доношу воєнмінові, начґенштабу й Гетьманові про огляд: — давайте людей!

Переговорив з ґуберніяльним старостою; **) розповів йому про село з вовками, зараз же розіслали дробовики.

Вдаряло в око, що за півтора місяці зайшли великі зміни в складі цивільної адміністрації; в роботі заступили люди більш фахово здатні; вони майже не відріжнялися від адміністрації старого часу, але українською мовою майже не володіли. Працювати з ними було легше ,бо вони вже були добре натаскані в своїй роботі, але зразу вид-

---

*) На еміґрації спільно з полковником Садовським і сотником Гапоновим-Нестеренком заснував „Всеукраїнську Спілку Воєнних Інвалідів" і був першим головою центрального її Правління. — Нині вирікається українства зовсім.

**) Кісельов Сергій Іванович.



Ґенерал-хорунжий ГАВРИЛО БАЗИЛЬСЬКИЙ.
Командир 42 пішого Сумського полку (1918 р.). Командир 6-ої пішої, 8-ої Зопорожської, Кулеметної і 1-ої Запорожської стрілецьких дивізій. * 25 березня 1879 р. на Київщині, помер на еміґрації 17 жовтня 1937 р. в Каліші (Польща), там же і похований.



Ґенерал-хорунжий АНДРІЙ ВОВК.

Повітовий комендант Могилівського повіту (1918 р.). Командир Залізничного корпусу (1919 р.). Вартовий отаман Київської ґрупи. Помішник командира 4-ої Київської дивізії. Військовий міністр. Командир 1-ої Запорожської дивізії.

но, що вони спільного (крім дехто з них маєтків) з Україною нічого не мають і тільки й мріють про стару Російську імперію. *)

Поїхав до Могилева. Вигляд частин трохи слабший, ніж у Проскурові й Камянці; між старшинами нахил до торговлі, чого колись у війську не було. Повітова сотня чудова: люди здорові, виглядають якось з повагою до себе, відповідають з розвагою, спокійно. Подумав собі — це щось нове: отсе початок національної армії. Повітові сотні утримувалося по повному штату, тому головним чином, й виглядали вони добре. Комендант повіту сотник Вовк враження робив солідне. При розмові з ним я почував, що він дивиться на мене, як на чужинця; за кілька хвилин це пройшло. Завітав до повітового старости. Пан Р. — А! а... — старий знайомий! З виховання чистої води москаль. — Ну, як? — Да знаєте лі, всьо ето как то нє так, нє стройно, і т. д. — Міркую собі: з адміністрацією цивільною слабо, дуже слабо.

Поїхав до Жмеринки. В Жмеринці три полки 3 стрілецької дивізії. Далеко бідніші від моєї 12, але нічого собі: виглядало все пристійно; навчання провадиться, але не видно захоплення, що будується національна армія.

Через Жмеринку проходять за кордон потяги з ріжним добром: збіжжа, цукор і т. п. — А що ж це таке? — Це земля. — Як земля? — А це німці вивозять до себе нашу землю. — Усі печінки мені перевернулись: забираєте матеріяли війни — нові зробимо; забираєте хліб, цукор —нові будуть, але вивозити нашу рідну землю — це мені уявлялось якимсь блюзнірством! Отсе так договір!.. — Далеко пізніше, в р. 1920, коли я їхав з Дрездена до Берліна, німець, що їхав зі мною, розбалакавшись, показав мені на одне поле і сказав: — А це ваша земля, вивезена з України. Врожайність дала чудову!

Вернувся до Вінниці; наліг на справи. Наслідки цих оглядів і безрезультатність моїх вимог до Центру породжували в мені злість. Розум підсказував, що може Центр і не винен, а тоді значить — німці винні. Злість проти них збільшувалась.

Малі діла, які мали значні наслідки.

Здається, в початку осени дістали ми розпорядження про сформування старшинських сотень з тих старшин, які не належали до полків. Склад такої сотні, що її було сформовано у Вінниці, був щодо своєї внутрішньої сили слабенький; туди головним чином входила та б. російська старшина, яка не бажала їхати до Совдепії. Але ця сотня чудово несла варту і відразу навела порядок у ріжних складів, на які по ночах робилися навіть озброєні напади. Ці сотні не були чисто українськими, а просто Уряд чи там Військове міністерство з одного боку з почувань гуманітарних, а з другого —

---

*) Помішник ґуберніяльного старости — Лемеш-Македон; начальник державної варти — Лобанцов, б. поліцмайстер; начальник повітової державної варти — Беклемішев, б.ісправник; другий помічник ґуб. старости, а пізніше ґуберн. начальник державної варти Потатуєв. — Редакція.

за браком козаків перевело формування таких сотень. Ця міра була розумна, вона давала притулок людям, що позбулися праці, а нам давала змогу охороняти державне майно.

Теж в початку осени довідався я, що приїхали до Вінниці якісь старшини — росіяни й українці, які купують коні та вербують старшин і козаків і кудись їх відправляють. Покликав їх до себе: — Що ви робите? — Кажуть: — Збираємо охотників і відправляємо на Дін для формування Южної армії. — Покажіть дозволи — показали: усе в порядку. — Хочу я побачити ваших добровольців. — Мілості просім, завтра здєсь будет часть людей, — кажуть. На другий день подивився: людей було не багато, але нарід чудовий. — Чого ви їдете? — Вже скоро зима, хліба не засіяли, роботи нема, в Україні у військо не беруть, а з большевиками побитись охота, ми їх і в полках били.

Я вскочив у авто і за голову схопився: — біда! Свої полки не поповняємо, своєї армії ще й досі не маємо, а свій нарід та який! — віддаємо в Южну чи там Добровольчу армію. Страшна думка, як прут, проткнула мене... чи не зрада в Центрі?... Доношу до Київа; відповіди не дістаю.

У Вінниці був староста повіту полковник Г. *) Деякі вчинки його були цілком безглузді і навіть викликали обурення робочого населення Вінниці. Користуючи з оголошення Поділля на воєнному стані, я його усунув з посади. Запитав його, чи хоче, щоб було призначене перевідування в його справі; відповів, що просить перевідування не призначати.

Здається, в липні дістав я відомости, що коменданта Могилівського повіту сотника Вовка арештовано, посаджено до вязниці, а пізніше вивезено до Київа. Післав слідчого. Слідчий повернувся й каже, що нічого не добився, бо зроблено це на зарядження з Київа. Повітові коменданти мали подвійну підлеглість: виконуючи зарядження губерніяльного коменданта, у відношенні муштровому й інспекторському підлягали командирові корпусу. Надісланий після цього до Київа слідчий теж нічого не добився; обурився навіть ґенеральний військовий суддя і вимагав передати справу до військового суду, а сотник Вовк сидить в косому капонірі.

Їду до Київа, йду до міністра; — каже, що не знає; йду до гетьмана. Доповідаю про становище й обїзд, а також про затяг до Добровольчої армії. — Це нічого, нехай. — Ну, нехай, так нехай, — гетьманові видніше!.. Дохожу до справи сотника Вовка. — Я добре не знаю, — каже. Іду до дружини гетьмана; вона більше знала, бо дружина сотника Вовка прохала вже її за свого чоловіка. — Чи ви можете ручитись за сотника Вовка, що він нічого злочинного не зробив? — Я відповідаю, що ні за кого ручатись не можу, а прошу справу передати до суду. — **Et bien, je parlerai avec mon mari.** — **Merci!** — відповів я. Запросила на сніданок, тільки в родинному оточенню. Такі милі люди! Після сніданку перейшли з гетьманом до його кабінету, за-

---

*) Гусаков. — Редакція.

палили цигарки, розговорились про се, про те. Знову напосів я з розгортанням армії. Той аж підскочив: — Знаєте, такі складні політичні обставини, такі складні..., це чорт знає, що таке. — Видно було, що його це теж мучило, але він нічого зробити не міг.

А сотник Вовк все сидить в косому капонірі. Так і просидів пять місяців, аж поки сам себе не звільнив в часі повстання проти гетьмана. Сотник Вовк, нині ґенерал-хорунжий, і тепер не знає добре, за що його було арештовано. А це зробив політичний департамент Міністерства Внутрішніх Справ, на скаргу землевласників, яким сотник Вовк не допомогав чинити розправу з селянами, до яких в часі революції дещо перейшло з маєтків.

Я вернувся до Вінниці; думаю — погано...

Проходять сотні мадярського куріня, що стояв у Вінниці: стрункі ряди, чудово одягнені (чоботи видерли у мене), школені вояки чудово — військо! Чому ж у мене вояків немає? І я б показав, як вишколювати військо!

В середині літа представники міста й ріжних орґанізацій давали обід для старшин мадярської частини, яка стояла у Вінниці. Запросили й мене. Обід був багатий: українська земля може дати що поїсти! Виголошувалося промови. З огляду на своє становище і я мусив щось сказати; я побажав їм скоріше повернутися додому в доброму здоровлі...

По обіді відійшов я у кінець салі і став біля рояля; до мене підійшло декілька своїх: представників міста і членів Національного Союзу. — Що ви такий невеселий? — Та бачите, мені ці мадярони на заваді, навіщо ви їх годуєте? — Та й нам на заваді, але преставництво союзників вимагає. — Ну, хай їдять, не обіднієм.

Привожу цей епізод для того, що тоді члени Національного Союзу побачили в мені свою людину, що почасти й послужило підставою для вибору ними Подільського корпусу, яко бази для повстання проти Гетьмана.

Повстання проти Гетьмана. Здається, в липні був перший випуск вихованців з Київської Інструкторської Школи Старшин. Ці старшини в муштрі були дуже слабенькі; за інструкторів для навчання козаків взяти їх ніяк було неможна; поступовання багатьох із них в приватному житті було неможливе. Цілком слушно: більшість із них були селянські діти, які й світу не бачили і ломаного гроша в руках не тримали, а тут місто, шинки й ціле багатство в руки дають!... Усі командири полків стали доносити, що це не старшини, а цілковиті незнайки.

Я проєктував зібрати їх усіх до штабів дивізій, призначити персонал учителів і посадити за навчання й муштру. Про все доніс до Київа, але з Київа цілком несподівано вийшов наказ: звільнити їх усіх зі служби. Цей засіб не був державно продуманий. Молодих старшин, що мали стати засновком демократичної армії, зі старшинського становища знову повертали додому і більшість з них до коней, волів

2*

і інших господарських занять. Натурально, це їх озлобило, й тому в майбутньому вони дали для повстання добрий матеріял. *)

Кінчався жовтень; потяги зі збіжжам далі йшли за кордон. У війську стала проглядати апатія й якийсь непокій — буцім чекали чогось.

В кінці жовтня німці й австрійці силою повідбирали дещо з обмундурування з наших полкових складів. Це викликало страшне обурення проти них. Вони закидали нам, що Україна не виконує зобовязань . Прийшлося речі з полкових комор сховати в потаємні місця.

З Київа прийшли розпорядження щодо міцнішого звязку з Ґенеральним Штабом; надійшло повідомлення про якісь збольшевичені частини в районі Білої Церкви; наказано прийняти заходи на випадок якби ці частини вирушили на Поділля. Розпорядження з Київа були якісь нервові. Забито в Київі фельдмаршала Ейхгорна, головнокомандуючого австро-німецькими військами. У австрійців, що в той час стояли в Київі, проглядала якась нервовість: ходили чутки про французький десант в Одесі. Повних і докладних інформацій з Київа не було.

Почався листопад. Дістав я телеґраму від воєнміна, щоб негайно прибути до Київа. Приїхав, зголосився у воєнміна.

— Тут на вас є донос, що ви формуєте якісь війська у Вінниці.

— І радий би сформувати, та ви ж не даєте.

— Та якже, коли в політичному департаменті Міністерства Внутрішніх Справ є відомости, що ви щось там формуєте.

Відповідаю, що сформовано на зарядження ґенштабу старшинську сотню і більш нічого; і про це я вже надіслав доповідь.

— Смішно, — каже старий Рогоза, — ну, то йдіть до Гетьмана й скажіть йому.

Пішов до гетьмана. Був уже вечір; мене зараз же прийняли. Гетьман ходив по салі з якимсь худим, високим, чудово убраним паном. Я поміркував: — певно дипльомат, і не помилився — це був ґерманський посол барон Мум. Видно було, що Гетьман, завжди такий стриманий, дуже був чимсь перейнятий. Цей пан відійшов, а я з Гетьманом пішли до його кабінету. Кабінет Гетьмана — це була велика, довга кімната; невелику її частину було відділено темно-червоною завісою. Крісло, на якому сидів Гетьман, було біля самої завіси так, що вона звисала зараз же поза спиною Гетьмана. Я відчував, що там хтось сидить і підслуховує. Так було й дотого, і коли Гетьман бажав, щоб цей „слухач" його не чув, то відходив на другий кінець кабінету і розмовляв, переважно стоячи. — Отсе добре, що ви приїхали. Що ви там формуєте? — На жаль, нічого, крім старшинської сотні, — і сказав, що я вже й міністрові доповідав про це і мені дивно, що міністр і навіть сам Гетьман запитують про те, на що зарядження прийшло від

---

*) У цім збірнику даємо місце споминам одного з вихованців Інструкторської Школи Старшин, сотника С. Левченка. Читач найде там цілком відмінну оцінку старшинам-учням тої Школи.

Ця ріжниця в оцінках походить з того, що пани автори розцінюють згаданих старшин із двох ріжних становищ: один — учня тої ж школи, другий — старшого воєначальника, відвічального за стан виховання і навчання війська. — Редакція.

них же. Далі розмова перейшла на нервовість часу. Я сказав, що ходять чутки про прибуття до Одеси французького десанту і що нам накажете робити, коли справді появляться французи. Гетьман аж підскочив: — Кричати — слава! vive la France!, махати шапками.

Я ніби вгруз в мягке крісло, на якому сидів. — А німці?... — Махати, кричати... Трохи ще побалакали; Гетьман увесь час повторював: „Такі заплутані політичні обставини, такі заплутані... Почекайте, я зараз поговорю телефоном з Рейнботом, — і став звонити й розмовляти. — ...Та він ось у мене сидить! (Ішло про мене) ...це ж старшинські сотні і т. д. — Підіть до Рейнбота, він у Маріїнській палаті і там дайте йому пояснення.

Попрощалися. Це був останній раз, коли я бачив Гетьмана всієї України Павла Скоропадського. А політичні обставини справді були складні!...

Для мене було ясно, що військовий міністр у будові Держави ролю грає дуже малу: чесний, правдивий старик, поскільки міг, перешкоджував лише вакханалії, яка йшла навколо Гетьмана.

Пішов я до Рейнбота; було коло 9 год. вечора. Рейнбот був тоді міністром внутрішніх справ. Міркую собі: — при чому тут Рейнбот? Прийшов до палати, внизу два жандарми, які й плащі здіймали. Я дав візитову картку; понесли міністрові. Зараз же мене попрохали. Увійшов у великий, дуже високий кабінет; за столом стояла малого зросту з великою головою людина, типовий німець і петербурський урядовець (в минулому він був прокурором Петербурського окружного суду). Його малі, як у пацюка очі, як шило пронизували мене. Представившись, я запитав, в якій справі пан міністр запросив мене. — Знаєте, я єщьо нє савсєм харашо ґаварю па украінскі, давайте ґаваріть па русскі, — і почав крутити; та так хитро, що я не міг зрозуміти, про що й ходить; а він все обвинувачує мене в чомусь. В потоці слів він вставив: — Вот ви, рубакі! — Я, сидючи на кріслі, з призирством вставив: — „А ви, писаки!" — Він зупинився, але знову почав балаканину; опісля просунув руку під верх стола — десь далеко задзвонило; увійшов секретар; він сказав йому певно якусь умовну фразу, бо я її не зрозумів. Хвилини через дві я почув, що чотирі ноги в острогах йдуть сходами догори і ось стали біля дверей. — Що за чортовина! — подумав я. Нарешті Рейнбот випалив: — Ви там что то фарміруєте. — Це мене розлютило, я скочив з крісла, моя шаблюка за щось зачепилася, я притримуючи її лівою рукою, правою вхопився за ефес. *) Рейнбот вискочив з крісла й перебіг на другий бік столу.

— Сформував я старшинську сотню на зарядження військового міністерства, про що доповідав військовому міністрові і ось-тепер Гетьманові, — майже закричав я. Вхідні двері трохи відчинились і просунулась голова жандарма, але Рейнбот махнув йому рукою і я почув, як вони обидва сходять уділ. Нагло Рейнбот зробив „самую любєзную улибку", яка цілком не гармонізувала з його полискуватими пацючачими очима й сказав: — „Вот відітє, как харашо, что ви пріехалі: ми поґаварілі і дєло вияснілось; толька я вас очєнь прашу (усмішка

*) На мені була чудова, золотом оздоблена кавказька шабля ще мого батька.

його зробилась ще солодчою), не препятствуйте, чтоби палковнік Гусаков *) снова бил назначен павітовим старастой; ето, відітє лі, брат (чи кузин) моєй жени і єму там очень харашо". — В голові у мене промайнула думка: знаю, що не погано, бо хабарі ледви що не з бліх дере.

Я сказав, що перешкоджати не буду і ми попрощались. Хоч година була вже пізня, коло 10-ої, але я поїхав просто до военміна на помешкання й розповів йому про розмови з Гетьманом і Рейнботом. Мене трохи дивувало, що в мешканні ґенерала Рогози йшло ґенеральне пакування валіз і інших річей... Коли я скінчив своє оповідання, ґенерал Рогоза сказав: — Ось бачите, це добре, що я вас викликав, — діло й залагодилося. — Не встиг я запитати, яке діло, як він нахилився до мого вуха й сказав: — Скоріше виїзжайте з Києва. — Я знову зиркнув на спаковувані річі, подякував йому і вийшов. Забрав з готелю свою валізу і просто на двірець.

Незабаром почало світати; потяг добре йшов, а в мені все палало... Так це мені щось загрожувало від міністра внутрішніх справ, але за віщо? Та невже ж цей німецько-московський „патріот" гадав налякати мене жандармами і це все за те, що я усунув з посади хабарника? А Гетьман, — як усе в ньому хитається! Сам — така мила людина, а л е я к е ж с м і т т я й о г о о т о ч е н н я. Карти відкрились — німці окупували Україну. Жадного формування вони нам не дозволяють; Гетьман — невільник німецький, а з ним й усі ми. Ні, я в неволю не дамся! Не дався в тяжких боях у Східних Прусах, так невже ж стерпимо неволю в себе, на своїй рідній землі? Такі думки перебігали у мене в голові, але що робити і як „не дамся", я ще не знав.

Справа ясна — в Києві якась небезпека. Гетьман наказав зустрічати французів, ворогів німців; значить зміна орієнтації. В німецьких військах розклад, австрійські цілком розпадаються і вразі наступу на нас большевиків, битися не будуть; моральний імпульс війни скінчився. В Германії і Австрії — початок революції, яка перенеслась і до австро-німецьких військ в Україні. Україна своєї армії не має. Українська Центральна Рада прикликала німців і австрійців, але вона ж зруйнувала українські частини, що прийшли з фронта, а сформувати щось наново не спромоглась. І зруйнувала виключно під натиском соціялістів, цих фахівців до руйнації всього практично-життьового.

Німці насадили в Росії большевизм, а в Україні поставили Гетьмана. Гетьман своєї армії сформувати не міг. У німців політичний напрямок теж хитався. Французькі війська не приходили, а Добровольча й Южна армії, що формувались в Україні, були за „єдіну-неделіму" або федерацію. Обставини були справді заплутані... і грізні!

Гетьман зробив велику помилку, що не простудіював добре історії України й її гетьманів!...

Користуючись початком розкладу німецької армії, й о м у т р е б а б у л о п о ч а т и п о в с т а н н я з г о р и: — с а м о м у. Для цього: увійти в контакт з українськими національними партіями, свій уряд розігнати, а наставити, хоч і менше працездатний, але суто-національ-

---

*) Якого я усунув з посади.

ний (фахівці за гроші залишились би, яко допомогачі). Мобілізацію було б скінчено за якихось десять днів; рушниць на піхоту вистарчило б на 70% повного штату, сідел для кінноти — на 20% та ще можна було б зібрати дещо у селян; гармат могли виставити 20—30% довоєнного штату. Сміливо можна вважати, що появилась би більш ніж ½ міліонова українська армія, забезпечена харчами. І ось тоді можна було б розмовляти і з большевиками, і з німцями, а Гетьман став би національним героєм!

Тоді б не ми шукали союзів, а з нами їх шукали б, бо Ґерманія і Австрія подихали з голоду, а у нас хліба було аж досить. Донові, Кавказові, Турції, навіть Італії союз з Україною був корисним.

А потяг уже підходив до Вінніці і обудив мене з думок. На другий день пішов до штабу корпуса. Дивлюсь: біля входу два вартові; далі, біля сходів стоїть кулемет, якась варта з ґранатами. — Що таке? — питаю. Начальник штабу доповідає, що з Ґенштабу одержано депешу, ніби в районі Білої Церкви большевики та що наказано подбати про міцний телеґрафічний звязок з Києвом, забезпечити склади, мости. Міркую собі: які ж такі большевики під Білою Церквою?... Здається мені, що там якийсь галицький відділ. Зайшов до австрійського командира корпусу, — це був старик, який мав вищу бойову нагороду, орден Марії Тереси. Питаю, які відомости у нього з Києва: у них був з Києвом прямий дріт. — Погано: у нас революція, а в Україні під Білою Церквою якийсь відділ зболышевичився: здається, не хоче визнавати влади Гетьмана.

Я не належав до якоїбудь партії, ні в яких заговорах уділу не брав, але відчував, що щось незабаром мусить статися.

На другий день рано мій персональний осаул інформує мене, що начальник штабу ґен. хор. Бортновський увесь час крутиться біля авта і запасається бензиною, харчами й набоями; що в полку вчора збиралися козаки і частина старшини та лаяли уряд Гетьмана; що командир полку там не користується впливом у старшини, як не щирий українець.

Поїхав я по залозі. Старші начальники виглядали якось неспокійно; молодша старшина й козаки, навпаки, вже здалека усміхалися, так буцім то межи мною й ними протягнулась якась спільна нитка. Вернувся до штабу корпуса, „взяв в оборот" начальника штаба корпусу: — чого крутитесь біля авта? — Каже, що неспокійно, дехто чекає виступу місцевих большевиків; що з Білої Церкви буцім то, приїзжають якісь люди й аґітують. Кажу йому: — Це ж смішне, які-такі большевики, коли тут австрійська залога.

— Австрійці в наші внутрішні діла втручатись не будуть.

— Ну, й чорт з ними, — загримав я, — накажіть зараз же убрати зі штабу кулемети, ґранатчиків і залишіть 4 козаки.

Пройшло 3—4 дні без змін.

Вранці, здається, 18 листопаду 1918 року мене обудив осаул і каже, що в місті щось робиться: в штабі корпуса стоїть броневик і якісь козаки з нашого полку з ґранатами. Я вийшов на балькон. Бачу, — справді броневик і два вартові з ґранатами у вхідних дверей; населення міста проходить спокійно, не звертає на це уваги. Гадаю собі: —

коли б це проти мене, то мене в першу голову арештували б. Почав одягатись, випив кави, засмалив цигару й пішов до штаба корпусу; це було кроків 300 — 400 від моеї кватирі. Напроти штабу стоїть броневик, в якому за кермою сидить мій шофер. Побачивши мене, почав доброзичливо всміхатись. Увійшовши в штаб, я застав там велике заворушення й якихось козаків з ґранатами, може їх було й 6. В моєму кабінеті сиділо 4 особи, з них я знав тільки одного доктора Базилевича, *) усі вони шукали в паперах; було 2 — 3 службовці штабу. Я сів на своє крісло й палив цигару; вони далі щось собі шукали. Нарешті один із них, худий брюнет (ми потім з ним зробились приятелями), з інтеліґентним обличчям звернувся до мене: — Ви були арештовані? — Ніхто мене не арештовував, — відповідаю. Увійшов начальник кулеметної команди Вінницького полку: — Ні, ні, командир корпусу не був арештований, — сказав він. — А ви яку ролю тут граєте? — запитав я його. Він відповів, що командира полку полковника Петровського заарештовано домашнім арештом, а він вступив у командування полком. Забув я прізвище того старшини,**) він був трохи в штабі корпуса, старшина добрий.

— Що тут діється, — запитав я. Отой брюнет спокійно почав мені викладати про ганебну, руйнуючу діяльність гетьманського уряду і т. д. і що, нарешті, село повстало; корпус Коновальця з Білої-Церкви виступає на Київ; що вони оголосили владу Директорії і, нарешті, запитав мене: — „Ви за кого: за гетьманський уряд чи за народні права?”

Зараз же переді мною повстала вся та величезна праця, яку я даремно поклав на формування корпусу; руйнуюча діяльність москвинів-бюрократів, якими було обсаджено головні адміністративні посади, безправні арешти, ігорні притони, хабарництво, безсилість самого Гетьмана, крутійство німців і, як остання крапля, що переповнила мою чашу терпіння, — це моя візита у міністра внутрішніх справ...

— Я з вами, — відповів я тому панові, що до мене звертався. Всі присутні повскакували з місць і стали мене вітати:— Ми так і гадали,***) що ви будете з нами. Ми вже давно приглядаємось до вас, аж з того обіду, де ви облаяли німців. — Ну, а тепер покиньте папери і не плутайте їх мені, а подайте спочатку інформації, — сказав я їм. Вислухавши інформації, я написав наказ корпусу, що прилучаюсь до військ Директорії і наказую всім також прилучитися і т. д. — А чого ви там шукали в паперах? — Шукали те, друге... і, бачите, нам потрібні гроші на справи Союзу, а у вас тут є гроші. — Ну, я їм витовкмачив, що в штабі корпуса випадково інтендант лишив харчові гроші, яких не можна чіпати, а ось з ремонтних можна буде взяти... Далі я подав проґрам близчої моеї діяльности і просив це записати і мені допомагати, а як маю робити — вказівок не потрібую. Пустивши в рух штабову машину, я взяв інтенданта і поїхав того самого дня на Вінницьку басисну хлібопекарню й млин.

---

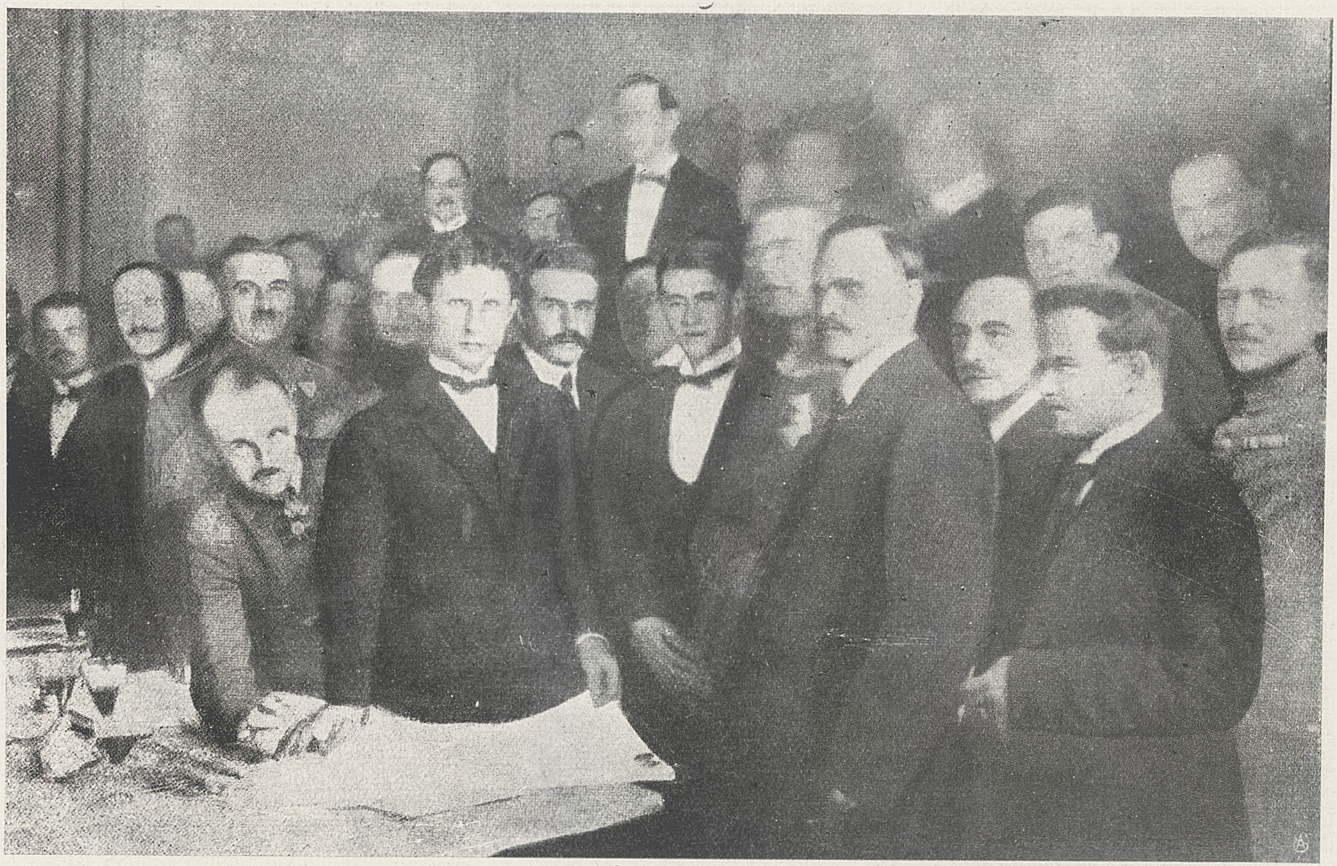
*) Голова філії Національного Союзу у Вінниці. — Редакція.

**) Сотник Урбанський. — Редакція.

***) Це (я про те ще тоді не знав) були члени Національного Союзу.



МИРОВІ ПЕРЕГОВОРИ У БЕРЕСТЮ 1-го лютого 1918 р. Український делеґат ЛЮБИНСЬКИЙ відповідає Троцькому. За столом під стіною ґен. Гофман.



МОМЕНТ ПІДПИСАННЯ МИРОВОГО ДОГОВОРУ в Берестю в ніч з 8 на 9 лютого 1918 р. Зліва: Микола Любинський, Микола Левитський, Олександер Севрюк, ґен. Гофман.

В продуктивність роботи так званої молоді я не вірив і не вірю, хіба-що зявився б ґеній; що показав період Великої війни й революції та й пореволюційний період? Хто висунувся в період війни? — маршал Фош, фельдмаршал Гінденбурґ. Хто висунувся по війні? — Мусоліні, маршал Пілсудський, Гітлер. Перечислені особи від молодих років стоять далеко.

Я передбачав, що молодь по оголошенні мобілізації збере людей; але призвані з браку харчів поголодають трохи та й підуть по домах, проклинаючи ту владу, яка їх призвала. Тому найперше треба забезпечитись харчами. Приїхав на хлібопекарню, покликав завідуючого Павличенка. — Ну, кажу, показуй свою підготовку, пускай хлібопекарню в рух, — перший день маєш дати хліба на 30 тисяч людей, другий на 40, третій на 50 і далі зупинись на останній нормі, поки не дам інших вказівок. Сам від задоволення аж руки потираю: не пропали мої труди! Вінницька базисна хлібопекарня була чудова, продукт останньої техніки, привів я її в добрий стан. На третій день я почав висилати хліб для військ, що вирушили на Київ.

Звязався зі штабом військ Директорії. Довідався, що на чолі війська стоїть Головний Отаман Симон Петлюра; начальником штабу у нього полк. Мельник, а помічником його полк. В. Тютюнник; — ні того, ні другого не знав. На другий же день я запропонував вислати під Київ 6 повних курінів піхоти зі збільшеним числом старшин, з кулеметними командами і 16 гармат в запряжці з тим, що навколо цих курінів згуртуються повстанці й повстанчий штаб буде мати дві орґанізовані дивізії. Цю пропозицію з радістю було прийнято. Решті полків з полковими штабами я наказав залишатись на місцях, поповнитись до повного штату (не памятаю вже, до якого) і напружено провадити муштру. Здається, вже на третій день від початку повстання ці куріні вирушили під Київ. Я гадав сам виїхати під Київ і обєднати там свої частини, але штаб повстанчих військ затримав мене на місці для забезпечення йому тилу й поповнення його усім потрібним. Головне було зроблено: військо відправлено, хліб дано, набої посилаю. Недаремною була моя попередня праця!

Поїхав до місцевого архиєрея; зясував йому стан річей. Сказав, що Київ ми, безумовно, візьмемо, але по виїзді німців теж безумовно пічнеться війна з большевиками, яка, гадаю, буде затяжною. З огляду на тяжкий стан запропонував я допомогти його і братію (там їх було мало, чоловік з 10) борошном, салом і цукром, що й зробив.

Одержав телеґраму, що до Вінниці приїзжають голова і деякі члени Директорії; наказав виставити на стації почесну варту і виїхав сам назустріч. Був вечір; підійшов елеґантський потяг. Я увійшов до сальон-ваґону, представився Винниченкові та іншим; нікого з них перед тим я не знав. Коли виходили на площадку ваґона, я доповів Винниченкові, що для нього виставлено почесну варту, з якою в звичаю вітатися. — Добре, я їх привітаю, різким голосом відповів Винниченко. Старшина скомандував, сотня взяла зброю до пошани, оркестра заграла зустрічний марш. Винниченко зупинився — не знав, що робити. Я зупинив музику. Винниченко виголосив промову, після того

я пропустив перед ним цю сотню церемонійним маршем, що вийшло досить імпозантно.

Щоранку я приходив до Голови Директорії і доповідав про стан на Поділлю; його секретар кілька разів при мені доповідав ріжні депеші. Мені було приємно бачити, з якою хуткістю Винниченко ловив думку і давав зарядження.

Дістав я телеґраму, що приїзжає Головний Отаман Симон Петлюра; зустріч не робити. Увечері того ж дня я мусив представити Головному Отаманові ті частини, які залишились у Вінниці. Був темний, туманний листопадовий вечір. Я заїхав за С. Петлюрою і ми автом з одним осаулом поїхали за місто, де були касарні. В темній свитці, смушевій шапці, малого зросту, щуплий, з горбатим носом, великими вухами, мутно-блакитними, що весь час рухались, очима і своєрідним ротом — Симон Петлюра з першої хвилини не зробив на мене враження. Дорогою мовчали. Підїхали до майдану, де стояли війська. Я показав напрямок, як іти, а сам наказав шоферові направити проміння прожекторів авта на Петлюру і весь час тримати його в цім промінні. Коли Петлюра відійшов від авта кроків на 15, шофер направив на нього сильний сніп світла. Серед темряви ночі, увесь в різкім промінні електричного світла, як герой, по майдану серед війська йшов Симон Петлюра. Різка й красива картина.

Обійшовши війська, зупинився недалеко від них і сказав кілька слів. Виразний голос, надзвичайно красива дикція, проста полтавська мова — враження робили чудове. Потім наказав усіх завести до якоїсь великої салі. Еге!... поміркував я собі про невеликого зростом Петлюру, що з кождою хвилиною виростав у моїх очах. Коли всі перейшли до салі, Симон Петлюра зібрав їх навколо себе і почав говорити голосом притишеним, але дикція його була остільки чудова, сама конструкція промови остільки проста, що кожне слово так і вліплялося в ухо. Почав з життя села; про дрібні утиски гетьманської адміністрації. Голос його кріпшав. Про відібрання землі, переданої універсалом їм, селянам; про карні експедиції. Голос усе кріпшав. — „Шомполів багатьом із вас давали?” — „Усім давали, усім”, — кричала ціла саля. Кричали й ті, яким, певно, й не давали. Коли Петлюра кінчив промову, наелектризованість слухачів дійшла до краю. Я крикнув: Слава Головному Отаманові! — Слава, слава, — вирвалось з усіх грудей і козаки, як пушинку, підняли його на руки й понесли до авта; понесли й мене. Отсе була моя перша зустріч з Головним Отаманом Війська У. Н. Р. Симоном Петлюрою.

Симон Петлюра поїхав. Київ не піддавався. Вимоги штабу дієвої армії до мене робились все більші: рушниць, гармат, набоїв, телефонічного майна і т. п. Усе потрібне, в розрахунку на корпус, за 6 місяців я встиг привести в зразковий порядок, але всю зброю, що була на складах і вимагала направи фабричної, річ ясна, що своїми слабими силами до вигляду, цілком готового до вжитку, привести я не міг, та це й справа не командира корпуса, а центральних управлінь. Але зі штабу дієвої армії кожний начальник відділу тягнув до Юза мого інтенданта (це було легко!) або ж начальника артилерії чи інженірної частини і предявляв вимоги цілком не до виконання; почалось уже

вживання слова „саботаж". Члени Національного Союзу, які були при мені, помагали мені згладжувати тертя, але молоді сили штабу не здавали собі звіту в обставинах суворої дійсности: — „давай і давай!"

У Вінниці залишились у касарнях курінь австрійців в самому місті, в будинку реальної школи, курінь німців, а також штаб австрійського корпусу. Австрійський командир корпусу звернувся до мене, щоб я їх випустив і дав козаків для охорони в дорозі; прохав теж, щоб я їх випустив і дав козаків для охорони в дорозі; прохав теж, щоб купили у них їхні власні расові коні. Коней ми купили й дали на дорогу 4 козаків, але в цей час прийшла телеґрама: — розброїти австрійців і німців і відправити додому. Австрійці після невеличкої стрілянини піддалися, але німці заявили, що не піддадуться й будуть боронитись, бо незабаром прийде до Вінниці ціла їхня бриґада і їх визволить. Справді, днів через два з боку Жмеринки показалися німецькі патрулі. Сил у мене для бою було дуже мало: баґнетів 800—1.000, бо я все відправив на фронт. Не вважаючи на це, пізнім вечером ми атакували ці німецькі сили і захопили 4 гарматі в повній упряжі та сотні з 2 піхоти. На запитання — де бриґада? — полонені відповіли, що, певно, пішла на Літин чи Лятичів. Тоді й ті, що були у Вінниці, теж піддались, але прохали, щоб їм дати харчів на дорогу. Харчів я дав і всіх випровадив. У Жмеринці німці зробили великий опір, але після двохденного бою теж піддались.

Потягнулись німецькі ешалони від Одеси. Я зарядив стацій за 4 до Жмеринки розібрати залізничний тор і зіпсувати міст; відправив туди полк з наказом підняти довколишні села, і все майно, яке везуть німці, відібрати, а їх самих, обеззброєних відправити далі. І диво! Загартовані в боях німці, під впливом жаху народньої війни, піддались як кури. Все в них повідбирали, а їх самих перепустили далі на Польщу. Я потроху потирав руки і міркував собі: не будете більше вивозити нашої земельки!...

Чи моєї телеґрами не дістав Могилівський начальник залоги, чи її утаїв, тільки ця залога до 25 листопада стояла за гетьмана. Як тільки я дістав відомости про це, зараз же зі Жмеринки відправив під Могилів один курінь з наказом не доїзжаючи дві стації до Могилева вивантажитись і вирушити ріжними шляхами на Могилів, підіймаючи по дорозі селян. Коли ці 4 сотні наближались до Могилева, то з ними вже було до 4—5.000 селян, озброєних і з підводами, якими їхали баби з харчами і разом... по здобич. Начальник залоги і гетьманці, побачивши таку армію, бою не прийняли і повтікали на Румунську сторону.

Через деякий час з боку Бердичева стали посуватись якісь частини гетьманської орієнтації б. Волинського корпусу в команді ґенштабу полковника Ліпка, загрожуючи Козятинові, але й цих зрештою загнали ми до Житомира, де вони теж перейшли на бік Директорії.

Приблизно до 1 ґрудня усе Поділля було очищене від німців, австрійців, мадяр і гетьманських недобитків. А Київ — все не піддавався. Починалась уже навіть нервовість серед повстанців.

Слідом за Директорією приїхав до Вінниці якийсь відділ із молодих хлопців, переважно учнів, для охорони Директорії; мені він не підлягав. Приїхав також якийсь комендант з відділом, який теж під-

лягав комусь із Директорії. Приїхала і контр-розвідка,*) переважно з галичан, і хутко сформувала при собі відділ, на чолі з молодим старшиною Мукоїдом.**) Почались арешти. З особливою ретельністю контррозвідка „надавила" (як вона висловлювалась) на спекулянтів, себто на звичайних торгівців; арешти відбувались без перевідування. Появились фахівці в звільненню арештованих, вимагаючи від них гроші, і тих, що платили, дійсно звільняли. У Мукоїда появились великі гроші; на ці гроші він вчиняв оргії в покоях готелю, якраз над моєю головою. Контррозвідка приодяглась, почала пянство, за вечері по ресторації не платила і т. п. Населення Вінниці почало лякатись; дехто питав, чи не большевики це прийшли? Розстрілів не було, але жінок і доньок декого з арештованих було зґвалтовано підчас їхніх клопотань про звільнення арештованих чоловіків і батьків. Я доповів про це Винниченкові, але той якось легко поставився до цього, вважаючи це за дрібниці... Правда, в порівнанні з загальною ситуацією це була дрібниця, але я вважав, що біля центру найвищої влади таких явищ не вільно толерувати... Поставив на ноги суд, але мало цим поліпшив справу.

Арештували і відвезли до вязниці мого корпусного інтенданта — за „непевність і хабарництво"; арештували і теж упакували до вязниці корпусного інженіра полковника Виноградова за „спекуляцію валютою"; повпаковували багатьох старшин із Вінницької залоги і це все тих, які першими стали на працю для повстанців. Уже до мене дехто зі старшин і навіть козаків залоги звертався, щоб я дозволив розігнати „цю сволоту", як вони називали контррозвідку, складену переважно з якоїсь наволочі — нашої і галицької (в більшій мірі), але робити в осідку Директорії якихось вибухів не випадало. Від мене ця контррозвідка ховалась, але якось я зустрів помічника начальника цієї інституції і переговорив з ним. Наслідком цього арештованих, що перебували в готелі „Брістоль", випустили, але своєї ганебної роботи контррозвідка не припинила. Після цього до штабу Головної Команди полетіли на мене доноси, що я не досить рішуче розправляюсь з контрреволюціонним елементом і т. п.

Понаїхали до Вінниці ріжні „отамани", в тому числі Луценко та Біденко. Вони предявляли урядово засвідчені вимоги на видачу їм зброї, одягу і т. п. Діяльність Луценка, кажуть, була корисна, що ж торкається Біденка, то він наробив багато шкоди, гуляючи по тилах в західній частині Волинської землі і накладаючи ріжні контрибуції. Тоді ж по цілій Україні повстали партизанські відділи з власною політичною, а деколи й звичайною грабіжницькою плятформою. Фактично, правдива влада з рук Директорії цим загальним повстанчим рухом була вирвана.

В Україні настали тяжкі часи.

Один раз, будучи у Винниченка з якимось докладом я розгово-

---

*) При Директорії було сформовано Надзвичайну Слідчу Комісію, на чолі її став галичанин Др. Козоріз, лівий ес-ер; пізніше перейшов до большевиків. — Ред.

**) Цього самого Мукоїда ще перед повстанням я звільнив зі служби за надто ганебні його вчинки.

рився з ним на теми загального значіння. Він у мене запитав: — А ви до якої партії належите? — Я відповів: — Ні до якої. — Зауважив, що він подивився на мене зі значним жалем. Я розяснив йому, що у війську не може бути ніякої політики. — Ну, а як ви ставитесь до соціялізації? — запитав. Я відповів, що може до продукції якоїсь фабрики, то ще можна пристосувати соціяльні проблєми, що ж торкається перебудови життя цілої держави на соціялістичний лад, то це буде можливо лише тоді, коли люди пічнуть жити по Євангелії. Взагалі проблєма соціялізації, та ще й землі, тобто сьогодні твоє, а завтра моє... то це не для українців, бо українці з природи власники і, коли багато з них зараз висловлюється за соціялізацією, то тільки для того, щоб щось собі придбати, але своє... ні, свого не віддати. Винниченко тільки всміхнувся.

Гетьманці потрохи з Київа розбігались. Арештовані сотник Вовк і Юрко Тютюнник розпропаґандували не тільки всіх арештованих, що сиділи разом з ними, але й частину варти, і в ночі з 14 на 15 грудня вийшли з камер, замкнули варту, захопили броневий дивізіон і вирушили назустріч військам Директорії. Печерське — уже піддалося.

14 грудня Гетьман Скоропадський, не мавши вже змоги противитись повстанню, зрікся гетьманства і при допомозі німців виїхав з Київа до Німеччини.

15 грудня війська Директорії увійшли в свою столицю Київ.

З зарядження штабу Головного Отамана я негайно вислав до Київа для роздачі бідному населенню більше ніж 1.000 порцій хліба. Директорія з Вінниці виїхала, а до Вінниці помалу стали збиратись дехто з членів військового міністерства і ґенерального штабу.

З арештом моїх корпусних інтендантів та інженіра, мені моя праця ускладнилася. Безсонні ночі та смикання мене задля ріжних дрібниць, конечність всюди вникати власною особою — фізично і нервово мене дуже перевтомили, а тут трапилась мені деяка перерва в напруженій праці.

У 20 верствах від Вінниці була цукроварня, де ремонтувались 4 броневики мого корпусу. Вже давно я збирався зїздити туди і прискорити ремонт цих машин. Біля 20 грудня посадив я в одно авто техників, а в друге сів сам з персональним осаулом. Осаул узяв дві (свою й мою) рушниці, для полювання, кажучи: — Може де зайця вбємо. — Оглянувши броневики і передавши для них приладдя, на другий день ми таки трохи пополювали, я навіть забив двох зайців, і повернулись до Вінниці. Увечорі того ж дня заходить до мене комендант міста і несподівано шепче мені на вухо: — Пане Отамане, тікайте! — Чого? — Вас завтра арештують! — Арештують, так випустять, — відповів я. Одначе покликав свого осаула і сказав йому, що тепер усе може бути і якщо мене арештують, то зараз же вирушай до Київа і вияснив в штабі армії, як все було. Сам ліг спати.

На другий день до Вінниці приїхав отаман Колодій і дав мені припис, яким мене усунено з посади командира корпуса, а його призначено. Ми з Колодієм були добрими знайомими ще з Михайлівської артилєрійської школи. Я запитав його: — Не знаєш за що? — Та є донесення, що буцім то ти з кулеметами (рушниці до полювання у

футлярах!) виїздив підіймати повстання проти Директорії. — Я розсміявся і сказав: — Ну, слухай, як було. — Але на другий день до мене знов явився комендант міста і дав припис, що мене арештовано і він має відвезти мене до вязниці. — Їхати, так їхати, — сказав я на його велике здивовання сміючись. Приїхав до вязниці. Відвели мене в загальну камеру, де сиділи старшини мого корпусу; тут же були і мій інженер та інтендант, а всього 8 старшин. Вони подумали, що я приїхав їх звільняти, але яке ж було їх здивовання, коли я сказав: — Ні, і мені треба трохи посидіти, — і пояснив їм, у чому справа.

У вінницькій вязниці. Начальник вязниці був людина розумна і нам утисків не робив. Усі ми спали на своїх похідних ліжках і мали свій обід, тобто нам варили осібно. Здається, я приїхав туди 22 грудня (ст. ст.). Спочатку добре виспався. Мене дивувало те, що повітря у камері було увесь час цілком свіже; зацікавився — чому? Вінницька вязниця була будовою новою, останнього слова техніки, і вентиляція та огрівання були зроблені так чудово, що і повітря весь час було чисте й тепле.

24 грудня (ст. ст.) приїхали родичі та знайомі. З огляду на впакування до вязниці і такого туза, як я, то й мої знайомі попхались до вязниці. Старожили казали, що ані разу перед театром не було такого скупчення візників, як 24. XII. 1918 року перед Вінницькою вязницею! Знайомі, члени орґанізації, військові — все приїхало і кожний щось привіз на свята Різдва Христового. Коли ми все уставили на великий стіл, то була ціла гора різдвяних потрав і напитків. Багато віддали до інших камер. Різдво зустріли цілком по християнському. Далі, вдень грали у вінта, а підвечір трохи у девятку. Я добре простудіював устрій вязниці і переконався, що тримати людей у вязницях без примусової там праці — це не виправляти людей, а губити: з примусу роблять з людини ледаря.

Дістали відомости, що 19 грудня в Одесі висадився десант французьких військ. Серед членів Директорії це викликало розбіжність поглядів. На чолі непримиренного відношення до союзників (французів, анґлійців) став Винниченко, а за згоду з ними — Петлюра.

На четвертий день повернувся з Київа мій осаул і привіз відомости, що в штабі армії здивовані, що мене арештовано та ще й посаджено до вязниці, і що тих, хто це зробив, буде покарано; вже пишеться розпорядження про моє звільнення. Мають також незабаром мене призначити на іншу посаду. — А ти ж питав, за що мене впакували? — Ні, не питав, але Головний Отаман Петлюра казав, що не час тепер їздити зайців стріляти. Себто справи не розібрали, а командира корпусу на 6 діб до вязниці впакували... І довго ще в нашій армії, на великий жаль, залишались безглузді й безправні явища: — контррозвідка або просто якийсь аматор набреше, а молоді сили зараз же й жарять: усунути, арештувати і т. п.

Увечері на шостий день підіхав автомобіль з моїм осаулом і я виїхав з вязниці. Виходячи з неї, з завдоволенням спіткав гетьманського міністра внутрішніх справ Рейнбота, якого туди уводили; це того самого, що так дуже бажав мене спіймати.

Першою моєю турботою по виході з вязниці було звільнити безпідставно арештованих моїх старшин і це при допомозі членів військового суду незабаром і спромігся я зробити. Отаман Греків, що приїхав до Вінниці, висловив мені в імени Головного Отамана свій жаль з приводу мого арешту. Я ж на це дивився по фільософському...

Через кілька днів я дістав призначення на командира I Волинського корпусу. Штаб його був у Житомирі і туди зараз же виїхав.

Почалася боротьба з московськими большевиками.

ЧАСТИНА II.

БОРОТЬБА АРМІЇ УНР З ЧЕРВОНОЮ Й БІЛОЮ МОСКВОЮ В Р. 1919.

Житомир, Новгород-Волинський, Рівне. Лютий-квітень 1919 року.

В кінці січня 1919 року я виїхав з Вінниці залізницею до Житомира на нову посаду командира I Волинського корпусу. Отаман Греків перед моїм виїздом із Вінниці поінформував мене, що в Житомирі ситуація дуже заплутана; Штаб корпусу дуже слабенький; місцева залога — невиразного політичного напрямку. — Не можу навіть докладно сказати, що там робиться. Наведіть там лад!

Приїхавши на нову посаду, треба було як скорше зорієнтуватися в обставинах. Штаб корпусу зробив на мене мізерне враження чогось надзвичайно слабенького, але всеж щось там дряпали перами та стукали на машинці. Навпаки, корпусні управління: інтендантське, артилерійське, інженірне та інші були доброго фахового складу і це був апарат, добре налагоджений. Поінформовано мене, що строєві частини всі вирушили на фронт. Хоч вони і входили у склад I Волинського корпусу, але мені, командирові корпусу, в оперативному відношенню не підлягали. Проте корпусні управління мусили їх забезпечувати усім. Кожний військовик скаже, що це є безглуздя (розшарпати військові орґанізації), але хто знає, як уся лявина повстанців та й реґулярні частини з усього Правобережжя скупчилися під Київом і там перемішалися, перетворившись у випадкові орґанізації, той того не скаже, а знайде це звичайним явищем повстання. В цей же період Директорія впровадила ранґи отаманів, що відповідало ґенеральській ранзі. А тому, що ранґа особи відповідала посаді, яку ця особа займала, то цих отаманів появилося безліч; кожний, хто мав під своїм командуванням якусь окрему частину, називав себе отаманом. Ті банди, що гуляли по тилах, ґрабуючи своє ж населення, мали ватажків, які себе теж називали отаманами. Ось так і повстала „отаманія”, з якою прийшлось нам уже самим боротися.

Треба було оглянути, що робиться навколо Житомира. Житомир безпосередньо прикривала Волинська ґрупа (1 і 2 Залізн. Технічні полки, полк артилерії, Юнацька школа та ріжні дрібні повстанчі відділи). Штаб цієї ґрупи, якою командував отаман Бень (австрійської служби фенрих), містився в потязі. Я й поїхав туди. Увійшов у ваґон. У невеличкому сальоні на маленькому столику лежала мапа, а за сто-

лом сидів з дуже збентеженим обличчам старшина. — Отаман Єрошевич. — Отаман Бень, — відрекомендувалися.

Отаман Бень, малого росту, жилястий, широкий в плечах, з нервовими рухами людина. Все його облична палало рішучістю, волею й чимось тупим. Як матеріял для війни — на відповідному становищу — незаступний. Він не дав мені сказати ані слова, підскочив до столика з мапкою, сів верхи на стільчик і вимахуючи руками та хапаючись за голову майже кричав: — Пане отамане, я нічого не розумію! Ви ж дивіться (вказуючи пальцем на мапу), я нічого не розумію.

Та, не знаючи про що йде, я теж нічого не розумів. Нарешті розчовпали, я йому порадив, які саме пункти треба прикрити та просив, щоб він заздалегідь попередив мене вразі його відвороту, щоб я зміг евакувати з Житомира, що потрібно.

Властиво я опинився в цілковитій темряві; отого самого апарату, щоб розібратися в обставинах, у мене не було; треба було якось викручуватись. Виявити, які ще частини знаходяться навколо Житомира та що вони роблять, було не так легко, бо вони мені не підлягали, а їх командування нічого мені не доповідало, бо мало своїх начальників, що були далеко від Житомира.

Зробив я візиту ґуберніяльному комісарові п. Сумневичові. Це була не стара людина, енерґійний і діловитий і, як це не дивно, хоч людина не військова той комісар, а дав мені найдокладніші відомости про всі частини, що перебували не лише навколо Житомира, а й на цілій Волинській землі. Секрет такої поінформованости полягав у тому, що йому підлягала вся державна варта Волині. Варта була чудового персонального складу, добре одягнена й добре заосмотрена. Вона щодня й доносила ґуберніяльному комісарові про стан річей в підпорядкованому йому районі. Тут я отримав всі потрібні мені відомости; наніс, що було конечне, на мапу та налагодив з комісаром добрий звязок. Після цього становище полегшало. Я почав обіздити околиці Житомира й цікаві річі доводилося мені констатувати. Наприклад, було таке село Левків, в 10 — 12 кільометрах від Житомира, цілковито збольшевичене, цілковито самостійне і ні від кого незалежне, себто — нікого до себе не впускало: ні наших дрібних відділів, ні большевиків; до Житомира нічого не продавало. Велике село Коростишів, у 28 кільометрах від Житомира, було обнесене, як в напрямку на Київ, так і на Житомир, чудово до місцевости пристосованими фортифікаційними позиціями. В селі був водяний млин на р. Тетереві; цей млин був так укріплений, що представляв із себе добру фортецю, яка прикривала шосу з Київа на Житомир. Хоч Коростишів мусили були заняти наші частини, але до цього не дійшло, бо коростишівці на свої сили надіялися більше, ніж на наші, і наших відділів до себе не впускали. Проте ставлення коростишівців до нас було далеко льояльнішим, ніж левківців. Щодо сел на захід та північ від Житомира, то вони ставилися до нас цілком прихильно.

Обізджаючи околиці села Студениця, попав я в якусь стрілянину: з 20 вояків з нашого боку почало стріляти в якусь озброєну ватагу, що йшла від Студениці вбік Житомира. Хоч ця ватага зараз же й втікла, на другий день діставав я звіт приблизно такого змісту: — „Густі



Ґенерал-хорунжий ВІКТОР ПАВЛЕНКО.



Ґенерал-хорунжий МИКОЛА УДОВИЧЕНКО. З рамени Української Центральної Ради комісар при штабі Південно-західнього фронту російської армії. Член (з кооптації) Українського Ґенерального Військового Комітету. Начальник Персональної Управи Військового Міністерства У.Н.Р. * 17 травня 1885 року, † 20 липня 1937 р. в м. Омекурі (Франція).

лави ворога почали наступ від Студенців у напрямі на Житомир; рішучим контрнаступом наших частин, сходячись на баґнети, цей наступ ворога припинено та відкинено його за Студеницю зі значними для нього втратами. Отаман К." Читаю й очам своїм не вірю. Що за чортовина? Яж там сам був; до баґнетів просторінь була більше як кільометр; звідкіль же він усе це взяв? Звоню до цього отамана, питаю: — Які мали втрати? — Хвала Богу, втрат не було! — відповідає. Ну й я відповів „хвала Богу", не кажучи йому,що я там був. Тільки поміркував собі — ну й брехун!

Навколо Житомира, поза дрібними сутичками, нічого значнішого не відбувалося. В самому Житомирі робітництво та бідне населення мали настрій большевицький, бо чекали від большевиків поліпшення свого стану. Такого ж настрою була й сотня при штабі корпусу. Занятись нею покищо не мав часу.

За пару днів дістав я відомість, що до Житомира приїхав отаман Коновалець, командир корпусу Січових Стрільців. Трохи дивним здавалося мені, що отаман Коновалець приїхав до Житомира, в той час коли корпус його був у зовсім іншому місці. Йду до Коновальця в якийсь готель. Застав його у великому покою, закиданому ріжними речами. Він ходив із кута в кут, заклавши за спину руки й втопивши очі кудись у далечінь. Познайомились. Відомости про його корпус та його ближчі наміри не здавалися мені ані відповідними, ані ґрунтовними; не подобалося мені ще й те, що отаман Коновалець зараз же перескочив на тему політичну та й понісся... Зміст його промови приблизно був такий: ось якби вони (це напевно Директорія чи уряд) написали не так, а ось так, то й наслідки були б цілком інші. — На цьому моя візита й скінчилася.

Ще за якийсь час по всіх службових та орґанізаційних щаблях пронеслась чутка: приїздить Дідушок! Чули? Дідушок приїзджає! Дідушок, Душок!... Буде робити відчит в такій то салі! — Я не мав поняття, що таке Дідушок, але очевидно — це була особа в Житомирі дуже популярна.

Поїхав і я на відчит. У великій салі якоїсь установи зібралась майже вся житомирська інтеліґенція: військові, цивільні, жінки, дівчата. З тильних дверей увійшов якийсь елеґантсько одягнений молодий військовик: маленький, щупленький, з довгим назад зачесаним гарним волоссям, з довгим гачкуватим носом. Уся саля почала бити в долоні... — Дідушок, Дідушок! — рознеслося по салі. Дідушок підійшов до стола, підняв руку і... саля замовкла.

— З передових окопів, від героїчного нашого війська привіз я вам, дорогі брати і сестри, привітання та подяку... — й поїхав далі, що на фронті холод, болото, а чобіт та білизни немає і т. д. Промовляв хвилин до двадцять та скінчив закликом про пожертву білизною, обувом тощо.

Дивним усе це мені здавалося: відділ його був дуже невеличкий; простіше було б от. Дідушкові написати вимогову відомість та дати її корпусному інтендантові, а я б, проконтролювавши потребу такої вимоги, наказав би дати йому, що потрібно, бо білизни, наприклад, на складах було ще багато.

Тай що ви думаєте? До заклику Дідушка поставилися всі з великим співчуттям та жертвенністю й він дійсно назбирав чимало всього потрібного для війська. Така сила впливу!.. У дальшій боротьбі я вже не чув більше про отамана Дідушка. Пізніше носилась чутка, що він мав великі гроші, непорозуміння за 5 міліонів карбованців і т. д.

От уже наступив березень. Становище на фронті в напрямі на Бердичів ставало дуже напружене; в Житомирі настрій ставав нервовим.

Приблизно коло 20 березня ґуберніяльний комісар пан Сумнєвич запросив мене на нараду з представниками цивільної влади. Поговоривши хвилин із двадцять на якусь соціяльну тему, пан Сумнєвич зробив солідний звіт про ситуацію на фронті, а закінчив тим, що на підставі статті такої-то, параґрафу такого-то, при такій-то ситуації, себто в передбаченні скорої евакуації Житомира всім службовцям належить дістати трьохмісячну платню та ще якісь там гроші й що він, ґуберніяльний комісар, запросив мене, командира корпусу, для затвердження таких вимог, бо час евакуації визначає командир корпусу. Я дав цілковиту згоду на видачу цих грошей та й на другий день зробив розпорядження про підготовку підлеглих мені установ до евакуації на Новгород Волинський (Звягель).

В штабі корпусу головну роботу в мене провадили два старшини: Зелений та Заремба; обидва дуже здібні, особливо Зелений, який чудово орієнтувався в ситуації. Та ще був при мені персональний осаул поручник Щекатуров.

30 березня 1919 року почались уже значні сутички військ Волинської ґрупи отамана Беня з московськими большевиками; прийшло повідомлення, що большевицька кіннота прорвалась у тил Житомира, до села Березівка, що лежить на шосі Житомир-Новгород Волинський, але через деякий час була відбита. Становище зробилося грізним. Я наказав усім, хто може битись: старшинам, урядовцям та джурам усіх корпусних управлінь негайно вирушити на піддержку військ отамана Беня, а корпусним управлінням вирушити з Житомира.

Цивільні установи вирушили ще 29 березня.

31 березня звязковий старшина ґрупи отамана Беня прибіг та доповів, що отаман Бень розпочав відворот на Новгород Волинський через с. Березівку. Я наказав маленькому обозові штабу корпуса вирушати, а сам із сотниками Зеленим та Зарембою стали на майдані проти штабу корпуса в очікуванні авта з поручником Щекатуровим, але авто щось не показувалось.

Підбіг до мене бунчужний штабової сотні та доповів, що штабова сотня просить мене прийти на розмову.

— Про що розмовляти? Чому ви ще не вирушили?

— А може пан отаман порозмовляють з представниками — додав бунчужний.

З дверей штабу корпусу вилізло чотирі розкуйовджені „представники" із мушкетами в руках. В цей момент появилося очікуване авто з пор. Щекатуровим, але чомусь ішло повним ходом. Сидячий в ньому пор. Щекатуров ґраціозно мені вклонився, авто ж промчалося мимо мене в бік большевиків. Чотирі розкуйовджені „представники" на-

сувалися на мене. Становище було ясне. Витягнувши з кобури пістоль (Парабеллюм), зробив я пару кроків назустріч цій ґрупі й закричав: — Я з вами, трясця вашій матері, так порозмовляю, що... — Козаки й бунчужний дали драла. Я вирушив пішки з Житомира на село Березівку.

По шляху на Березівку тягнулися підводи не тільки військових установ, а й багато цивільних, переважно інтеліґенції, що втікала з Житомира; всю шосу запрудили вози. Перед вечором я зі штабом корпусу прибув до с. Березівки (16 кільометрів від Житомира), де й зупинився до вияснення обстанови.

В Березівці зголосився до мене отаман Загородний: високий, широкий в плечах, з обличчам обсмаленим повітрям; здоровлям та рішучістю віяло від усієї його постати. Отаман Загородний зробив мені доповідь про свій досить значний повстанчий відділ та попросив вказівок. Я наказав йому негайно обсадити всі переправи на р. Тетереві, на захід від Житомира, щоб забезпечити шосу від прориву ворожою кіннотою та звязатись з отаманом Бенем, який вже й повинен дати точні зарядження.

Коло 10-ої години вечора до Березівки прибув отаман Бень із відділом піхоти та двома гарматами. Гармати поставив на шосі, а піхоту в одній лінії з гарматами по боках. Дивним мені здавалося таке бойове розположення.

Большевики не насідали, а забравшись до Житомира віддалися грабункам та відпочивали. На другий день вранці я виїхав до Новгороду Волинського, а Волинська ґрупа днів через три знову опанувала Житомир.

Населення зустріло наші війська прихильніше ніж дотого, бо покуштувало большевицької влади. Волинська ґрупа й залишилася в районі Житомира аж до початку травня.

В Новгороді Волинському прийшлось зупинитися на один день, щоб зорієнтуватися, де перебувають частини 1 Волинського корпусу та забезпечити їх платнею. З полків корпусу, розтиканих по ріжних ґрупах, були й такі, що не діставали платні вже два місяці. Коли я їх задоволив, покликали мене до Рівного (місце осідку Штабу Командуючого Північною ґрупою отамана Оскілка), і я туди приїхав 2-го квітня.

Квітень 1919 року. Коростенська операція. Від Новгорода Волинського до Корця.

В Рівному провадилась енерґійна та плянова робота для заосмотрення війська: майстерні шили одяг, чоботи; провадилась направа гармат і рушниць, словом налагоджувалась база для війська.

Операціями військ керував начальник штабу ґрупи отаман Аґапіїв (ґенерального штабу ґенерал-майор — в російській армії); він чудово налагодив звязок з усіма окремими відділами, що оперували на фронті: де б ви не були в районі фронту, ви завжди легко могли зноситись зі штабом ґрупи. Отаман Аґапіїв казав мені, що при тій ситуації, яка склалася, він мусив на кожний день давати військам завдання, вимагаючи повідомлень про наслідки.

3*

В Рівному мені зараз же дали наказ, яким я призначався командиром IX дієвого корпусу з 1 квітня 1919 р. Отаман Аґапіїв попросив мене до себе, почав зясовувати наше тяжке положення під Коростенем і сказав, що начальник військ під Коростенем полковник Пузицький прислав доповідь, що непідсилений свіжими частинами, далі 5 квітня втримати Коростень не буде в стані з причини тяжкого положення війська: бракувало набоїв, харчів, чобіт, одягу. Далі отаман Аґапіїв сказав, що мені підпорядковується 19 дивізію, яка була в команді отамана Добрянського (галичанин, австрійської служби молодший старшина) та що ця дивізія відпочиває, але не пізніше як 6-го має вийти на підсилення військ Коростенської ґрупи. Дав мені відповідний наказ, підписаний отаманом Оскілком.

Я забрав з собою сотників Зелепина та Зарембу, друкарську машинку і 50 пар чобіт та трохи набоїв і виїхав до Коростеня. На залізничній стації, кільометрів 15 — 20 недоїзджаючи до Коростеня, стояв штаб 19 дивізії; там я й зупинився на пару годин, щоб зорієнтуватися.

Отаман Добрянський чудово одягнений, декоративно підійшов до мене з рапортом, а далі, коли ми засіли нараджуватись, почав з того, що він обсадив комендатурами цілий район сіл для ріжних збірок: збіжжа, одягу, чобіт і т. п.

— Ось подивіться, пане отамане, який гарний екіпаж дістав я собі та коні!

Це дійсно було чудове льондо на ґумах та пара прекрасних расових коней. На моє запитання, де він це дістав та скільки заплатив, відповів, що ось тут недалеко в маєтку, а платити — нічого не платив, а видав квит. Це правда, що краще забрати такі річі на потреби свого війська, ніж при відвороті залишити ворогові; але все ж ліпше було б заплатити гроші, ніж давати квит, на який власник нічого й ніколи не дістане.

На моє повідомлення, що згідно з вказівками отамана Аґапієва 19 дивізія по двох, трьох днях мусить вийти на позицію під Коростень, отаман Добрянський почав нарікати, що козаки стомлені, що бракує того й того. Взагалі, з його інформацій я виніс враження, що на позицію виходити він не бажає та що йому далеко приємніше сидіти в тилу й займатися неправними реквізиціями.

Я приїхав до Коростеня. Познайомився з начальником військ Коростенської ґрупи полковником Пузицьким; він зробив на мене враження гарне: кадровий полковник, ще в світову війну командував полком, себто в воєнному ділі людина грамотна.

Почав я обіздити позиції та знайомитися з військами. Позицій зміцнених фортифікаційними роботами властиво не було, а були поганенькі окопи, в багатьох місцях залиті водою. Вигляд війська був слабенький.

Коростенська ґрупа складалася з 17 пішої дивізії, з гарматами та кінною сотнею, й дуже невеличких решток полків Холмської ґрупи: 51 Наливайківського, 52 Звягельського та 53 Франківського, чудового бронепотягу „Стрілець" ґрупи С. С. та ще двох імпровізованих бронепотягів (самодільних), дуже слабеньких. Разом було біля 2.000 люду, тобто бойового складу до 1400 — 1500 вояків.

Обороняти цю позицію й чисельнішим складом було дуже тяжко, а мені за всяку ціну треба було витрати 3 — 4 дні до підходу 19 дивізії. Уклав я собі плян, що коли 19 дивізія підійде до мене, то зосереджу її в районі стації Коростень Подільський. Тоді на випадок, якби ворог збив з позицій 17 дивізію, то, посунувши 19 дивізію на північ та повернувши на схід, навалюсь на праве крило ворога й безумовно розіб'ю його. Але 19 дивізія не підходила й треба було рятуватися власними силами.

З огляду на нашу слабкість, я наказав полковникові Пузицькому не обмежуватись пасивною обороною, а переходити в частинні контратаки; та це є потрібне і для боєздатности військ: щоб не засиджувались козаки. Полковник Пузицький відповів, що він так і робить. І правда, вже на другий день наші частини раптовим ударом навалились на село Новаки (а може яке інше біля нього) й захопили його; забрали кілька кулеметів та полонених. А далі, замісць того, щоб зараз же вжити заходів для оборони, козачня розбрилась по хатах; частина поздіймала чоботи й почала лакомитись залишеним большевиками їдлом.

Большевики перейшли в контратаку. Наші повискакували з хат (частина без чобіт, бо мокрими їх не можна було вже натягнути на ноги) і всі повернули на основну позицію. Минуло 6-те, минуло 7-ме, а 19 дивізія на позицію не виходила.

Приблизно з 4 квітня почали приходити повідомлення, що в районі Овруча наміряються перейти до нас значні сили большевицького війська — щось понад дві тисячі людей. Від такої відомости мені аж лячно стало, бо у мене самого було біля 2000 люду, а тут до мене переходить ґрупа чисельніша від тої, яку я мав у моїй команді. Але відомости почали справджуватися і дійсно 6 чи 7 квітня цей відділ з надзвичайними труднощами на плотах переправився через річку, що була тоді повна від повені, й почав посуватися до Коростеня. Як ці частини називалися, не пригадую. Начальником їх був штабс-капітан Стрекопитов.*)

Цей штабс-капітан казав мені, що їхній перехід на наш бік переплутав цілковито всі карти большевикам, бо вони займали дуже великий відтинок, та що коли би ми зараз же почали наступ на них у напрямі на Київ, то певним є, що большевики значних сил протиставити не були б в силі. Ця ґрупа, що перейшла до нас, складалася з старих солдатів-туляків першої большевицької армії: старші люди, високі, бородаті, — солідне військо. Ми їх зустріли прихильно та поділилися з ними, чим могли.

Здається 7 чи 8 квітня приїхав люксусовим потягом командуючий ґрупою отаман Оскілко. Я прибув до нього з рапортом. Дивно мені було дивитися на цього штабс-капітана, який ще недавно бігав з па-

---

*) Ґрупа, що перейшла під Овручем, складалася з бриґади піхоти, дивізіону артилерії й дивізіону кінноти. Вона далі існувала при нашій армії під назвою „Русько-Тульський отряд", аж поки не перейшла до поляків, де її інтерновано. Восени 1919 р. поляки переслали її до Ріґи, а відтак трапила вона до армії московського добровольчого ґенерала Юденича. — **Редакція.**

пірцями в Головному штабі в Київі, займаючи цілком дрібненьку посаду;*) тай він, отаман Оскілко, на свойому сучасному становищі почував себе передо мною ніяково. Нема мови, що я чекав, що отаман Оскілко пічне мене питати про стан ґрупи, потреби та наміри, а замісць цього він мене запитав:

Пане отамане, чи пєте ві-і-скі? — розтягуючи слово „віскі" (анґлійська мішана горілка). Перед ним дійсно стояла пляшка та стопочки й содова вода, — все як належить.

Я йому відповів, що пю не тільки віскі, а й коняк, горілку і навіть самогон.

Нарешті перейшли до діла. Я поінформував його, що Коростень це ніяка позиція, що ця „позиція" (властиво просторінь оборони) велика, а війська мало, військо мало підготоване, набоїв дуже мало, а тому вразі наступу ворога удержати Коростень не можливо, якщо до ґрупи не буде підтягнено 19 дивізію, яко маневровий резерв. Нагадав я отаманові Оскілкові, що отаман Аґапіїв обіцяв мені 19 дивізію висунути на позицію під Коростень ще 5-го, і в кожному разі не пізніше 6 квітня. Якщо ж 19 дивізія підійде завтра, то користуючись з переходу до нас „туляків" Стрекопитова, треба зараз же переходити в наступ у напрямі Київа та дійти до ріки Тетерів, що є доброю смугою для оборони. А там подивитися: чи, діставши на підсилення ще яку дивізію, рушати далі на Київ, чи зупинитись на р. Тетерів.

Отаман Оскілко цілком зі мною погодився підкресливши, що краще рушати на Київ зараз з такими силами, що є (я поміркував собі, що певно віскі трохи вдарило йому в голову!) та що він тепер же поверне до Рівного й дасть відповідний наказ. Та й поїхав собі, а вночі прийшов наказ: військо Стрекопитова (туляків) негайно перевезти до ст. Клевань й ешалон для них уже стояв. Туляки поїхали. Лишився в мене з них один курінь, козаків 100, для яких забракло ваґонів.

Тої ж ночі залишив позицію чудовий бронепотяг „Стрілець".

Покликав я начальника артилерії й питаю: хто дозволив відіхати бронепотягові „Стрільцеві".

— Я, — відповідає.

— А хто ж вам дозволив це зробити, не запитавши мене?

— Та бачите, пане отамане, їм треба було зробити таку та ще таку-то направу... — І це казав не отаманчик якогось повстанчого відділу, а полковник, людина з військовою освітою. Мені не було чого махати кулаками в повітрю: туляків забрано, „Стрілець" утік вночі (в день він би в мене не проскочив!), 19 дивізія не прийшла. На якого ж біса мене прислано сюди з голосною назвою Командира IX дієвого корпусу? Чи назвою лякати большевиків?

Пішов я на стацію до телеґрафічного апарату, викликав начальника штабу Північного фронту отамана Аґапієва, зясував йому обставини й кажу, що ж ви робите?

Отаман Аґапієв почав мені зясовувати загальну важку ситуацію, яка вимагає конечно зменшити загальний стратеґічний фронт усіх

---

*) За часів Української Центральної Ради отаман Оскілко був повітовим комендантом у Рівному. З гетьманським переворотом дістався під арешт. — Редакція.

ґруп, а тому й Коростень, як точка для офензиви на Київ, тепер втратив своє значіння; та що тепер треба думати не про офензиву, а дефензиву й що саме тому 19 дивізію та туляків відтягається на підтримку корпусу С. С. Розмову прохав залишити в таємниці.

Тепер я знав, що робити. Зайшов до штабу 17 пішої дивізії, який був у ваґоні біля стації Коростень Житомирський, кроків 200 від мого ваґону, й умовився з командиром дивізії полковником Пузицьким про деякі деталі на випадок наступу большевиків, а саме: на випадок бою я перебуватиму біля стації Коростень Подільський, маючи тут же курінь „туляків" у резерві; якщо 17 дивізія свій фронт не вдержить, то щоб конечно обсадила залізничний міст, що біля ст. Коростень Подільський, та чіплялась би за село й ст. Коростень; далі будемо чинити залежно від обставин, беручи під увагу, що звязок буде зірваний в бою. Такий обмін думок був потрібний.

В мойому маленькому штабі відчувалась нервовість. Така сама нервовість відчувалася на стаціях, як певна ознака наближення подій. Почали кружляти чутки, що командирові московських військ, які стояли проти Коростеня (якийсь кавказець), приобіцяно велику грошеву (один і пів міліона) нагороду за здобуття Коростеня; що великі гроші кинули большевики на шпіонажу в нашому відтинку фронту, навіть на підкуп. Такі балачки завжди кружляють серед вояків, стомлених війною, і особливо при невдачах. Я на них не звертав особливої уваги. Але поведінка мого начальника штабу підполковника Толмачова (я його дістав зі штабу 17 пішої дивізії) не викликала у мене до нього довіря: він якось від мене відсторонився, мені з ним було тяжко.

Відправляючи мене під Коростень отаман Аґапіїв сказав, що Коростень треба протримати до 6 — 7 квітня, щоб встигнути зробити якусь переґруповку, а далі коростенський напрямок для нашого командування мав би уже не таке важне значіння.

Роздав я частинам решту набоїв та обуву, які ще мав, ще раз обїхав ліве крило позиції 17 дивізії. Вдивлявся в обличча козаків, — чудові! Спокійні, веселі.

10 квітня вранці прийшов до мене начальник штабу підполковник Толмачов та доповів, що в районі сіл Білошиця й Могильно москалі проявили живу діяльність, тому він моїм іменем відправив кінну сотню до Могильна для освітлення місцевости та затримки дрібних партій ворога.

Кажу йому: — Яке ж ви мали право це робити, висмикуючи з рук начальника його очі й засіб керування?

Підполковник Толмачов почав муркотіти про уставу про польове управління військ, де зазначено, що в негайних випадках начальник штабу має право робити іменем свого начальника розпорядження, доповівши йому пізніше про зроблене.

Я пояснив, що уставу про польове управління військ я знав раніш за нього й знаю його краще від нього; це стосується до великих зеднань, а головне, що його ваґон тут же біля мойого і коли вночі я спав, то треба було мене збудити, а не робити таких кримінальних вчинків, якщо не зради; і додав, що коли сотня зараз же не повернеться, то

я його віддам під польовий суд. При цих словах підполк. Толмачов зблід, бо кілька днів тому я затвердив вирок польового суду й одного грабіжника було розстріляно.

Підполк. Толмачов кудись пішов та більше я його й не побачив: десь зовсім зник. Місяців через три я спіткав цього „стратеґа" на возі, в складі якоїсь хлібопекарні, і захотілося мені його пристрелити.

Тепер я був певний, що сьогодні буде бій і тому хутко зібравшись, вирушив до свого бойового пункту біля ст. Коростень Подільський. І так справдилася моя думка, бо біля години 10—11 на фронті почалась стрільба. Москалі почали наступ на фронті від сс. Ходаки й Новаки; заворушились і біля Білошиці й Могильна, але їх відбили. Вони далеко не відступили й стрільба продовжувалась. Між 13 і 15 годинами наступила ніби перерва бою; я надіслав доповідь до Рівного.

Коло години 17 раптом знову почалась стрільба і то дуже напружена, особливо на лівому крилі. Поміркував собі, що це ще нічого — добре, що не на правому.

Показалося, хоч і небагато — 10—15 наших утікачів, які бігли від с. Пашини до ст. Коростень Подільський, просто на мене. Окрик „стій"! та грізно піднесений кий в руці охолодив їх. — Чому тікаєте? — Та он, он вони, та й стріляють! — посипалось у відповідь.

А неподалеку стояв гурток здоровенних, з довгими бородами туляків, які, як один казали, киваючи головами та довгими бородами: — „Чаво бяжіш, чаво бяжіш?"

Це були молоді хлопята, очевидно повстанці, непризвичаєні до бою. Вони цілком засоромились. Я заспокоїв їх та впорядкувавши направив до наших окопів, куди вони покірно й пішли. Однак же, наше ліве крило ворог збив. Большевики посувалися вздовж наших окопів з півночі на південь, направивши обхідну кольону на ліве крило всього нашого розположення. (Дивись схема ч. 1). Яких 30 большевицьких кіннотчиків з двома гарматами проскочило прямо нам у тил і відкрило стрільбу вздовж залізниці. Становище наше стало погане, але страшне ще не було. Доповіди від командира 17 дивізії не поступало. Кажу, що становище не було ще таке страшне, тому, що зі сходу, з Коростеня, ворога ще не було видно. Я припускав, що с. Коростень ще було у наших руках.

Стрільба з тих двох гармат, що заскочили нам у тил, шкоди нам ніякої не зробила: шрапнелі та ґранати, які ці гармати викидали, падали на залізничний тор, але не вибухали; видно, були попсуті.

Забезпечившись однією сотнею туляків з боку, де були ці гармати, двома сотнями перейшов я у контрнаступ на ворога, що спускався до ст. Коростень Подільський. Цей відділ ворога зараз же й утік. Після цього я спрямував дві сотні проти тої частини, що була при гарматах. За пів години й ці повтікали, але не в східньому напрямку, а в західньому й більше не показувались.

Коли б у мене під руками була обіцяна 19 дивізія, то контрнаступом від ст. Коростень Подільський на с. Пашини я розбив би большевиків, які піймалися б у западню, але 19 дивізія так і не прийшла. Була приблизно 19-та година; від 17 дивізії звідомлень не отримував.



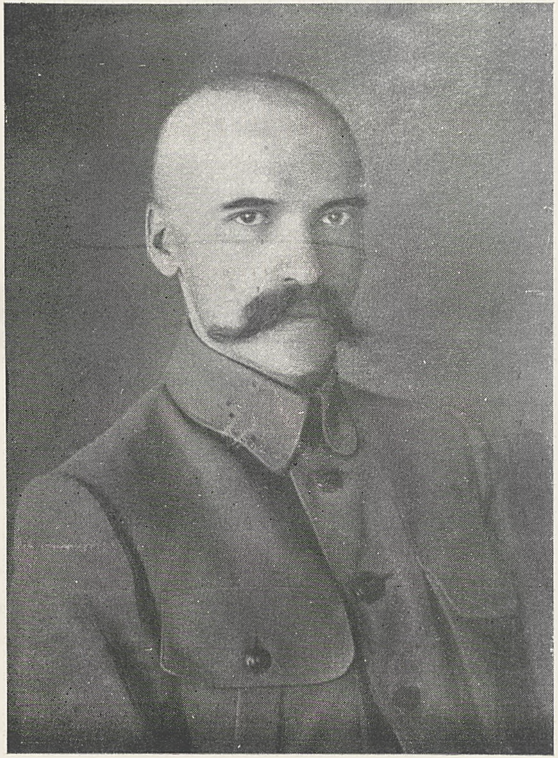
Полковник МИКОЛА ЛОРЧЕНКО.

Начальник Культурно-Освітньої Управи Головного Управління Ґенерального Штабу. Інспектор кляс Спільної Юнацької Школи.



Полковник ІВАН ОРЛОВ.

Командир 1-го запасового Гайдамацького куріня (Одеса, 1917). Командир 2-го пластунського Гайдамацького полку (Одеська дивізія, 1917). Старший штаб-старшина для доручень штабу Одеської Військової Округи (1918). Комендант м. Одеси (1918). Командир Старшинсько-козацького Вартового полку (Одеса, 1918). Комендант Одеського укріпленого району (1918).



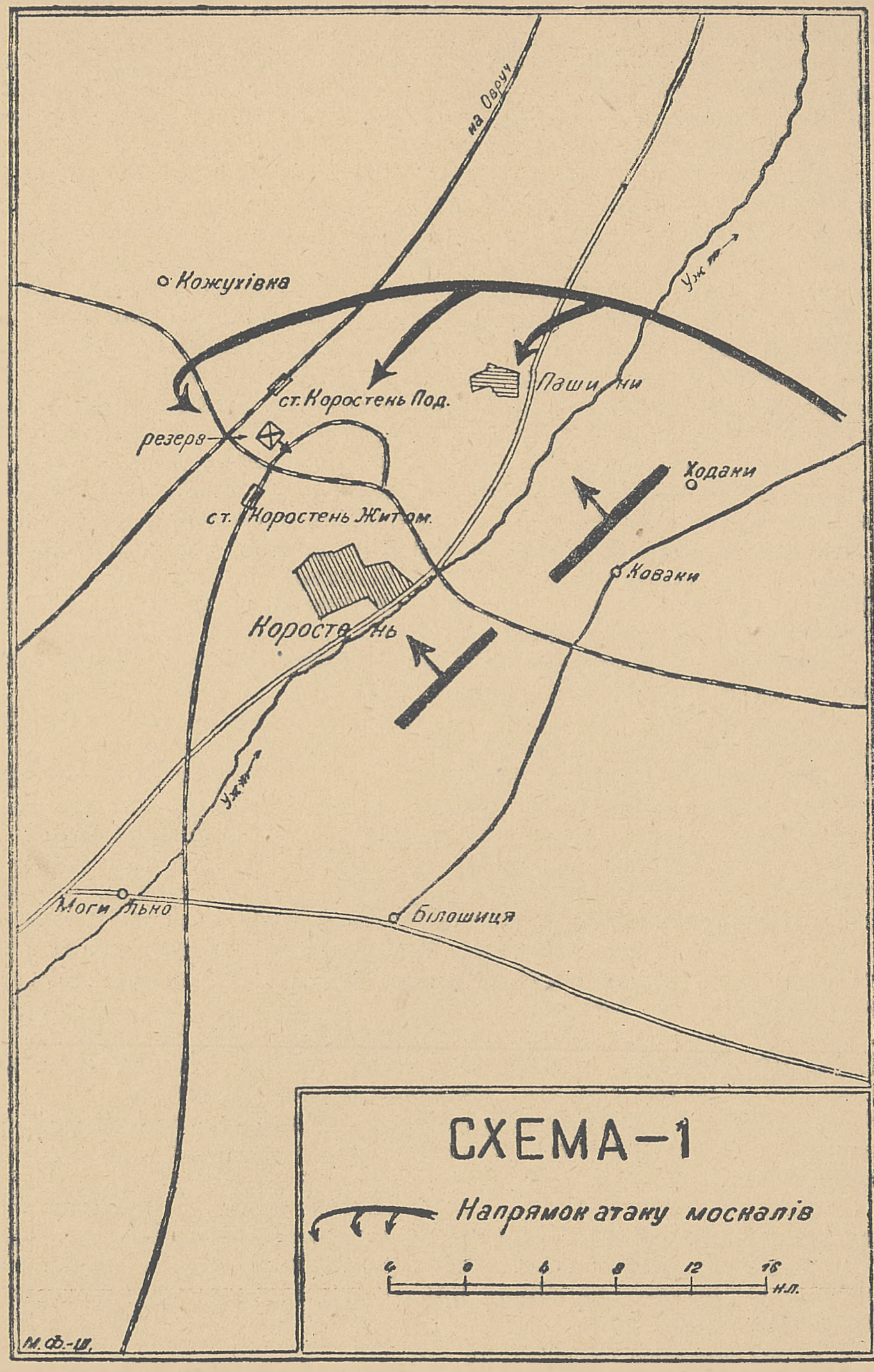
Сотник ФЕДІР СЕЛЕЦЬКИЙ.

Член Українського Військового Ґенерального Комітету. Начальник Загальної Управи Військового Міністерства. Забитий 4. V. 1919 р. большевицькою розвідкою у с. Розваж біля Острога на Волині.



Сотник МИХАЙЛО ВЕДЕНСЬКИЙ.

з „Вільного Козацтва". Начальник Загальної Управи В. Міністерства. Начальник судової частини Комендатури тила Армії. Директор канцелярії Головного Комісара Уряду У.Н.Р. в Житомирі. Правний радник Української Військової Місії в Р.П. Польській і секретар Висшої Військової Ради.


на Овруч
о Кожухівка
ст. Коростень Под.
Пашини
резерв
ст. Коростень Житом.
Ходаки
Коваки
Коростень
Уж
Уж
Могильно
Білошиця
СХЕМА—1
Напрямок атаку москалів
4 0 4 8 12 16 кл.
М.Ф.-Ш.

Відправив до Рівного доповідь та решту потягів, які ще лишались на залізничному торі.

Зі штабом 17 дивізії звязок з самого початку боя в мене припинився і в цьому нема нічого такого анормального в тих обставинах, в яких ми провадили боротьбу, бо начальник мусив бути безпосередньо при війську та власним прикладом впливати на нього, але штабові старшини мусили доносити мені про стан річей, а цього не робили. А кінну сотню, як я вже казав, отой мій (ніби) начальник штабу пхнув невідомо куди.

Зі ст. Коростень Житомирський довідався я, що м. Коростень уже захопили москалі, а жидівське населення Коростеня стріляло по наших військах. Варто було французьким суддям, що засідали в процесі Шварцбарта, дізнатися про ці факти: я, український начальник, затверджую вирок польового суду й козака розстрілюють за грабіж і насильство над жидівкою, а „льояльне" жидівське населення після цього з домів стріляє в спини нашому вояцтву.

Було коло 21 години. Зі сходу вздовж залізниці ворога не було. На стації Коростень Житомирський також не було. Надіслав я телеґраму до Рівного. Справа ясна — Коростень загублено.

Перед 21 годиною міст на залізниці, що біля ст. Коростень Подільський, почали обсаджувати якісь частини 17 дивізії. Це на мене зробило приємне враження, як точне виконання умови з командиром 17 дивізії, про що я вже писав.

Я відправив туляків за міст, а сам з двома старшинами та одним козаком почав наближатись до нього. Це була година 21 хвилин 30; вже смеркло. Раптом з мосту почалась густа стрільба, але високо нам через голови. Ми почали лаятись та вимахувати хустинками. Стрільба припинилась. Це стріляли по нас на віддалі 400 кроків (згори вниз) та хоч би один влучив! Ну й стрільці! Наблизившись до них, я облаяв їх за паршиву стрільбу та посоромив, що по 4 чоловіках цілий курінь стріляє, а пізніше нарікають, що бракує набоїв. Поговорив зі старшинами, які підтвердили, що ворог захопив Коростень, але далі не просувається, а наші частини збираються. Була година 22, ніч цілком темна. Закінчилася евакуація і я наказав усім відходити на Новгород Волинський до смуги Ушомир — Ушиця, прикриваючись сторожею на Могильно — Бихів — Давидки.

Переглядаючи матеріяли до Історії Війська Українського в журналі „За Державність", в багатьох статтях ріжних авторів, зустрічаю „висновки", де автор спочатку викладає перебіг подій, а потім їх по свойому оцінює. Це цілком слушно, якщо опис іде безсторонній, але обєктивно писати про свою діяльність дуже тяжко й легко впасти в саморекляму.

Російська Академія Ґенерального Штабу, в часі її розквіту (при начальниках Академії ґен. Драгомирові та ґен. Леєрі, яких західньо-европейські військові авторитети вважали видатними професорами історії військової штуки) виробила при розсліді та оцінці операцій чи боїв ось таку схему:

1. Чи відповідала операція чи бій цілі.
2. Чи провадились вони пляново.

3. Чи провадились вони в дусі єдности.

4. Чи провадились вони в дусі ладу і т. д.

Себто, простудіюй добре операцію, а потім приклади отсе мірило тай дай відповідь. Ось тобі й оцінка. Але оцінку треба робити, бо сума таких оцінок, навіть діяметрально протилежних, пізніше дає можливість дошукатися й правдивої оцінки.

А я зроблю оцій маленькій коростенській операції ось таку оцінку.

Багато осіб потихенько висловлювалось, що тут була звичайна зрада та підкуп. Отаманові Оскілкові, який підготовляв переворот, треба було зробити на фронті невдачі-поразки, щоб викликати незадоволення в армії проти свого вищого командування. Та й справді, частину першої большевицької армії (туляки), що перейшла до нас, замісць того, щоб зараз же використати, ударивши в напрямку на Київ, відтягують з Коростенської ґрупи напередодні бою. Напередодні ж бою відтягається з позиції чудовий бронепотяг „Стрілець"; цілу 19 дивізію, яку було обіцяно висунути на позицію 5—6 квітня, не прислано й 10-го, а опісля, зуживши її намарно, направлено в другу сторону. Начальник штабу корпусу підполковник Толмачов висмикує в свого начальника перед самим боєм єдину кінну сотню й заганяє її на праве крило. Себто, все зроблено, щоб ослабити й так слабеньку Коростенську ґрупу, та ще й набоїв не прислано. Що ж це таке? Нібито плянова зрада?

Командування Антанти в цей час панічно залишає Одесу та Чорноморське побережжа. Це ставить в критичне становище Північну ґрупу та Запорожський корпус, завдяки тому зусилля Корпусу С. С. під Бердичевом ідуть на нівець. Большевики насідають на корпус Січових Стрільців, треба його найскорше підтримати, — ото ж командування й кидає туди, що є під руками: бриґаду туляків, бронепотяг „Стрілець" та пізніше відтягає туди й 19 дивізію. Бачите, все цілком відповідно й пляново. Лишається ще кінна сотня, що її висмикнув у мене, моїм іменем, начальник штабу та загнав на праве крило. Інша справа, що він це зробив свавільно й по дурному і сам десь зник, але з ходу бою — це цілком відповідало потребі. Якби він мені доповів про потребу освітлення правого крайнього крила, то й я послав би туди частину сотні, але трохи кінних залишив би й собі. Тоді я не був би з завязаними очима. Правда, це по суті не змінило б нашого становища, бо москалі на 10 квітня підвезли велику силу війська.*) Де ж нам було протиставитись такій силі!

Командування не виявило жадної активности. Воно висмикувало, де можна, частини та підпирало ними корпус С. С-в. А коли б командування було сміливіше (не кажу — талановитіше) та не переоцінювало боєздатність большевиків, то, як тільки бриґада туляків перейшла на наш бік, треба було зараз же перейти в наступ від Коростеня вздовж залізниці на Київ. Большевиків тут було небагато, тай заосмотрені були не краще від нас; їм можна було так дати по лобі, що вони драпанули б за Тетерів, бо з переходом туляків на наш бік, у них

---

*) За даними, які дає сам отаман Оскілко в своєму творі „Між двома світами", ст. 42, 7 дивізій піхоти.

увесь фронт був переплутаний. (І це радили отаманові Оскілкові і я, і штабс-капітан Стрекопитов, і Оскілко з цим погодився). 19-ою дивізією треба було обсадити Коростень, а Коростенську ґрупу з туляками форсовними маршами спустити на праве крило большевиків (стратеґічний обхід), які насідали на Корпус С. С. Ось би й колесо бойових подій на довший час повернулося б в наш бік.

Відійшовши до першої залізничної стації (було це біля села Ушиця), я звязався з 17 дивізією та з Рівним. Дістав відомости, що ст. Коростень Житомирський большевики зайняли відразу ж по нашому відвороті, але активности не виявляють. Від отамана Аґапієва надійшло розпорядження, датоване ще на передодні, що 17 дивізію він негайно спрямував до Новгороду Волинського для ліквідації там повстання місцевих большевиків, а решті Коростенської ґрупи наказав також відходити до Новгорода Волинського і його боронити. Коли вже будемо не в стані задержатись в Новгороді Волинському, то зосередитись біля м. Корець і уперто триматись, бо передбачається підсилення нас свіжими силами.

Большевики на нас не насідали, очевидно вони провадили якусь переґруповку, тому ми й відходили собі поволі; мені не хотілося влазити в місто. Оборона взагалі погана річ, бо викликає переважно поразку, але боронитись на позиції в полі далеко легше, бо можна маневрувати. Боронити ж місто, та ще при збольшевиченому настрої місцевого населення, річ цілком погана: в бічну вулицю ворог влізе вночі, або передягнувшись, — а опісля починається каша. Жидівське населення, як правило, обовязково стріляє по нас з вікон та з дахів, перетягає вулиці колючим дротом і т. и.

Виявилось, що 19 дивізія таки дістала наказ йти на Коростень та повернути його. І справді 12 чи 14 квітня вона вирушила, але при першому ж спітканню з большевиками вся розбіглась та через болота й ліси зійшлася в Олевську, звідкіль її залізницею перевезено через Рівне до району корпусу С. С.

17 дивізія, прибувши до Новгороду Волинського, хутко навела там лад. Місцеві большевики поховалися й притихли. Дуже правдоподібним є, що в Новгороді Волинському були не тільки місцеві большевики, але й якийсь відділ з їх армії. *)

Курінь туляків, що був у мене, відправлено в район Шепетівки для прилучення до своєї частини, яка оперувала разом із корпусом Січових Стрільців.

В самому корпусі С. С. становище ставало дуже тяжке. Як видно з праці ґен. Безручка: „Січові Стрільці в боротьбі за державність", в день бою під Коростенем ворог відтиснув був корпус С. С. до Шепетівки, а приблизно 19 квітня, коли 17 дивізія вже розігнала большевиків у Новгороді Волинському, Тульська бриґада, що була на лівому крилі С. С., провадить бій з большевиками, що наступали від Новгорода Волинського на південь. Які ж це були большевики? Очевидно

*) Правдоподібно штабова сотня Волинського корпусу. — Див.: „Боротьба за доступи до Київа", ген. А. Пузицького в збірнику 7 „За Державність", ст. 10. — Ред.

були це ті, що відходили з Новгорода Волинського, або ті, що продерлись зі сходу в південному напрямку Новгорода Волинського. Якщо становище міцного й добре зорганізованого корпусу С. С. було тяжке, то й маленькій Коростенській ґрупі було не краще. Між іншим треба взяти під увагу, що большевики в цей час на нашому фронті не були такі активні та завзяті. Доказом цього може послужити факт, що корпус С. С. провадив розмови з большевицькими частинами з метою перетягнути їх на наш бік, і справді 16 квітня, підчас самого бою до корпусу С. С. перейшов курінь 14 совітського полку. В наших частинах теж були випадки, коли поодинокі особи переходили до большевиків. Це було тому, що як ми, так і червоні поповнення брали переважно з одних і тих самих районів, себто тих самих людей; вони й не хотіли битись один проти одного.

На 19 квітня корпус С. С. займає ст. Полонне, а Коростеньська ґрупа зосереджується в районі Новгорода Волинського.

Погода була каторжна: йшли дощі, падав сніг. Серед козаків — траплялися цілком босі й треба дивуватися витривалости та здоровлю цих людей, які цілком босими ногами ходили по снігу й виконували свої бойові завдання.

Обсадив я міст на залізниці й інші переправи по р. Случ, виставив сторожу в напрямку Житомира та Коростеня; однак почувалося, що наша слабенька ґрупа оточена з трьох сторін. Перепровадив розвідку і викрилося, що обороняти Новгород Волинський тими силами, що були в мене, не було ніякої можливости й сприятливих умов: будинки міста підходили до самої річки, мешканці міста були цілком збольшевичені й 17 дивізії прийшлося їх утихомирювати. Ворогові переправитись вночі через річку було дуже легко, а тримати бій в самому місті, при такому настрою населення, було б безглуздям. Інша справа, якби у мене були сили значніші та козаків доста, — тоді б Новгород Волинський давав би деякі вигоди. Я видав відповідний наказ для бою. Місце перебування в часі бою для штабу ґрупи призначив на перехресті шоси з залізницею.

У війську почали ширитись страшні чутки, ніби наш уряд 11 квітня на нараді в Здолбунові ухвалив перейти з усією армією до большевиків. Що значить піддатися під владу большевиків, усі добре знали. *)

19 квітня (н. ст.) — страсна субота. Штабові хлопці дістали пасок, яєць, порося, трохи самогону й усім цим прибрали красно стіл; захотілось і нам по людському розговітися. Щойно почали ми сідати за стіл, як розпочалась стрільба й крики, по вулицях в ґальоп понеслися вози. Наші частини не мали часу пристосувати околиці міста до оборони, а большевики вночі, підтримані бронепотягами, і влізли в місто. Попередні бойові пригоди призвичаїли мій штаб ставитись спокійно до них, а тому ми спокійно все зібрали й поклали на вози та й вирушили шосою до місця, де шоса перехрещується з залізницею; тут штаб і зупинився.

---

*) Можливо, що це були відголоски декларації уряду з дня 5. IV. 1919 р. про бажання замиритися з совітами на певних умовах. — Редакція.

Але все ж таки це був Великдень. Серед поля, вкритого болотом (зима дуже затягнулася того року), на пеньках зрубаного ліса розкладали ми паску, яйця й все, що було, запросили зустріненого в переїзді командира 17 дивізії полковника Пузицького тай чесно собі розговілися.

На лівому нашому крилі большевики почали виходити з міста. Село Чижівку та міст ворог захопив. Большевицький бронепотяг збив наш відділ на залізничному мості. Підтримавши своє ліве крило, я почав стягати ґрупу шосою на Корець. Приймаючи тут рішаючий бій, коли большевиків було 7 дивізій, а нас півтори, я ризикував би стратити ґрупу та й гармати, а це був би злочин тим більший, що з Рівного обіцяли заосмотрити нас за 8—10 днів одягом та головне набоями. Тому залишив тільки сторожі по р. Церем, а решту ґрупи спрямував до Корця і в його районі розмістився.

Щоб краще зрозуміти обставини, в яких перебувала Коростеньська ґрупа, треба знати, що большевицьке військо, яке оперувало проти нас, настроєне було не дуже то войовничо. Можна навіть сказати, що між нашими козаками й червоними, на деяких відтинках, навязалися зносини і то майже добросусідські. До нас, себто на наш бік, хотіла перейти в районі 17 дивізії ще ціла большевицька 2 Волинська дивізія. З приводу цього провадились напів офіціяльні переговори большевицької команди з делеґатами нашої 17 дивізії.

В тилу у большевиків було неспокійно. Отаман Зелений захопив Трипілля й Канів і прислав до нашого командування делеґацію з листом, що піддається під нашу зверхність з 20 тисячним повстанчим військом.

Стан нашої армії був цілком бадьорий, невважаючи на неуспіхи на фронті. Але те, що робилося в тилу, було цілком незрозуміле.

В часі короткотермінового командування 1 Волинським корпусом я добре ознайомився з тим, які запаси військового майна й склади мала Волинська земля; мені докладно було відомо, що в одному тільки Клеванському складі було коло 30 міліонів мушкетних набоїв та по інших складах не менша кількість. Проте на фронті набоїв завжди бракувало, хоч засобів для подачі їх війську було досить.

Головний Отаман Симон Петлюра у війську користувався популярністю, але зате дехто з членів Директорії та уряду більш викликали кепкування, ніж пошани до себе.

До представників ріжних соціялістичних партій здоровий орґанізм армії ставився ворожо, вважав їх звичайними спекулянтами та руїнниками. Наша армія на фронті відчувала, що в нас в тилу робиться щось негаразд. А нарешті до війська, як я вже згадував, коло 12 чи 14 квітня дійшла страшна чутка, що ніби наш уряд ухвалив замиритися з большевиками та почати війну з Польщею. Що є замирення з большевиками при тих обставинах, в яких ми находились, кожний **з нас** добре розумів; не хотіли цього зрозуміти **тільки дехто з наших міністрів.** Якось не хотілось вірити, щоб була така ухвала нашого уряду, однак така вістка своє робила.

Поширювались також чутки, що з нашого боку, від партії с.-р.

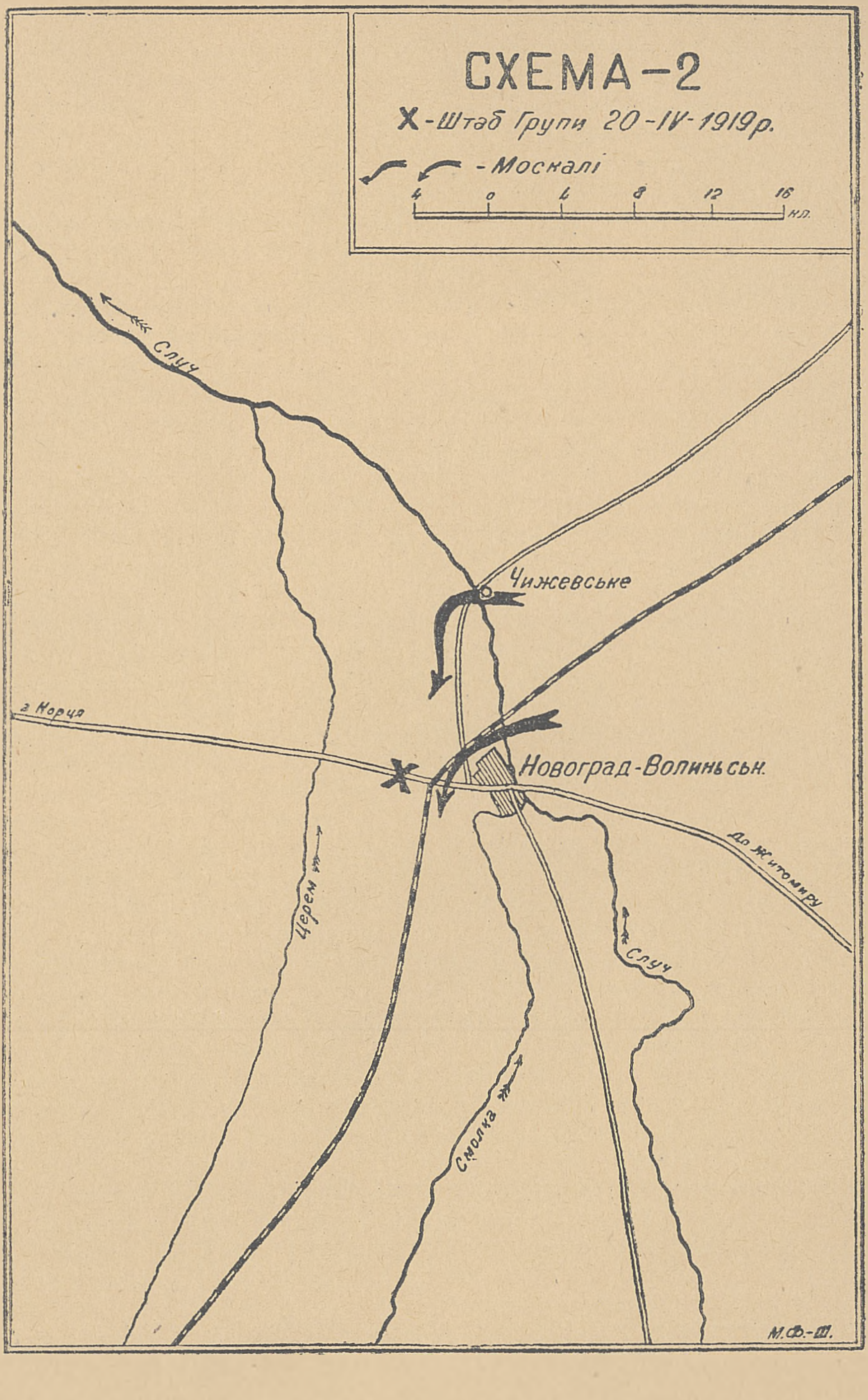


СХЕМА-2
X-Штаб Групи 20-IV-1919р.
-Москалі
4 0 4 8 12 16 кл.
Случ
Чижевське
з Корця
Новоград-Волиньськ.
До Житомиру
Церем
Случ
Смолка
М.Ф.-Ш.

та с.-д. уже проїхала через фронт отамана Коновальця делеґація для переговорів із большевиками.

20 квітня під Новгородом Волинським спіймали панну Анну Жуківську з листом від с.-р-в із Київа до наших с.-р-ів., з якого було видно вже налагоджений звязок наших с.-р-в з большевиками. Становище ставало поганим. Войовничий настрій у війську почав підупадати. Чимало національно-здорового елементу почало втікати в запілля ворога. А 27 квітня знову затримано другу панночку Віру Синицьку, яка пробиралася з Київа від Центрального Комітету до Аркадія Чайківського та до полковника Коновальця. Після цього було над чим задуматись.

Приїхав я до Корця. Обїхав околиці, дав накази по розположенню частин та на випадок бою. З значним облекшенням ми відірвались від залізниці та міста й вийшли в чисте поле, де було далеко краще воювати.

Штаб став постоєм в замку (стара, масивна будова — певно ще з часів гетьмана Богдана Хмельницького).

На другий день по нашім приїзді, о годині 8—9 ранку, раптом в місті розпочалася стрільба. Що за чортовина, та невже ж большевики? Вискочив на шосу. Біжить народ. Питаюся, що це робиться? — Козаки жидівську крамницю грабують, — дістаю відповідь.

На дворі стояв броневик, якого я зараз же надіслав з наказом: припинити грабіж, не вдаваючись в те, хто там його робить. Слідом вислав кілька вершників, а за ними і сам туди поскакав.

На майдані проти жидівської крамниці була купка людей та кілька возів. Звідтіль і були стріли.

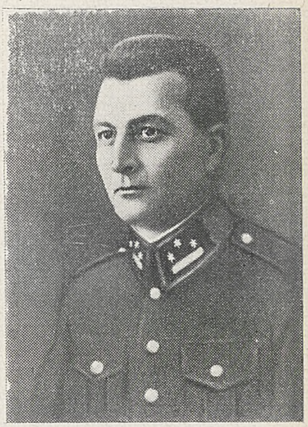
Броневик наблизився до майдану і дав кілька стрілів в повітря; бешкетники розбіглися, а вершники затримали з них кілька наших козаків та якогось жида, який керував грабунком крамниці. Їх заарештовано, переведено доходження, яке й виказало, що до грабунку крамниці наших чотирьох козаків намовив жид, який почастував їх перед тим добре горілкою та дав наперед по срібному рублю. В помешканні цього жида знайдено багато цінних речей, антиків, привезених ним із Житомира, звідкіль і сам він прибув до Корця. Корецькі жиди самі посвідчили, що цей самий жидок був також ініціятором житомирського погрому та що він водив козаків отамана Палієнка, показуючи їм, які саме крамниці варто грабувати. Картина була ясна. Козакам всипали якусь порцію шомполів та відправили до частин, а жида віддано під польовий суд. Суд присудив його до смертної кари через розстріляння. Вирок затверджено й жидка на майдані м. Корця, в присутности представників жидівського населення, розстріляно. Прізвище його Шварц.

Зібравши рабинів та видатніших корецьких жидів я поінформував їх про справу та хто був спричинником грабунку, а опісля запитав: — Що ж ви тепер скажете? хто організує грабіж? — козаки чи жиди? Ваш же еврей! — На це дістав відповідь: — Ну, какой ето еврей? Ето просто сволоч!

Все листування в цій справі, як дуже характеристичне й важне, я відправив із відповідним надписом до міністра внутрішніх справ, де





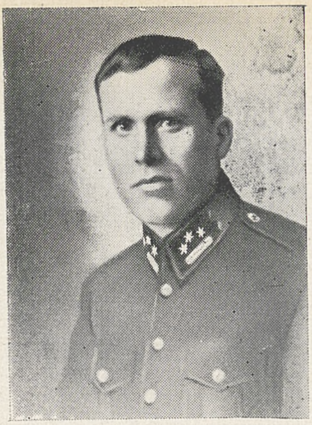


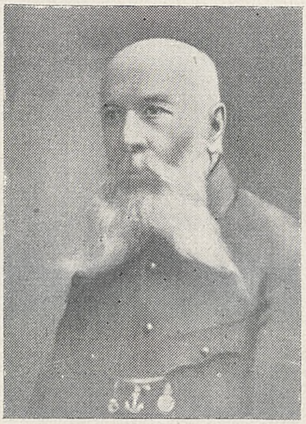

Перший ряд, зліва: Поручник СТЕФАН КУПРАНЕЦЬ. Старшина Окремого Загону С. С. у Білій Церкві. Поручник 47-го куріня 6-ої стр. Січової дивізії. Сотник ІВАН ЗУБЕНКО. Старшина 22-го куріня 3-ої стр. Залізної дивізії. Хорунжий ВОЛОДИМИР ПИЛИПЕЦЬ. Підхорунжий 3-ої Літунської Сотні У.Г.А. Хорунжий Запорожського Окремого Авіяційного Відділу. Хорунжий технічного куріня 6-ої стр. Січової дивізії. Нині священик.

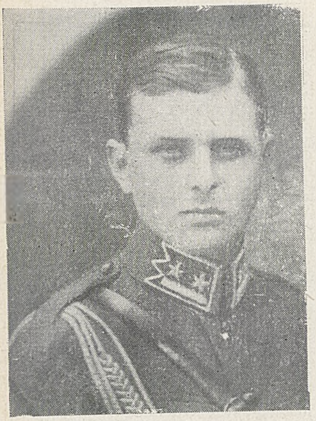
Другий ряд, зліва: Сотник ВАСИЛЬ ШКЛЯР. Старшина Окремого Кордонного Корпусу. Сотник ГРИГОРІЙ КЛИМ. Старшина Військової Жандармерії Армії У.Н.Р. Бувший С.С. Сотник ПАВЛО ГУСАК. Старшина Охорони Головного Отамана. Кубанець.

Третій ряд, зліва: Сотник ПИЛИП ОХРИМЧУК. Старшина 5-ої стр. Херсонської дивізії. Хорунжий АНДРІЙ ЗАЛІСКО. Старшина 6-ої стр. Січової дивізії. Поручник МИХАЙЛО МОГИЛЬНЯК. Старшина 2-ої стр. Волинської дивізії.











Перший ряд, зліва: Підполковник ВОЛОДИМИР СМОРОДСЬКИЙ. Військове Міністерство У.Н.Р. Поручник ІЛЬКО ШАПОВАЛ. Член Укр. Полкової Ради 67 п. Тарутинського полку (1917). Старшина повітової Сосницької сотні Вільного Козацтва, опісля 29 п. Борзенського полку, пізніше 3-го полку Чорноморського Кошу, а далі в Культ-Осв. відд. штабу 1-ої Запорожської дивізії. Адм. сотник ІВАН КРАСНОПЕРІВ. Військове Міністерство У.Н.Р.

Другий ряд, зліва: Сотник АНТІН КОРШНІВСЬКИЙ. Лектор Спільної Юнацької Школи. Підполковник ПЕТРО ВАРАВВА. Начальник Самоходової Управи Військового Міністерства У.Н.Р. Адм. підполковник ІЛЬКО ГАВРИЛЮК. Голова 2-го Всеукр. Військового Зїзду Член Комітету Одеської Укр. Ґуб. Військової Ради.

Третій ряд, зліва: Поручник КОСТЬ ГРИГОРОВИЧ. Помішник ком-ра бронпотягу „Кармелюк". Поручник ОЛЕКСАНДЕР КОРЯКО. Ком-р 2-ої Гарматної батареї Кулеметної дивізії. Адм. сотник ПЕТРО БАЙДАК. Референт Інтендантської Управи Головного Управління Постачання Військ.

воно певно й загинуло. До речі: воно дуже пригодилось би в процесі вбивства Головного Отамана Симона Петлюри жидом Шварцбартом.

Розглянулись, що Корець гандльове містечко, що тут можна в значній скількости дістати шкіру й сукно. Зараз же приступили ми до пошиття чобіт та направи одягу. Приїхав сюди отаман Оскілко з полковником Купрійчуком. Обидва в дуже доброму гуморі, що для мене було трохи дивним, з огляду на неуспіхи на фронті, яким отаман Оскілко ніби й не надавав значіння. Я напосівся на нього, що він під Коростенем не тільки що не дав обіцяної мені моєї ж 19 дивізії, але ще й вивіз її до корпусу С. С. На це отаман Оскілко цілком слушно пояснив, що коли б 19 дивізію було спрямовано під Коростень, то корпус С. С. так би відскочив у тил, що Коростеньська ґрупа й без наступу ворога не витягла б своїх ніг звідтіль. А зараз фронт зменшено та підрівняно й положення наше поліпшало. З цим можна було погодитись.

Далі отаман Оскілко почав казати, що Симон Петлюра незадоволений як з мене, так і з командира 17 дивізії полковника Пузицького, та що навіть вимагав, щоб отаман Оскілко сам виїхав на фронт й особисто керував операціями. При цьому дав мені копію з його відповіди Головному Отаманові, де було зазначено так: „...Щодо особи ґенерала Єрошевича, то окрім похвал, нічого більше не приходилося йому висловлювати. Цей старий ґенерал ґенерального штабу в боях був правдивим лицарем, мужній і спокійний в самих тяжких моментах і невдачах, так само, як і полковник Пузицький, командир 17 дивізії. Ці два вояки були завжди гордістю Північної ґрупи і т. д. *)

Я запросив їх обідати. Хлопці зі штабу десь дістали меду. Після двадцятьденного шльопання по болотах хотілося пристійно зїсти та ще й під добрим дахом. По обіді отаман Оскілко й полковник Купрійчук щось так і крутилися біля чогось, але не рішалися мені сказати. Мені здавалось, що вони хочуть почати розмову про затягнення мене до якоїсь партії; щоб це попередити, я рішуче сказав, що не належав та й не збираюсь вступати ні в яку партію, особливо соціялістичну, бо в них цілковито не розбираюсь та й не цікавлюсь ними. Тут же підкреслив, що армія та військовики мусять стояти поза політикою.

І отаман Оскілко, і Купрійчук подивились на мене як на особу безнадійну.

Прийшов полковник Пузицький. Отаман Оскілко, звертаючись до нього, сказав: — Що ж це ви здаєте міста?

— Це не я, це мій начальник! — відповів полковник Пузицький.

На це я сказав: — Це й не я, це мій начальник! Чому не дали 19 дивізію та набоїв? Чому не дозволили перейти в наступ від Коростеня та відтягнули „туляків”? Коли будемо тільки боронитися, завжди будемо губити позиції й територію.

Серйозно отаман Оскілко так таки й не поговорив зі мною. Я не хотів чужих гріхів брати на свою душу і доводив отаманові Оскілкові, що тут тільки одна дивізія та оті два маленькі полки Холмської ґрупи, а разом немає й 1000 бойців, себто — курінь військового часу. Чим тут командувати та чого я буду сидіти на карку командира 17 дивізії?

*) Ці слова цитую з книжки отамана Оскілка: „Між двома світами”.

На це Оскілко сказав, що мене відкличуть до Рівного, де маю приспішити формування 18 дивізії та її заосмотрення й тоді з трьома, але вже повними дивізіями перейду в рішучий наступ.

І справді на другий день я дістав телеґраму, якою мене відкликувано до Рівного, куди зараз же й вирушив. По дорозі оглянув позицію на Горині, що була чудовою обороною. Їхав і роздумував, а самого прямо чорти брали: чи мої розпорядження були невідповідні, чи я не виявив особистої мужности, чи я дав ворогові трофеї? Командування ж само перед самісіньким боєм висмикнуло у мене резерви, набоїв не подало, а дрючками ж воювати не можна. Ще й винуватцем неуспіху ніби є я... Знову мозок сверлило: якого ж біса вони не дають усього потрібного до боротьби, коли все є?

Травень 1919 року. Виступ Української Партії Самостійників (Оскілківський переворот). Рівенська невдача.

Приїхавши до Рівного, був я здивований тим рухом, який панував у місті. Носилася сила самоходів, переважно з цивільними особами й жінками. Запитав когось, що це за люди? Дістав відповідь, що це наші міністри, віце-міністри та їхні жінки.

Треба було наґвалт формувати штаб 9 дієвого корпусу, бо фактично він ще не існував. Дали мені за начальника штабу ґенштабу сотника Войніча, сина знаного мені ґенерала російської армії. Сотник Войніч був вихованцем Пажеського корпусу, дуже здібний та енерґійний молодий старшина; він дуже добре орієнтувався в ситуації, а головне — чудово розумівся на всіх соціялістичних партіях та знав усіх соціялістичних діячів. *) Отакого, як сотник Войніч, мені якраз і потрібно було мати при собі.

Установи Північної ґрупи щиро пішли мені назустріч і на 4-й день мого прибуття невеличкий, але добрий штаб став дійсністю. Набрали старшин, возів, коней, дві друкарські машинки, телефонічне майно, складані столи. Сформовано комендантську сотню з 70 козаків при двох старшинах. Корпусним комендантом призначено полковника Кокушкина. **) Штаб 9 дієвого корпусу почав функціонувати.

Полковник Кокушник (російської служби підполковник) хоч був немолода вже людина, але дуже юркий, та й мав добрий нюх на ріжні небезпеки.

Забракло було нам грошей на це формування; написали вимогові відомости, та треба було їх відправити до відповідних управлінь. Все треба було робити дуже спішно, а відпуск грошей безумовно затримався б; тут сотник Войніч доповів мені, що гроші він дістане за кілька годин від военного міністра Сиротенка, а з вимогами потім собі розберуться і тут же додав, що він тільки вчора бачив Сиротенка і той прохав дати йому хоч одного козака до ваґону, а то він каже: „Я военмін, а при мені немає ані одного козака".

---

*) Як відомо, політичний діяч тоді обовязково мусив бути „соціялістичним", бо інакше у нас тоді у міністерське ґроно влізти не міг.

**) За часів гетьманату був комендантом двірця у Вінниці. — Редакція.

— Скоріш дайте йому двох козаків! — сказав я.

Негайно надіслано двох козаків, з чого п. Сиротенко був дуже вдоволений, а сотник Войніч одержав і приніс потрібні гроші без формальностей.

Оглянув я Берестейський полк 18 дивізії, який містився на південному боці міста в касарнях. Люди одягнені були не погано, всі мали зброю, — тільки спали чомусь на голих нарах, без соломи; це вже недбальство, — накрутив кого слід. Оглянув Рівенські майстерні: інтендантську, артилерійську та інженірну, якими був просто захоплений. Матеріялу ріжного було багато, робота йшла напружено: шили одяг, білизну, чоботи. Реперували зброю, інженірні та артилерійські прилади; калібровались гарматні набої й тижнів через два можна було заосмотрити тисяч 30 війська, — цілу армію! Після цього огляду аж радісно зробилось на душі! Хвала Богові, це вже не соціялістична балаканина, а реальна робота! Тільки якось дивно, що все це було дорібком Північної ґрупи військ, а головне командування нічого подібного не мало, та й нічого не провадило; тому решта армії заосмотрювалася або власними засобами, або... обіцянками головного командування.

Я містився в північній частині Рівного біля шоси на Корець. Між шосою на Корець і залізницею Рівне—Шепетівка на Горині у селі Бугрин розмістився курінь з кулеметами й кількома вершниками і з ними я зі свого помешкання мав сполучення телефоном. Охорона була й на мості по шосі на Корець. Так зроблено тому, що корецька ґрупа не була звязана безпосередньо з військами корпусу С. С. і ворог легко міг пролізти між корпусом і Корецькою ґрупою на Бугрин або до мосту на шосі. При надзвичайному нахабстві напоєних горілкою большевиків можна уявити, що виникло б у Рівному, коли б якась ворожа кіннота продерлася біля Бугрина...

Дім, в якому я мешкав, належав до жидівського рабіна, культурної й розумної людини. В цьому ж домі, на другому кінці його, жив міністр фінансів Мартос. Дім був великий. Виходи в мене і в п. Мартоса були ріжні й тому я з ним майже не зустрічався. А рабін був балакучий і вечером, бувало, засяде у мене та й балакаємо собі. От-так розбалакавшись про революційну війну, рабін в піднесенню сказав:

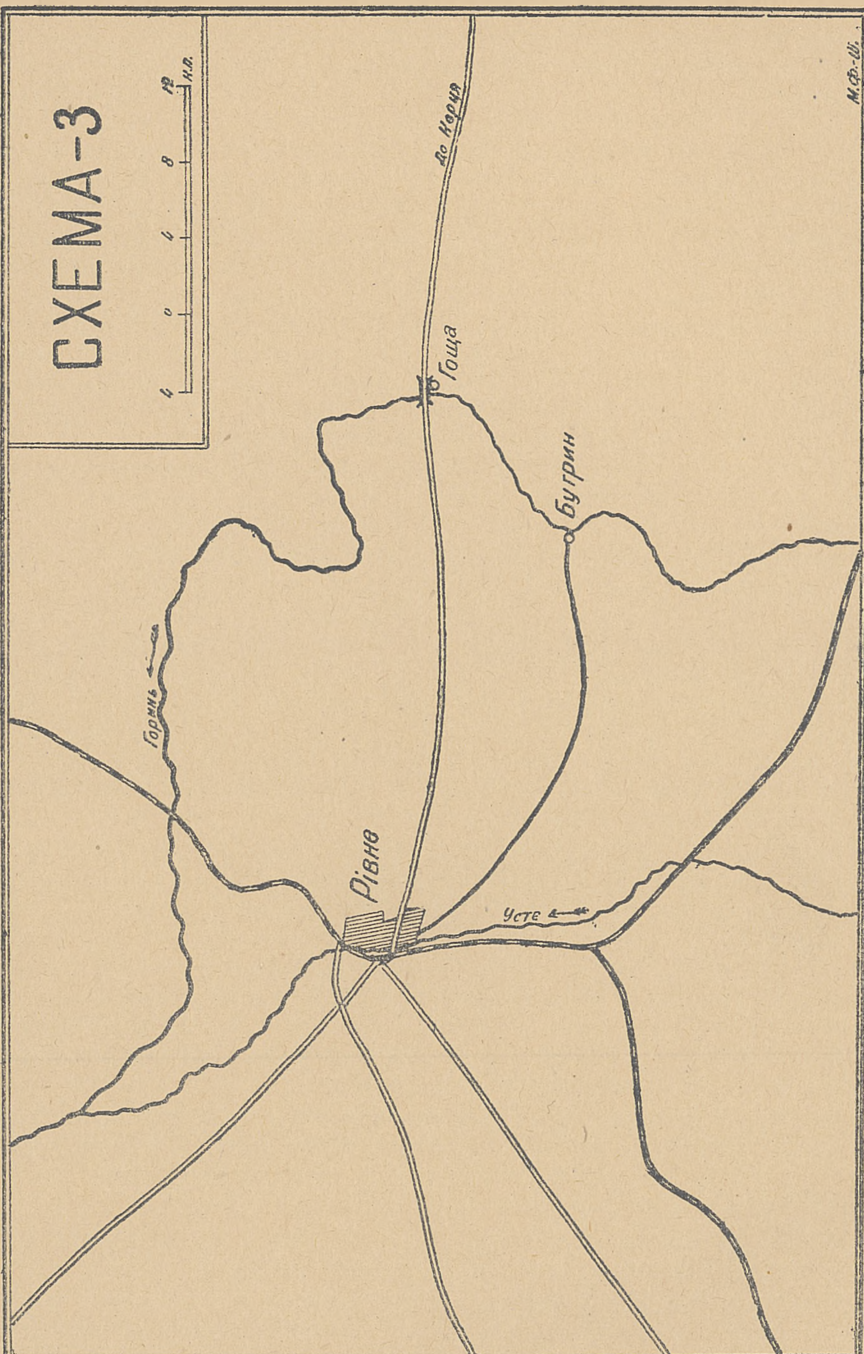
— Знаєте что, ґаспадін отаман, ви вспомніте маї слава: в нашу епоху в барьбє класса с народом всеґда переможет народ. А в барьбє народа с капіталом, всеґда победіт капітал!

Поміркував я собі і прийшов до висновку, що може воно й так, але за що бються люди? Або за ринки збуту, або за терени добуту (Бурська війна). А чого ж на нас лізуть большевики? Ясно! За хлібом, вугіллям, залізом, нафтою — за капіталами України.

Обіхав усі околиці Рівного, оглянув входи й виходи з міста й прийшов до висновку, що місцевість для оборони чудова.

Здавалося, що штаб корпусу ніби увійшов в нормальну роботу воєнного часу. Пішов до кіна, навіть із балетом. Битком набито народом, усе більш цивільних. Зайшов у ресторан повечеряти. Просто тобі Харбін в часи Японської війни: військових маловато, переважно

4*


СХЕМА-3
4 0 4 8 12 км.
До Корця
Гоща
Бугрин
Горинь
Рівне
Усте
М.Ф.-Ш.

цивільні; грошей викидалося багато. Запитав одного знавця відвідувачів: — А це хто такий?

— Це ес-ер такий то!

— А той хто?

— А це ес-дек такий то!

— А то?

— А то віцеміністр, соціял-демократ такий то!

— Та чому ж це ви приставляєте увесь час „ес-ер" та „ес-дек", як яку ранґу?

— Як чому? Усе ж державне керівництво в їх руках, та й вони ж посідають великі гроші, які уряд чи Директорія їм приділили, або й самі дістали на партійні цілі. Вони ж бо займають і головні посади.

Повертаючи додому, міркуваав я собі: ес-ери, ес-деки, а мені потрібні козаки, бунчужні, сотники, полковники, обув, набої, харчі й т.п., а ес-ерів чи ес-деків я цілком не потребую! Та й щось їх трохи забагато... Чи не краще б частину їх надіслати от-туди на фронт?

А на фронті ставало все гірше й гірше й на душі було якось невесело. На другий день пішов я до отамана Аґапієва й кажу йому: чи не краще решту 18 дивізії та й командира її полковника Купрійчука з Рівного відправити під Корець? Чого війську лежати тут в касарнях? Це не здорово, а в полі вони обімнуться та й подалі будуть від політиканства. Штаб мій уже сформовано й мене б посунути під Корець, — тримати штаб в місті, далеко від розположення військ, є недобре.

Отаман Аґапіїв ніби зі мною згодився, але сказав, що краще почекати наступу Запорожського корпусу, який уже гуртується в районі Радивилів-Новопочаїв, і тоді всім разом перейти в наступ. Нарікав він на корпус С. С., який, на його погляд, цілковито видихався, і що й його прийдеться підперти Берестейським полком 18 дивізії. Залишати Рівне без цих двох полків, лічучи й Галицький, було б ризиковно, бо вони є останнім стратеґічним резервом.

З цим можна було погодитись; але одного мені отаман Аґапіїв не сказав, — це про положення польської армії. А можна було припускати, що й Аґапіїв і Оскілко та й міністри в той час вже почали поглядати на Захід — в тил собі — більше ніж на Схід, де були большевики. Я почував, що отаман Аґапіїв говорив тепер зі мною нещиро.

Прийшов я додому. Був вечір 28 квітня. З Корця повідомляли, що там відбивають дрібні партії большевиків та що є якийсь рух їх на правому крилі дивізії, в сторону корпуса С. С.; звідтіль у Бугрин теж повідомляли, що селяни казали, нібито бачили большевицьких кіннотчиків у 8 верствах на схід від Бугрина. Заносилося на те, що на фронті починався якийсь рух. Я доповів про все це штабові ґрупи, дав зарядження Берестейському полкові бути готовим на ранок до вимаршу на Бугрин, а задля того перевести розвідку шляхів у тому напрямі.

Вночі, певно коло години 23, коли я спав, постукала до мене в двері з кухні служниця (жидівка) й сказала, що прийшло багато галицьких жовнірів на подвіря та якісь старшини ввійшли до кімнати пана міністра Мартоса, заарештували його й кудись увозять.

Увозять Мартоса? Що за чортовина? Подивився я в вікно й на подвіррі побачив багато озброєних козаків, очевидно Галицького полку. Служниця додала, що всі двері позамикано.

— Як же вони позамикали?

— У господаря позабирали ключі та й позамикали! — відповіла та.

В голові пронеслось — „фахівці”...

— А ваші двері підперто скринею. Уж ви, ґаспадін атаман, не дайте нас паубівать! — благала жидівка.

— Та як же я не дам, коли мене самого замкнули й забарикадували? Подзвонив я в телефон і попросив, щоб централя дала ваґон отамана Аґапієва. Якийсь голос запитав, про що йде. Кажу, що хтось арештував міністра Мартоса та кудись вивозить. Я тут в одному домі з ним живу...

— Це нічого, — відповів голос, — це на розпорядження уряду!...

— Та що, хіба не можна говорити з отаманом Аґапієвим?

— Ні, він дуже змучений! Наказав себе не будити. Це нічого, пане отамане! Отаман Аґапіїв знає, що міністра Мартоса мусять арештувати, — відповів вартовий при телефоні осаул.

Аж сплюнув я! — Мусили, так мусили, а яке ж мені до того діло? Я в політику не мішаюся. Що таке Мартос — не знаю; так собі — замолода людина. Але навіщо ж і мене замкнули?

Покликав служницю й питаю, чи повезли Мартоса?

— Повезли, — відповіла жидівка.

— І самі поїхали?

— Ні, в паперах шукають та складають їх!

— А ти звідкіля знаєш?

— А я їм чай даю!

— Ну, давай і мені чаю! Слушно, що поки робитимуть обшук, то варти не здіймуть. Нема чого хвилюватись! — та й поліз собі під ковдру. Однак же міркую засипаючи, що це ж заарештували міністра... міністра фінансів... фінанс... так це ж гроші! Може що загарбав? Це буває, що люди гроші гарбають, та й не рідко. І за кордоном крадуть, та ще й як! Певно щось невдало зробив! Ні, це мене не торкається, та й заснув собі. Раптом, біля години 6-ої хтось дуже міцно вдарив у мої двері. Я прокинувся. Увійшов старшина, присадкуватий, з русявою борідкою, елеґантсько убраний. Брязнув острогами та зробивши руки „бубликами” урочисто оголосив: „Пане отамане, ви арештовані!”

В голові з просоння пронеслося: — чи не Шапула це з його знаменитим електричним кріслом? *) Ні, не він. І раптом мені зробилось якось самому смішно.

— Ким і за що? — питаю, повертаючи до нього голову, а рукою потягнувся по люльку та тютюн.

---

*) По Рівному ходили чутки, що нібито контррозвідка ловила й невинних, переважно багатих жидів та страхала їх електричним кріслом, а то й припікала. Після того за викуп випускала: — робили гроші! За правдивість цих чуток, безумовно, не беру на себе відповідальности.

— Головного Отамана Петлюру арештовано, оголошено нову владу. Головнокомандуючим усіма збройними силами Наддніпрянської України призначено отамана Оскілка — одним духом відрапортував осаул та й знову брязнув острогами.

— Ну, а навіщо ж мене арештовувати? Я ж тримаю фронт! Є заступник на моє місце?

— Ні, немає. Зрештою, цього я не знаю, але мусите йти зі мною до нового коменданта.

— Ну, коли такий наказ, то підемо до коменданта, — відповів я, смокчучи люльку. Задзвонив телефон. — Слухаю, — кажу. Що? — І раптом в одній сорочці зіскочив з ліжка на підлогу. — Де, чи багато? Лупіть їх з гармат та тримайтеся що є сили. Я ще вчора приготовив Берестейський полк, він зараз же вирушає до вас. Тримайтесь! Я також зараз приїду до вас. Дзвоніть що півгодини. Схватив другу слухавку (на столі було два апарати). — Дати вагон отамана Аґапієва! — Знову той же голос, що вночі. Кажу йому так-то й так. Відповів, що отаман Аґапіїв уже знає, та що не весь полк, а курінь Берестейського полку вже вирушає на Бугрин, і що він не думає, що це так поважно.

— Чи поважно, не знаю, але переполоху в Рівному наароблять скільки хочете, коли продеруться — відповідаю й додаю: — Та мене тут хтось арештував, а мені треба їхати на Бугрин.

— Ні, ви не арештовані. Я їм скажу, але ви з Рівного не вирушайте.

Треба дивуватись, як чудово був наладжений звязок в отамана Аґапієва та скільки ця людина працювала! Якийсь отаманчик набреше цілу купу та й дряпне з позиції і не доповість, а телеґрафіст (телеґрафічні стації всюди були від штаба ґрупи та ще й з верхівцями) і телеґрафує, що ось такий-то начальник відійшов, що накажете робити зі стацією? А отаман Аґапієв зараз же телеґрафує й кіннотчик везе телеґраму до „отаманчика”. А той і лупає очима: — Як це він дізнався і мене зловив.

Справа йшла про Бугрин, де стояв курінь. Його почав обстрілювати якийсь большевицький відділ; трохи большевиків встигло переправитись через Горинь на південь від Бугрина, але їх ще до прибуття Берестейського куріня зліквідували.

Осаул, що арештував мене, тепер стояв, відчуваючи, що тут не жарти. Я йому пояснив про що йде, підкресливши, що коли ми не відібємось, то годин через чотирі до Рівного можуть вскочити большевики. Видно було, що осаул занепокоївся; його самопевний вигляд пропав. Я запропонував йому сісти, а сам почав умиватись. Служниця принесла чай; почали пити удвох. Розговорились, я й питаю: — Ви кажете, що Головного Отамана Петлюру арештовано, а де ж він?

— А його відправили за кордон та ухвалили все зробити без проливу крови, — відповів осаул.

Нехотяче промайнула думка: — а як поверне зза кордону? Ні, це щось не так! А що без проливу крови, то це дуже добре, але щось то воно якось не так, — думаю собі.

Пішли до коменданта. Містився він від мене на віддалі яких кроків

100. Цей підтвердив, що я звільняюсь від арешту й мушу йти в касарні, куди о такій-то годині приїде головнокомандуючий отаман Оскілко.

Повернувся я додому, де застав коменданта свого штабу полковника Кокушкина. Шустрий це був старшина, тільки стрілів не любив. Питаю його: — Ну, що?

— Та воно щось не теє: козацтво та й старшина якось не співчувають цьому... ніби чомусь не вірять, — і подав мені наказ і відозви отамана Оскілка та Є. Архипенка. Почав я читати. Дуже багато написано, але не робить враження.

Наказав я полковникові Кокушкинові, щоб він в касарнях слідкував, чим там пахне, щоб надіслав когось до потягів штабу ґрупи та повідомляв мене через післанця на словах; а сам я пішов до отамана Аґапієва.

Вулиці міста були майже пусті: ходили по них тільки патрулі Галицького полку. Ці патрулі сходилися біля багатьох будинків та видко було, як козаки входили до них, — певно для свавільних обшуків. Коли я входив до ваґону отамана Аґапієва, то бачив, що в ваґоні отамана Оскілка, який стояв поруч із ваґоном Аґапієва, сиділо за столом троє якихось цивільних людей, — один з них, здається, Є. Архипенко. Отаман Аґапіїв сидів у свойому ваґоні за столом та щось писав, відповідав на телефонічні повідомлення, щось наказував... і т. п. Напроти столу, на аксамитовій лавці сиділо двох козаків, та кожен тримав у руці по ручній ґранаті, вставивши держало між коліна. Така позиція показалась для мене дуже дивною. Я потихо запитав отамана Аґапієва: — Що робиться?

— Та ось бачите! — відповів Аґапіїв, показуючи рукою на ґранатчиків, а далі додав: — Послали бронепотяг, а він став та вперед не йде.

Тепер я зрозумів, що Симона Петлюру не арештовано, а той осаул, що мене арештовував, мені набрехав, або його самого обдурили.

Пішов я до касарень, а по дорозі міркував: десь певно лагідність стосунків між Оскілком і Аґапієвим порушена... а „бронепотяг не йде"... Згадував — „усе без проливу крови"... слава Богові!

По приході на майдан, що перед касарнями, побачив вистроєне військо, тисячі три, не більше. Це були: Берестейський полк, частина 2 Волинської дивізії (більшість без чобіт залишилася в касарнях) і ріжні команди; частина Оскілкової ґвардії — Галицького полку була уставлена в ріжних місцях. Усім розпоряджався командир 18 дивізії полковник Купрійчук. Я став на свойому місці на правому крилі комендантської сотні штабу корпусу. Підіхало елеґантське авто і з нього вийшов отаман Оскілко: високий, худий, елеґантсько убраний в короткий сірий жупан, сині штани, на голові кашкет з дуже великим дашком. Вся його постать не імпонувала війську того складу, бо він не мав у свойому вигляді нічого отаманського — хороби того часу. Заграла музика. Полковник Купрійчук підійшов з рапортом.

Обійшовши військо, отаман Оскілко наказав прочитати накази; вони враження не зробили, — задовгі були. Потім почав промову приблизно того змісту, що ось на фронті невдачі, а все тому, що до штабу дієвої армії просунулись зрадники, які хотять запродати Україну Мос-



КОМАНДА ОРДИНАРЦІВ ШТАБУ ДІЄВОЇ АРМІЇ (по середині начальник команди хорунжий Пушкелин).



СТАРШИНА КОНВОЮ КОМАНДУЮЧОГО ДІЄВОЮ АРМІЄЮ. (зліва: сотн. Шостаківський, сотн. Рижко-Орлянський — помер на еміґрації, сотн. Микола Самойлович, сотн. Петро Шейко — начальник конвою, сотн. Микола Водзинський)

кві; навів і доводи: останній наш уряд з членами Директорії Петлюрою й Макаренком, не вважаючи на протести членів Директорії Андрієвського й Петрушевича, вирішили увійти в згоду з большевиками та завести в Україні радянський устрій; що він, Оскілко, хотів цьому перешкодити й його тоді усунено з посади (А я й не знав цього! — пронеслось у мене в голові). Він не може допустити до загибелі України, тому й арештував усіх зрадників... (Знову промайнуло в голові: — Бреше, бо Симона Петлюри не заарештовано!).

Далі казав, що штаб дієвої армії хоче загарбати його склади та не дозволяє навіть видати козакам білизну, одяг, чоботи, які він пошив. Різким рухом Оскілко підійшов до Берестейського полку і, звернувшись до одного з козаків, сказав: — На тобі певно й сорочки нема! — та сіпнув його за ковнір блюзки, відірвав ґудзики, а звідтіль виглянула як на зло чистісінька біла сорочка. Далі ще трохи промовляв і кінчив отак: — Ідіть за мною! Хай живе Україна та всенародні збори!

Полковник Купрійчук крикнув: — Слава отаманові Оскілкові!

Пролунало „Слава", але дуже слабеньке. Після цього Купрійчук щось сказав зблизька Оскілкові та, хитнувши головою, підбіг до мене й каже, що й я мушу прокричати „Славу". Момент для мене настав дуже критичний, а в голові промайнуло: — На дурня наскочив!

Я зробив кілька кроків вперед й як мога голосніше закричав: — Слава Україні, слава! — Знову пролунало слабеньке „Слава!" Отаман Оскілко сів в авто й відїхав, а ми ще довго дивились ніяково один на одного.

Ні, це не Петлюра, який словом умів розпалювати юрбу! Що ж воно буде? Ясно, з промовою Оскілко провалився! Це він і сам відчув. Слухачі були інертні, промовець захопити їх не зміг. Все виглядало на якийсь вибрик, а не переворот та ще й державний...

Невеселий повертав я додому. Зі штабу принесли розіслану всім копію телеґрами полковника Пузицького зі „славою отаманові Оскілкові". І цього обдурили, поміркував я собі, бо ж який же з Пузицького переворотчик? Тільки, чому так він поспішився?

Смутний я сидів в кімнаті, бо справа для мене була ясна: Головний Отаман Симон Петлюра не є арештований; штаб дієвої армії існує; військо Оскілкове інертне. Виходить, що Оскілко з військового погляду робить звичайний бунт та ще й якось дуже по дитячому.

29 квітня вийшов наказ, щоб усі резервні частини, які перебувають у Рівному, вийшли на фронт на призначені місця. Наспіло також таємне повідомлення, що державний центр вирішено зранку 30 квітня евакувати з Рівного та що висилається делеґацію до Варшави для переговорів з поляками.

Години коло 14 над Рівним загуркотів мотор аероплану, з якого кидано якісь проклямації, а незабаром прибіг комендант штабу й дав мені якийсь друкований листок. В ньому писалося, що отаман Оскілко продався большевикам, заарештував уряд УНР та доконав перевороту... зрадив українському народові і т. п. Підпис Головного Отамана Симона Петлюри.

Всі кинулись читати ці листки, та й злякались! Головний Отаман Петлюра не арештований, штаб дієвої армії працює! Виходить, що отаман Оскілко нас обдурив!?

По отамані Оскілку й отамані Аґапієву старшим військовим у Рівенській залозі був я. Бездіяльність влади карається, як і перевищення її, подумав я. Треба було щось робити. Я наказав негайно підготовити Комендантську сотню та пошукати в касарнях, хто там є з петлюрівців, та енерґійний. Таким оказався Лихінкевич, але я не пригадую тепер, чим він був та яку мав ранґу.

Десь біля 18 години я пішов до касарень. Біля двірця при потязі штабу ґрупи побачив отамана Аґапієва, переодягненого в цивільне пальто та в чорній каракулевій шапці на голові. Ясно, що отаман Аґапіїв тікав. Прийшовши до касарень, я наказав комендантові штабу, щоб, як тільки стемніє, комендантська сотня звільнила спід арешту панів міністрів та тих, хто ще з ними сидить. Зараз цього робити було не можна, бо двірець густо був обсаджений Галицьким полком, а який настрій був у касарнях, мені не відомо; в темноті ж можна йти на які-хоч сили. Та й чи варто було розпочинати кровопролиття серед своєї ж армії, в заговорі (крім маленького гурту авантурників) не повинної, та ще й тоді, коли переворот фактично вже провалився.

Перед 23 годиною міністри вийшли на волю. Отаман Аґапіїв виїхав до Польщі, а отаман Оскілко трохи затримався біля Рівного. Опісля переїхав в околиці Дубна, а пізніше перенісся до Польщі.

Пізно ввечері прийшов наказ Симона Петлюри про ліквідацію Оскілкового виступу. Перед 24 годиною 29 квітня все було вже ліквідовано і без пролиття крови; промовно-паперовий з оперетковими арештами переворот почався вночі з 28 на 29 квітня, а скінчився вночі з 29 на 30 квітня. Та хіба це можна назвати переворотом? Але цей виступ Української Партії Самостійників, якої слухняним виконавцем був молодий Оскілко, мав наслідки дуже погані, хоч під іншим поглядом може й добрі, як це побачимо далі. Одначе докінчу мову про фактичний бік справи.

На ранок 30 квітня, коло години 9—10, коли я був на двірці, підійшов якийсь потяг. З ваґону вискочив з мавзером в руці отаман Бень та нічого нікому не кажучи почав стріляти в гурток козаків; чоловіка з чотирі ні в чім неповинних людей впало, обливаючись в крови... Все розбіглось. Ледви вдалося переконати цього Беня, що все давно вже скінчено та що це перша кров, яку проллято в цій авантурі...

Того самого дня вся залога Рівного, до шість тисяч людей, вистроїлась на вулиці в очікуванні появи нового командуючого ґрупою отамана Желіховського та виступу ради міністрів.

Появився отаман Желіховський — високий, широкий в плечах, дуже вигнутий в спині — та й ходючи поміж вистроєним військом почав викрикувати: — Зрадники, запроданці большевицькі... і т. д. і т. д. Промова успіху не мала. По перше, військо стояло вздовж вулиці майже на кільометр, через що ті, що дальше стояли, нічого не чули, а по друге — не було в Желіховського отих слів, які б могли розворушити старшину й козаків, приймаючи під увагу ті обставини, в яких ми опинились

Далі з балькону дому, що містився приблизно напроти середини шерегу військ, виступив стрункий, красивий, з довгим волоссям на голові міністр Мартос та й почав те саме... зрадники, контр-революціонери і т. п. Старшина й козацтво нудилися від промов: задуже всім вони були осоружні. І Мартос успіху не мав. Та й пішли всі обідати.

Увечері Мартос напосівся на мене, чому я його, члена уряду не рятував, коли його арештовували. Ну, я йому й пояснив, чому не рятував...

Нове командування почало звільняти з посад і переважно старших начальників; звільнено їх до 10.

Північний фронт був єдиний, який ще представляв з себе якусь силу, з пристійно організованим тилом; звільнення старших начальників зразу підірвало силу опорности й без того слабенького війська.

Арештовано полковника Пузицького й посаджено в потязі під варту. Там же посаджено й інших арештованих військовиків, а з ними ще й цивільних — Є. Архипенка й здається п. Макаренка — членів Української Партії Самостійників, до якої належав і Оскілко.

Хоч отаман Оскілко, як командуючий значним військовим зєднанням, був цілковите зеро, зате отаман Аґапіїв був великий знавець військового діла, та ще й з небудьякою енерґією. А що найголовніше, то це те, що військо призвичаїлось до своїх начальників, які довший час ним керували. Старшини й козаки знали своїх начальників, з якими довший час провели в бойових обставинах, а начальники знали своїх підлеглих: той бреше, той пє, той спекулює, а той пре вперед, і т. п.

Це ж не була стара Петрівська чи Фридрихівська армія, де дано наказ і автомат починає ділати. У нас наказів писалося багато, тільки ті, що читали ці накази, спочатку дивилися, а хто цей наказ написав? Молодший старшина та козак в боях спочатку оглядались, а хто ними командує? Й тоді вже йшло відповідне виконання. Ось чому зміни на фронті старших начальників треба було робити дуже обережно, а таке, „бац та й розігнали" дало свої неґативні наслідки: Північна ґрупа (фронт), як побачимо далі, почала цілковито розпадатися.

Отаман Желіховський не міг хутко зорієнтуватися в силі й якости підлеглих йому військ та вияснити, чим він властиво посідає; так само й новий начальник штабу.

До мене зголосився новопризначений командир 17 дивізії полковник Василів.*) Поговорив я з ним та поміркував, чи буде що доброго з цього. Під Корець поїхало два соціялістичні міністри, щоб підбадьорити військо та й трапили в невеличку стрілянину; повернули чим скорше до своїх авт та й ходу! А в Рівному опісля відповідні аґенти кричали: — Члени уряду з баґнетами в руках ходили в атаку і т. д.

Полковник Василів незадовго кудись відійшов, командиром 17 дивізії став артилерійський полковник Желіховський, брат командую-

---

*) Можливо, що полковник Василів був призначений на 18 дивізію, вже добре не пригадую.

чого ґрупою. Ходив він з рушницею через плече, але в бою цілковито не орієнтувався.

Ясно, що мені не було пощо сидіти в Рівному і я переконав отамана Желіховського випустити мене з Рівного. Діставши згоду, взяв штабову пішу сотню та ще там щось і виїхав на фронт, властиво на карк полковникові Желіховському й 17 дивізії з дрібними, доданими до неї відділами. Опісля прибув під Корець і Галицький полк.

Повними грудьми відітхнув я знову в полі й відчув, що я живу: все тут знайоме, все зрозуміле. Большевики на нас дуже не напосідали й тому переважно гарматним огнем ми легко відбивалися від них. І так минав час приблизно до 18—20 травня. Зауважено якось, що кінні ґрупи большевиків, оминаючи флянки нашої ґрупи, пробирались далеко в тил, але це було не таке страшне явище, бо в тилу вони на щось напотикалися й повертали назад. Ще в останні дні свого командування отаман Оскілко зробив розпорядження про виступ з Рівного всього, що може йти на фронт; це відносилося до 2 Волинської дивізії, Берестейського полку, запасових частин і т. ін.

Несподівано наспіли відомости, що 2 Волинська дивізія (до 900 баґнетів), висунена до с. Гоща на р. Горинь, 20 чи 21 травня цілком перейшла на бік большевиків. Штаб цієї дивізії, під обороною вірної штабової сотні, відійшов до Рівного та, не відшукавши там жадного командування, пішов на Дубно, Кремянець. *)

На цей час поляки зайняли Сарни, але з нашими частинами були в зносинах доброзичливих. Тільки уявити собі те становище, в якому опинилася наша мала Корецька ґрупа: на фронті — большевики, в тилу— 900 озброєних зрадників, що перейшли на бік большевиків, а командування Північною ґрупою, покинувши війська, виїхало з Рівного невідомо куди, не залишивши в Рівному навіть звязку; корпус С.С. відходить за р. Горинь. Нашій ґрупі треба було або негайно відходити за р. Горинь, пробиваючись через зрадницьку частину, або йти на зєднання з корпусом Січових Стрільців. Військовий гонор не дозволяв на це. А я знав, що зрадницька сволота після 3—4 гарматних стрілів розбіжиться; аби тільки не попсули міст через Горинь біля Гощі. Тому негайно направив панцирник для обсадження мосту, а Корецьку ґрупу, при слабенькому натиску большевиків, легко відвів за Горинь і там зупинився. До ґрупи прилучилося десятків три козаків 2 Волинської дивізії, що втікли вже від большевиків. Вони запевняли, що їх змусили терором перейти до ворога; тепер дістали по 15 шомполів і їх знов було вписано в полки. Надіслав до Рівного двох старшин шукати звязку з командуванням Північної ґрупи та для орієнтації. Післанці повернулися та повідомили, що командування давно виїхало на Дубно, Кремянець; що корпус С.С. теж відходить ніби на Дубно, Кремянець;

---

*) Ґенерал М. Безручко в збірнику ч. 2 „За Державність" на ст. 70 пише, що 23 травня, і теж в Гощі, на бік большевиків перейшла ціла 19 дивізія (чи не 2 Волинська це?), захопивши з собою командира дивізії та цілий штаб. Чи не помилка це, бо я напевно знаю, що командир дивізії отаман Добрянський (що не бажав вилазити на фронт під Коростень) в полоні не залишився, бо пізніш я знову мав нещастя дістати цього комдива зі всіма його реквізованими екіпажами під свою команду.

що Кремянець була захопила большевицька кіннота; що в Сарнах ще стоїть наш відділ; що 18 дивізія розбіглась, а Клевань зайняли поляки...

Квапитись не було пощо; треба проскочити через Рівне. Мабуть 24 травня без жадних перешкод Корецька ґрупа пройшла через Рівне, захопивши з собою до 100 бродячих козаків ріжних частин Північної ґрупи та кілька возів і коней.

Для мене стало ясним, що в Рівному була паніка, викликана очевидно захопленням большевицькою кіннотою Кремянця та насуванням польських військ на Сарни й Клевань, як рівнож і масовим переходом наших військ на бік большевиків. А чому ж вище командування, не перевіривши стану річей, під впливом тільки безпосередніх вражінь, не оцінивши обстанови, покидає власні війська, навіть не повідомивши їх про це? Припускаю, що командування Північною ґрупою дістало провокаційні відомости, що й Корецька ґрупа перейшла на бік большевиків. Так дріт же був, можна і треба було справдити це! В кожному разі тікати та щей з таким поспіхом не було підстав, хоч становище й було тяжке.

Досвід провадження боїв підчас відвороту учить, що при небезпеці великі штаби та установи треба відправляти в більше забезпечені пункти, але сам командуючий з 3—5 старшинами та відділом кінноти мусить бути при свойому війську навіть і в самих небезпечних місцях та керувати відворотом, власною особою даючи приклад мужности й холодного розуму. А звязок до останньої хвилини не треба здіймати. Треба ще, щоб при ньому була частина штабовців зі старшиною ґенерального штабу, який би давав інформації, де що робиться, та вказівки, кому й куди йти.

Ніч з 24 на 25 травня *) провели ми в західній частині Рівного, обсадивши переправи через р. Усте. На деяких переправах були ще якісь наші відділи. Зі ст. Рівне довідались ми, що корпус С.С. прямує досить поспішно на Кремянець.

В полудне 25 чи 26 травня Корецька ґрупа (IX дієвий корпус) перейшла до с. Дядкевичі і там зупинилася, звязавшись із 51 Наливайківським полком, який провадив формування в с. Шпанів, а тепер частиною стояв проти м. Клевань. І тут підтвердилось, що поляки до наших військ ставляться льояльно й нас не зачіпають. В Дядкевичах ми ще поповнились людьми та двома возами з мушкетними набоями, — стало веселіше. Але приходилося ввесь час із небезпекою оглядатися на південь, звідки чути було гарматну стрільбу. Між Корецькою ґрупою й корпусом С.С. зробився великий прорив і звязку між нами не було. Ґрупі загрожувала поява большевиків на її правому крилі. Зачепившись за якийсь дріт, ми нарешті дістали розпорядження, що мусимо відходити через Дубно на Кремянець. Десь певно 27 травня ґрупа вирушила на Дубно. Біля Дубна зробилась каша від наших збігців та

*) В датах я може й помиляюся, але в мене є точний документ — Наказ від 23 травня 1919 р., виданий в Рівному Сарненському відділові. Цей відділ певно прибув в район Рівного 21 чи 22 травня та обсадив двірець та околицю, бо коли Корецька ґрупа зосередилась в західній частині Рівного, то на двірці вже були якісь наші частини Сарненської ґрупи.

збольшевиченого населення. Якийсь матрос Рикун, большевик, оголосив Дубно ледви не республикою й мав у своїй команді чимало озброєних в обрізани селян, вигляду високо грабіжницького. Ця публика, з возами й бабами, почала грабити біля Дубна ваґони з військовим майном. Нам довелось це припинити з застосуванням шомполів, навіть і до баб.

На 29 травня Корецька ґрупа (властиво вже тільки IX дієвий корпус) зосередилась у 8—12 верствах на північ від Кремянця (Дивись схему ч. 4).

Оттакою була сумна фактична сторінка, як її називають „Рівенська катастрофа".

Що тут оцінювати? Якби командуючий Північною ґрупою не поспішив з відїздом і затримав біля Рівного Корецьку ґрупу та додав до неї все те, що там ще залишалося в Рівному, й перейшов у наступ на праве крило большевиків, яке напосідало на вичерпаний вже корпус С.С., — то й не було б ніякої катастрофи, а був би добрий успіх.

При такій війні ввесь час треба вживати маневру, а не.. відписування. Зроблено ту саму помилку, що й на фронті Бердичів—Житомир—Коростень. Ще раз повторюю, що большевики в цей час були дуже слабенькі.

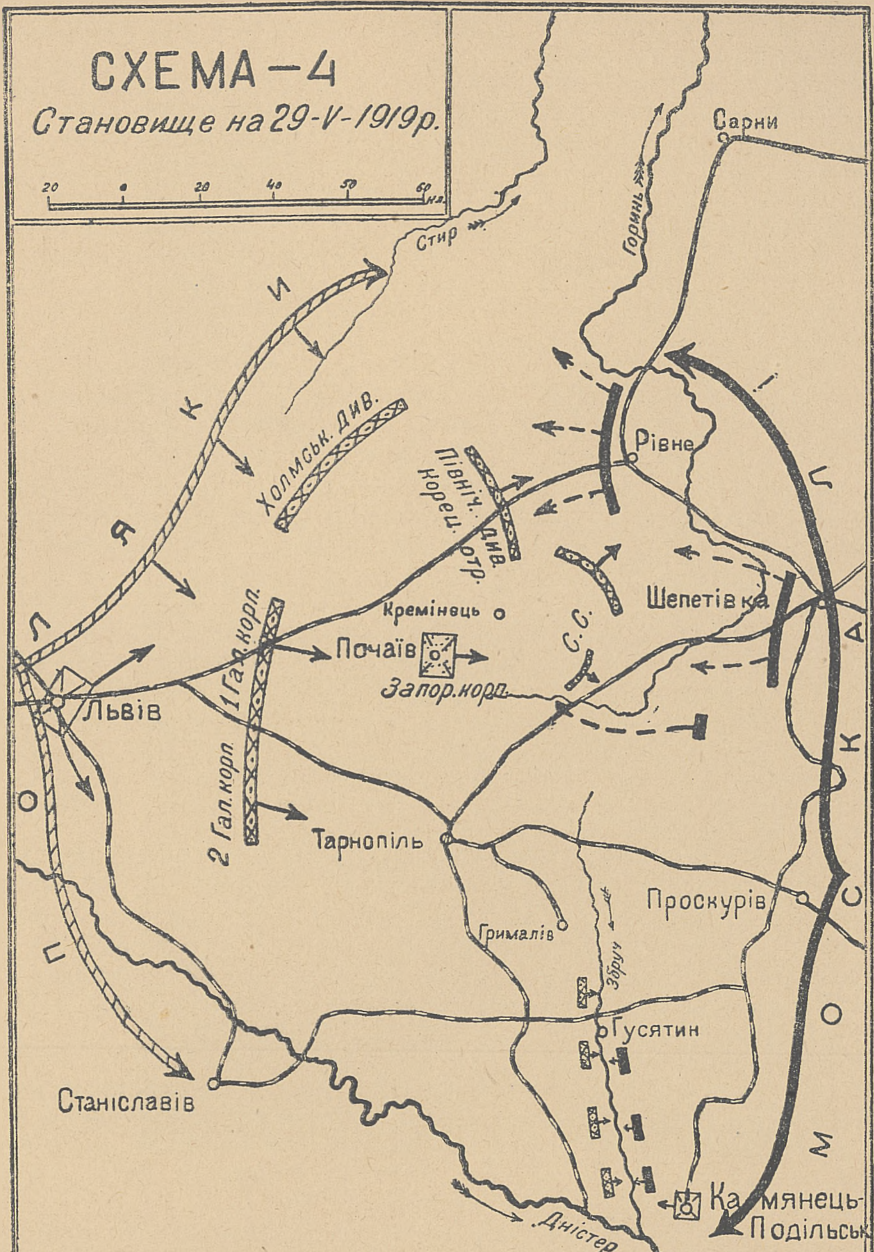
Тепер я знову повернувся до освітлення т. зв. „Оскілківського перевороту". За оцінку чи роблення висновків я не беруся, бо я ж усього не знаю й у мене нема до цеї події матеріялу. *) Було так, що в деяких міністрів уряду Мартоса появилась думка замиритися з большевиками та спільно з ними починати боротьбу проти буржуазної Польщі. Таку думку підтримували деякі „політикуючі" військовики, а саме: Наказний Отаман ґенерал Осецький та командир корпусу С.С. полковник Коновалець. Певно, що з власної ініціятиви деякі партії (до яких належали й деякі міністри) увійшли в переговори в цій справі з Раковським, що сидів у Київі; це стало відомим і в армії з перехваченого листування.

Отже, після цього й було скликано в Здолбунові 11 квітня 1919 року державну нараду, про яку мабуть всі знають з книжочки В. Оскілка „Між двома світами". Я не буду повторювати її, але нагадаю, що голосування на тій нараді дало такі наслідки: Військовий міністр Сиротенко (прапорщик з російського війська) в імені уряду (хоч не всі міністри були того погляду — були й протилежного), Наказний Отаман ґенерал Осецький, полковник Коновалець, полковник Мельник (начальник штабу Дієвої Армії) висловилися за замирення з большевиками та війну з Польщею; дехто — просто за війну з Польщею, обминаючи справу ставлення до большевиків.

Отаман Оскілко, як командуючий Північною ґрупою й член партії Українських Самостійників, ґенерал Аґапіїв та ґенерал Сінклер (начальник Ґенерального Штабу) -— за мир з Польщею та за війну з большевиками.

---

*) Варто було б, поки живі ще свідки й учасники отих подій, щоб і вони зафіксували та подали те, що знають про той „переворот".


СХЕМА — 4
Становище на 29-V-1919 р.
20
0
20
40
50
60
км.
Стир
Горинь
Сарни
Рівне
Шепетівка
Холмськ. див.
Північ. Корец. див. отр.
С.С.
Кремінець
Почаїв
Запор. корп.
1 Гал. корп.
2 Гал. корп.
Львів
Тарнопіль
Грималів
Збруч
Проскурів
Гусятин
Станіславів
Дністер
Камянець-Подільськ
П О Л Я К И
М О С К А Л І
М.Ф.-Ш.

Член Директорії А. Макаренко, хоч і висловися за війну на два фронти, але від голосування утримався; утримався від голосування і Головний Отаман Петлюра.

Як більше нестриманий отаман Оскілко, а з ним отаман Аґапіїв на знак протесту покинули засідання. Справа повисла в повітрі.

Ця нарада, хоч і таємна, стала відомою в військах Північної ґрупи. Що означатиме мир з большевиками, які ніяких умов не визнають і не дотримують, добре знали старші військові начальники, як знали й те, яка доля їх чекає по тім „замиренню”. Все це впливало деправуюче й... ставало страшно. Горстка людей з пяти повітів щось там підпише... Та чи ж буде московський уряд звертати увагу на такий акт, тим більше, що боротьба кінчалась перевагою большевиків? А козацтво в Рівному, підігріте пропаґандою, не покоштувавши большевицької влади, почало балакати, що краще з а р а з перейти до большевиків, то тоді не будеться пізніше відповідати. Та й додому не далеко, большевики землю роздають, — щоб не спізнитися, а то не дістанеш і т. д. Чого я піду стріляти в свого чоловіка, з яким може завтра помирюся?

Отаман Оскілко повернувся до Рівного; зробив доклад своїй партії; ця склала меморандум на імя Симона Петлюри з протестом, вимагаючи негайної димісії кабінету Мартоса тим більше, що „самостійники” вважали цей кабінет за незаконний, бо він не був затверджений двома членами Директорії, що не дали своєї згоди на усунення попереднього кабінету. Симон Петлюра подер цей меморандум. Тоді центральний комітет Української Партії Самостійників з участю отамана Оскілка вніч з 24 на 25 квітня постановив доконати державного перевороту, усунути Симона Петлюру, як Головного Отамана, а А. Макаренка, як члена Директорії.

28 квітня 1919 року Головний Отаман С. Петлюра наказує отаманові В. Оскілкові здати Північну ґрупу військ ґенералові Желіховському й самому відправитись до його розпорядимости.

Центральний комітет Української Партії Самостійників 28 квітня у вечері постановив д о к о н а т и п е р е в о р о т, при тім, як говорив член партії інж. Симонів: — Переворот доконати треба, коли б навіть була й невдача, бо цим ми ясно підкреслимо, що ми все зробили для врятування батьківщини. Більше, — нехай український народ знає, що ми не приложили рук до ліквідації української державности, а боролися, скільки могли і як могли, щоб її тільки урятувати.

Виконання перевороту партія поклала на отамана Оскілка. Оскілко послухав присуду партії й почав робити переворот, але наспіх і невдало.

Г о л о в н и й О т а м а н С и м о н П е т л ю р а в в і й с ь к у б у в п о п у л я р н и й, з а П е т л ю р о ю а р м і я й ш л а б е з з а с т е р е ж е н ь, а о т а м а н О с к і л к о б у в н е т а к и м в ж е п о п у л я р н и м, з а н и м і н е п і ш л и!

Отсе й цілий „Оскілківський переворот”. Тільки його треба назвати не „Оскілківським”, а „переворотом (властиво виступом) Української Партії Самостійників”, і це буде правдиве.

Зробити о ц і н к у цього „перевороту” з військового погляду дуже просто, а саме: Командуючий армією отаман Володимир Оскілко та Центральний Комітет Української Партії Самостійників (УНП) зро-



Генерал-хорунжий ВАСИЛЬ СВАРИКА.
Інспектор Артилерії Запорожської дивізії і командир 2-го легкого гарматного полку (1918 р.). Начальник Артилерії 8-го Кошу, начальник Головного Артилерійського Управління (1919 р.). Лектор Камянецької Юнацької Школи. Начальник Арматної Управи Військового Міністерства (1920 р.).



Полковник ОЛЕКСАНДЕР ПУЧКІВСЬКИЙ.

Пом. командира Сумського кінного і 6-го кінного полків. Начальник штабу 5-ої кінної дивізії. Начальник Камянецької Юнацької Школи. Начальник оперативного відділу штабу 4-ої Холмської дивізії. * 16 грудня 1879 р. на Чернигівщині. Помер на еміґрації в Ковлі 1 лютого 1938 р., там же похований.

били збройний бунт: отаман Оскілко проти Головнокомандуючого, а Ц. К. партії У.Н.П. — проти Уряду. Значить, їх усіх треба переловити та віддати під польовий суд, бо це ж було в часі війни. Польовий суд виніс би вирок, безумовно, на смерть... Головнокомандуючий вирок би затвердив, а кат чи сотня усіх їх... — кат би повісив, а сотня... розстріляла. Усе ясно і так просто.

Але... але — це не була п р о с т а війна, це була в и з в о л ь н а б о р о т ь б а. А отаман Оскілко був не тільки командуючий армією, та хоч „вино власти" й дурманило йому голову, а однак він був одним із перших провідників нашої визвольної боротьби, тобто й фіґура політична, як і Коновалець, Болбочан та ще дехто з наших військових. А візьмім Волоха! Звичайний собі бандит... Яких тільки коників він не викидав... То самостійно підписував умови з большевиками, то знову повертав до нас, то ще щось затівав, однак же під польовий суд він не ставав та й... розстріляний чи повішений нашими не був.

Що більше розхитало армію: — Оскілківський той вибрик чи ухвала Здолбунівської наради 11 квітня, — це ще не відомо!

Знову повторюю, що я не маю досить матеріялу, а „оскілківщину" варто б висвітлити як слід, і ... тоді вже вирішити чи піддати Володимира Оскілка анатемі, чи за його грішну душу молитись Богу!

Воєнна історія вчить, що коли збираєшся з ким воювати, то шукай собі союзників. Ми билися за рідну землю, за власну державу й воювали з москалями. І поляки зіткнулись з ними й мусили не сьогодні-завтра почати з ними війну. Значить, у нас і у поляків обявився один і той же ворог. Ф а к т и ч н о м и в ж е й б у л и м і л і т а р н и м и с о ю з н и к а м и з П о л ь щ е ю п р о т и б о л ь ш е в и к і в. Тільки в Сиротенка з Мартосом і їм подібними „державниками" того часу ще не вискочив був із голови дурман безкрайого „соціялізму з демократизмом", що перешкоджав їм мислити. Та все ж непереможний хід історії привів нас до українсько-польської угоди тільки вже через фільтри Ланьцута й Вадовиць та з величезними даремними жертвами у людях...

В листопаді 1919 року, коли всю нашу армію оточили вороги й вона опинилась у „трикутнику смерти", в районі Любаря, Головний Отаман Симон Петлюра скликав у Чорториї нараду. Відбулося „інформаційне віче" у приявности Головного Отамана Симона Петлюри, „Головного отамана Повстанчих військ" Волоха, премієр-міністра Мазепи й представників армії

Волох з обуренням кидав свої обвинувачення урядові і Головному військовому командуванню *)

Премієр п. Мазепа у виправдання уряду... мовчав, а опісля, звернувшись до військовиків, сказав: — Коли ми винуваті, то ви ще більше винні... Чому не усунули уряд, хоч би й силою, чому не взяли провід у свої руки? — Тай, сказавши це... пішов з військом у славний в нашій історії З и м о в и й П о х і д.

(Далі буде).

---

*) Військовики хотіли його пристрілити, але Головний Отаман Симон Петлюра катеґорично заборонив.

МИХАЙЛО КРАТ

полковник.

Вапнярська операція

Прорив армії У. Н. Р. під стацією Вапнярка на зєднання з польсько-українським фронтом є останнім епізодом героїчного „Зимового Походу" в запіллю ворога України.

В останніх днях квітня 1920 року армія У. Н. Р. в команді ґенерала Михайла Омеляновича-Павленка посувалася з району Піщана-Ольгопіль до району Тульчин-Вапнярка.

30 квітня вона зосередилася в районі Тростянця й тоді ж, після наради в штабі армії, вирішено було прориватися на зєднання з польсько-українським фронтом: Запорожській дивізії — в районі Тульчина, Київській — в районі ст. Вапнярки і Волинській — в районі ст. Крижопіль; Галицьку кінну бриґаду отамана Шепаровича призначено в армійський резерв.

Я в той час був начальником штабу Запорожської дивізії.

Я не знав докладно розміщення ворожих частин у цих районах, бо аґентурна розвідка, треба правду сказати, була не на висоті свого призначення; штаб армії теж докладних інформацій не подав.

Тому в мене склалося враження, що операцію прорива не було ґрунтовно опрацьовано, але настрій був такий чудовий і віра в перемогу була така міцна, що думка козаків не зупинялася над питанням, де ворог і скільки його.

Всю увагу Запорожці скерували до Тульчина, який треба захопити, щоб за ним дістати заслужену нашими трудами славу й відпочинок по шости місяцях безупинного й надзвичайного напруження моральних і фізичних сил.

1-го травня увечері, з заходом сонця, Запорожська дивізія переходила залізницю Вапнярка-Христинівка біля ст. Кирнасівка. На переїзді стояло декілька ваґонів, до яких галичани грузили паливо. Як же вони були раді побачивши нас, як сердечні були їх привітання, яка радість світилася в їхніх очах: — Ми чули, що ви десь недалеко, але не мали віри, що то є правда. Але ж, дякувати Богові, знову побачилися!

Галичан ми прилучили до себе і перейшли в село Кирнасівка, де стали на вулиці, не розходячись по хатах до часу отримання певних інформацій про ворога: від галичан ми довідалися, що тут же, за залізницею, починається стрефа ворожих резервів і тилових установ. Дуже радувало мене, що нас очевидно ніхто не чекав: ні людність, ні ворог. Це було великим шансом на успіх, лише повставав сумнів, чи

встигнемо ми продержатися скритно до ранку: в 6 верствах від нас, в с. Одаївка, стояли штаби бригад, парки і шпиталі ворога; Тульчин займали ворожі резерви; Білоусівка, Війтівка, Вапнярка, Журавлівка всі ці села аж кишіли большевиками. Поляки — або на ст. Юрківка, або на ст. Юліямпіль. Так казали селяни, що везли меляс з Кирнасівської цукроварні. Ситуація була дуже цікава й надзвичайна: ми опинилися від ворога на дистанції гарматного стрілу, але мусили починати операцію вранці 2 травня разом з Київцями й Волиняками. За що б то не стало треба було сховатися від большевиків на ніч з 1 на 2 травня. Було виставлено охорону на всі сторони з наказом: 1) нікого не випускати з села; 2) якщо хтось буде входити в село, то без галасу, й у всякому разі без стрілу, затримувати й надсилати до штабу дивізії.

Виставивши охоронну частину, розмістилися в селі на спочинок, але в повнім бойовім поготівлі, а начальники частин зібралися в штабі дивізії для наради. Командири були настроєні дуже нервово й нарада довший час не могла переходити нормально: справді бо тяжко було знайти рішення в такій ситуації. Підчас наради приїхав отаман повстанців Волинець і доповів командирові дивізії отаманові Гулому про свій відділ, що знаходиться десь (докладно не памятаю) на північний схід від Тульчина й чекає на його, отамана Гулого, накази. Сам же він, отаман Волинець, приїхав особисто для навязання звязку з армією. Тимчасом я вже розібрався в мапі, в обстанові, пригадав собі місцевість, бо вона була мені знайома (тут я бився з добровольцями, командуючи 8 пішим Чорноморським полком в 1919 році), й забрав слово. Подавши оцінку місцевости, найбільшу вагу я уділив несподіваности атаки й підкреслив, що Тульчин не можна атакувати з півдня, не атакуючи одночасно або навіть і дещо вчасніше м. Кинашів, бо інакше з Кинашева ворог міг би нас атакувати в крило й цим нам пошкодити. На підставі цих міркувань по вислуханню ще й полковника Дубового, який теж подав оцінку місцевости на північ і захід від Тульчина (так само на підставі минулих боїв в цьому районі), — я виступив з конкретною пропозицією: о 5 годині розпочати бій-операцію по внутрішнім операційним лініям, але рівночасно атакувати несподівано всі села, що їх займає ворог.

Понеже інших пропозицій не було, а ніхто не висловився проти мойого пляну, то й вийшов наказ, поки-що словесний, такого змісту:

1) Сотні Кінно-Запорожського полку (частину полку з командиром полковником Литвиненком було призначено в дивізійний резерв) — атакувати й захопити сс. Одаївка, Федорівка, Дрянка, Свинокривда Тимонівка й Липівка, після того вислати розвідку на ст. Вапнярка й увійти в звязок з Київською дивізією.

2) Повстанчому Єлисаветському відділові отамана Нестеренка очистити від ворога с. с. Білоусівку й Війтівку, після того атакувати ст. Журавлівку і теж увійти в звязок з Київською дивізією, яка буде провадити бої за ст. Вапнярка.

3) Пішому Запорожському полкові, підтриманому батареєю полку Чорних Запорожців, атакувати ст. Кинашів, захопити її й атакувати м. Тульчин зі сходу, після того продовжувати наступ аж до за-

5*

няття західнього краю ліса, що на захід від Тульчина, там привести себе до порядку й бути готовими до бою.

4) Полкові Чорних Запорожців, підтриманому батареєю Окремого кінно-гірського дивізіону (озброєною гірськими гарматами, а тому рухливішою) атакувати м. Тульчин з півдня й переслідувати ворога на північ; увійти в звязок з отаманом Волинцем.

5) Повстанчому відділові отамана Волинця атакувати село Нестерварку, після того увійти в звязок з частинами дивізії.

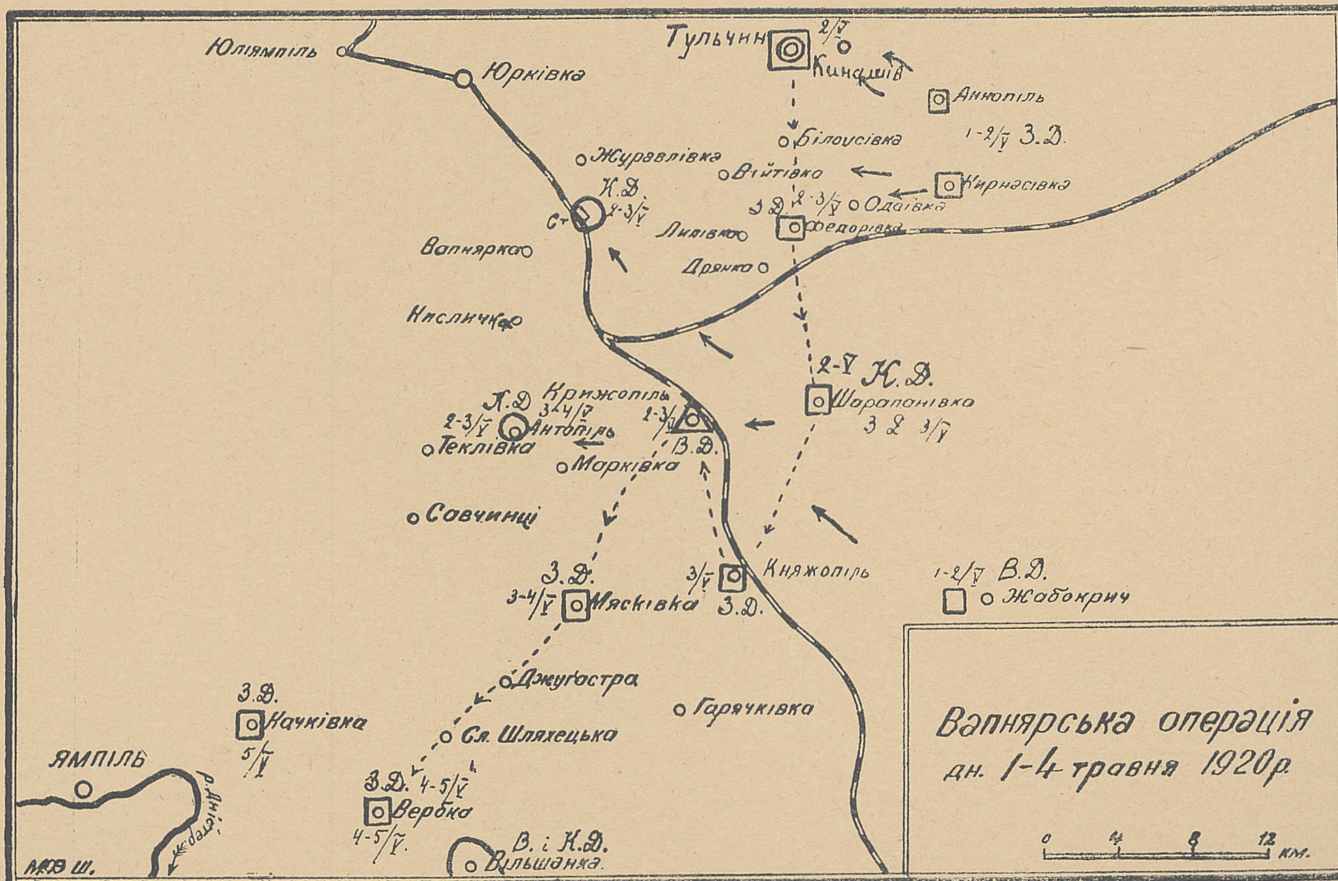
Підчас наради несподівано почувся десь неподалеку стріл. Всі ми, що були на нараді, вискочили на подвіря, гадаючи, що охорона цим стрілом попереджує про небезпеку, але хутко виявилося, що то якийсь недисциплінований козак забив комуніста, що заблукав до села. Нарада скінчилася спокійно. На ніч дивізія стояла в сс. Кирнасівка й Аннопіль. Полковникові Дубовому наказано охороняти шлях з Тульчина, але так, щоб цього не зауважив ворог.

По вечері отаман Гулий і політичний референт Василь Совенко полягали спати, а я зібрав старшин штабу дивізії: Енґельмана, Мамонтова й Пустовійта й почав диктувати оперативний наказ, в якому розвинув обговорений на нараді плян бою.

По відході старшин і розісланні наказу по частинам я міг би спочинути, але не міг улежати, встав і знову взяв мапу: я старався передбачити можливі несподіванки й найбільш імовірний перебіг бою. Диспозицію складалося в надії, що вдасться почати бій несподівано для ворога й прикути його до місць постою. А як це не вдасться й ворог зустріне нас підготованим або сам заатакує?! Це давало б йому шанси до перемоги, бо наша дивізія була чисельно значно слабша від ворога і ми її ще поділили на кілька ґруп, на початку бою майже цілком самостійних. Досить було б ворогові навіть без переґруповки розбити хоч одну з кольон дивізії й розвинути успіх далі, щоби примусити всю дивізію до відходу й то дуже тяжкого, бо з загроженими крилами й тилом. Цей відступ Запорожців відкрив би тили Київської й Волинської дивізій, а тоді операція скінчилась би безперечно невдачею, якщо не катастрофою.

З другого боку, розміщення ворожих частин та установ було таке, що вдарити всією дивізією в одному якомусь пункті не являлося можливим, бо прийшлось би не тільки провадити, а й починати бій, з загроженими крилами й тилом. Тому й прийшло до рішення атакувати ворога на всіх його становиськах у стрефі бою Запорожців рівночасно, ділаючи по внутрішнім операційним лініям. Такий бій можна провадити, маючи значний резерв, але дивізія була чисельно так мала, що виділити його не могла й мусила обмежитися резервом у складі двох сотень кінних Запорожців.

Так в думках про останній день Зимового Походу провів я ніч з 1 на 2 травня. Світало. Перехрестився, збудив отамана і штаб. За кілька хвилин ми виїхали з села й рушили на Аннопіль. Ще вночі полковник Дубовий надіслав до штабу відібрані від большевицького комісара папері; це той комісар, який віз гроші до Тульчина і якого захопили Запорожці. В його паперах були ріжні накази, донесення, представлення до ордену „Красного знамени” тощо. Я уважно пере-



Вапнярська операція
дн. 1-4 травня 1920р.
0 4 8 12 км.
Тульчин
Юліямпіль
Юрківка
Кинашів
Анюпіль
1-2/V З.Д.
Білоусівка
Журавлівка
Війтівка
Кирнасівка
К.Д.
2-3/V
З.Д. 2-3/V
Одаївка
Федорівка
Ст.
Лиліївка
Вапнярка
Дрянка
Кисличка
2-V К.Д.
Шарапанівка
3 2 3/V
Крижопіль
Л.Д
3-4/V
2-3/V
Антопіль
Теклівка
В.Д.
Морківка
Совчинці
З.Д.
3-4/V
Мясківка
3/V
Княжопіль
1-2/V В.Д.
Жабокрич
Джугастра
Гарячківка
З.Д.
Качківка
5/V
Сл. Шляхецька
ЯМПІЛЬ
р. Дністер
З.Д. 4-5/V
Вербка
4-5/V
В. і К.Д.
Вільшанка.

глянув ці документи і з них довідався, що москалі навіть і не передбачають нашої появи в районі Тульчин-Вапнярка.

Біля Аннополя Алмазівці напували коней. Селяни з Тульчина й Кинашева гнали на пасовисько худобу. Большевики спали, певно стомлені святкуванням „1 мая". Чути було, як дзвонили в Кинашівській церкві. Очевидно, ніхто — ні большевики, ні селяни — не знали, що ось тут, в якихось 600 кроках ми готуємося до бою.

В ліску, на північ від Аннополя, зосередився піший Запорожський полк; за лісом стала батарея Чорних Запорожців; тихо, навіть без балачок лежали запорожські лави. Тільки я був зденервований, бо сотник Чернишин, командир батареї, ніяк не міг зрозуміти, що він може стріляти без обсерваційного пункту, бо від нього в огню вимагається тільки навести паніку в Кинашеві, а ворог тут же, ось тут за горою.

Нарешті все було готове, тобто вступили донесення від командирів усіх поодиноких ґруп, що вони зайняли вихідне становище. На мій наказ (отаман Гулий був з Чорними вліво від нас) сотник Чернишин подав команду; два гарматні стріли... гук „Слава"... й Запорожці за кілька хвилин вже внизу і господарюють в Кинашеві. Я вискочив на горбок і побачив як на долоні цілу місцевість.

На непосідланих конях метушилися по селу червоноармійці; баби кричали. Безладні стріли й галас поміж москалями покривалися громовим „Слава" Запорожців. Кинашів взято. Запорожці бють ворога; чимало ловлять ворожих коней, сідають на них і, простуючи на захід, все змітають на свойому шляху.

Тимчасом почулася безладна стрілянина в Тульчині. Ворог, почувши стрільбу й галас у Кинашеві, не міг ставити правильного опору, але все ж зустрів Чорних на вузьких вулицях містечка кулями. Різко зазвучали гармати Алмазівців. Чорні вибили большевиків із Тульчина, женуть їх, переслідують у місті й поза містом. Коли я підїхав до цвинтаря, де стояли отаман Гулий, полковник Алмазів і Литвиненко, в Тульчині вже панувала тиша, а за ним маячили поодинокі постаті Чорних Запорожців і, здається, Гайдамаків. Кінні Запорожці й повстанці Нестеренка теж добре виконали своє завдання, бо з тилу нас ніхто не непокоїв і тільки в початку бою в районі Білоусівки було чути коротку стрільбу. Один з большевицьких кулеметів вирвався з Кинашева і, стріляючи навколо, кинувся кудись на схід від Аннополя. Сотник Севастіянів погнався за ним. Кулемета не дігнав, але зарубав двох червоноармійців і придбав собі чудового білого коня.

Сонце було вже високо, було щось коло 9 години, коли з лісу, що на північний схід від Нестерварки, зявилися густі лави, очевидно повстанців отамана Волинця, який почав атаку замісць 5-ої о 9-ій годині. Лави наступали на Нестерварку. Незабаром почулася стрільба між Чорними і ними; ця стрільба показалася нам дивною. Отаман Гулий вислав розїзд Кінно-Запорожського полку з жовто-блакитним прапором, але й розїзд обстріляли. Лави насувалися все ближче, вели вогонь по Тульчину і то такий інтенсивний, що і в отамана Гулого і в мене повстав сумнів, чи то справді є Волинець? Не треба забувати, що ми вели бій на ближніх тилах ворога, який легко міг зняти частини з фронту й надіслати їх проти нас. Лави підійшли вже так близько,

що тільки р. Сельниця розділяла нас і їх. Якщо то є таки ворог і якщо повстанці Нестеренка ще не захопили Журавлівки, то наше становище, а особливо пішого Запорожського полку, могло стати критичним. Тому отаман Гулий, вважаючи, що зробив усе, щоб показати захоплення нами Тульчина й Кинашева, наказав кулеметам Кінногірського дивізіону (командир сотник Гришко) відкрити вогонь. Тоді лави почали спішно відходити за гору і незабаром сховалися за нею.

За якихсь пів години з боку Аннополя зголосився розїзд Волинця з донесенням, що обстріляні нами лави належать до загону Волинця. Дяка Богові, що непорозуміння це обійшлося без втрат, але після цього випадку мене вже трудно переконати, що навіть партизанську війну можна вести домашніми засобами і на чолі відділів ставити осіб без військової освіти, маючи надію тільки на їхній патріотизм і природній військовий хист: спізнитися на 4 години до бою без поважних причин і тим спізненням стримати майже на годину цілу операцію — то є злочин.

Отаман Гулий наказав Волинцеві стати в резерві дивізії на південь від Тульчина, а сам зі мною й штабом поїхав у місто. Завжди приємно вступати до міста, яке тільки-що захоплено з боєм, але в Тульчин було особливо приємно візжати, бо містечка абсолютно боєм не ушкоджено. Назустріч нам вели полонених; зустрілися ранені Чорні Запорожці, які з запалом оповідали про свою завзяту атаку. Біля мосту зустріли ми велику юрбу козаків, що з галасом провадила тягарове авто, захоплене в Тульчині.

В цей момент в сяйві промінів сонця якраз над нашими головами, зявився польський аероплян, який, ніби нарочито, прилетів до нас, щоб додати нам сили в останніх боях після 6-місячної мандрівки по Україні.

— Польський аероплян! аероплян! Фронт близько! Слава! — Полетіли вгору шапки. Ми вітали цього першого вісника фронту, бо саме слово „фронт" мало для нас таке чарівне значіння, як для Колюмбових моряків слово „земля"!

Отаман Гулий, бойовий і хоробрий старшина, при всіх своїх позитивних рисах мав одну велику хибу: надзвичайне зацікавлення трофеями. І на цей раз, ще не зорієнтувавшись в ситуації, ще не привівши частин до порядку, не видавши взагалі ніяких наказів оперативного змісту, він зараз же почав розпитувати, де та яке залишили большевики майно?

Десь була шкіра й посилається її розшукувати. Мене шкіра в той час цікавила мало, бо я передбачав, тай тяжко було не передбачати, надхід большевицьких частин з фронту, а тому я з ординарцем Підвисоцьким поїхав у Нестерварку, щоб упевнитись, чи є там яка застава, яка б охороняла нас і вночі. Застави не було.

Коли я повернувся до міста, щоб видати відповідні зарядження, отаман Гулий кудись збирався їхати екіпажем (здається, оглядати шкіру, яку таки відшукали), але в цей час почулася сильна гарматна стрільба з боку Журавлівки і над нами почали рватися шрапнелі.

Штаб знову сів на коней і вирушив до піших Запорожців, які бу-

ли в найбільше небезпечному місці і від яких не поступало ніякого донесення.

Не доїжджаючи до східньої околиці Тульчина, зустріли ми полковника Дубового; він доповів, що ще не встигнув привести полк до порядку після вуличного бою, як його обстріляно з лісу гарматним огнем. Полковник гадав, що йому не вдасться легко вибити ворога з лісу, згідно з диспозицією, бо треба було б вести атаку з міста. А воно положене в яру, а тому він стратив би час на допровадження полку до порядку. Безперечно, він мав повну рацію, але на мій погляд піші Запорожці могли б виконати диспозицію, якби не розбрилися по містечку після його захоплення, замість далі переслідувати ворога. На плечах ворога легко було опанувати виходом з міста й зайняти ліс. Цей ліс міг стати нашим опорним пунктом, але не судилося, й навпаки він став місцем концентрації ворожих сил і в деякій мірі вихідним пунктом для його контратаки, яку вже підготовлювала ворожа артилерія. Як виявилося незабаром, большевики кинули проти Запорожської дивізії сили такі значні, що витримати їх наступ було б однаково не під силу, а завдання виконати демонстраційний наступ з метою притягнути на себе головні сили ворога, було виконано блискуче. *) Тому затримання піших Запорожців в Тульчині не відіграло великого значіння, але факт залишається фактом: було зроблено тактичну помилку. Цим не хочу образити хоробрий полк і його досвідченого в боях командира: не помиляється той, хто нічого не робить.

Отаман Гулий видав наказ знову залишити місто без бою (не вистачало сил для його оборони) та зайняти позицію на південь, фронтом на захід. Передбачалося, що наша артилерія не дасть можливости ворогові зайняти Тульчин, а повстанці Волинця так зміцнять наші сили, що ми зможемо перейти в контрнаступ, але в напрямі на Журавлівку, забезпечивши своє праве крило: успіх, сполучений з захопленням Вапнярки Київцями дав би в результаті виконання загального завдання прориву, але не в напрямі на північ, а на захід (приблизно на Могилів). Повторюю, що Запорожці не знали, що їх завдання було — демонструвати.

Штаб знову повернувся до цвинтаря, де Кінно-гірський дивізіон своїми гарматами, кулеметами й кінною сотнею вже біля години здержував ворога, який дебоширив з лісу. Незабаром із міста появилася кольона пішого полку, яка чомусь простувала по шляху на Кирнасівку. Я поїхав до неї й завернув її. Полковник Дубовий пояснив, що кольона направлялася до Аннополя згідно з наказом, переданим якимось козаком; що це був за козак, я й досі не знаю, але гадаю, що словесний наказ було неправильно передано або без зрозуміння. В цьому вже мушу визнати винним себе, бо треба було наказ написати, чого я не зробив, покладаючи велику вагу на швидкий вихід із міста.

Полк знову розвернувся й зайняв позицію на висотах, на південь від Тульчина, фронтом на захід.

---

*) З тактичних умов Запорожці не знали, що цей їх наступ мав бути лише демонстраційного характеру.



Ґенерал-хорунжий ТИМІШ ГУЛИЙ-ГУЛЕНКО.
Командир 1-ої Запорожської дивізії, учасник 1-го і 2-го Зимових походів, (до статті полк. М. Крата).



Полковник ІВАН ДУБОВИЙ.

Командир сотні і куріня 2-го пішого Запорожського полку і командир того ж полку в 1918 р. Командир 7-ої Запорожської дивізії. Командир 7-го Запорожського Загону в часі Зимового походу. Командир 1-ої бриґади 1-ої Запорожської дивізії. (До статті полк. М. Крата).

Незабаром підійшли й Чорні Запорожці. Полковник Дяченко доповів, що з півночі, в напрямі на Тульчин, посуваються великі сили ворога і з передовими їх частинами він мав бій. Полк дістав наказ стати в яру за лівим флянком дивізії.

Коло години 14 звився отаман Нестеренко і доповів, що біля ст. Журавлівка його зустріли великі сили ворога й розбили. — Я навіть не знаю, де мої повстанці! *) — сказав він.

Тимчасом надійшов отаман Волинець зі своїми повстанцями і став у яру за пішим полком біля великого шляху Тульчин-Кирнасівка.

Тоді я ще раз пожалкував, що він не вийшов своєчасно на Нестерварку. Мабуть це дало б змогу полк. Дяченкові затриматись на північ від Тульчина й ми були б повними господарями в околиці, займаючи всі командні висоти. З лісу ворог не показувався, стриманий нашим гарматним і кулеметним огнем; все було готове до наступу, але отаман Гулий ще не рішався, бо не мав ніяких відомостей про хід бою під Вапняркою, ні від отамана Тютюнника (Київська дивізія), ні зі штабу армії. Я послав туди вже кілька донесень, але ординарці не поверталися.

Коло години 16 ворог відкрив сильний огонь з важких гармат від півночі; ми почали нести втрати. Боротись з міцною артилерією ворога своїми 4 гарматами ми не могли; шанцевого струменту, щоб закріпитися на своїх позиціях не мали; а тому прийшлося відходити. Отаман Гулий, видавши наказ про відступ, поїхав до Волинця, справедливо чекаючи удару ворога на наші крила й бажаючи бути на загроженому пункті.

Залишившись за нього на його місці (командира дивізії), я дав наказ Чорному полкові вислати міцний пост з кулеметами на схід до Білоусівки і зайняти ліс, бо передбачав можливість переслідування нас ворогом. За праве крило я був спокійніший, бо там був отаман Гулий: завжди в найнебезпечніших місцях, герой тоді, коли все готове піддатися паніці, він умів робити героями тих, хто був безпосередньо біля нього. Він був на правому крилі, а тому я звернув свою увагу на ліве крило. Діставши донесення, що Чорні вже вирушили до лісу, я зарядив відхід Кінно-гірського дивізіону на рисях з займаної позиції за ліс, де знову належало стати на позицію. Дивізіон знявся без втрат, але пішому полкові прийшлось відходити під таким огнем, що всякий порядок було загублено.

Саме тоді, коли я підїхав до Чорних Запорожців, ворог почав міцно обстрілювати ліс. Луна від вибухів зміцнювала гук. В цей час біля лісу опинився загін повстанців з Бершаді, який підійшов зтилу. Йому я наказав зайняти позицію біля Білоусівських хуторів, а пішому полкові відходити до Федорівки. Тут же в лісі опинилися всі величезні обози дивізії, що в паніці поривалися тікати з Кирнасівки кудись на захід. Вдалося привести їх до порядку й направити теж до Федорівки. Нарешті ліс звільнився від пішого полку й обозів. Кінно-гірський ди-

---

*) Находжу тут потрібним зазначити, що повстанці вже виконали своє завдання й перешкодили ворогові, що перебував у Білоусівці й Війтівці, загрозити нашим тилам підчас бою за Тульчин і Кинашів.

візіон я теж спрямував у Федорівку; незабаром зняв і Бершадських повстанців, залишивши в лісі в арієгарді Чорних Запорожців; сам я лишився з ними. Стрільна ворожої артилерії вибухали десь вліво. Незабаром, коли все в лісі заспокоїлося тільки артилерія непокоїла нас, приїхав отаман Гулий і звязковий старшина з Київської дивізії. Виявилось, що отаман Тютюнник ще не розпочав рішучої атаки на Вапнярку, а тимчасом уже наближався вечір. Тоді вирішено збирати дивізію до Федорівки. Отаман Гулий зараз по приїзді до цього села виїхав у штаб армії.

Ситуація була критична: Запорожці були втомлені боєм, Київці й Волинці ще до цього часу успіху не мали, ворог знятими з фронту великими силами, загрожував нам з півночі. Навіть, якби поляки перейшли в наступ і примусили москалів до відходу, то нас би змели їх маси.

Завдання мінялося: треба було не робити вже прориву ворожого фронту, а шукати можливости зійти з тилових шляхів ворога. Таксамо зрозумів ситуацію і штаб армії, а тому вже коло 22 години дивізія дістала наказ негайно рушити на Шарапанівку і прориватися просто на захід. Київська дивізія вночі мусила рішучо атакувати ст. Вапнярку, а Волинська — ст. Крижопіль.

Вирядження штабом армії сотника Лощенка, як звязок до поляків, було завчасне: він сидів у нас в штабі і песимістично дивився на майбутнє; мені теж було нерадісно в цей вечір так гарно початого дня.

А все ж непереломна воля отамана Омеляновича-Павленка зуміла, як завжди, вивести армію навіть і з цього безвихідного критичного здавалося, положення.

Коло 1 години в ясну, місячну ніч дивізія, виділивши Запорожський кінний полк в армійський резерв, вирушила на Шарапанівку і прибула туди вдосвіта 3 травня. Так закінчився перший день бою.

В той час, як Запорожці провадили бої під Тульчином, Київська дивізія чомусь не рішалась атакувати ст. Вапнярку, але ще 2 травня 3-й кінний полк було вислано на ріг лісу, що на південь від села Крижопіль. *)

Коло полудня 2 травня, себто коли Тульчин взяли Запорожці, почався відхід большевицьких обозів з півночі; частина цих обозів трапила до рук 3 полку. В ніч з 2 на 3 травня Київська дивізія з боєм зайняла ст. Вапнярку і там захопила величезне майно і здається ешалон штабу 14 Совітської армії. Не затримуючись на стації, дивізія перейшла залізницю і, виславши відділ на с. Кисличку (мабуть, яко бічний загін), маршувала на с. Антопіль, де ночував з 2 на 3 травня кінний полк. 3 травня вранці цей полк зробив напад на большевицький обоз, що проходив через с. Марківку.

Тимчасом Запорожська дивізія пройшла с. Шарапанівку і наближалася до залізниці Вапнярка-Бірзула. Там вона мала через помилку сутичку з Наддніпрянською сотнею (сотника Євсеїва) Галицької кінної бригади, при якій перебував командуючий армією зі штабом. Після

---

*) Все, що тут пишу про бої Київської дивізії і 3 кінного полку, подаю зі слів полковника Вишнівського.

короткої перестрілки сотня продовжувала рух на захід, а дивізія перейшла залізницю і без сутички з ворогом дійшла до м. Княжопіль. Тепер, на підставі оповідань підполковника Марущенка постараюся описати діяльність Волинської дивізії.

Ніч з 1 на 2 травня дивізія ночувала в лісі, на захід від м. Жабокрич. Від 4 до 12 години дивізія вела бій з броневиками, які прикривали ворожі ешалони, що відходили зі ст. Вапнярка на Рудницю (під впливом бою під Тульчином і нападу повстанців Нестеренка на ст. Журавлівку). Перешкодити відходу не вдалося. З 12 до 18 години тривав гарматний бій, а о 24 годині дивізія перейшла в рішучий наступ і захопила ст. Крижопіль враз з двома гарматами і великою здобиччу. Але не довго Волинці господарювали на стації, бо незабаром їх вибили звідти броневики, а о 3—4 годині 3 травня подана з півночі ешалонами большевицька піхота повела наступ. Наступ було відбито, але частину дивізії, післану в обхід атакуючого ворога, заатакували большевики, що відходили з Вапнярки. Ця частина дивізії відійшла з великими втратами і загубила одну гармату. Бій припинився. Большевики міцно займали ст. Крижопіль, а Волинці зайняли вичікуюче положення на схід від неї.

Коло 10 години розвідка Запорожців викрила, що з боку Крижополя насуваються броневики. Дивізію було заховано в лісі, що на південний схід від м. Княжопіль; батарея Алмазівців і кулемети пішого полку стали на позицію біля лісу в кущах, а технічний курінь сотника Герасимова (вправного й відважного сапера, героя Крюківського бою в 1919 році) було надіслано для підриву залізниці.

Броневики йшли дуже помалу. Коли вони підійшли до будки (сотник Герасимів не встиг підірвати залізницю), гармати й кулемети відкрили вогонь. Броневики відповідали, але одно з перших стрілен Алмазівців трапило у перший броневик і тим примусило обох тікати чим скорше на Крижопіль. Дивізія негайно рушила за ними слідом, а зліва почулася стрільба, — то Волинці знову перейшли в наступ. На цей раз ворог не ставив жадного опору і стацію зайняли Волинці й Запорожці. — Прекрасний приклад підтримки частин і чудової орієнтації без наказу вищого начальника!

За якихось пів години отаман Гулий наказав звільнити стацію, бо з півдня знову ніби-то надходили броневики. Наказ було поспішно виконано, але броневики не надійшли: вони очевидно відійшли на Бірзулу. Тимчасом Київська дивізія вела тяжкі бої вже не з обозами, а з аванґардами ворога, який почав відходити з фронту. Піхота Київців прийняла бій під с. Кисличкою, понесла великі втрати, але затримала ворога й дала можливість дивізії приготовитися до бою.

3-й кінний полк, що був тоді у Марківці, рушив на стріли, але застав дивізію вже на марші з Антополя в Савчинці. В лісі між цими селами знову розгорівся бій і тут відзначилася піхота Київської дивізії, відбиваючи завзяті атаки ворожої кінноти. Коли кольона дивізії проходила попід самим лісом, її було обстріляно справа кулеметним огнем з дистанції 600—800 кроків. Отаман Омелянович-Павленко йшов пішки в голові 3 кінного полку, показав рукою напрямок і видав команду: „3-й полк в атаку". Полк з місця понісся, блиснули шаблі, за-

лунало „Слава”, ворог сховався до лісу, а кольона продовжувала марш. Ворожий аванґард, що вів бої з дивізією, не переслідував її, а зараз же по заняттю Антополя звернув на Марківку і далі на Мясківку. 3-й кінний полк зайняв Антопіль, де перебув ще одну ніч з 3 на 4 травня. Запорожські обози ще підчас бою з броневиками було направлено на Мясківку, яку вважалося місцем безпечним, бо на північ від неї знаходилася десь (докладно не було відомо) Київська дивізія. Але по наближенню до Мясківки обози зустрілися з большевиками, які тількищо мали бій з Київцями. Все, що було живого в обозі — з рушницями й без них — розсипалося в лаву й чекало наступу, але ворог не атакував, а спішно пройшов через Мясківку на Гарячківку (вже пізніше викрилося, що то був головний напрям відступаючих ворожих кольон).

Запорожська дивізія розмістилася в Мясківці. Отаман Гулий виїхав до отамана Омеляновича-Павленка (звязок зі штабом армії було встановлено), а я, навіть не поївши, ліг спати, бо був страшенно змучений двома безсонними ночами. Скільки я проспав — не знаю! Збудив мене полковник Яшниченко, бо большевики обстрілювали Мясківку. Коли я одягнувся й вискочив на вулицю, перед хатою вже вистроїлися звязки на чолі з енерґійним хорунжим Пругло. Я розіслав словесний наказ (бо не мав часу писати й боявся випустити частини з рук): „Всім витягуватися з села тими шляхами, якими прийшли сюди!” Отаман Гулий ще не встиг виїхати з містечка, як почув стрільбу і повернувся до дивізії. Над нами рвалася шрапнель, але частини спокійно опустили містечко.

Насунула ніч. Місяць ще не зійшов і скоро у двох кроках не було нічого видко; тому частини по виході з містечка більш-менш стали в порядку готовости до бою, але не переходили до якихбудь акцій. Москалі теж не непокоїли нас, а незабаром припинили вогонь по Мясківці. Як зійшов місяць, вислано було розвідку пішого полку до містечка. Вона хутко вернулася, обстріляна з містечка рушничним і кулеметним огнем. Очевидно большевики виставили охорону в наш бік на час переходу їхніх частин з фронту через Мясківку на Гарячківку й далі. Я висловив цю свою думку отаманові й радив уночі не ввязуватися в бій, а чекати дня, коли може матимемо змогу пошарпати відходячих червоних.

Отаманові Гулому порада моя не подобалась і він поїхав кудись наперед. Я зі штабом залишився ззаду, за горбком, зліз з коня, намотав повід на руку й заснув, але не надовго. Раптом справа, з яру, почулася кулеметна стрільба і, хоч кулі летіли високо над нашими головами, але кілька кінних не витримало несподіванки й рвануло в яр, втил, а за ними й мій штаб. Хутко вдалося привести все до порядку, стрільба теж довго не тривала. Приїхав отаман Гулий і оповів, що якась частина большевиків нарвалася на кінну сотню Алмазівців, яка охороняла яр на нашому правому крилі, але зустрінена нашим кулеметним огнем відійшла. Знову піша розвідка пішла в містечко; на цей раз вона доходила аж до центра містечка й дізналася від мешканців, що москалі подалися на Гарячківку. Ці відомости ще більше впевнили мене в тому, що ми стоїмо на головному шляху відходу ворога, але, прийнявши під увагу незначність наших сил у стосунку до ворожих і стом-

леність як людей, так і коней, я знову пропонував отаманові до містечка до ранку не вступати, а розтаборитися десь неподалеку і тримати містечко під наглядом. Так і було зроблено. Дивізія спокійно переночувала в якійсь слобідці.

Вранці 4 травня, коли я тільки-що зібрався снідати, години коло 5, знову почулася стрільба, а наша охорона донесла, що большевики великими силами сунуть на Мясківку з боку Марківки. Отримавши ці відомости, я побіг до отамана Гулого (він ночував осібно), але побачив його вже на коні. Він наказав мені вислати розвідку на Мясківку й чекати наказу, а сам з ординарцем поїхав кудись в бік Мясківки. Соромно признатись, але мушу: цей епізод бою під Мясківкою-Вільшанкою для мене й досі неясний. Партизанське серце отамана Гулого не витримало можливости пошарпати ворожі обози й він з кіннотою кинувся за ними, про це мене не попередивши, так, що я й не знав, де властиво стоять чи бються частини дивізії. Всі мої старання ввійти з ними в звязок не мали успіху. Тільки Кінно-гірський дивізіон вийшов з села й чекав наказів. До нього прилучився і я зількома старшинами та козаками штабу дивізії, але нічого не розпочинав, бо чекав вияснення ситуації.

Раптом перед нами появилася Галицька кінна бриґада Шепаровича, яка вилетіла карієром на гору, стала, вирівнялась, блиснула шаблями й знову зникла під горою з наших очей, обстріляна ворожою артилерією. Коло 7—8 години зголосився у мене післанець від отамана Гулого й привіз словесний наказ отамана переслідувати ворога, що відходив на Вільшанку. Він оповів, що отаман Гулий з кінною сотнею Алмазівців й поодинокими козаками ріжних частин наскочив на хвіст кольони, що простувала на Гарячківку, відтяв частину цієї кольони й погнав її на Вільшанку.

Переслідувати ворога в виконання наказу командира дивізії я міг тільки гарматним огнем, бо кіннота та й взагалі дивізії в своєму розпорядженню не мав.

Кінно-гірська батарея карієром винеслася вперед на нову позицію; я був з нею. Перед нами відкрився чудовий образ бою: хмара большевицьких возів і піхоти в безладі тікала по дорозі, а кілька кіннотчиків гналися за ними, настигали й рубали. Алмазівці своїм огнем ще більше зміцнювали паніку ворога: батарея зміняла позицію може з десять разів, несучися карієром по зораних полях. Вже позаду нас лишилася Джуґастра, Слобода Шляхецька. Якийсь большевицький кулемет відкрив огонь по отамані Гулому з хутора, що був зліва від дороги, але через кілька хвилин, бачучи, що на нього не звертають уваги, знявся і теж почав тікати на південь. Отаман Гулий кілька разів надсилав накази, щоб батарея не відставала, але коні вже були так змучені, що далі рушатись не було як; батарея зробилась би зовсім нездатною до бою й маршу. Тому я на свою відповідальність згодився, щоби Алмазівці припинили переслідування, а полковник Алмазів за це дав мені шматок курки, який я зїв з великою насолодою й аж тоді пригадав, що не їв ще з вечора 2 травня.

Незабаром стихло; я розіслав своїх звязкових, щоб шукали частини й передали наказ знову стати в Мясківці, де й бути в бойовім

поготівлі та очікувати появи нових ворожих кольон з півночі. Сам я з кількома старшинами та козаками штабу залишився при дорозі, щоби діждатися спосібности звязатись з отаманом Гулим, а для кращої орієнтації поставив біля себе прапор. Повз нас проїхало багато козаків, яких ми направляли до Мясківки. Приємно було дивитися на них — такі вони були веселі після вдалого бою! Коло полудня довідався я, що отаман Гулий є в Джуґастрі й поїхав до нього. Там ми помилися, поснідали й возом, щоб дати коням відпочинок, повернули до Мясківки. Почувши, що в одному приватному домі в Мясківці ніби-то стоїть штаб Мазепинського кінного полку Волинської дивізії, пішов я туди, щоб дізнатися, що діється у Волинців, бо ми з вечора 2 травня не діставали ніяких наказів і ні від кого не мали інформації про загальний хід операції. Дійсно, побачився я зі старшинами Мазепинського полку, але вони не змогли сказати мені, де їхній полк.

Гостинний господар запросив мене до чаю і я з приємністю згодився. Господар дуже обурювався, що ми вчора без бою звільнили містечко, а я вияснив йому ситуацію й попередив, що таке може ще повторитися — містечко будемо ще кілька разів звільняти й займати аж до часу, коли частини польсько-українського фронту займуть його.

Тимчасом прийшов наказ від отамана Омеляновича-Павленка, щоб дивізія йшла кудись на північ (докладно не памятаю, але здається в Теклівку). Я подякував господарям й хотів іти з тим наказом до отамана Гулого, але тільки-но вийшов з хати, як почув стрільбу біля самого містечка на горі. Коли я прибіг до штабу дивізії, мене вже чекав повстанець від Нестеренка (вони зібралися знову ввечорі 2 травня) з донесенням, що велика кінна кольона ворога наступає з лісу, що між Савчинцями і Антополем.

Я наказав дивізії збиратися при виході з містечка на Гарячківську дорогу. Цей наказ було виконано дуже хутко й незабаром штаб стояв на горі біля якоїсь поміщицької садиби. За горою стали батареї Алмазова й Чорних Запорожців, а полки розположилися неподалеку.

Вся місцевість була перед нами як на долоні. Дійсно з лісу насувалася чорна хмара кінноти. Вліво від нас маячіли кінні лави, чиї — не знати; звідти чулося іноді мушкетний огонь. Дорога на Вільшанку чорніла від кольон чи обозів — не можна було розпізнати.

В цей час, поки ми розглядалися навкруги й намагалися відгадати ситуацію, зліва згори на нас налетів переляканий обоз Волинської дивізії. Вдалося його зупинити з пістолями в руках; обозники були так наляканi, що навіть не могли пояснити, хто йде по Вільшанській дорозі і що то за лава на горі, зліва від нас. Обоз зняв страшенну куряву і тим звернув на нас увагу ворожої кольони, що наступала з лісу, й по фільварку відкрили вогонь 6 гармат, з якими нам боротися було не підсилу. Піший полк сховався під камяними будовами фільварку, а командири частин зібралися біля отамана Гулого, чекаючи на наказ. Становище було скрутне і настрій не бадьорий, бо важкі стрільна рвалися дуже близько, а з облич козаків я бачив, що як зараз не видати якогобудь наказу, то все зірветься в світ-за-очі й паніки не оминути. Отаман Гулий хотів піти згідно з наказом отамана Омеляновича-Павленка і спитав мене, в якому це напрямку? Я показав на большевицьку

кольону біля лісу. — „Тьфу, чорт, що ж робити?" — Я порадив як найхутчій вийти на Вільшанський шлях. Якщо там ворог, то прориватися на Ямпіль, якщо свої — буде видко, що робити далі. Полковники Дубовий і Алмазів погодилися, отаман Гулий теж.

Зараз же я вислав полк Чорних Запорожців і наказав: якщо на Вільшанському шляху був би ворог — атакувати його, якщо свої — ввійти з ними в звязок і надіслати донесення. Батареї повернули гармати на Вільшанський шлях і приготовилися до підтримки Чорних. Піший полк в одну хвилину вибіг з двору і вистроївся внизу за горою. Чорні рушили клусом згідно з наказом. Штаб дивізії теж мав намір прилучитися до них, щоби скорше вийти спід огня ворожої артилерії, але я зупинив його і слідкував за Чорними. Ситуація знову була критична і якби на Вільшанському шляху був ворог, а не наші, нам було б несолодко. Чорні вже близько, ось відокремилося двоє, підїхали, розмовляють. Їдуть кроком назад. Полк теж кроком втягнувся на гору й змішався з військами й обозами на шляху.

— Дяка Богові, наші! — Знялися батареї, звернулася в кольону піхота й дивізія рушила. В цей час на наше щастя знялась страшенна хуртовина, маскуючи наш марш. Стовпи піску закрутилися в повітрі, вдарив грім і Господь Бог надіслав на поле бою страшенний дощ. Большевики припинили вогонь і ми спокійно дісталися до дороги на Вільшанку. Там, на цій дорозі, був хаос повний: обози і частини всіх дивізій, вози, гармати, штаби, баби, піші, кінні, полонені, повстанці; все це помалу сунуло на південь без ніякого ладу, займаючи цілу дорогу без дотримання дистанцій чи інтервалів. Голова дивізії знайшла все ж таки якусь перерву в цьому потоці людей і возів і ввійшла туди. Коли задні підтягнулися — рушили далі, лишивши сотню на місці з наказом не дозволяти обозам та частинам інших дивізій розривати кольону Запорожців. Вже було темно, коли до нас приїхав ординарець від отамана Омеляновича-Павленка з наказом: „Всій армії зосереджуватися в с. Вільшанка й навколо нього".

Я доповів отаманові Гулому, що на мою думку цей наказ не є раціональний: командарм є змучений триденним боєм і певно тому тільки й видав його, але ми не маємо права виконати цей наказ, бо невиключений є нічний напад ворога, а якщо вся армія, стомлена до остатку, зосередиться в одному місці, то досить нападу навіть одного ескадрону, щоб викликати загальну паніку. Я пропонував командирові дивізії не виконувати наказу й заночувати в с. Вербка, про що надіслати донесення в штаб армії.

— Ми будемо недалеко від решти армії; якщо ворог наскочить на Вільшанку, ми спокійно приготуємося до бою й допоможемо Вільшанівській залозі. Якщо напад буде на нас, то вона допоможе нам!

Отаман Гулий згодився й спинив голову кольони біля криниці, обсадженої вербами; то було роздоріжжа на Вербку й Вільшанку. Поки дивізія підтягнулась, а старшини штабів армії та дивізій сортували кольону по дивізіях і полках, в кольоні Запорожців все полягало на землю і заснуло. За якийсь час по отриманню донесення, що дивізія зібралася, було передано командирам полків бути на поготівлі до бою й дивізія рушила далі на Вербку.

Кінний Запорожський полк, що знову прилучився до дивізії, виставив сторожеву охорону; дивізія зайняла Вербку і за якихось пів години все вже спало мертвим сном, змучене фізично і морально триденним боєм.

Добре виспавшись, вранці, пішов я до отамана Гулого, який привітав мене так: — Ваші стратеґічні міркування про необхідність нам стати не в Вільшанці, а в Вербці справдилися наполовину. Якби ми були з армією, то не спали б так спокійно, як спали тут, але армії ми все ж не допомогли!

Я не зрозумів слів отамана і спитав, про що тут ходить. Виявилось, що вночі хтось наскочив на Вільшанку; була безпорядна стрілянина; наші в темряві змішалися з большевиками; скінчилося все гаразд, навіть кілька сотень большевицьких возів і полонених наші взяли. Про подробиці подій в Вільшанці писати я не можу, бо пишу тільки про те, що сам бачив або чув, або чого був свідком чи учасником.

Пригадую, що вночі хтось мене будив, а полковник Алмазів оповідав, що до нього прибіг якийсь галичанин з донесенням про бій в Вільшанці, але ні я, ні він (полковник Алмазів) не могли перебороти сон і втому. Цікаво, чому кінні Запорожці не вчинили сполох, бо вони ж виставляли охорону? Мабуть і охорона наша спала в ту ніч, останню ніч Зимового Походу!

Вранці 5 травня дивізія, згідно з наказом, перейшла в с. Качківку, де полонила кілька відсталих большевиків і коней. Памятаю, що Запорожський піший полк, призвичаївшися за 6 місяців походу виставляти охорону на всі сторони, виставив пости в бік Ямполя і доніс про це в штаб дивізії. Командир полку був дуже радий, коли я сказав йому, що Ямпіль наш тил. Ми давно вже не вживали цього слова!

Вапнярською операцією скінчився славетний Зимовий Похід. Ввечері 5 травня в штабі армії зголосився розїзд від дивізії полковника Удовиченка, що її сформовано в районі Могилева-Камянця. Той час належить вважати уже за початок реґулярної боротьби з московськими большевиками в 1920 році.



Підполковник ВАСИЛЬ ПРИСЯЖНЮК.
Командир куріня 4-ої Київської дивізії. Учасник 2-го Зимового походу.



Підполковник ІВАН РЕМБОЛОВИЧ.
Начальник Звязку Штабу Дієвої Армії. Начальник Оперативного відділу Київської повстанчої дивізії в Зимовому поході 1921-го року.



Полковник ФЕДІР ПАНЬКІВСЬКИЙ.
Командир куріня 2-го полку Сірої дивізії і командир того ж полку (1918 р.). В часі Зимового походу помішник командира 4-го Збірного полку Сірожупанників.



Підполковник ЮРІЙ ЗАГОРОДНІЙ.
Старшина 3-го кінного полку 3-ої стр. Залізної дивізії.

В. САВЧЕНКО
Ґенерального Штабу полковник.

Український рух у IX-ій російській армії

(Записано зі слів ґенерал-хорунжого Г. Базильського. *)

258 піший Кишинівський полк, що входив до складу 65 пішої дивізії, **) революція застала на позиції в Карпатах, у районі Кімполунґа. Полк був у команді полковника Гаврила Базильського. 65 піша дивізія в цей час була в складі XXVI армійського корпуса ***) IX-ої армії ґенерала Лечицького.

До 65 дивізії входили такі полки: 257 піший Євпаторійський, 258 піший Кишинівський, 259 піший Ольгопільський і 260 піший Брацлавський (командиром полку був українець).

В часі мобілізації 1914 року полки 65 пішої дивізії одержали поповнення з Київщини, з Уманського та Звенигородського повітів. В дивізії було 60—70 відсотків українців. Після пізніших поповнень українців було вже 99%. В 1917 р. напередодні революції в свойому складі мав найбільше українців Брацлавський полк (щось біля 2.000). ****)

В сусідстві з 65 пішою дивізією стояла (здається на південь від неї) 78 піша дивізія.

Український рух у 258 пішому Кишинівському полку став помітним у травні-червні 1917 р. З початку революції в Кишинівському полку (як майже в кожному російському полку в той час) був полковий комітет. За виїмком одного москаля Парткіна решту членів полкового комітету становили українці. Згодом москаля викинули й тоді полковий комітет перетворився в полкову раду. *****) Літом 1917 р. повстали дивізійна, корпусна та армійська ради IX-їо армії. Найгірше стояла справа з українським рухом у тих полках дивізії, де командирами полків були москалі — Євпаторійському та Ольгопільському.

З 258 пішого Кишинівського полку делеґатів нікуди не висилалося. Взагалі делеґатів на ріжні військові зїзди посилали вищі формації, починаючи з дивізії (від дивізійної ради).

Після ліквідації „Корнилівського виступу" дисципліна, що за часи перебування ґенерала Корнилова на посаді верховного головноко-

---

*) Помер 17 жовтня 1937 року в шпиталі в м. Каліші.

**) Другої черги.

***) Штаб корпуса у м. Кімполунґ.

****) 260 піш. Брацлавський полк був перенесений вчасніше від решти полків дивізії в Україну проти большевиків і він там, як чувати, збольшевичився.

*****) Серпень-вересень 1917 р.

мандуючого російської армії була піднеслася, помітно знову почала падати. Найбільше були здеморалізовані солдати московської та жидівської національностей. В цей час полковник Базильський сформував у свойому полку український курінь.

В жовтні 1917 р. після большевицького перевороту в Петрограді цей курінь обеззброїв решту курінів у свойому полку. Полк. Базильський москалів відпустив додому, а полк перетворив на український.

З старшин, що брали активну участь в українському русі в Кишинівському полку, залишилися в памяті ґенерала Базильського наступні: пполк. Карвовський,*) що командував баталіоном, штабс-капітан Бинда-Коваль, капітан Вітровський, поручник Чичукович (полковий адютант).**)

Після захоплення большевиками влади в Петрограді полк. Базильський обїздив полки двох корпусів IX армії, щоби зібрати вояків-українців, розпорошених по частинам. Його поїздки не пішли на марно, бо незабаром у районі розміщення Кишинівського полку зібралося досить поважне число українських вояків. Це дозволяло сформувати одностайний Український Збірний Відділ. Бойовий склад цього Відділу був такий: 10.000 баґнетів, 500 шабель, 10 гармат і 3 авто-панцирники.

Вже підчас революції до штабу 65 пішої дивізії приїздили французькі старшини. Начальник дивізії ґенерал-майор Троцький з приводу цього збирав до штабу командирів полків. Другий раз французькі старшини приїздили вже до Кишинівського полку, незадовго перед виступом полка з району Кімполунґу в Україну. Один із них був у ранзі полковника. Вони просили, щоб полк продовжував збройну боротьбу з Австро-Угорською та Німецькою арміями, щоб тримав далі фронт, бо незабаром Антанта дасть підтримку своїми військами.***)

З району Кімполунґа ****) Український Збірний Відділ у команді полковника Базильського вирушив на початку 1918 року (десь у лютому) в Україну в напрямку на Камянець Подільський. Ішли похідним порядком. Спочатку через Буковину й пізніше через Румунію. Біля Новоселиці перейшли Прут, що був старим кордоном між Російською імперією та Румунією (від Австро-Угорщини до місця, де він вливається в Дністер), а далі через Басарабію.

З району Кімполунґа й до Ліпкан, в Басарабії (30 верстов від м. Хотина), йшли приблизно з тиждень. А від Ліпкан до Камянця Подільського — ще днів з чотирі. Підчас цього переходу майже ввесь час падав дощ і було велике болото.

До Ліпкан в Українському Збірному Відділі полк. Базильського не було жадних нарікань на тяготи походу, а почались вони з цього місця. Частина вояків почала нарікати на тяжкі переходи.

Румуни спочатку ставилися вороже до Українського Збірного Від-

---

*) З Уманщини (Київщина).

**) Два останні по національности поляки. Ґенерал Базильський зустрічав їх у Польщі в часі перебування його на еміґрації.

***) Мабуть через Балкани або Чорним морем, коли вдасться заволодіти протоками, Дарданелами та Босфором.

****) Кілька десятків верстов від Кімполунґа.

ділу й мали намір обеззброїти його. Але до цього не дійшло, бо коли Румуни запропонували здати їм зброю, полковник Базильський сказав просто: — „Забирайтеся до біса, а то негайно пічну з вами бій!" Було це, здається, у Фендичанах. Після такої рішучої відповіди румуни стали надзвичайно ввічливі й навіть самі завчасно підготовляли відповідні помешкання й давали все, що було потрібно для Українського Збірного Відділу в часі його переходу через їх територію.

Підчас маршу в Україну попереду Збірного Відділу завжди йшло в деякій віддалі три сотні кінноти. Коли Збірний Відділ підходив до стації Ларґа, полковник Базильський одержав відомости, що її займають збольшевичені частини XI російського корпусу. Тамже в потязі перебував штаб цього корпусу. Проте Збірний Відділ вступив на ст. Ларґа, де набрав від тих частин потрібну кількість набоїв, харчів і фуражу й пішов далі.

Цікаво відмітити на цьому місці, що в ті часи на Румунському фронті ще не ввійшло було в традицію вживати зброї в сутичках українізованих частин з московськими збольшевиченими частинами. Отож, при непорозумінні в районі Ліпкан Українського Збірного Відділу з большевиками — до збройного конфлікту не дійшло. На півдні це не було ще в моді. А почато там ту традицію з того, що большевики якось образливо щось вигукнули на адресу українців. Тоді частина українських вояків із кінного відділу, що йшов у авангарді Збірного Відділу полк. Базильського, злізла з коней і просто понабивала большевикам морди. Большевики з переляку розбіглися на всі вітри.

Підчас походу, недалеко Камянця Подільського, полковник Базильський одержав відомости, що там перебувають збольшевичені московські частини. На випадок ворожих чинів проти українського відділу зі сторони російських частин полковник Базильський видав відповідні розпорядження. Попереду йшли 3 кінні сотні. Коли сотні ввійшли до міста, то за ними з невеличким відділом увійшов туди й полковник Базильський. Попереду відділу йшла оркестра Кишинівського полку. Головні ж сили Збірного Відділу оточили Камянець Подільський, а гармати, ставши на вигідних позиціях, були кожну хвилину готові до відкриття вогню. Звязок з головними своїми силами, зокрема з артилерією, полк. Базильський тримав увесь час телефонічно й через кіннотчиків. Начальникові артилерії видав наказ дати кілька стрілів з гармат по околицям міста, якщо б большевики почали ворожі виступи проти українців.

В той момент, коли полковник Базильський з невеличким відділом проходив по Поштовій вулиці, солдати 74 пішого Ставропільського полку (збольшевиченого) перегородили йому — з баґнетами на перевіс — дорогу. Ще перед Світовою війною полк. Базильський належав до цього полку. Отож, один із солдат Ставропільців пізнав полковника Базильського й підійшов до нього. Полковник Базильський пізнав його також.

— Здорово! — сказав полковник.

— Здравія желаю, ваше високоблагородіє! — відповів той.

Підійшла ближче й решта Ставропільців, що перегородили були вулицю.

6*

Полковник Базильський поінформував ставропільців про те, що його відділ оточив Камянець Подільський і радив, щоб вони заховувалися спокійно, бо вразі ворожих чинів з їхнього боку гармати відділу, що стоять вже на позиції біля міста, відкриють по них гарматний огонь. Радив також українцям Ставропільського полку прилучитися до його відділу, бо вояки-українці повинні бути в українських частинах.

Після цієї короткої розмови полк. Базильський рушив зі своїм відділом далі, до будинків, призначених ним на помешкання для відділу. По хвосту кольони ставропільці все ж відкрили безладний огонь з мушкетів. Та у відділі від цього ні забитих, ні ранених не було. Можливо, що ставропільці стріляли догори, щоб тільки налякати українців та вчинити паніку.

Полковник Базильський наказав своїй артилерії негайно дати кілька гарматних стрілів на майдан, що біля залізничного двірця, так, для страху.

Збірний Відділ розмістився на камянецькім передмісті т. зв. Польських фільварках, а штаб відділу — в будинку духовної семинарії. На другий день після вступу до Камянця Відділ знову мав сутичку з ставропільцями-большевиками зза того, що козаки відділу забили комісара-жида й зареквірували в нього 2 міліони грошей та авто.

Через кілька діб після вступу Збірного Відділу до Камянця Подільського він мав уже тільки 5000 баґнетів. З кожним днем відділ все меншав, топився мов той сніг на весні.

Підчас маршу з району Кімполунґа в Україну Збірний Відділ ішов з українським жовто-блакитним прапором, а московського походження стяг („знамя") 258 Кишинівського полку було заховано в обозі.

В момент приходу відділу до Камянця звязку з нашим урядом він не мав. *)

Після Берестейського миру **) німецько-австро-угорські війська рушили в Україну. Полк. Базильський не був добре поінформований про події того часу в Україні, зокрема про Берестейський мир. І тому, коли він одержав відомости, що австрійці наступають на Камянець, то негайно видав розпорядження виставити охорону на захід від міста, а в правдоподібному напрямку руху австрійців вислав кінну розвідку. Незабаром від розвідки одержав відомости, що дійсно наближається до міста велика австрійська кольона. Як пізніше викрилося, була то австрійська дивізія. Полковник Базильський підготовив свій відділ до бою. Але до бою з австрійцями не дійшло, бо до полковника Базильського прибув комісар Поділля п. Степура з відділом вільного козацтва в кількости до 50 вояків. Він просив полковника не відкривати вогню по австрійцям, що машерують до міста, бо наш Уряд заключив із державами Почвірного союзу мир у Берестю, і тепер німецько-австро-угорські війська йдуть в Україну як союзники, щоб допомогти нам спільними силами вигнати з України большевицькі банди. Пол-

---

*) Українська Центральна Рада й Уряд виїхали з Київа в напрямку на Житомир, а столицю зайняв московський жандар Муравйов.

**) 9-го лютого 1918 р.

ковник Базильський запропонував п. Степурі показати належні документи й писемно зобовязатися, що той бере на себе відповідальність за цю справу. Комісар Степура виконав вимоги полк. Базильського, а цей пообіцяв, що проти австрійців Збірний Відділ не буде відкривати вогню.

Командир австрійської дивізії запропонував полк. Базильському прилучитися зі своєю частиною до його дивізії і вирушити з ним на південь, на Одесу. Однак полковник не дуже довіряв австрійцям і тому з ними на південь не пішов, а вирушив у напрямку на Умань. Переважаюча частина піхоти Збірного Відділу відмовилась у Камянці взагалі битися з большевиками й далі в похід не пішла, бо бажала розійтися по домах.

Полковник Базильський решту своєї піхоти (переважно з Кишинівського полку) посадив на коней, яких в Збірному Відділі було досить. З кінноти Збірного Відділу й піхоти на конях утворив він кінний полк у 1000 шабель. Цей кінний полк одержав назву 1-й Уманський Козацький Лінійний полк.

З цим полком, мавши 4 гармати і 3 автопанцирники, полк. Базильський вирушив із Камянця на Умань.

Недійшовши 20 верстов до Уманя, відділ розтаборився в одному з маєтків. Незабаром викрилось, що в 10 верствах від цього маєтку стаціонує польський відділ галерчиків, силою до 500 людей. *) Частина його збольшевичилася. Команда цього відділу звернулася до полковника Базильського за допомогою. Він їй допоміг і збольшевичених поляків приведено до порядку.

По приході решток Збірного Відділу в район Уманя полковник Базильський навязав звязок з містом. Виявилося, що там у той час на чолі залоги був полковник Бурківський, який раніш також служив у 74 піш. Ставропільському полку, як і полковник Базильський.

Полковник Базильський по телефону зясував йому положення й просив запитати Українську Центральну Раду, що йому далі робити. Центральна Рада відповіла, щоб козаків демобілізувати, а коней і майно здати полковникові Бурківському.

Довідавшись про таке рішення полк. Базильський в першу чергу вилаявся, а потім все ж таки наказ виконав, бо призвичаївся виконувати накази, видані згори. Він залишив тільки невеличкий кадр (250 людей), переважно з кишинівців. З цим кадром, згідно з розпорядженням Центральної Ради, він переїхав по залізниці до Полтави. 258 піш. Кишінівський полк було перейменовано в 32 піший Сумський полк, що ввійшов до складу української 11 пішої дивізії. Цей полк залишився і за часів Гетьманату.

Спочатку 11 пішою дивізією командував колишній командир 258 пішого Кишинівського полку, а після нього в командування дивізією вступив ґенерал Омелянович-Павленко (старший).

---

*) З II бриґади польських леґіонів, що мабуть із району Раранчи (в Буковині) зрадила австрійців після Берестейської умови й пробилась на схід, щоби пізніше дістатися до Франції.

ІВАН РЕМБОЛОВИЧ

Підполковник.

1918 рік на Чернигівщині.

Перечитуючи ріжні спомини з часів визвольної боротьби за нашу Державність, я ніде не знаходжу навіть згадки про те, звідки почався наступ московських большевиків на Україну в кінці 1918 року. Тому я рішив подати про цей наступ те, що бачив на власні очі. Оповідання своє розпічну від грудня 1917 року, щоби читач легше міг зрозуміти, звідки взялися, що робили та де поділися ті військові частини, що ставили тоді опір московській навалі.

Утікши з вязниці 5 пішої дивізії (колишньої російської армії), де я сидів під арештом як один з провідників українського руху, приїхав я додому, до міста Городні, на Чернигівщині. Кілька днів по приїзді запізнався я з п. Бондаренком. По кількох днях нашої знайомости п. Бондаренко звірився мені, що він є приятелем Симона Петлюри, а замешкує тимчасом у Городні, щоб керувати українським рухом на Чернигівщині.

Якоїсь військової сили в Городні не було. В середині грудня (ст. ст.) з ініціятиви сотника Миколи Ждановича, моєї, Миколи й Михайла братів Іванових, поручника Михайла Титова, сотника аґронома Атаназєвича, поручника Теремця та ін. вирішено було на зборах сформувати в Городні військову частину. Збори уповажнили мене виїхати до осади Сновської й сел Кучинівки й Рогізки і переказати там старшинам і козакам (з місцевих учителів), щоби прилучилися до нас.

Повернувся я 22 грудня, а наступні збори мали відбутися 26 грудня (ст. ст.). Одначе не судилося їм відбутися, бо вночі з 25 на 26 грудня Городню захопили московські матроси. Ще тої ночі заарештували вони більшу частину старшин і одного з них, поручника Оболонського, забили. Мене не арештували тільки тому, що за мене поручився мій знайомий І. З., місцевий комуніст.

29 грудня вступили до Городні бриґада Поряґіна й гарматний дивізіон. Ми потайки далі формували свій відділ. Збірки відбувалися у мене й у п. Ж.

Наприкінці січня 1918 року помітили ми якийсь рух у московських частинах, а трохи пізніше ці частини швидко вирушили в напрямі на Чернигів. Цей вимарш був для нас несподіваним. За які три-чотирі годині по відході москалів ми сформували невеличкий загін і він в моїй команді вирушив услід за москалями і цілий час їх обстрілював. Під

містечком Седневом ми почули бій по його другому боці (з боку Чернигова). Пізніше ми довідалися, що то був відділ поручника Янова (тепер підполковника армії У. Н. Р.), який напав на москалів. Бриґада Поряґіна взяла напрямок на Березне, але й там знайшов її відділ Янова. Я ж зі своїм загоном після бою під Седневом вернувся до Городні.

5—6 днів по цих випадках наша розвідка донесла, що бриґада Поряґіна знову вертається до Городні, але це була вже не бриґада, а тільки рештки від неї. Лише артилерійський дивізіон більш-менш виглядав на військову частину, але все ж була це частина, з якою я не міг вступити до відкритого бою, мавши тільки 25—30 старшин і козаків разом. Московські частини, переночувавши в Городні, відійшли на залізничний двірець і, навантажившись до ваґонів, вирушили в напрямку на ст. Сновську. За якусь годину по вимарші москалів прийшов до мене п. Бондаренко з пропозицією вирушити слідом за московськими частинами. Я не погодився з ним і запропонував зі своєї сторони зірвати залізничну колію за ст. Городнею й чекати на дальші події, а самим затягати людей до свого відділу. Мушкетів і патронів у маґазинах військового начальника не бракувало. По короткій нараді моя пропозиція пройшла. Я вирушив зі своїм відділом до ст. Городні, пішов з нами й п. Бондаренко. На двірці ми побачили два потяги під парами з обслугою; москалів уже не було. П. Бондаренко й я пішли до телеґрафу довідатись, чи не можна получитися з Київом, а решта людей зайняла паротяги. По півгодинному очікуванню обізвався Київ. П. Бондаренко попросив, щоб його получили з С. Петлюрою. За 10 хвилин п. Бондаренко почав зясовувати нашу ситуацію. В цей час двірець почали обстрілювати з московського панцирного потягу, що підійшов зі ст. Сновської. Я побіг до наших паротягів, а за хвильку за мною вибіг з телеґрафу й п. Бондаренко.

— Напрямок на Гомель! — крикнув він і ми вирушили, паротяг за паротягом, розмістившись на тендерах. В дорозі п. Бондаренко сказав мені, що в Гомелі вже є німці і що ми поїдемо до них. Наближався вечір. Приїхали до ст. Хоробичі, 15 верстов від Городні. П. Бондаренко побіг на телеґраф, але стація ні з ким звязку не мала. Набравши води та дров, ми вирушили далі. О год. 8 вечора підїхали до ст. Терехівка. Тільки що вїхали на стацію, як нас оточили, якби з землі повироставши, німці. Німці нас обеззброїли і запровадили до почекальні 3-ї кляси. Зараз же прийшов до нас німецький офіцер. П. Бондаренко попросив, щоб йому можна було сам-на-сам поговорити з офіцером. Пішли до почекальні 1-ої кляси, звідки повернулись за яких 15—20 хвилин і п. Бондаренко представив мене німецькому офіцерові. Через перекладчика нам сказали, що зараз повернуть зброю та що ми вирушимо на ст. Гомель.

О год. 1 вночі ми приїхали на ст. Гомель. Наші паротяги впустили під самий двірець. На плятформі спіткав нас німецький офіцер, який відразу спитав, хто з нас є Ремболович і Бондаренко.

Познайомившись із нами, німець поінформував, що для козаків у почекальні 3-ої кляси дадуть вечерю, а нас просить до себе начальник штабу. Ми пішли. Начальник штабу дуже чемно нас прийняв і сказав, що нам подадуть зараз паротяг із кількома ваґонами, але що ми

вирушимо з Гомеля лише о год. 6 рано, бо зараз в напрямку на Городню вирушить 8 ешалонів німецького війська. О год. 6 рано ми виїхали з Гомеля й прибули до Городні о год. 9 рано. В Городні вже були німці — це були перші німці на Чернигівщині.

В Городні того ж дня п. Бондаренко запропонував мені сформувати українську військову частину. Перші орґанізаційні збори відбулися того самого дня о год. 5 вечора в б. помешканню поліції. Під кінець зборів попросив слова підполковник Михайло Приходько, який і розпочав свою промову словами: „Ґаспада афіцери, тепєрь ми снова ґаспада афіцери і далжни астаться на будущеє ґаспадамі афіцерамі"... — Кілька старшин цей вступ п. Приходька приняли оплесками, але таких було не більш як 4-5; решта старшин криками обурення заглушила „патріотичну" промову Приходькову. *)

Німці окупували Україну. В кілька днів по окупації п. Бондаренко виїхав до Київа, давши з власної кишені гроші на харчування відділу на 2 тижні. Він обіцяв, що за цей час надішле з Київа інструкції та гроші на дальше формування. Німці нам ні в чому не перешкоджали. Всі військові маґазини ми забрали під свою охорону. Було в цих маґазинах: 400 мушкетів, 22 кулемети й 700.000 набоїв.

Не минуло ще й двох тижнів, як до Городні приїхав полковник Росінський з наказом із Київа обняти комендатуру міста й повіту. Почалося формування охоронної сотні згідно зі штатами, які привіз із собою полковник Росінський. На командира сотні дістав призначення сотник Василь Плоський; на командира пішої півсотні — я; на командира кінної півсотні — поручник Василь Палащенко, піхотинець з фаху й кіннотчик „з переконання", й на командира кулеметної чоти — сотник Віктор Осмоловський. **)

Через кілька днів по сформуванню сотні полковник Росінський вислав мене з пішою півсотнею до м. Добрянки, звідки повідомляли, що в околиці оперує більша банда московських большевиків. По короткій перестрілці під Добрянкою банда розбіглася, залишивши нам кілька мушкетів, дещо набоїв і тягаровий самохід.

Гетьманський переворот 29 квітня на початках майже не відчувався на провінції. В Городні не сталося ніяких змін. Охоронна сотня виїзжала на села тільки в крайних випадках, коли державна варта не могла порадити з московськими бандами, а їх було дуже багато на Чернигівщині, а найбільш у Городнянському повіті. Підчас одної такої експедиції сталася у нас сутичка з німцями, яка трохи-трохи не скінчилася дуже траґічно для нас. Напишу про цей випадок докладніше.

В червні з наказу коменданта полковника Росінського сотня в повному складі, в команді помішника коменданта поручника Ярошевського вирушила до осади Радуль, де, як доносила державна варта, був комуністичний осередок цілого повіту. Вирушили о год. 15, а прибули до Радуля на другий день о год. 10 (від Городні до Радяля 51

---

*) Рядки ці як і дальші дані, що їх подає тут автор відносно особи підполковника М. Приходька, залишаємо на цілковиту відвічальність самого автора. — Ред.

**) Перші коні для кінної півсотні дала ґрафиня Олександра Милорадовичева.



Ґенерального Штабу полковник ЮРІЙ ОТМАРШТЕЙН.
Командир Лубенського кінного полку Сердюцької дивізії (1918 р.). Начальник штабу 1-ої дивізії С.С. (1919 р.). Начальник штабу Повстанчої Армії в Зимовому поході 1921 р. Забитий підступно 2-го травня 1922 р. біля табору інтернованих в Щепіорні (Польща).



Санітарний полковник ВАСИЛЬ СОВАЧІВ.
Головний Санітарний Інспектор Військового Міністерства.
Помер на еміграції в Карпатах 1924 року і похований на цвинтарі в Осмолоді (повіт Долина).

верства). В Радулі було спокійно і ми переночували в місті, а на другий день рано мали вирушити до Городні. Розмістилися так: піша півсотня й кулеметна чота в помешканню місцевої „думи", а кінна півсотня — по приватних мешканнях. Старшини були при своїх частинах, крім поручника Ярошевського, який ночував у одного з радульських мешканців. В кімнаті зі мною було 4 старшини і 2 козаки. О год. 5 рано до нашого помешкання вдерлися німці. Вони відразу почали нас бити прикладами й баґнетами і, підганяючи нас тими ж баґнетами, вигнали на подвірря. Тут очам моїм представилася така картина: кілька старшин і козаків лежали на землі, а ще кілька стояли, обтираючи кров з облич. В цей момент вбіг на подвірря поручник Ярошевський, а за ним на вулиці показалися кіннотчики. Побачивши кіннотчиків, німці остовпіли. Поручник Ярошевський став вимагати від німецького офіцера вияснення цього випадку. Показалося, що напередодні одна жидівка з жидом поїхали до німецького полку, до м. Любеча, й донесли, що в Радулі є большевики.

Вияснивши справу німці зараз же заарештували жидівку і тут же в Радулі її розстріляли; жид утік. Пізніше викрилося, що жид був головою, а жидівка секретарем Радульського комуністично-московського осередку.

Гірше було з козаками, бо кінна півсотня відмовила наразі послуху й вимагала роззброєння німців, але й це в короткому часі було залагоджено й сотня вернулася до Городні. Незабаром надійшов наказ про скасування охоронних сотень. Охоронну сотню в Городні було розформовано, а старшини й козаки лишилися на вулиці — без помешкання й грошей.

На другий день по розформуванню сотні відбулися збори всіх звільнених старшин. По довгій нараді більшістю голосів ухвалено було звернутися до ґрафа Бориса Милорадовича, щоб він вистарався у Гетьмана перепустку на переїзд цілої сотні до армії ґенерала Денікина. Під кінець липня така перепустка надійшла на руки ґрафа Милорадовича, але число бажаючих їхати до Денікина зменшилося на яких 80%. Ті, що відїзжали, дістали ваґон на безплатний переїзд і на чолі з ґрафом Милорадовичем відїхали до Денікина. Я, поручник Теремець, брати Іванови, М. Жданович, сотник Атаназєвич, Михайло Титов та інші лишилися в Городні. На початку вересня я поїхав до Чернигова довідатись, чи не можна вступити до Чернигівського полку; але в цьому полку я побачив такий розгардіяш, що чим хутчій вернувся до Городні.

Надійшов листопад 1918 року. В Городні почали кружляти поголоски, що Симон Петлюра втік із вязниці до Білої Церкви й там на чолі галичан шикує похід на Київ, щоб звалити владу Гетьмана Скоропадського за те, що він, Гетьман Скоропадський, позвільнявши зі всіх становищ українців і посадивши на їхні місця москалів, проголосив федерацію України з Московщиною. *)

---

*) Симона Петлюру було звільнено з гетьманської вязниці щойно 9 листопада. — Див. Д. Дорошенко. Історія України, II том. — Редакція.

4 листопада принесли мені лист від повітового старости з пропозицією сформувати в Городні військову частину. Я пішов до старости довідатися, що це буде за частина й кому вона буде підлягати. Відповідь дістав таку: частина формується тільки для того, щоб дати відсіч московсько-большевицьким частинам, які підступили вже під Гомель, і що в повіті дуже заворушилися місцеві большевики, яких теж треба роззброїти. Я згодився прийняти на себе формування такої частини.

6 листопада оголошено було в повіті мобілізацію старшин і того дня появився в Городні підполковник Михайло Приходько. *)

29 листопада якась приватна людина повідомила старосту, що підчас переїзду через Добрянку до Городні, її обревізували в с. Дроздовиці (12 верстов від Городні) якісь озброєні люди й заборонили їхати до Городні. 30 листопада аґентурна розвідка донесла, що Дроздовиця це є осередок місцевих комуністів-повстанців з цілого повіту, якими керує Петровський, попович із Дроздовиці. 1 грудня командування частинами в повіті було доручено підполковникові Михайлові Приходькові. 3 грудня підполковник Приходько наказав мені на чолі 20 старшин і козаків при 2 кіннотчиках і 1 кулеметі зайняти село Дроздовицю. Вирушили о год. 6 вечора. Розвідка підійшла під саме село, вславши наперед кіннотчиків. За 1/2 верстви від села стояв вітряк і недобудована хата якогось селянина. Я й старшина М. **) ішли дещо спереду, а решта старшин і козаків за яких кроків 20 за нами. Тільки-що минули ми хату, як з хати розляглися стріли. Ми впали на сніг. Я голосно закричав:— Кулемети — вогонь!, — але упало лише кілька мушкетних стрілів. Я обернувся й побачив, як старшини й козаки відходили. Залишились тільки я, старшина М. та десь перед нами 2 кіннотчики. Большевицька застава, яка була в хаті, загородила нам відступ.

— Що будемо далі робити? — звернувся до мене п. М. — Я маю тільки 10 набоїв...

— А я маю 30 набоїв до мушкета й 7 в наґані, давайте підсунемося близче до села, а там може пощастить нам відійти в бік, — відповів я.

Почали посуватися. В цій хвилині біля нас проскочили обидва кіннотчики, а за ними вслід посипалися стріли з кількадесят мушкетів. Я крикнув до кіннотчиків, щоб вони передали відділові мій наказ про негайний наступ. Кіннотчики голосу мого не почули, а побачивши нас в снігу, вважали, що нас забито, про що й передали підполковникові Приходькові. Становище наше з кожною хвилиною погіршувалося: з одного боку стояла большевицька застава, а з другого наступала большевицька розстрільна. Ми почали обстрілювати: я розстрільну, а п. М. — заставу. За 15—20 хвилин такого обстрілу у нас не було вже ніодного набоя. Здавалося, що виходу з такого становища вже нема. Побачивши, що п. М. сильно хвилюється, я взяв його за руку й не зважаючи на ворожі кулі ми встали на ноги й побігли в бік вітряка. Відпочивши біля вітряка, ми рушили до кущів, а звідти до поблизького лісу. Большевики далі нас не переслідували. Якийсь час ішли ми лісом аж

---

*) Де був підполковник Приходько в літі 1918 р., я не знаю; ходили чутки, що при Головному постачанню в Києві.

**) Старшина М. є тепер в Україні.

вийшли на битий шлях: Дроздовиця-Городня. Не пройшли ми й 2 верстов, як побачили, що назустріч нам їде якась підвода. Порішили підводу спинити й змусити довезти нас до Городні. Тому стали ми за кущами, маючи напоготові наґани. Як тільки підвода порівнялася з нами, ми вийшли зза кущів і загрозивши револьверами підводу спинили. Селянин підніс руки догори, а за ним дві другі особи в селянських убраннях, що сиділи в санях. Довезли ми наших „полонених" до хутора Лубянки, за 7 верстов від Городні. Тут наш підводчик почав просити, щоб ми його відпустили, бо його конячина змучена й до Городні не доїде, бо з самого ранку в дорозі. Я спитав, звідки вони їдуть, на що була відповідь, що від нотаря п. Краснопільського з Городні. Пізніше ми довідалися, що селяни, які їхали в санках, були большевицькі делеґати і їздили до підполковника Приходька з пропозицією віддати їм Городню. На хутоді Лубянці найняли ми селянина, який за 30 карбованців згодився довезти нас до Городні. Підїзжавши до міста, ми почули кулеметну стрільбу.

— Що б це значило? Чи в Городні вже большевики? — звернувся до мене п. М. Наш візник почав просити, щоб ми його відпустили, але ми не могли його послухати й поїхали далі. Віхали до передмістя.

— Стій, хто їде? — розлігся крик і до саней підїхали якісь військовики з мушкетами напоготові.

— Сотник Ремболович — відповів я, пізнавши голос поручника Теремця.

До саней підійшло кілька старшин і козаків, які несли сторожеву охорону й були на подвіррю одного з мешканців передмістя.

Я почав розпитувати, що чути в місті й що то була за стрільба з кулеметів? Поручник Теремець поінформував мене, що мене бачили забитим, відділ, який був зі мною на розвідці не міг мене й п. М. врятувати, бо в кулеметі замерзла вода й він не міг стріляти, а без кулемета відділ не міг відважитися вступати в бій з такою великою силою, яка була в Дроздовиці; тепер відбувається нарада в помешканні німецького полковника. Відпустивши нашого візника, пішли ми до помешкання, де відбувалася нарада. На нараді були: командир німецького полку з 4 старшинами, повітовий староста, емеритований полковник Тарасевич і начальник державної варти. Привітавшися з усіма, я зложив доповідь з моєї розвідки. По цій перерві нарада йшла далі. Нарада постановила, що на другий день о год 6 рано я вирушу на чолі 60 піхотинців, 25 кіннотчиків і з 30 німецькими кулеметчиками при 3 кулеметах і займу, розбивши большевицьку банду, село Дроздовицю. Під кінець обрад я попросив, щоб відділ вислали під командою іншого старшини, бо я чую себе перевтомленим і потребую хоч кілька годин відпочинку. Мене заступив поручник Герасименко. 4 грудня о год. 8 рано відділ вирушив на Дроздовицю, а о год. 10½ рано його розбили большевики; недобитки повернулися до Городні. На полю бою залишилося: 2 старшин, 3 козаків, 4 німці, 2 кулемети й 11 коней. Командира відділу поручника Герасименка привезли тяжко раненого.

5 грудня розвідка донесла, що по Стародубському шляху в бік Городні посувається якийсь військовий відділ. Я звернувся до німців, щоб вони перевели розвідку. О год. 3 дістав відповідь від німців, що до Го-

родні йде військовий відділ ґенерала Іванова. 6 грудня цей відділ увійшов до Городні й командир його ґенерального штабу ґенерал-ляйтенант Іванов зі своїм помішником ґенерал-майором Підгорецьким (гарматчик) прийшли до старости з просьбою, щоб українці приняли їх під своє командування й дозволили битися з большевиками. Відділ складався з 2 ґенералів, 14 полковників, 11 підполковників, 426 молодих старшин і біля 800 солдатів при 220 кулеметах і 2.500.000 набоїв *)

7 грудня Петровський надіслав знову до Городні 2 делеґатів з пропозицією здати йому місто з усією зброєю й 14 старшинами. На першому місті цих 14 стояв я. Підполковник Приходько повідомив про делеґатів повітового старосту, який зібрав нараду в помешканню староства. На нараді були: ґенерал Іванов, ґенерал Підгорецький, командир німецького полку з головою полкового комітету, повітовий староста, 8 мійських громадян, 2 большевицькі делеґати та я.

Підполковник Приходько на нараду не прийшов.

Вислухавши домагання Петровського, ґенерал Іванов, голова наради, запропонував кожному з присутніх на нараді висловитися.

Староста: — Я військових справ не знаю, а тому цілком покладаюсь і буду солідарний з тою ухвалою, яка западе без мого голосу.

Ґенерал Підгорецький: — Маємо військо і зброю, про капітуляцію не може бути мови. Треба спішити. Пропоную негайно виступити й розбити цю банду.

Большевик: — Нас є 4.000, всі добре озброєні й нові сили підходять з Гомеля. За нами селяни.

Німецький полковник: — Ми вирушаємо додому. Наш комітет стоїть проти яких би то не було бойових акцій.

Пан К: Вислати делеґацію до Петровського, а військо нехай вийде з Городні, куди хоче. Не допустимо, щоб Городня була місцем бою.

Я: — Пропоную вислати делеґацію, а мене на чолі цієї делеґації. Делеґація мусить складатися з 300—400 вояків при гарматі й 10 кулеметах.

Ґенерал Підгорецький: — І я піду з вами.

Делеґат Петровського: — Товариш Петровський вимагає негайної видачі Рембoловича.

Ґенерал Іванов до німецького полковника: — Пане полковнику, чи не можете нам дати конкретної відповіді, яке ваше становище в даному випадку.

Німецький полковник: — Прошу часу на відповідь до год. 14 завтра.

Ґенерал Іванов: — Засідання замикаю. — До делеґатів большевиків: — Наказую вам повернутися до Петровського й передати мій наказ — негайно здати зброю, а самому — прибути до мого штабу.

Делеґат Петровського: — Товариш Петровський був учора в Конотопі у полковника Палія; якщо залога Городні не здасть зброї нам завтра, то післязавтра вас роззброїть військо Палія, а проводирі будуть розстріляні.

---

*) Це був так званий „Гомєльскій атряд", що відступив з Гомеля під натиском большевиків. — Редакція.

По закінченню наради ґенерал Іванов попросив, щоб я зайшов до їхнього штабу, який міститься в помешканню муж. ґімназії. В штабі ґенерал Іванов запитав мене відразу, що з себе уявляє полковник Палій і чи може бути правдою, щоб він — Палій — міг провадити розмови з большевиками. Але на жаль я не міг поінформувати ґенерала, бо сам особисто ніколи не бачив полковника Палія, а знав тільки, що це є командир Сірої дивізії, яка стоїть у Конотопі.

8 грудня о год. 11 рано приїхали в 4 ваґонах на ст. Городню сірожупанники з Конотопу з наказом від полковника Палія зясувати ситуацію в Городні. Два старшини Сірих приїхали до міста, побували у старости, в штабі ґенерала Іванова та в німецького полковника і вернулися на двірець, звідки всі відїхали назад до Конотопу.

9 грудня о год. 9 рано відбулася таємна нарада в помешканню місцевої „думи", в якій чинну участь брав підполковник Приходько. На цій нараді було ухвалено:

1) Вислати делеґатів до Петровського.

2) Заарештувати мене, поручника Теремця й 4 інших старшин і

3) Наказати ґенералові Іванову, щоб вивів своє військо з Городні.

Через годину по нараді один з її учасників повідомив мене про винесені ухвали. Довідавшись про такі постанови, я пішов до комендатури, щоб поінформуватися у підполковника Приходька. В комендатурі підполковника не застав, а його адютант сказав мені, що півгодини назад підполковник Приходько надіслав повідомлення, що він хорий і лежить у ліжку. Я звернувся до ґенерала Іванова з запитанням, чи відомо йому про нараду та ухвали, на ній винесені. Виявилося, що й ґенерал Іванов про них уже знав.

— Що будемо робити, пане ґенерале? — запитав я ґенерала Іванова.

— Я свій відділ уже впорядкував і як не дістану дозавтра наказу від українського командування, то сам вирушу на фронт і буду битись з большевиками, а вам раджу покинути Городню, поїхати до свого командування й зясувати справу. Ваші години в Городні, як мені відомо, почислені, — відповів мені ґенерал Іванов.

Я пішов до поручника Теремця й переказав йому про всі новини. Зваживши це все, порішили ми поїхати до Чернигова. Я пішов додому запрягти коні, а поручник Теремець пішов повідомити 4 інших старшин, про яких була мова на нараді. Виїхали з Городні о год. 6 вечора. Відїхавши від Городні 6 верстов, ми побачили, що назустріч нам посувається якась кіннота. Ми повернули назад до Городні й заїхали до одного нашого знайомого, який мешкав на скраїщі міста й порішили чекати до ранку. Наш знайомий пішов на місто довідатись про новини. Повернувся біля год. 10 і переказав нам, що військо, яке ми бачили, прибуло до Городні і що то приїхав новопризначений на місто Городню й повіт комендант сотник Іван Пашкевич з 20 кіннотчиками. На світанку 10 грудня з й поручник Теремець виїхали з Городні,а о год. 15 того таки дня приїхали до Чернигова й спинилися у п. Р. 11 грудня зранку я пішов до штабу ґуберніяльного коменданта. В почекальні штабу мене побачив один урядовець, з яким я колись мав нагоду стрічатися в клюбі „Ґеорґієвських Кавалєрів" і переказав, що з Городні є

телеґрама про мою дезерцію та що ґуберніяльний комендант видав наказ, щоби мене заарештувати й віддати під польовий суд. Той же урядовець порадив мені не зголошуватися зараз до ґуберніяльного коменданта, а зачекати кілька днів, а тоді у відповідний момент він дасть мені знати. 13 грудня прийшов до Чернигова мій батько, який переказав мені Городнянські новини: на другий день по нашому виїзді з Городні туди приїхав з Конотопу ешалон сірожупанників, які привезли наказ ґенералові Іванову, щоб він негайно повантажився до ваґонів і вирушив до Конотопу. Ґенерал Іванов чим скорше постарався виконати наказ полковника Палія і вже через дві години його військо вирушило в напрямку на Конотоп. На увагу ґенерала Підгорецького, чи не варто було б звернути увагу на слова большевицького делеґата на нараді, яка відбулася 7 грудня, ґенерал Іванов відповів, що він (Іванов) не може навіть припустити, щоб командир української дивізії був одночасно і на послугах у московських большевиків.

Під ст. Міною ешалон зупинився в полі, де з усіх боків оточили його Сірожупанники, націливши на ваґони кулемети. Від Сірих вийшов старшина й наказав, щоб усі повиходили з ваґонів без зброї. Коли наказ було виконано, наказано знову, щоб старшини вистроїлися праворуч, а козаки — ліворуч. Ґенерала Іванова з кількома десятками старшин Сірі тут же розстріляли, *) а де подівся ґенерал Підгорецький — не знати: ходили чутки, що ще по дорозі до ст. Міни він, передчувши щось недоброго, втік.

19 грудня прийшла до Чернигова пані Ж., яка переказала, що Городню захопили большевики, що коменданта сотника Пашкевича розстріляли, що мою матір і сестру страшно побили москалі за те, що не хотіли видати мене в той час, коли мене вже в Городні не було. Захопивши Городню, москалі розстріляли: сотника Михайла Ждановича, братів Миколу й Михайла Іванових, поручника Михайла Титова, полковника Римшу — військового начальника, полковника Тарасевича, діякона Ярошевського (батька помішника коменданта), священика Івана Самойловича з сином.

Про розстріл священика Самойловича та його сина подам трохи докладніше: Священика Самойловича розстріляли москалі за те, що в неділю на службі Божій проголосив вічну память усім, що загинули підчас бою. Довідавшись про смертний вирок на батька, син свящ. Самойловича — 16-літній хлопець, — пішов до „черезвичайки" просити, щоб розстріляли його замість батька, який мусить утримувати велику родину. „Розстріляти і це щеня, щоб не голодувало" — була відповідь

*) „Гомєльскій атряд" ґенерала Іванова таки дійсно Сірі обеззброїли з наказу полковника Палія, хоч ґенерал Іванов перед тим і зголосив свою підлеглість українському командуванню. Старшин було перевезено до Київа і заарештовано в будинку б. Педаґоґічного Музею (разом з так званими „кірпічовцами"). В другій половині січня німці вивезли їх до Німеччини, де й інтернували в таборі Зальцведель. — Відомости ж про розстріл ґенерала Іванова треба думати не є фактом ствердженим і вимагають перевірки, бо тож річ неймовірна, щоб Сірі щось подібного могли вчинити. Добре було б, щоб цей епізод в інтересах історичної правди висвітлив хтось із Сірих. — Редакція.

большевицького комісара і сина розстріляли разом із батьком. Всього було розстріляно в Городні за 10 днів грудня 1918 р. і січень 1919 року 79 осіб.

Про все, що робилося в Чернигові, мене інформував також батько, що завдяки широким знайомостям в місті міг знати про все, що робилося навкруги.

21 грудня ґуберніяльний комендант Чернигівщини дістав уже повідомлення, що Городня піддалася москалям, але нічого не міг на це порадити, бо не мав до своєї розпорядимости війська, яке міг би вислати проти ворога. В Чернигівській дивізії полковника Янченка була така анархія, що не можна було навіть подумати про висилку такої частини на фронт. Розвідку провадив 20 кінний полк, який був у стадії формування. Полк складався з 35 старшин і 14 козаків. Командував полком полковник Булах. 22 грудня на вулицях Чернигова появилися відозви ґуберніяльного коменданта, в яких він закликав, щоб людність заховала спокій, що большевиків до Чернигова „не допустимо", що над вечір прийде військо, яке вже виступило з Києва, і то не будь яке військо, а ціла дивізія... гуцулів.

Нехай читач собі представить загальне розчарування чернигівців, коли того таки дня, замісць вже вимріяних гуцулів, вулицями Чернигова продефілював полк Сірих, який на ранок 23 грудня, виправдуючись перевтомою, відмовився вирушити на фронт.

Дня 26 грудня вислано було до Седнева військовий відділ, який дістав завдання затримати московський наступ. Відділ складався з 50—60 піхотинців, 20 кіннотчиків при одній гарматі. Відділ, вступивши до Седнева, мав замір, відпочивши й нагодувавши коней, вирушити далі. Але далі відділ не рушив, а тільки рештки його повернулися до Чернигова: за пів години перед вступом до Седнева, його зайняли большевики. Побачивши, що до Седнева наближається невеличкий відділ, вони поховалися по дворах і, як тільки відділ зупинився на площі, взяли його під перехресний огонь. Не багато було щасливців, яким повелося винести з Седнева ноги. 28 грудня увечері ґуберніяльний комендант видав комунікат, в якому повідомлялося, що Седнів від большевиків звільнено (ким і коли?).

30 грудня обудили мене гарматні стріли. Одягнувшись якнайшвидче,я й поручник Теремець побігли до мого шваґра, щоб довідатись, що ці стріли означають...

— Сашко, що це значить? Хто стріляє? Де большевики? — закидав я питаннями шваґра, якого спіткав на вулиці.

— Стріляють з гармат наші, а де большевики...— мушкетні та кулеметні стріли зі сторони Десни точно вказували, де наступають москалі.

В який бік іти? — це було питання, на яке не могли б ми собі відповісти, коли б не почули на другій вулиці співи. Ми побігли туди, звідки доносились ці співи. Головною вулицею, в бік Київського шляху, в повному порядку зі співами відходила невелика частина — яких 60—70 козаків при одному кулеметі. На чолі цієї частини їхав верхи на коні її командир сотник Сидоренко. Ми пішли за цією частиною. Біля мосту через Десну стояли дві гармати з обрубаними посторонками: видно

було, що ті, що покинули гармати, не мали часу випрягати коней, хоч у цьому місці ворога ще не було. На другому боці Десни ми побачили до 3.000 війська без жадної команди. Тут я спіткав одного зі своїх колишніх старшин, якому впрост чудом повелося вискочити з Городні підчас бою. Цей старшина підтвердив ті відомости, які кілька днів назад переказав мій батько. Через пів години по нашому приході за міст прийшов ґуберніяльний комендант Чернигівщини полковник Бондаренко, що обняв був головне командування. Почалося формування частин тут же на шляху. На годину 11 рано все було більш-менш упорядковано. Полковник Бондаренко зробив нараду і на ній було вирішено: відійти до Козельця (70 верстов від Чернигова) й переформуватися; дістати з Київа зброї та муніції (більшість людей була без рушниць) і тоді розпочати наступ на Чернигів. О год. 12 почали відходити. Авангард становив сотник Сидоренко зі своїм відділом, в арієрґарді йшов 20 кінний Павлоградський полк. Біля села Красного (8 верстов від Чернигова) московська кіннота почала атакувати наш арієрґард. Розпочався бій, який для нас скінчився б дуже сумно, бо неозброєне військо почало панічно втікати. Ситуацію врятував підполковник гарматчик (прізвища не памятаю), який надзвичайно спокійно установив свої дві гармати (більш їх не було) і почав рясним огнем обстрілювати ворога. Москалі відступили. Переночувавши в селі Х., наші частини о год 7 рано 31 грудня попростували до Козельця. О год. 11 біля села Черемишного (25 верстов від Козельця) на наші частини чекало кілька підвід із хлібом і салом, які вислав Козелецький комендант з розпорядження полковника Бондаренка. О год. 5 вечора того ж 31 грудня наші частини вступили до Козельця й розмістилися по приватних помешканнях. 1-го січня 1919 року зрана я пішов шукати брата мого батька — Павла. Він ще сперед війни був начальником вязниці в Козельцю та, як мене поінформував господар, у якого я мешкав, і тепер займав цю посаду. В канцелярії вязниці мені сказали, що начальник є дома, куди я й пішов. Привітавшися зі мною, дядько переказав мені, що в міській трупарні лежить два трупи городнян, але так страшно побиті, що він не може їх розпізнати. Я попросив дядька, щоб пішов зі мною до трупарні — може я пізнаю небіжчиків. Пішли. Оглянувши небіжчиків, я по убранню пізнав начальника державної варти та його помішника з Городні. Служитель при трупарні оповів мені, що 29 грудня через Козелець проїжало санками двох панів. В місті затримала їх міліція, запропонувала предявити документи. Начальник варти показав пашпорт, який мав при собі на чуже прізвище. Міліція пашпортом не задоволилась і почала проїзжих ревідувати. При ревідуванню знайшли по револьверу, документи з правдивими прізвищами й погони начальника державної варти. Підчас ревідування проїзжих зібрався натовп до 100 осіб, посеред них не бракувало й комуністів. Скінчивши ревідування, міліція хотіла запровадити арештованих до коменданта міста, але юрба, підюджена комуністами, накинулася на заарештованих і їх замордувала.

Я пішов до штабу полковника Бондаренка. В штабі спіткався з урядовцем, який в Чернигові попередив мене про наказ про моє заарештування. Урядовець порадив мені зголоситися до командира 20



Підполковник МИКОЛА РИБАЧУК.
Начальник відділу Військового Міністерства У.Н.Р. Учасник Зимового походу 1921 р. (в уніформі сотника).



Приділений до Ґенерального Штабу підполковник МИКОЛА РОССІНЕВИЧ. Начальник інспекторського відділу Штабу Запорожської Ґрупи. Адютант Штабу 17-ої бриґади VI-ої Січової стрілецької дивізії.



Підполковник ГНАТ ПОРОХІВСЬКИЙ.
Командир полку 1-го Українського Корпусу (б. 34-го Армійського корпусу російського війська). Командир VI-ої запасної бриґади. Командир 2-ої бриґади Кулеметної дивізії.

кінного Павлоградського полку, який набирає для свого полку старшин і козаків. В пів години пізніше я й поручник Теремець вже належали до складу 20 кінного Павлоградського полку. Ввечері того ж дня полк вступив до с. Черемишного, звідки мав провадити розвідку. В Козельці полковник Бондаренко оголосив мобілізацію коней і наспіх почалося формування й переформування частин. 4 січня 20 кінний Павлоградський полк мав під Черемишним першу сутичку з московською розвідкою.

5 січня зі штабу полковника Бондаренка надійшло повідомлення про те, що з Київа виступила до Козельця кінно-гонецька дивізія полковника Аркаса. 6 січня москалі розпочали наступ на Черемишне, але їх відбив 20 кінний Павлоградський полк. 7 січня рано командир 20 кінного Павлоградського полку полковник Булах післав мене до полковника Бондаренка з доповіщенням, що москалі ґрупуються в селах навкруги Черемишного; коні й люди полку зовсім вибилися з сил і не зможуть вразі наступу утримати в своїх руках позиції, яку дотепер боронять, а для того просив прислати до Черемишного полк піхоти. Підїзжаючи до Козельця, я спіткав 20—25 кіннотчиків, які їхали в бік Черемишного. На моє запитання „якої частини" — дістав відповідь: — „Кінно-гонецького полковника Аркаса полку".

В штабі полковник Бондаренко мені сказав, що він, Бондаренко, вже не командує, а що головне командування з наказу Головного Отамана обняв полковник Аркас.

Я пішов до штабу полковника Аркаса. Штаб містився біля церкви, а полковник Аркас сидів на дзвіниці з льорнетою в руках. Із дзвіниці було проведено телєфон, через який полковник Аркас передавав накази своєму адютантові. Я поліз на дзвіницю й передав донесення полковника Булаха. Прочитавши донесення, полковник Аркас наказав мені повернути до Черемишного й передати полковникові Булахові, що 20 кінний Павлоградський полк має протриматися на своїх позиціях дорана, а на світанку 8 січня відійти до Козельця, а його позицію обсадить кінно-гонецький полк, що надійде туди, та полк піхоти.

8 січня москалі почали наступати на наш полк, а про кінно-гонецький полк... ні слуху, ні духу. Під натиском переважних сил ворога наш полк почав відходити до Козельця. За 1—2 верстві від Козельця, праворуч від нас, ми побачили лави піхоти, які посувалися вбік Козельця. В цей же час побачили ми над Козельцем стовп диму — щось там палилось. Полковник Булах вислав звязок до лав піхоти, вважаючи, що то наша піхота, яку вислав полковник Аркас. Яке ж було наше здивовання, коли ми побачили, що наших людей, яких було вислано на звязок, піхота зустріла градом куль. Полк рушив далі. Полковник Булах вислав до Козельця розвідку, до неї був призначений і я. При вїзді до Козельця ми не спіткали ніодної живої душі. Розвідка помалу посувалася до центра міста. Біля одного склепу ми зустріли кількох обідранців, які, побачивши нас, почали втікати. Дігнавши двох із них, ми почали випитувати, хто є в Козельці? Виявилося, що в Козельці наших частин уже нема, всі від кількох годин вирушили вбік Київа, спаливши за собою міст, і що большевики з другого боку вже вступили

до Козельця. Обідранці, як виявилося, були арештантами, які втікли з місцевої вязниці. Ми вернули до полку і про все переказали полковникові Булахові.

Полк вирушив уліво від Козельця й польовими шляхами почав відходити в напрямку на Київ, тримаючись рівнобіжно з шосою Козелець-Київ. За 10—12 верстов від Козельця полк вийшов на шлях при селі. Селяни поінформували нас, що наші частини годину назад пройшли через село вбік Київа. Полк рушив далі. В містечку (назви не памятаю) полк дігнав наші частини, а годину пізніше мусив з наказу полковника Аркаса повернути назад і провадити розвідку вбік Козельця. 11 січня полковник Аркас наказав полковникові Булахові передати командування 20 кінним Павлоградським полком своєму помішникові, а самому обняти командування всією кіннотою.

12 січня 20 Павлоградський полк одержав наказ вирушити до Київа й розміститися в касарнях кінно-гонецького полку. Увечері того таки дня полк прибув до Київа й розмістився, згідно з наказом. Козакам було видано вечерю на загальній кухні, а старшин запросила на вечерю пані Аркасова. Так відпочивали ми три добі.

15 січня підчас вечері на подвірря касарень віхала сотня кінно-гонецького полку. Пані Аркасова вийшла на подвірря запитати командира сотні про полковника Аркаса: — „Пан полковник Аркас почуває себе добре, а мене прислав заарештувати цю банду, — відповів сотник, показуючи рукою на нас. — Візьміться до них хлопці, — звернувся сотник до своїх людей.

Не треба було вдруге повторяти наказ; козаки кинулись на нас і почали обеззброювати, а разом зі зброєю позабирали все, що мали ми по кишенях, до годинників і грошей включно. Скінчивши з обеззброєнням, нас заперли всіх в одній кімнаті, а 16 січня рано вирядили до Штабу Осадного Корпуса полковника Коновальця.

В штабі корпуса нас помістили в 3 кімнатах, в яких уже було до 30—40 ріжних арештованих, починаючи від 16 літніх панночок і кінчаючи на сивоволосих панах. Протримали нас тут дві добі. Що ми тут пережили за ці дві добі, трудно описати: вночі щогодини приходили й забирали на допити то одну, то другу особу; ці особи назад не поверталися, а поверталися тільки ті козаки, що забирали арештованих, щоб забрати річі їх, показуючи нам рукою, що тієї чи іншої особи вже нема в живих. По двох добах таких переживань прийшов до нас старшина зі штабу корпуса Січових Стрільців і дуже ввічливо оповістив нам, що „непорозуміння” вияснилося та що ми підемо по своїх частинах.

Я з 7-ма іншими старшинами дістав призначення до кінного дивізіону сотника Бориса корпусу Січових Стрільців.

КОСТЬ СМОВСЬКИЙ

Полковник.

Окремий Чорноморський Кіш.

1918 року, в перших числах серпня, наказом Гетьмана П. Скоропадського дозволено було сформувати з рекрутів-охотників Окремий Чорноморський Кіш. Штати кошу рівнялися більш-менш штатам Сердюцької дивізії. На командира Кошу дістав призначення полковник Блохин (кубанець, бувший синьожупанник), на Начальника Штабу Коша сотник Легін. Ця частина повинна була складатися на разі тільки з кадрів старшин і підстаршин. Наказ про формування Окремого Чорноморського Кошу появився тільки завдяки старанням Українського Національного Союзу. З початку формування, осередок кошу знаходився в Київі, а від 1-го жовтня 1918 р. Штаб і кадри його перенесено до Бердичева. Про формування Кошу дуже скоро рознеслася чутка по цілій Україні, хоч командир Кошу не давав про те оголошення. До Штабу почали прибувати старшини й підстаршини, які складали заяви про зачислення їх до складу Коша. Ці люди були переважно з бувших українізованих частин російської армії з 1917 року і з демобілізованих синьожупанників та сірожупанників. Штати передбачали в першому періоді (3 місяці) сформувати 3 курені стрільців, один гарматний дивізіон (2 батареї й 1 батарею тяжку гавбічну), один дивізіон кінноти, одну батарею кінно-гарматну, одну сотню технічну та комендантську сотню. Справа з формуванням цеї української частини була дуже тяжка; в ньому крилась якась таємниця. Для ока було видно, що формується якась українська частина, а в дійсности було інакше. Військове Міністерство старалося не допустити до того, щоб ця частина повстала, а тому робило всякі перешкоди в її формуванню, бо гетьманські військові зверхники добре розуміли, що пізніше з такою частиною треба буде числитися.

Дозвіл на формування Кошу було дано як „відчіпне" Українському Національному Союзові.

В Штабі Окремого Чорноморського Кошу було вивішено оголошення за підписом Командира Кошу, що старшини й підстаршини наразі повинні служити без платні (невідомо до якого часу) й будуть отримувати харч як рядовий стрілець. Отримання одягу для старшин, підстаршин і козаків скоро не передбачалося; з часом дозвіл на одяг для козаків якимось чудом удалося дістати, але нижче „московське начальство" в Київській інтендантурі стримувалося з видачею.

По отриманню відомостей, що старшини й підстаршини повинні служити без платні, й то незнати до якого часу, зразу половина старшин поїхала додому, ще як Штаб Кошу стояв у Київі. 25-го вересня Штаб і кадри Окремого Чорноморського Кошу переїхали з Київа до Бердичева.

Я вступив до Чорноморського Кошу таким шляхом.

По повороті Української Центральної Ради з німцями (з Житомира до Київа) орґанізовано повітові військові комендатури й при цих комендатурах сформовано комендантські піші й кінні сотні. До Остріжської повітової військової комендатури я тоді дістав призначення на помішника повітового коменданта, а пізніше, вже за часів гетьманату, я займав посаду старшого адютанта тої ж комендатури (значковий). Ці комендатури в вересні розформовано, а майно і архів передано до повітового Військового Начальника. Старшини, які служили в комендатури та в сотнях, повинні були зголоситися до розпорядимости Командира Волинського Корпусу (ґенерал Дядюша). По розформованню Остріжської комендатури залишилося 9 старшин. Повітовий військовий Начальник полковник Леґінзевич старався перед Командиром Корпусу, щоб мене залишено при Військовім Начальнику комендантом пляцу (тоді були такі посади). Але я теж старався, щоб у тій москвофільській управі не лишатись, а вступити до української частини.

Ще як тільки комендатура отримала наказ про формування Окр. Чорноморського Кошу, полковник Дядик (повітовий військовий комендант), я, сотн. П. Шмалій (бувший командир кінної сотні) і поручник А. Симонів (родом з Зеленого Клину) написали заяви про зачислення нас до складу старшин Окремого Чорноморського Кошу. Ці заяви полковник Дядик особисто завіз до ґенерала Дядюши і він дав нам дозвіл перенестися до Окр. Чорноморського Кошу. Полковник Дядик з Корпусу поїхав до Штабу Чорноморського Кошу, де йому теж дали згоду зачислити нас до Кошу. Решта старшин з комендатури поїхали до Штабу Волинського Корпусу.

5. X. 18 р. ми вчотирьох поїхали з Острога до Бердичева й зголосилися у Командира Кошу полковника Блохина. Всі старшини Кошу мешкали в місті. Нам теж призначено помешкання в місті, але наразі один покій на чотирьох. Полковник Дядик дістав призначення на 2-го помішника Командира Кошу (першим помішником був підполковник Пелешук). Я на к-ра 1-ої гарматної батареї, сотник Шмалій моїм помішником, поручник Симонів на к-ра пішої сотні в 1-м курінї. Командиром 1-го куріня був пполк. Царенко. Коли ми прибули до Кошу, то там вже було до 70 старшин, підстаршин 120 і козаків-охотників із рекрутів 750. (Коли Кіш виступив на повстання проти Гетьмана, то склад його першого дня був такий: старшин 85, підстаршин 137, козаків 1380, коней 115. Пізніше з кожним днем люди й коні прибували).

Ще перед повстанням кожна частина вислала старшин і підстаршин на села в ріжні повіти Волинської ґубернії збирати охотників-рекрутів до Кошу. Це завдання було дуже важке; кожне село вимагало, щоб був наказ від якогось „начальства", то тоді підуть всі рекрути. Та все ж щоденно прибувало 15—20 охотників; прибували пере-

важно ті, що вже дістали шомполів від „карательних отрядів" або німців, і таких козаків, хоч вони не були рекрутами, у нас зачислювали як охотників-рекрутів. Харч, як для козаків, так і для старшин був дуже злий. На такому харчі могло триматися тільки патріотично настроєне військо. Одежі й обуви теж не було; козаки спали на соломі на асфальтовій підлозі; касарні стояли з повибиваними шибами в усіх вікнах, а тут вже з кожним днем насувалися морози. Старшини діставали гарячу страву тільки раз на день і харч старшинський таки справді не ріжнився від козачого. Крім того зброї було дуже мало: на пять козаків один мушкет і то в страшнім вигляді, бо не було чим чистити й смарувати; не було й набоїв.

В гарматній батареї було 4 гармати без набойних скриньок і 27 коней, але ці коні були страшенно худі, не було чим годувати.

Тут же в Бердичеві, на Лисій Горі в касарнях, стояв сформований з добровольців офіцерський відділ: 40 піших, 30 кіннотчиків і чета гармат.

Яке призначення мав цей офіцерський відділ, для нас Чорноморців було таємницею. (Очевидно київські чинники знали, для чого цей відділ тримали). Правда, ці його коні, гармати, мушкети й ріжне військове майно для Чорноморського Кошу пізніше знадобилися, коли відділ махнув на Дін. Відділ отримував реґулярно платню зі скарбу Української Держави й тільки піячив із німцями по ресторанах.

Німці, що стояли в касарнях побіч нас, мали всього подостатком як для людей, так і для коней. Щоденно проходили ешалони через ст. Бердичів зі зброєю, набоями, з кіньми й ріжним військовим майном із Рівного, Здолбунова, Шепетівки й других міст для добровольців на Дін.

Ми старшини це бачили й розуміли, що все це робиться для того, щоби ми розійшлися з Кошу на всі сторони. Але нас це ще більше зміцнювало. Ми добре розуміли, що так довго не буде. Не зважаючи на таке положення, щоденно відбувалася муштра у всіх наших частинах. За пару тижнів після нашого зголошення до Кошу звільнили полковника Блохина з посади командира Кошу, а на його місце призначили пполковника Пелешука.

Пполковник Пелешук людина молода, мало поважна, й на таку відповідальну посаду не надавався; він більше займався справами партійними, а не орґанізацією Кошу. Мало бував при частині, а переважно перебував у Київі.

Начальник Штабу Коша сотн. Леґін теж більше працював біля чарки, ніж у штабі. Властиво всю працю орґанізації й вишколення переводив полк. Дядик (бувший к-р полку російської армії, дуже фахова військова людина), а другою військовою силою був підполковник Царенко (вже небіжчик). Вони обидва керували цілою справою й тільки завдяки їм орґанізація Кошу утрималась до повстання. Прикрість нашого тяжкого положення збільшувалася ще завдяки доносам командира Офіцерського Відділу підполковника Плотнікова, які він посилав до Київа й Житомира до ґуб. старости Андро, намагаючись, щоб Окр. Чорноморський Кіш розформувати, бо ця частина, мовляв, настроєна проти гетьмана і т. ін. Ці доноси мали свої наслідки, бо мабуть

завдяки їм Кіш не міг дістати ні зброї, ні одежі. Старшини Кошу довідались про ці доноси вже підчас повстання, коли ми „розформували" Офіцерський Відділ і в архіві його знайшли відписи цих доносів. В перших числах листопада з'їзд хліборобів у Києві виніс резолюцію, щоб Окр. Чорноморський Кіш розформувати, як антидержавну військову частину. Ця резолюція хліборобів нас старшин ще більше зміцнила, бо ми знали, що московській зграї, яка засіла в столиці України, приходить кінець.

Як тільки Кіш переїхав з Київа до Бердичева, то за пару тижнів приїхав на інспекцію до Коша військовий міністр ґенерал Рогоза. На цій інспекції ґен. Рогоза дуже цікавився старшинами; розпитував, на якому фронті хто був, хто які має нагороди й т. ін. Після інспекції відбувся спільний обід в старшинському зібранні. Ця учта ґен. Рогозі не дуже подобалася, бо складалася зі звичайного козачого обіду. Міністр запитав, чи ми завжди їмо такі обіди. Господар старшинського зібрання представив ґенералові „розкладку" пайка для старшин, тоді ґенерал пообіцяв, що він сам постарається поліпшити старшинське харчування й наше матеріяльне положення. Але й після інспекції ґен. Рогози справа ні в чому не поліпшилась, а ще й погіршилась, бо жиди-доставці перестали давати мясо, хліб, картоплю й крупи тому, що постачання Кошу не могло їм заплатити за попередньо набрану провізію, а постачання Волинського Корпусу не давало дозволу на отримання потрібних грошей з Бердичівської скарбниці.

Хліборобська резолюція про розформування Кошу знайшла своїх прихильників, бо 12. XI. 18 р. приїхала спеціяльна військова комісія: полковник Храпков (мабуть таки наш малорос Храпко!) і капітан Петровський, які мали завдання побути 3—4 дні при Коші й придивитися до нашої орґанізації та понюхати, чим у нашій частині пахне. Про цю комісію й про її завдання деякі наші старшини мали певні відомости з Київа. Відразу було видно, як ця комісія настроєна, бо по приїзді на Лису Гору відразу зголосилася до начальника Офіцерського Відділу підполк. Плотнікова, а вже пізніше зголосилась до Штабу Коша. З Коша комісія вийшла на майдан, де старшини провадили муштру з козаками. Ходили, придивлялися, як наша козачня, хоч напівбоса, а кроки так відбиває, як Вільгельмова ґвардія. Нарешті цей полк. Храпков підходить до підполковника Царенка, к-ра 1-го куріня й каже:
— Ліпше було б, коли б ви в Коші командували по „русскі", бо я вашої команди не розумію.

Пполковник Царенко відповів: — Велика шкода, що ви, пане полковнику, отримуєте українські гроші, а ні української мови, ні команди не розумієте!

Треба було бачити, як цей полковник почервонів.

Вістка про розмову пполк. Царенка з „комісією" дуже скоро рознеслася по частинах. На обіді в старшинському зібранню з приводу того був досить жвавий обмін думок. Після обіду був наказ К-ра Кошу всім старшинам зібратись до старшинського зібрання, туди має прибути й комісія. (Завжди всі зібрання відбував і наш любий військовий панотець протоєрей Пащевський). Полковник Дядик провадив це зібрання. Пполк. Храпков почав говорити до старшин, що він приїхав до

Коша зі спеціяльним завданням від військового міністерства. В своїй промові (натурально по російськи) він намагався піддати думку, що ліпше було б, якби старшини згодились на перенесення їх до кадрів формованих тоді в Україні корпусів, а Кіш буде розформований.

Старшини запитали, що є спонукою до розформування Чорноморського Кошу. На це полковник не хотів відповісти. В зібранню запанувала тиша. На всіх старшин ці відомости зробили страшенно гнітюче враження; тільки поглядали один на одного, а в очах у кожного було видно сльози від кривди не тільки особистої, але й для загальної української справи. По довшій мовчанці встає прот. Пащевський й звертається до старшин: — Дорогі брати-старшини! Ми й наша дорога Україна давно вже відчуваємо ганебну працю московських сатрапів, які обсіли Гетьмана й спрямовують свої зусилля, щоби знищити все те, що нагадувало б Україні її славне минуле!... — Далі звертається до полк. Храпкова й каже: — Я, як пастир українського війська, знаю дух і настрій старшин, підстаршин і козаків, і в імени цих патріотів заявляю вам, пане полковнику, їдте собі з Богом до Києва та передайте москалям і нашим малоросам, що ми не маємо бажання розформуватися. Окремий Чорноморський Кіш — це є друга Запорожська Січ, тільки не за порогами, а на Лисій Горі, і нас можуть розформувати тільки так, як Катерина II розформувала останню Січ...

По цих словах всі раптом заспівали „Ще не вмерла Україна". Полковник і капітан зблідли й відразу вийшли з зібрання й пішли до Офіцерського Відділу, а звідти за пів години поїхали на двірець.

Після такого прийняття цієї міністерської комісії Окремий Чорноморський Кіш чекав „страшного суду" з Києва. Від цього дня всі старшини ночували на Лисій Горі в касарні; було розроблено плян, яким чином Кіш має забезпечитися зброєю й набоями. Кіш мав у себе таємно заховані кулемети й набої, навіть у великій скількости. Але за кілька днів по відїзді комісії почалося загальне повстання проти Гетьмана й Окремий Чорноморський Кіш з першого ж дня взяв у нім активну участь.

Чорноморці — 1-й курінь в команді пполковника Царенка й гарматна батарея під керуванням моїм та мого помішника П. Шмалія перше своє бойове хрещення дістали під ст. Мотовилівкою.

Штаб Кошу, як тільки дістав наказ про повстання, відразу розброїв Офіцерський Відділ на Лисій Горі й забрав від нього гармати, коні, зброю й набої, а відділ розбігся на всі сторони.

Крім того забрали ми зброю зі складу на Лисій Горі; цей склад охороняли німці, але як тільки побачили козаків зі зброєю, то відразу стали покірливі й зголосили свою невтральність. Німців стояло на Лисій Горі 2 сотні піхоти й 1 гавбічна батарея, а пів сотні піхоти стояло в місті при німецькому повітовому військовому коменданті.

Також ми обеззброїли державну варту, звідки теж дістали чимало зброї й коней. Всі ці операції робилося вночі з великим успіхом і то без стрілу. Рано мешканці Бердичева побачили скрізь на стійках Чорноморців там, де ще з вечера стояли німці або офіцери-добровольці. В перший день повстання прибуло повстанців з околиць Бердичева зразу біля 700 людей, деякі прибули зі зброєю і повними тор-

бами набоїв. Робота кипіла. Чорноморці обняли службу на двірці та по всіх державних установах і всі товарові потяги, які везли українське добро до Німеччини або на Дін, затримували на стації. Чорноморське постачання брало їх під свою опіку. Німецький військовий комендант з таким поворотом справи не хотів погодитися й хотів виступити збройно проти Чорноморців. Тоді полк. Дядик дав наказ обеззброїти німців, посадити до товарових ваґонів і відправити до Рівного; все це було зроблено тягом одної лише години без кровопролиття.

Від початку повстання всі частини Кошу поповнились повстанцями й було сформовано 3 курінi піхоти, 1 дивізіон кінноти, 1 гарматну батарею, якою керував я, 1 сотню технічну й сотню комендантську (штабову). Кожний курінь складався з 3-х сотень стрільців і одної сотні кулеметної. Крім того сформовано курінь запасовий, який залишився в Бердичеві для поповнення Кошу й охорони міста.

В цьому складі (без 3-го куріня) Кіш вирушив на фронт ешалонами до ст. Мотовилівка, де вже загін С. С. провадив бій з Сердюками й офіцерськими частинами. 1-й курінь, оперативна частина Кошу й гарматна батарея вирушили з Бердичева чоловим ешалоном дня 16. XI. і разом із загоном С. С. провадили бої на ст. Мотовилівка, де мали втрати раненими (7 козаків). 17. XI. рано виїхав 2-й курінь, сотня технічна й кінний дивізіон. Кінним дивізіоном командував полк. Міляшкевич.

Наступними ешалонами 17 і 18 листопада їхали Штаб Кошу, сотня штабова й постачання. (База постачання залишилася в Бердичеві). 3-й курінь вирушив ешалоном дня 19. XI. на ст. Рівне. Пізніше його долучено до ґрупи отамана Оскілка. Курінем командував сотник Грушко (старший)

Перший ешалон Чорноморців вивантажувався перед ст. Мотовилівкою на полі, бо на самій стації йшов бій. Решта ешалонів вивантажувалась на Мотовилівській стації, коли її було вже відбито. Районом зосередження Кошу було призначено села: Плісецьке і Забірря, бо після розбиття Сердюків і добровольців під Мотовилівкою Кіш дістав наказ ділати на лівому крилі загону Січових Стрільців в напрямку: Плісецьке, Забірря, Ігнатівка, Борщагівка Петрівська, Святошин і далі на Київ. Кіш осягнув села Плісецьке й Забірря дня 19. XI. о год. 21-ій Дня 20. XI. цілий день на постою відбувалося підготовлення до бою; було вислано розвідку, щоб навязати дотик з ворогом в ріжних напрямках й переводилось поповнення частини повстанцями, що прибували до Кошу.

Дня 21. XI. рано 2-ий курінь, гарматна батарея і кінний дивізіон відбили село Ігнатівку й мали посуватися далі на Борщагівку Петрівську, але в 2—3 кільометрах на схід від Ігнатівки наше посування заламалось, бо ворог підтягнув свої резерви. В цьому бою Чорноморці забрали до полону біля 100 сердюків-піхотинців і чету гармат з кіньми. З цієї чети розпочато формування 2-ої гарматної батареї, на к-ра її призначено сотника Петра Шмалія. Коли цих сердюків запитали, чому стріляли по нас, а не піддалися відразу, то вони відповіли нам, що хотіли зразу ж відступити аж до Києва, коли бачили нашу розвідку пе-



Полковник КОСТЬ СМОВСЬКИЙ.

Командир гарматної батареї Чорноморського Кошу і командир 1-го полку Гарматної бриґади того ж полку. Командир 1-го кінного Лубенського ім. Максима Залізняка полку.



Підполковник МАТВІЙ ГАДЗІНСЬКИЙ.

Командир кулеметних сотень 2-го полку Чорноморського кошу. Командир куріня кулеметної дивізії.



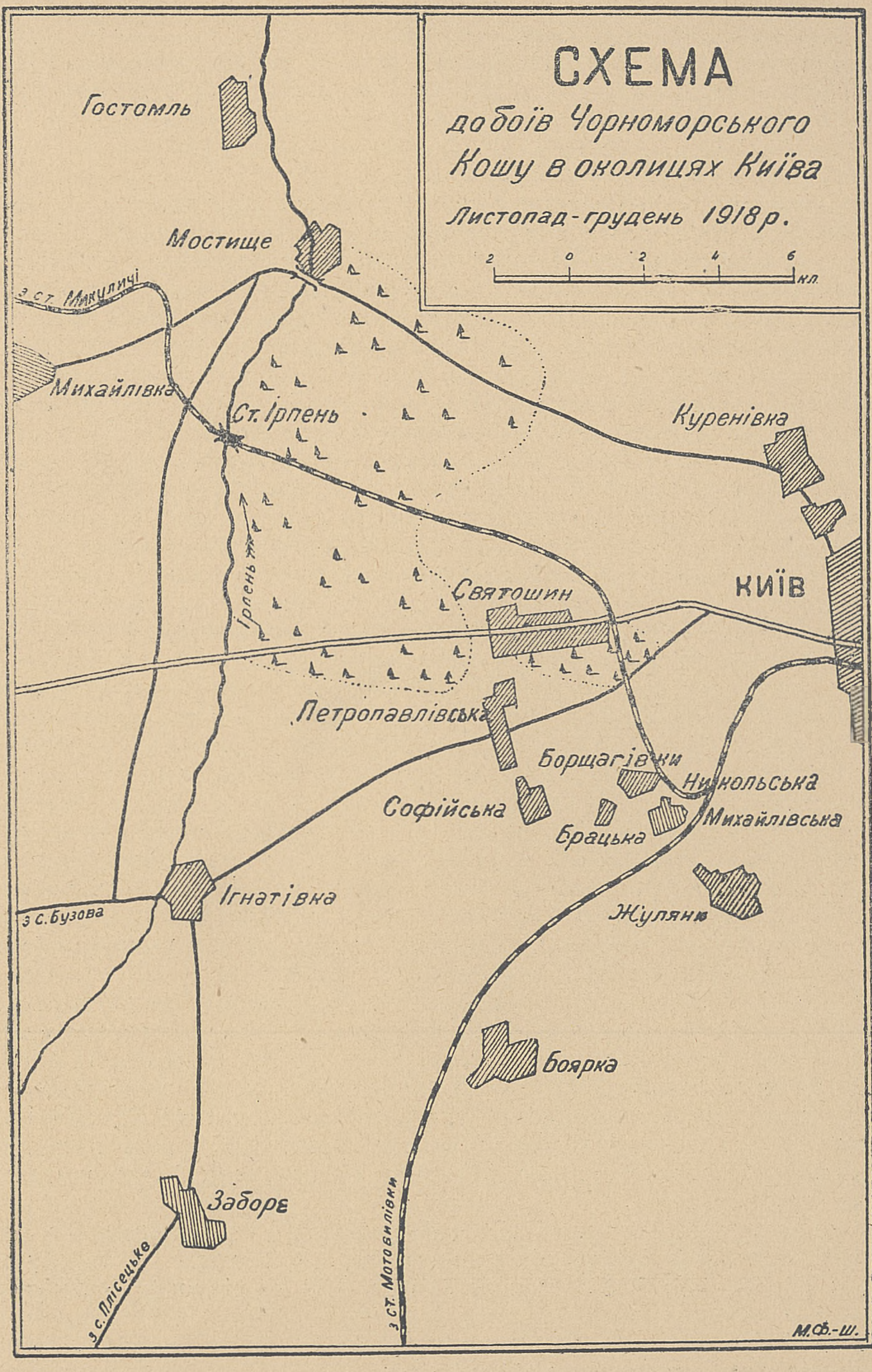
Підполковник САВА БІЛОДУБ.

Командир батареї гарматної бриґади Чорноморського Кошу. Командир батареї Гарматного полку С.С. Командир батареї Гарматної бриґади 6-ої Січової стрілецької дивізії.



Полковник БОРИС НЕЇЛО-ПАЛІЙ.

Ґенерал для доручень при Головному Отамані військ У.Н.Р. Лектор Спільної Юнацької Школи.


СХЕМА
до боїв Чорноморського Кошу в околицях Київа
Листопад-грудень 1918 р.
2 0 2 4 6 кл.
Гостомль
Мостище
з ст. Микуличі
Михайлівка
Ст. Ірпень
Куренівка
Ірпень
Святошин
КИЇВ
Петропавлівська
Борщагівки
Никольська
Софійська
Брацька
Михайлівська
Ігнатівка
з с. Бузова
Жуляни
Боярка
Заборє
з с. Плісецьке
з ст. Мотовилівки
М.Ф.-Ш.

ред селом Ігнатівкою, до полону боялися йти, бо їм старшини казали, що повстанці всіх сердюків розстрілюють. А відступити теж не могли, бо з тилу їх знаходилась офіцерська сотня з відділу ґенерала Кірпічова. Кірпічовці погрожували, що як тільки сердюки відступатимуть перед повстанцями, то вони, кірпічовці, будуть стріляти до них з кулеметів. Пізніше ці сердюки дуже добре билися в наших частинах проти кірпічовців.

До полону з сердюками дістався четовий підстаршина Зубенко (гарматчик). Він подав нам відомости, що до Борщагівки Петрівської приходить цілий відділ ґенерала Кірпічова з гарматами, а в Святошині стоїть німецький курінь піхоти й батарея гармат, які теж будуть битися з повстанцями. Над вечір того ж дня полковник Царенко з своїм І-м курінем змінив 2-ий курінь і дав наказ наразі не поступатися далі на Борщагівку Петрівську, а тільки виставити сильні охоронні частини та вислав пішу розвідку. Решта війська відпочивала. О годині 21-ій розвідка принесла відомости, що в Борщагівці Петрівській і під Святошинським лісом стоять з кулеметами охоронні частини з відділу Кірпічова, а в Святошині — німці. Всі інформації підстаршини Зубенка підтвердилися. Решта сердюків, які відступили від с. Ігнатівки аж до Борщагівки Петрівської, ворог пересунув, правдоподібно як елемент malонадійний до Борщагівки Софійської, проти правого крила Чорноморців. Полковник Царенко рішив за всяку ціну на другий день здобути Борщагівку Петрівську і Святошин. Треба знати, що вже від Ігнатівки на схід і північ аж до Києва скрізь були окопи й кільчастий дріт. Ці окопи були приготовлені ще за світової війни й нашому відділові утрудняли посування в означенім напрямі, а кірпічовцям ці окопи дуже придалися. 22. XI. о годині 4-ій наш відділ вирушив на Борщагівку Петрівську й на Святошинський ліс. Склад відділу: І-ий курінь, кінний дивізіон і моя гарматна батарея. Командиром відділу був полк. Царенко. В аванґарді йшов сотн. Палій Семен з І-ою сотнею й одною гарматою, а решта батареї посувалася в середині головних сил куріня. На захід від куріня на Святошинський ліс посувався в пішому строю кінний дивізіон в команді полковника Міляшкевича.*) Для звязку з ґрупою С. С. направо (на схід), на Софійську Борщагівку, від цього дивізону вислано один кінний рій.

О годині 6-ій рано наш відділ заняв з боєм Борщагівку Петрівську й пішов аж під Святошинський ліс, але там кірпічовці підтягнули свій резерв і наше посування затримали сильним кулеметним огнем. Піший курінь мусів затриматися, бо в козаків залишилось по яких десять набоїв до мушкетів, а також мало було й гарматних набоїв. Одначе Борщагівка Петрівська залишилася в наших руках. До неволі з відділу ґенерала Кірпічова в Борщагівці Петрівській ми взяли 7 старшин, було кілька й забитих.

Наші втрати: Командир 1-ої сотні сотн. Палій тяжко ранений в праву руку, четовий І-ої сотні підстаршина Микола Гринюк і 3 козаки забиті, 4 козаки ранені. Від години 7-ої до 8.30 на відтинку І-го куріня

---

*) В січні 1919 р. полк. Міляшкевич впав забитий большевиками під м. Конотопом, як командир Чорноморського кінного полку.

було зовсім тихо: ні кірпічовці на нас, ні ми на них не могли наступати зза браку набоїв. Забитих і ранених своїх козаків ми відправили до Ігнатівки; там наш 2-ий курінь забитих поховав, а раненими заопікувався.

В Борщагівці Петрівській Штаб куріня розмістився в попа, страшенного москвофіла, який спочатку вітав нас, як спасителів Росії, але, як довідався, хто ми, то зразу йому зробилося недобре й він розхорувався. О годині 7.30 до Штабу нашого відділу прийшло троє селян. Вони звернулися до пполк. Царенка з запитанням, чи наше військо потребує набоїв до мушкетів і до гармат. Царенко відповів, що вже давно ми пішли б у наступ, якби мали потрібні набої: — Бачите, надходять морози, а наше військо не має в що обутися й одягнутися. Треба якнайскорше забрати Київ, може добровольці ще не вспіли всього вивезти на Дін.

Селяни пішли зі Штабу пообіцявши, що вони постараються дістати набоїв. І справді, не минуло й пів години, як селяни почали їх зносити. Дістали ми від них біля 7000 набоїв до мушкетів і 450 до польових гармат, 2 кулемети „Максима" і 3 кулемети „Люїса". Ця зброя й набої були в дуже доброму стані. Коли ми запитали селян, навіщо вони тримали в себе стільки набоїв і зброї й де її дістали, вони відповіли, що зброю й набої дістали з Києва від добрих людей, а тримали цю зброю для охорони Української Держави.

Дуже цікавий був випадок в часі зношення селянами набоїв; підходить до мене вже сивий дідок та й каже: — Пане старшино! я теж маю трохи набоїв до гармат і хочу офірувати. — Я взяв кількох гарматчиків і пішов з тим дідком до хати. Він провадить нас до комори, звертається до своєї жінки й каже: — Ану, старенька, відкривай-но скриню й дай порожнього мішка, зберемо трохи борошна, може на дні щось знайдемо.

Насипали майже з пів мішка борошна, дивлюсь, а там на дні лежать набої до гармат. Оказалось, що там було їх аж 60 (скриня була велика).

Старенька баба звертається до свого старенького й каже: — Чому ж ти мені до цього часу не сказав, що там лежать пекольні машини?

На те він їй відповів: — Не все бабі потрібно знати!

Тільки скінчили розподіл набоїв по частинах (це була година 10-та), як на західній стороні Борщагівки Петрівської розпочалася сильна мушкетна й кулеметна стрільба. На північній стороні теж було чути стрільбу, але рідку. Оказалося, що кірпічовці повели наступ на західній стороні на 3-ю сотню й кінний дивізіон, який знаходився ще лівіше від 3-ої сотні, і таким чином хотіли оточити Штаб куріня в Борщагівці Петрівській. Я відкрив із батареї гураганний огонь прямою наводкою з відлеглости 1200—1500 метрів по цьому відділу й атаку було відбито.

2-га сотня стояла на позиції на північній стороні Борщагівки Петрівської, а 1-ша в резерві в селі.

За 15—20 хвилин стрільба втихла. Маємо втрат: 4 стрільці і 3 гарматчики ранено та поранено 2-х коней, які підтягали гармати близче до своєї піхоти.

Пполковник Царенко викликав по телефону до Штабу к-ра 2-ої сотні пор. Симонова і дав йому завдання вислати сильну розвідку з підстаршиною на північ від Борщагівки Петрівської до Святошинського лісу. По вияснені положення мали ми цілим відділом посуватися на Святошин. Поручник Симонів пішов до сотні, визначив четового Клима Ярошенка й 12 стрільців і передав йому наказ, одержаний від пполковника Царенка. Розвідка пішла в зазначеному напрямку. Мала за 30 хвилин повернутися назад. Пройшло біля години, а розвідка не поверталася. Стрільбу чути було в напрямку, де пішла наша розвідка, але ця стрільба була рідка й якоюсь дивною показалась нам: не то з „обрізів", не то з револьвера. Поручник Симонів не міг дочекатися повороту розвідки, а тут пполковник Царенко хвилювався й вимагав від нього, щоб якнайскорше давав відомости про ворога.

Тоді пор. Симонів, висилає бунчужного своєї сотні Івана Степанчука (бувшого синьожупанника, волиняка спід Аннополя) з двома стрільцями, пройти старими окопами й розвідати, що робиться на передпіллю, де пішла наша розвідка. 2-га сотня стояла в ярку, а на горбах стояла на чатах сторожа. Не пройшло й 15 хвилин, як повертається до сотні з стрільцями бунчужний Степанчук, подає на землю, вється від болю й крізь зуби вимовляє, що наша розвідка попала до неволі, її розстріляли офіцери з відділу Кірпічова.

Оказалося, що коли бунчужний підійшов окопами й побачив, що там робиться, то почав утікати. Офіцери його запримітили, почали по ньому стріляти й ранили його в живіт. Виявилося, що коли була атака на західній стороні Борщагівки Петрівської, то на півночі 2-га сотня з отряду Кірпічова пройшла окопами (незауважена нашою сторожею з 2-ої сотні) до клуні, що стояла між окопами, трохи дальше від села, і там сховалась. Ця „рота" мала вдарити на наш відділ з тилу, коли ми посунемось на Святошин. Розвідка наша підійшла окопами на північ від цієї клуні на яких 100 метрів, а в клуню не догадалась подивитися. Отож, офіцерська рота (людей до 40) вийшла з клуні і з тилу заатакувала нашу розвідку, яка не встигла дати навіть одного стрілу, і забрала її до неволі.

Кірпічовці взяли цих 13 стрільців, роздягнули й розстріляли з револьверів як „Петлюрівських бандитів".

Отож, ту невиразну стрілянину і було чути, коли наших козаків розстрілювали московські офіцери, яких Гетьман годував українським хлібом. Отримавши відомости, які приніс ранений бунчужний, підполковник Царенко негайно взяв 1-шу сотню з резерва й пішов в обхід з одної сторони, а 2-га сотня пішла з другої, щоб за всяку ціну взяти цю „офіцерську роту" до неволі. „Рота" була „упоєна сваєй пабєдой", заґавилась і теж не виставила сторожі. Раптом, як грім з ясного неба, під крик „Слава" зі всіх сторін, її окружили й забрали до неволі. Наші козаки так були роздратовані, що відразу забили 4-х, а 36 забрали до полону й припровадили до Штабу куріня. 2-га сотня залишилася на тому ж місці на позиції.

13 трупів наших розвідчиків перенесено було на подвірря, де був Штаб, щоб „офіцерня" дивилася на свої жертви. Відразу збіглося багацько селян, які аж сичали на цих „офіцерів". Підполковник Ца-

ренко дав наказ священикові зібрати селян, викопати спільну могилу на цвинтарі й поховати вояків як належить.

Негайно було призначено Польовий суд при Штабі куріня. Склад суду: Підполковник Царенко, полковник Міляшкевич від кінноти, я від гарматчиків, 3 молоді старшини, 3 підстаршини, 3 козаки. Секретар суду сотник Микола Овсієнко. *)

О годині 13.30 Польовий суд одноголосно виніс свій засуд — 6 офіцерів, найстарших віком, відправити до Штабу Коша, а 30 молодших розстріляти зараз же. Всіх 30 привели до того місця, де вони розстріляли нашу розвідку, і тут же розстріляли їх. З цих 30 найшло собі смерть тільки 28, два легко ранені мали щастя втікти.

Пізніше, як кірпічовці відбили від нас Борщагівку, ці трупи офіцерів перевезено було до Києва й там їх поховали з великою парадою та помпою, як жертви „Пєтлюровскаво бандітізму”. А ми свої жертви гетьманських наємників — 13 стрільців — поховали скромненько в Борщагівці Петрівській, а бунчужного Степанчука, який вмер по дорозі з Борщагівки до Ігнатівки в той же день, коли був ранений, поховали в селі Ігнатівці.

О годині 15-ій кірпічовський відділ повів наступ зі сходу й півночі, а німці — піхота й артилерія — з заходу на Борщагівку Петрівську. Наш відділ змушений був відступити до Ігнатівки.

В часі відступу з Борщагівки наші втрати були: 3 козаки забито, 8 ранено, покинули одну гармату (без замка), яка стояла в селі перед містком проти панцирних самоходів. Щоб її забрати підіхали коні, але ворог з кулеметів позабивав їх і ніяк не було можливости ту гармату забрати. Гарматна батарея з 3-х гармат, яка мала позицію на західній стороні Борщагівки Петрівської, відійшла на другу позицію без втрат і відкрила вогонь по німецькій піхоті й артилерії. О годині 18-ій наш відділ повів контратаку на Борщагівку (в контратаці приймала участь одна сотня 2-го куріня) й вибив звідти ворога на північну сторону, а ми позістались на західній стороні. І так цілу ніч Борщагівка була вільна від війська.

Про розстріл цих офіцерів з кірпічовського відділу під Борщагівкою до цього часу появляються час від часу в московських ґазетах згадки, але в цілком іншому освітленні, ніж було в дійсности. Я, яко свідок і учасник польового суду, стверджую, що ніхто над трупами не знущався й нічого з убрання не здіймав, якто писалося в московській пресі про „бестіяльські знущання над трупами”. Дивно, що про вчинки „кірпічовців” над нашою розвідкою, яку вони забрали до неволі й розстріляли до цього часу ніхто з московських мемуаристів не згадав.

О годині 20-ій 22 листопада 1-ий курінь дістав наказ залишити позицію і відійти на відтинок Ігнатівки, а 2-ий курінь з 2-гою гарматною батареєю зайняли по нас позицію. 23. XI. рано другий курінь після артилерійської підготовки рушив на Борщагівку Петрівську й захопив

---

*) Микола Овсієнко — старшина, кубанець із Пластунського полку. Він був місяць у відділі Кірпічова; як тільки розпочалося повстання, втік з відділу і зголосився до Штабу Чорноморського Кошу і у нас заступав помішника пполк. Царенка.

її. Аванґард 2-го куріня й кінний дивізіон відігнали відділ Кірпічова аж до Святошина й залишилися там до вечера.

Дня 23. XI. о год. 14-ій до Ігнатівки приїхала автом делеґація від Директорії, яка мала наклонити ту частину німців, що билася з 1-им курінем, до невтралітету. За годину ця делеґація повернулася: німці згодилися й відходять через Ігнатівку на тили Чорноморського Коша.

24. XI. я дістав призначення на командира 1-го полку гарматної бриґади Чорноморського Кошу (Наказ ч. 231). Командиром гарматної бриґади — полковник Кольчевський.

1-шу батарею я передав сотникові Білодубові (він прибув до батареї після бою під Ігнатівкою), а сам обняв команду полка.

25. XI. я з старшинами й козаками виїхав на ст. Фастів і там отримав із тимчасової складниці 4 польові гармати, 6 набійних скринь, гарматні набої, 30 коней від ремонтної комісії й ріжне майно.

28. XI. рано Штаб Кошу отримав наказ від Командуючого повстанчими військами пересунути Кіш на північ: Гостомель—Мостище і ст. Ірпень, а позицію Чорноморського Кошу: Борщагівка Софійська, Борщагівка Петрівська й Святошин зайняв (розширив фронт) корпус Січових Стрільців.

Ввечері 28. XI. Кіш рушив через села: Бузова, Хмільна, Михайлівка й насвітанку зайняв ст. Ірпень, яку боронив офіцерський відділ (до 20 вояків) в команді полковника Бориса Веліо. Цю залогу забрано до неволі й відправлено до Штабу Коша.

Перед нашим приходом на ст. Ірпень, за яких 15—20 хвилин, пройшов потяг з добровольцями з Житомира до Київа на допомогу Гетьманові; на чолі цих добровольців стояв ґуберніяльний староста Андро.

1-ий курінь (без одної сотні, яка залишилася на ст. Ірпень) і гарматний полк з 2 батарей пішов до с. Гостомель, а 2-й курінь і кінний дивізіон до с. Мостище. Штаб Кошу залишився на ст. Микуличі в ваґонах. Ще на ст. Ірпень ми довідалися, що в Гостомелі стоїть німецька піша сотня. Підполковник Царенко і я порішили цю сотню обовязково розброїти, що й доконали над ранок, а німців відправили до Штабу Коша. Кіш на цих місцях простояв до двох тижнів, провадючи бої. Разом з тим поповнювались повстанцями 1 і 2-ий курінї, розпочато формування заново 3-го куріня. 30. XI. до гарматного полку прибуло 3 старшини, які пробрались із Київа: Сотн. М. Чижевський (молодший), пор. Розумів і ще один поручник (забув його прізвище, пізніше був к-ром 3-ої батареї). Сотника М. Чижевського я призначив начальником постачання полку, поручника Розумова — к-ром 2-ї батареї, а к-ра 2 батареї сот. П. Шмалія призначив адютантом полку.

В цьому складі гарматний полк рано 14. XII. 1918 р. вступив від сторони Курінівки з боєм до Київа й закватирував у касарнях Кінного Лубенського Сердюцького полку. *) В Київі сотн. Чижевський вийшов зі складу полка на посаду в Міністерстві Шляхів.

---

*) Від часу припинення нашої збройної боротьби дуже багацько писано, чи то малими уривками в часописах, чи то в окремих книжках, про боротьбу наших частин. Але дуже часто правдиві факти перекручуються й пізніше це потрібно виправляти; а деякі автори, пишучи про боротьбу своїх частин підкреслюють, що тільки ця ча-

Кадри Кінного Лубенського Сердюцького полку перед вступом Повстанчої Армії до Київа розбіглися по столиці (музиканти, писарі зі Штабу полка, каптенармуси і т. ін.), а за пару днів почали зголошуватися до мене, щоб я прийняв їх до полку. Натурально, я згодився, бож то наші українці. Зголосився рівнож капельмайстер, якому я дав наказ негайно взятися до праці й орґанізувати хор трубачів. Зголосився також кухар і обслуга старшинського зібрання Лубенського Сердюцького полку й цілу цю машину пущено було в рух. Все полкове майно й кілька десятків коней взяв я під свою опіку.

Тут же в цих касарнях стояв дивізіон німецької кінноти — „Гусари смерти". Пізніше з цього дивізіону половина коней пішла до мого гарматного полку, головно для старшин і підстаршин.

Окремий Чорноморський Кіш у Київі свої курінi розгорнув у полки й як слід орґанізував постачання Кошу.

19. XII. відбулася парада всіх військ перед Директорією на Софійському майдані. На цій параді 1-ий гарматний полк вийшов у складі 3-х батарей з власною музикою. За кілька днів після паради командир Окремого Чорноморського Кошу отаман Пелешук цю музику забрав із полку до Штабу Коша.

По кількох днях прийшов до мене св. памяти полковник Отмарштейн з наказом від Корпусу С. С. звернути майно був. Лубенського кінного полку, музикантів, майно старшинського зібрання й решту коней, які я забрав до полка. Я заявив, що такого наказу виконати не можу, бо моїм безпосереднім начальником є от. Пелешук. На другий день я дістав наказ від от. Пелешука видати половину майна для Лубенського дивізіону, який розпочав формуватися там же в касарнях, де стояв гарматний полк. Полковим майном був. Лубенського Сердюцького полку, як то: одяг, білизна, чоботи, сідла, овес, сіно, кінські підкови і т. ін., ми розділилися з полк. Отмарштейном, а майно старшинського зібрання, коні й музика залишились у Чорноморців.

21. XII. 1-ий піший полк Чорноморського Кошу (командир полку пполк. Царенко) і 1-ша батарея гарматного полку (командир батареї

стина, про яку пишуть, вела бій, мала перевагу над ворогом, або жертви, а про те, що друга частина співділала з тою ж частиною не згадується ані словом. Я особисто дивлюся на події так: — Ми всі українські патріоти бились за одне, за Незалежну Україну, й чи то була частина Наддністрянська, чи Наддніпрянська, то історичних фактів замовчувати не можна. Полковник Р. Сушко в „Червоній Калині" за 1930 р. в статті „Коростишівські семинаристи в бою під ст. Мотовилівкою, в листопаді 1918 р.", пише, що в цьому бою 500 Січових Стрільців перемогло кілька тисяч добровольців та сердюків. Я, яко учасник мотовилівських боїв, стверджую, що там, крім Січових Стрільців приймав участь покійний полковник Царенко, к-р 1-го куріня Окремого Чорноморського кошу, який мав у свойому складі 400 козаків і гарматну батарею (4 гармати) під керівництвом моїм та сотника Михайла Шмалія, і теж ми мали забитих і ранених козаків у своїх частинах.

Далі читав я в ріжних історичних книжках, що Київ забрав від гетьманців тільки загін С. С., а про Окремий Чорноморський Кіш теж ніхто з галицьких авторів не хоче споминати, як і про ріжні повстанчі загони, як от отамана Зеленого і інші. А вони ж теж брали участь в наступі на Київ у листопаді й грудні 1918 р.

сотник Білодуб) виїхали на фронт проти червоних москалів на північ Чернигівщини. 23. XII. виїхав 2-ий піший полк з 2-ою батареєю. 29. XII. виїхав 3-ий піший полк з 3-ю батареєю. Штаб 1-го гарматного полку й постачання виїхали до м. Ніжина 30. XII. Безпосередньо керувати цим гарматним полком на фронті мені не прийшлося тому, що піші полки Чорноморців мали великі відтинки фронту, а до кожного полку було приділено по одній батареї. По приїзді до Ніжина я з сот. П. Шмалієм поїхали до складниці гарматного майна (б. південно-західного фронту), щоби приглянутись і що потрібно на майбутнє заладувати до ваґонів, бо наші Чорноморці й інші частини з боями відходили на південь від свого північного кордону. В управі цієї складниці як і повсюди сиділи москалі (комендантом складниці був. ґен. Трофімов). До нас поставились дуже неприхильно; ґен. Трофімов сказав нам, що він не позволить нічого забирати зі складу, хоч я мав дозвіл на це від повітового військового коменданта й від Штабу Коша, але для москалів це не мало ніякої сили. Тоді сот. Шмалій поїхав на двірець , дав наказ начальникові стації подати порожні ваґони й плятформи і взяв зі свого ешалону 30 озброєних козаків (я мав запас людей на тяжку батарею). Як тільки сот. Шмалій прийшов з козаками, москалі зразу змінили тон.

Тоді я змобілізував усіх робітників складниці й зразу ж почали вони вантажити все, що я їм наказав. Зі складниці взяли: 4 гавбиці Крупа, 4 гавбиці Шнейдера, 2 гармати 42-лінійні, 16 гармат польових 3-ох дюймівок, 24 скриньки до набоїв, 1 ваґон набоїв до гавбиць, 1 ваґон до легких гармат, 1 ваґон панорам і кутомірів до гармат, 200 штук люнет, 200 шт. бусолі, ріжні запасові частини до гармат, 10 бочок олії й вазеліни.

Все це майно було новеньке й навіть під пльомбами.

Ешалон Штабу гарматного полку складався з 50 ваґонів і плятформ; тягнуло його 2 паротяги. В той час говорилося, що поїдемо на Волинь або на Поділля, то зразу була б готова гарматна бриґада, але пізніше сталося інакше.

18. I. 19 р. я дістав наказ від Штабу Коша, щоб ешалон гарматного полку виїхав зі стації Ніжин аж до Фастова. 20. I. рано ешалон прибув на ст. Дарницю і тут військовий комендант стації (старшина галичанин) дальше цього ешалону через Київ не пропустив. Тоді я дзвоню по телефону до Штабу Осадного Корпуса й прошу, щоб ешалон пропустили через Київ і що він піде аж до Фастова. Нічого не помогло. Я іду особисто до Штабу Осадного Корпуса й по 2-х годинах дочекався розмови з якимось комендантом руху, теж галичанином; прошу його, щоб він дав дозвіл на проїзд мого ешалону через Київ. Але де там! Не хотів навіть слухати. Я йому кажу, що мій ешалон коштує міліони золотих карбованців, а він мені відповідає, що Окремий Чорноморський Кіш має відступати на Черкаси й тому я з ешалоном мушу їхати туди. Я ще прошу цього старшину, щоб він доповів про мою просьбу полк. Коновальцеві, але він і на те не згоджується. Я плюнув на такі австріяцькі порядки, вийшов зі Штабу й поїхав до ешалону.

Вночі з 20 на 21 січня мій ешалон виїхав до ст. Гребінка, де було ще кілька ешалонів з постачанням Чорноморського Кошу й ріжних ча-



Полковник МИХАЙЛО ФРОЛОВ.
Командир Донського коз. полку при 3-й Залізній стр. дивізії. Весною 1920 р. з своїм полком перейшов з Добровольчої Армії під прапори У.Н.Р. * 13. XI. 1897 в Новочеркаську, помер 11. VII. 1930 на еміграції в Літомишлю (Чехія).



Полковнич ВІКТОР ФИЛИПОВИЧ.
Адютант Віцеміністра Військових Справ (1918 р.). Адютант командира Корпусу С.С. Командир батареї в Корпусі С.С. Командир 16-го гарматного куріня VI-ої Січової стр. дивізії.



Полковник СЕРГІЙ ЧОРНИЙ.
Командир батареї Гайдамацького Кошу Слобідської України. Командир 7-ої батареї корпусу С.С. Командир 10-го гарматного куріня 4-ої Київської дивізії. Командир Повстанчого відділу в Зимовім поході в 1921 р.



Підполковник ПЕТРО СІКОРСЬКИЙ.
Командир кінного Гайдамацького дивізіону Запорожської дивізії. Командир полку Окремої Кінної Дивізії. (в уніформі поручника).

стин, які відступали перед большевиками. Штаб Чорноморського Кошу стояв у м. Прилуках, а частини Кошу були на позиціях, на північ від Прилук. Про те, що мого ешалону не пропустили через Київ, я доповів Начальникові Штабу Коша; рівнож доповів, що я довідався про те, що в Черкасах і Золотоноші в комендантських повітових сотнях йде большевицька аґітація й на це ніхто не звертає уваги. Моя доповідь не викликала до себе уваги й пізніше за це поплатився Чорноморський Кіш, а зокрема я й мій ешалон.

21. І. о год. 20-ій отримую наказ по телєфону від начальника Штабу Коша з Прилук, негайно взяти льокомотиву й прибути до штабу в важній справі. Я й сот. Шмалій так і зробили. До Штабу Коша прибули ми о год. 24-ій (Штаб стояв у готелі). Я зголосився до начальника Штабу сот. Леґіна (він уже був у ліжку по добрій вечері з горілкою) й питаю, про що йде. Сотник Леґін дає мені устний наказ: — Завтра рано, то значить 22. І. маєте їхати з ешалоном до Золотоноші й негайно сформувати тяжку (гавбічну) батарею, яка 23. І. вже мусить бути на позиції під Прилуками; а коли цього не виконаєте, то я вас поставлю перед польовий суд.

Я його питаю: — А деж старшини та козаки до цієї батареї? А коні до гармат? *)

Сотник Леґін на це відповів, що він усе полагодив телєфонічно з повітовим військовим комендантом Ол. Грудницьким і, як тільки я до нього зголошуся, то все дістану, бо все це вже чекає на мене.

— А те, про що ви мені доповіли, що в Золотоноші комендантська сотня збольшевичена, то це єрунда.

Я йому ще сказав: — Дай, Боже, щоб так було, але мені здається, що з цієї муки не буде хліба.

І з цим ми повернулися на стацію й далі поїхали до Гребінки.

22. І. я хотів виїхати з ешалоном до Золотоноші, але на ст. Гребінка було багацько ешалонів, які раніш уже наставились на Золотоношу, й мій ешалон зза браку льокомотив затримав військовий комендант аж до год. 14-ої.

Перед відїздом ешалону з Гребінки я розмовляв телєфонічно з Грудницьким, чи він знає про мій приїзд до Золотоноші, чи він говорив з сотником Леґіном. Він відповів, що про все знає й все буде зроблено, — „тільки раніше приїздіть!".

23. І. о год. 4-ій зрана ешалон прибув до ст. Золотоноша, а о год. 10-й я особисто зголосився до Грудницького (комендатура містилася в Повітовій управі). Ця малоросійська зрадницька душа — синок золотоноського протоєрея — прийняв мене ввічливо й показав мені навіть телєґраму від Директорії з подякою за його працю і т. п. Запросив мене й моїх старшин на обід, але я йому за це подякував. На моє запитання в справі людей і коней він відповів, що він має 500 вояків у комендантській сотні і з них він вибере гарматчиків, а крім того, завтра рано повинні до нього зголоситися 100 гарматчиків, яких він

*) Правда, я трохи мав людей при штабі полку, але ці козаки потрібні були для охорони ешалону, для обслуги верхових коней, яких було до 30, двох ваґонів скота на мясо для батареї і т. п.

змобілізував, а коні будуть надвечір. О год. 15-й я й сотник Шмалій поїхали оглядати коні, які стояли на подвіррі військового начальника. Було там коней 20—25, але такі маленькі, що в ніякий спосіб не можливо було надіти хамути. Я звернувся до Грудницького й кажу, що ці коні не надаються до гармат, а лише до обозу. Грудницький з цим погодився й пообіцяв, що постарається змобілізувати добрі коні, але завтра надвечір. Коли я, сот. Шмалій і Грудницький прибули на подвірря, де стояли коні, там уже були козаки з комендантської сотні, повиходили також всі писарі військового начальника. Їх ароґантське захований в присутности нас, старшин, видалося мені дуже підозрілим. Як тільки повернулись ми з сот. Шмалієм до стації, я дав наказ збільшити варту наніч, а сот. Шмалій з козаками, на всякий випадок, зладив примітивний броневик. Я хотів получитись телєфонічно зі Штабом Кошу в Прилуках, але ніяк не міг цього зробити, бо скрізь на телєфонічних централях перешкаджали. В той же день о год. 14-й приїхав ще один ешалон з Гребінки. Оказалось, що це Штаб 5-го пішого Чернигівського полку зі своїм постачанням і рештою розбитого полку. Вони сюди приїхали для поповнення в Золотоноського військового начальника. Командир цього полку підполковник Пеленчук підійшов до мене й попросив, щоб дозволити йому з старшинами переночувати в ваґоні нашого ешалону. Я мав пасажирський ваґон 3-ої кляси й радо згодився. Підполковника Пеленчука Грудницький теж прийняв добре й також обіцяв завтра ж поповнити його полк. Звечора ми, старшини, довго не спали; оповідали про ріжні події, з горя виспівували пісень.

Дня 24. I. о год. 4-й збудила нас страшенна стрільба до нашого ваґону. Це не була стрільба тільки з мушкетів та кулеметів, а й з гармат, бо гарматні стрільна розривалися між ешалонами. Це стріляв броневик збольшевичених наших малоросів, який підійшов із Черкас. Отож, повітовий військовий комендант Грудницький взяв Золотоноську комендантську сотню (500 людей), а 100 людей підїхало броневиком з Черкас, теж із комендантської сотні, оточили нас зі всіх сторін і почали стріляти по ешалонах, а далі пішли в атаку. Ми всі повискакували. В ваґонах було темно. Біля ваґонів — метушня й страшенний крик. Чую, хтось у ваґоні стогне від ран. Оказалось, що це вартовий козак, який стояв біля грошової скрині. Я не вспів підбігти до нього, щоб помогти йому, як сам був ранений в око і в ліву щоку. Чую, вже кричать „ура" й атакують усі ешалони, що стояли на стації. Я вискочив на протилежну сторону й попід ваґонами пробрався на поле, на гору, біля якої стояв мій ешалон; пробіг трохи, мені зробилося недобре й не счувся, як упав у сніг. За кілька хвилин підійшла зрадницька розстрільна, підняла мене й повела до якоїсь хати, що була недалеко. В цій хаті вже світилося й я бачив повно цієї „сірої маси", яка приглядається до мене й питає, чи я старшина, чи простий козак. Я мовчу. Але підходить жінка з водою й білим рушником і просить мене, щоб я дозволив їй обмити з мене кров. — А ви, військо, розступіться, бо це ж мабуть наш чоловік.

Але мені було вже однаково, чи я в крові, чи ні; я лиш дивився на цю зграю, а в голові бігали думки: бідна ти, наша Україно, скільки

ж Ти наплодила зрадників! Нарешті чути голос: — Беріть його й ведіть до ревкому, там з ним розправляться! — Чотири драби припровадили мене до ревкому, який містився в будинку Військового начальника. Як тільки я появився в ревкомі, то мене зразу пізнали писарі цієї інституції, які приймали активну участь у працях ревкому. Звертаються до мене й починають мене лаяти за те, що я хотів учора від бідних людей забрати коні для контр-революції і т. ін., та, що вони скинули гетьмана, а ми хочемо знову посадити на гетьманський престіл Петлюру або Винниченка, за те обовязково потрібно мене розстріляти, як контр-революціонера. Нарешті, по довгих нарадах рішили десь біля 8-ої години відправити мене до розпорядимости народнього комісара Грудницького. Його штаб містився у Повітовій Народній Управі. Підводять мене до Управи. А там народу зібралось тисячі, але самі жидки. Тут же перед будинком бачу всю контр-революцію під великою охороною „революційного війська", що складалось з комендантської сотні й жидків. Це привели арештованих до 40 старшин та козаків 120—130, забраних зі всіх ешалонів, які перебували на ст. Золотоноша. Коли старшини й козаки побачили мене, то почали кричати „Слава Україні!" й дуже були раді, що я ще живий, бо думали, що я забитий. Охорона не дала мені навіть привітатися зі старшинами й козаками і попровадила мене до зрадника Грудницького на розправу.

Провадять мене до кімнати, де сидить чоловік десять цього знаменитого революційного комітету з Ол. Грудницьким на чолі. Головою цього ревкому Грудницького офіційно призначив наказом ревком. Цей наказ мені пізніше вдалося дістати, а він звучить так:

ПРІКАЗ Нр. 2.

По Золотоношскому уєзду.
Ревком пріказал бить:

Народним Комісаром Ал. Грудніцкому.
Єго помошніком — Міх. Савченку.
Воєнним комісаром — Храпку.
Пред. Продовольственной Комиссии — Бондарю.
Комісаром Почт і Телєгр. — Чумаченку.
Городская Управа должна подготовіть всє свої дєла к ревізіи.

РЕВКОМ.

25. I. 1919 г.

Увесь склад ревкому був озброєний в шаблі й пістолі; біля дверей стоїть гонорова варта з матросів і тут же бачу 3 жидків в студентських шапках, члени ревкому. Далі дивлюсь, там, де вчора висів український прапор, тепер висить червоний большевицький. І болюче і злісно дивлюсь я на Грудницького, а цей звертається до мене й питає, чи мені відомо, що на цілій земській кулі вже вся власть в руках робочих, а ми підтримуємо буржуазну владу Директорії, і тому він, в імени революційного окружного комітету, який знаходиться в Черкасах, мусив піти з революційним військом і обеззброїти нас. Слідом за цим „власть" приказала замкнути мене до льоху, а за годину попровадили

8*

мене до вязниці. Решту старшин і козаків помістили в арештному домі, де напхали їх до кімнат, як оселедців у бочку, й обставили вартою з кулеметами. Надвечір перепровадили мене з вязниці до повітового шпиталя, до покою з ґратами під охорону варти. Тут же в покою лежав уже один труп, а решта четверо людей конали. Ці нещасливці були селяни з Золотоноського повіту, колишні гетьманські „хлібороби", а серед них один слідчий суддя з Петрограду, який приїхав ще за Гетьмана й дістав посаду в Золотоноші. До вечора 27. І. всіх нас тримали в арештах в Золотоноші. Всіх наших старшин і козаків хотіли відправити до вязниці в Черкасах, а мене знову перевести до Золотоноської вязниці й таки розстріляти. О год. 12-й козаків вивели на подвірря, щоб провадити до двірця й потягом вислати до Черкас, але старшини й козаки заявили, що: — Всіх нас можете розстріляти, але ми не підемо без свого командира.

Тримали їх на морозі 5 годин, але козаки свого дійшли, бо ревком врешті згодився відправити мене разом із ними до Черкас. В дорозі я довідався, що до ранку в ніч нападу на наші ешалони „товариші" розграбували все, що тільки можна було винести з ваґонів.

З мого полку було забито 2-х козаків, що стояли на варті, та ранено мене й 4-ох козаків. В інших ешалонах були теж забиті та ранені. Революційна влада боялась нас тримати в Золотоноші, бо було чути стрільбу близько під Золотоношею, на яку мав відступати з Гребінки Чорноморський Кіш. Грудницький однак зібрав свою банду й ударив на Чорноморців з тилу й примусив їх відступати на Переяслав і далі на Київ.

О год. 18-й нас всіх під сильною охороною попровадили на двірець, всадили до 5 товарових ваґонів й повезли до Черкас. У ваґоні старшини й козаки радили мені, щоб я обовязково втікав, бо то був єдиний мій рятунок. Я, пор. Загородний, начальник постачання мого полку, козак Василенко, мій джура, і ще один однорічник, син начальника стації Ірпень (забув його прізвище) рішили втікати, як тільки прийде наш ешалон на ст. Черкаси. Виробили плян: як тільки приїдемо на стацію й як тільки большевицька охорона відкриє двері, всі козаки вискакують з ваґону, а ми між них і попід ваґонами будемо тікати в напрямку м. Сміла.

На 20 год. нас привезли до Черкас. Як тільки відкрили двері, козаки один по однім почали вискакувати з ваґону, а ми між них. Охорона почала стріляти вгору, щоб покищо козаки не вилазили з ваґонів, але це не помогло. Хотіли нас затримати в ваґонах, поки прийде сотня військової комендатури на допомогу, щоб відпровадити нас до вязниці. На наше щастя падав сніг. Як тільки ми вискочили з ваґону, рачки полізли попід ваґонами до стації й один за одним побігли до останньої стрілки (зворотниці). Тут коротенько порадившись, рішили йти тором залізниці; спочатку бігли, а потім ішли дуже швидко. Йшли так хутко, що на кожному з нас сорочка була мокра. Плащі поскидали й несли в руках. Коли в людини стоїть смерть за плечима, то тоді для неї немає нічого трудного.

Уже над ранком ми прийшли до якоїсь маленької стації, в напрямку на Білу Церкву. Я в цих околицях був перший раз у своєму житті,

натомісць знав їх добре пор. Загородний. Ми втрьох сховалися за шпалами, що були зложені тут, а однорічник пішов на стацію в розвідку. За пів години прибігає до нас і повідомляє, що на стації стоїть шість товарових ваґонів переповнених біженцями спід Ковля, які благають н-ка стації, щоб їх відправив і правдоподібно їх скоро відправлять. Довідався також, що Гайдамаки Волоха стоять у Білій Церкві і ввечері підїздили броневиком аж до цієї стації. Ми післали однорічника до ваґонів сказати біженцям, щоб вони почали плакати, то їх скорше відправлять до Білої Церкви. За яких 10 хвилин розпочався страшенний плач. Н-к стації не міг слухати цього плачу й згодився відправити їх ешалон. Ми хутко побігли до ваґонів і мене сховали під мішки з сухарями й змерзлим хлібом, що їх біженці везли зі собою. Поки проїхали ми пару стацій, я ледви було не замерз під тими мішками (стація, з якої ми відїхали, вже підлягала революційному комітетові в Черкасах).

За кілька годин ми приїхали до Білої Церкви. Там було наше військо й наша влада. Скоро відійшов якийсь потяг до Києва і з ним я поїхав та зразу зголосився до одної клініки в Києві, де проф. Руберт зробив операцію ока. В клініці я лежав дві добі, а пізніше мусив виїзджати з Києва до Житомира, бо наша влада й військо залишали столицю.

Дня 31. I. 1919 р. я залишив Київ і поїхав шукати Штаб Чорноморського Кошу. Знайшов його на ст. Хвастів. Тут в штабі я довідався з наказу Дієвої Армії, що Чорноморський Кіш надалі не буде існувати, а його частини попридfestлювано до інших частин. 1-й гарматний полк (3 батареї без штабу) увійшов до складу гарматної бриґади Корпусу С. С., де цей полк був перейменований на 5-й гарматний полк. Свій полк я здав полковникові Михайлову 6-го лютого 1919 року на ст. Хвастові в присутности к-ра гарматної бриґади полк. Романа Дашкевича. Командир бриґади Дашкевич хотів залишити мене на посаді к-ра 5-го полку, але я мусив їхати лікуватися до Житомира. Батареями полку командували: 1-ою — сот. (тепер пполковник) Білодуб, 2-ою — пор. Розумів, 3-ою — не памятаю, хто. Знаю, що батарея сотника Білодуба при Корпусі С. С. була аж до Любарських подій, а пізніше в 1920 р. кадри цієї батареї сформували нову батарею й були при 6-ій стрілецькій дивізії. Що сталося з 2 і 3-ою батареями, докладно не знаю. Знаю з оповідань старшин-Чорноморців, що командира 2-ої батареї пор. Розумова забили большевики, а командир 3-ої батареї дістався до неволі й сам застрелився. Полковник Царенко, к-р 1-го пішого полку Чорноморського Кошу, опинився в дивізії ґенерала О. Удовиченка, а що сталося з рештою частин, не знаю. Полковник Царенко якось у літі 1919 р. зістав на ст. Вапнярка тяжко ранений в живіт і помер від рани в Жмеринськім шпиталі; на його похороні був присутний Головний Отаман Симон Петлюра.

8. II. 1919 року, коли я передав полк, дістав наказ від Штабу Коша зголоситися до розпорядимости командира Волинського Корпусу ґен. Єрошевича. (Припис цей дістав я на власне бажання з тим, щоб отримати при штабі немуштрову посаду і там лікуватися).

Зголосився я до ґен. Єрошевича, який сказав мені: — „Батьків-

щина палає в огні, всі ми повинні йти до бою! Я цілий Штаб Корпусу розсилаю по бойових частинах і вас я призначаю до розпорядимости к-ра 2-ої кінної дивізії (пізніше 5-та кінна дивізія), бо там бракує командира кінного полку, а ви, як кінно-гарматчик, можете бути командиром полку."

Слова ґенерала Єрошевича так на мене поділали, що відразу зменшився біль ока. Дня 11. II. я зголосився до Штабу 2-ої кінної дивізії до полковника Трилісього. Він відразу призначив мене командиром 5-го кінного Кімбурського, а пізніше — 2 і 1-го кінного ім. Максима Залізняка полку. По трьох днях я з полком вийшов на фронт.

Доля решти старшин і козаків, перевезених з Золотоноші до Черкас у вязницю, була така: часть розстріляли, а решту забрали до своїх большевицьких частин. Деякі старшини чудом спаслися. Якась большевицька частина підняла повстання в Черкасах і випустила з вязниці політичних вязнів, де були й наші старшини, і в цій суматосі вони повтікали. По чотирьох місяцях я спіткав сот. Шмалія, який оповідав мені про свою втечу та скривання перед большевицькими бандами. Полковник Пеленчук, командир 5-го пішого Чернигівського полку, теж вирятувався.

Те, що сталося зі Штабом 1-го гарматного полку й його міліоновим майном на ст. Золотоноша, як рівнож і з цілим Чорноморським Кошем, який має заслуги перед Батьківщиною, сталося з вини командира Кошу отамана Пелешука й начальника Штабу сот. Леґіна. Перший займався лише політикою й не мав нічого спільного з керуванням військом, а другий нічого не мав спільного зі штабовою працею, а що гірше — дуже „кохався" в горілці й на перший плян ставив завжди пиятику, а не працю, й до того підібрав собі подібних до себе співробітників у Штабі.

С. ЛЕВЧЕНКО.
сотник.

Інструкторська Школа Старшин.

Присвячую памяти поручника 1-го Синього полку Тодося Зайка, мого молодшого старшини в Велику Світову й Україно-Московську війну.

Підчас крівавої епопеї, яку переживав Київ після здобуття його муравйовськими відділами, я з одним старшиною куріня Чорних Гайдамаків, перебувши подорож від київського арсеналу правим берегом Дніпра до Черкас, переховались у Зіньківському повіті на Полтавщині.

Тут на селах в значнім віддаленні від повітового міста майже не було большевизму. Сформована при волостях червона міліція мала ознаки вільного козацтва, що так кріваво позначило свій слід, бороннячи від ворога українську столицю. Тільки захоплення влади большевиками змусило її приняти червоне зафарблення на місцях. Пізніше більшість її перекинулась до місцевих ватажків-повстанців, як Каліберда, Ангел, або на правий беріг Дніпра до Зеленого. Бачучи настрій селян, ми не дуже й ховались, а міліція й не думала нас викривати.

В розмовах висловлювалося думку, що „з весною большевикам буде кінець”.

На другім тижні нашого відпочинку дійшла до нас вістка про зайняття Київа німцями і це нас спонукало залишити гостинний Зіньківський повіт і рушити до Дніпра. І справді, міст через Дніпро біля Черкас вже займала німецька варта і вона нас затримала. Дивне почуття викликали ті так знайомі неправильної форми сталеві шоломи ще з так недавнього фронту Світової Війни: — змішані почуття жалю й задоволення... Одначе варта усталивши, що має перед собою офіцерів, пропустила нас, віддавши пошану.

Так само легко вдалося нам сісти до першого потягу в напрямі на Київ; помогла, правда, в тім домішка в розмові німецьких слів, які одначе не так легко видобувала память...

Дивно вразили чистота черкаського двірця і лад, що втримував один стійковий німець, тим більше, що всього два тижні тому, в початку лютого, ми пробирались тут серед розхрістаних „товаришів” на запльованім й засміченім пероні.

Почувалась скрізь і в усьому залізна, але нажаль чужа рука.

І от в кінці лютого 1918 року знов перед нами визволений Київ, що пережив варфоломіївські страхіття...

Знайомий, очищений з бруду двірець, — бракує все ж йому звиклого руху. І тут незвичайний для революції лад! Перед нами перезвін уже знайомих пульманівських трамваїв.

Який же контраст із тим, що діялось тут місяць тому, коли на кожному кроці на мертвих майже вулицях великого міста валялись неприбрані трупи — людські й кінські, коли попід брамами з переляканими обличчами перебігали діти й дорослі, пошукуючи якихбудь засобів до життя. А над містом і в день, і в ночі грала несамовита какофонія жаху та смерти — вили й тріскали ґранати й шрапнелі...

Який же контраст із тим останнім днем 26 січня, коли слабі, несформовані відділи Української Центральної Ради подалися перед тисячними добре зорґанізованими й озброєними відділами бувшого царського жандарма, червоного ротмістра Муравйова. З одного боку — молодь з ріжних шкіл з домішкою українських селян і свідомих національно робітників — „Вільне Козацтво", „Січові Стрільці" й „Чорні та Червоні Гайдамаки", яких в останню хвилину наперекір своїм соціялістичним доктринам (Порш, Винниченко) для своєї оборони покликала Центральна Рада, яка ще так недавно сама демобілізувала фронтовиків-українців (1-ий український [б. 34] корпус Скоропадського, що стояв на лінії Козятин—Вінниця—Жмеринка) — офірна молодь, яка творила леґенду нації, традицію українського війська...

З другого боку йшла численна червона фалянґа заґітованих вояків, яких шляхом постійного гіпнозу і підюджуванням злочинними гаслами, повернено в стан жадібного крови звіря, а провадив ту фалянґу перелицьований, перефарбований, хитрий, улесливий, не перебираючий в засобах, жорстокий і дикий, відвічний ворог нашої землі — невблаганий російський імперіялізм.

Не дивно ж, що наслідки змагання для неофітів українського війська були фатальні!

Частина врятувалась утечею, а більшість витропили солдати Муравйова в самому Київі і розстріляли на місці (в даному випадку відіграло жахливу ролю червоне посвідчення, яке видавала воякам комендатура з наказу Центральної Ради; власника такого документу замордовувалось на місці в самий дикунський спосіб, — так згинула найбільш очайдушна, зовсім ще нелітня молодь)...

Напів згорілий товаровий двірець, що присвічував в ту памятну 26 січня ніч мені, мойому подругові поручникові Зайкові і козакові ґімназистові з Полтавщини Б., коли ми, вибравшись з мацків півмілiонового міста, мандрували на Черкаси; цілком зруйнований гуннами з півночі шістьповерховий дім професора М. Грушевського і сліди від вибухів і куль скрізь на всіх вулицях — це були видимі ознаки трьохтижневого царства комуни...

Та ще над берегом Дніпра на схилах Марійського парку, великі, ще зі свіжим піском братські могили... трьох тисяч старшин, розстріляних тут же, яких захопила в свої руки у Київі пятирога червона звірюка.

Другого ж такі дня по нашому приїзді, блукаючи по Київу, зайшли ми з поручником Зайком сюди і дивне, пригноблююче відчули враження. Та мертва якась тиша й той не посірілий ще пісок на могилах

камінем падав на душу й самохіть уставали перед очима привиди трагедії.

Згадувались недавні дні, коли нечисленні українські курені боронили Київ, а вулицями під охороною наших застав прогулювались панове офіцери, деякі ще бреніли острогами. До наших відділів вони не йшли... Вони були... „нє украінци"... Вони були... „нейтральниє". І вірили наївно, що большевики „невтральних" не зачеплять.

Задорога ж тоді була розплата! Вони згинули в Марійському парку. Процент свідомих українців там був невеликий. Огорнув нас якийсь докірливий жаль... Це теж були українці, а згинули марно... Українці не natione, a gente.

Якже змінився мій рідний Київ від того, яким був рік тому назад, коли я з фронту відвідав його по революції.

Тоді, як казав Павло Тичина, „над Київом плив золотий гомін" і все навкруги раділо й жило. Тепер не можна було пізнати безжурних колишніх киян — облич було більше зажурених, ніж веселих. Північний „брат" відкрив правдиве лице „великої і безкровної" і від неї лишивсь тільки один міт...

Блукаючи два дні по Київу, ми бачили лише, як залізною тяжкою ходою проходили чети, а часом і сотні німецького... союзнаго війська"; і лише на третій день зустріли ми українську сотню, що йшла під спів пісні про Дорошенка. Трохи затеатральна уніформа не зробила на нас враження (Центральна Рада не дуже поспішала з уніформою і коли ми з пор. Зайком були в 1 українськім корпусі, на місце знятих з наказу російських відзнак, десь там тільки аж під Різдво 1917 року прийшов наказ до Вінниці — 1-му куріню 7 Дорошенківського полку нашити срібні на рукавах галуни).

Але по тому, як ішла сотня, видно було дисципліну і дух...

Інших частин, крім комендантських, тоді в Київі не було. Ми з пор. Зайком, протинявшись з тиждень по Київу й покланявшись ріжним штабам і командирам, прийшли до досить парадоксального висновку, що українським старшинам у Київі праці й приділення не було...

Ми тоді, як і взагалі все старшинство, ще не дуже розумілися на політиці й не могли зорієнтуватись, що Центральна Рада в Київі потребує не тільки палких неофітів, але ще палкішого партійного білету.

Отже, де ми не ткнулись, скрізь було таке: у синьожупанників — „надкомплет", в формаціях місцевих — „не устійнені ще штати" і т. п. Підкреслюю це тим більше тому, що це був курс, принятий за часів Центральної Ради, який провадився з послідовністю в життя. Курс, який фатально відбився на структурі військових формацій, а пізніше й на відбудові державного життя Нації!

Зустріли ми якось підполковника Дідика, б. командира 1 куріня 7 полку 1 українського корпусу. Він у цивільному. Вислухавши з сумом скарги на наші „одисеї", він на наш запит, чому покинув військо, відповів: — Та не я його, воно мене кинуло, як і вас!

Його митарства були подібні до наших і він, киянин, рішив ждати ліпших часів, коли то його покличуть сповняти старшинський обовязок (при захопленні Київа в лютому 1919 року його розстріляли большевики).

Отже потерпівши такий афронт, що каменем впав на молоді серця, ми в початку березня 1918 р. вже рішили пробиратись до бриґади от. Натієва, яка десь з німцями відганяла большевиків, коли несподівано довідались, що на Печерському є якась Інструкторська Школа Старшин і що вона приймає старшин до чергового (другого) курсу. В найближчому часі ми порішили перевірити на ділі подану нам якимсь старшиною відомість.

Добре було нам, маючи в Київі в одній родині притулок і необхідні засоби до життя, стратити цілий тиждень, щоб якось добитись своєї цілі. Але що мали робити ті, що тягнулись звідусіль до української столиці з гарячою й спраглою душею... Марно ж вони почувались у чужому, напів зросійщеному місті. Більшість з них, втративши розгін, повернулась додому на ласку й неласку наїздників, силою фактів змушена пізніше служити їм, і лише частина знайшла собі пристосовання й не пропала намарне для справи.

Інструкторську Школу Старшин ми знайшли на скраїщі Печерська за Лаврою, обік київського передмістя, т. зв. Звіринця. Містилась вона в чудовому великому будинку колишньої воєнно-інженірної школи. Вартовий у брами вказав нам на вхід до канцелярії, де прийняв нас вартовий старшина, якийсь хорунжий. У нього ми й дістали відповідні інформації.

На другий курс вже з тиждень приймалась старшина після складення російських службових формулярів або посвідчень українських частин, коли старшина вже служив в українізованих ще в минулому році відділах. Перший курс у цей час мав іспити і за кілька днів залишав школу. Курс відбувався продовж чотирьох місяців, старшина приймалась на повний інтернат, крім того місячна платня кожному учневі-старшині виносила 300 карбованців (ранґа не приймалась в рахунок) — квота в ті часи досить можлива. Обмундурування старшин було власне. Відзнак ще військове міністерство не опрацювало(!) як і уніформу і тільки рід зброї мав відріжнятися широким лямпасом на штанях: в піхоті синім, кінноті жовтим, арматі червоним і т. д. На кашкетах був прийнятий для ношення Київський герб (Архистратиг Михаїл). Так проблематично виглядав зовнішній бік справи. Як же було з серединою?

В школі за час курсу старшина мусив пройти всі військові дисципліни, як і в російських старшинських школах військового часу, в українській мові, як рівнож дисципліни з обсягу українознавства: мову, ґраматику, історію й літературу. Після переведених іспитів, старшина отримував призначення в той чи інший полк.

Підчас проходження курсу старшина прирівнювався до положення учня й ранґи його не бралося під увагу аж до часу складення іспитів.

Зазнайомившись з інструкціями школи, ми подали заяви й залишили в канцелярії посвідчення 7 Дорошенківського полку.

Все нам ніби припало до смаку, але останній пункт просто бив по амбіції, тим більше, що тон, з яким звертався до нас „кадровий" хорунжий школи, не занадто вже імпонував.

Мій компаніон, згадавши про нього дорогою до міста, починав кілька разів лаятись.

— Де ж... так і бє від нього прапорщиком керенського випуску і, подумаєш, нами, фронтовиками, буде такий коверзувати!.. Кадровий!..

— Муштруватися після кількох років фронту!.. До біса!

Але я пригадав поручникові Зайкові минулий рік, часи стихійної українізації й українізований пізніше 34-й (1-й український) корпус, згадав, як невміло ми самі бралися за працю, не знали як і підійти до козака, не знаючи самі гаразд, „хто ми? чиїх батьків діти?" Школа ж нам дасть знання історії й літератури, яких ми все ще не маємо.

Нарешті мій гарячий колеґа заспокоївся і ми рішили йти вдруге доучуватись після кількох років фронту й українізації.

В призначений термін ми ставились до Інструкторської Школи і зявились до третьої сотні, куди нас було приділено.

Сотень було всіх шість. Чотирі піші, одна кулеметна й одна гарматна. Склад сотень був той же, який був принятий у бувших піших частинах російської армії. „Кадрових" старшин, що складали командний склад, було три — командир сотні курінний Поливкин, два хорунжі були півсотенними старшинами. Такий командний склад був у всіх сотнях. *)

Начальником школи був отаман (пізніше ґенеральний хорунжий) Максимів.

Якось дивно було після стількох років старшинського положення, революції й большевиків, ставати в стрій, рівнятись і відбивати по „юнкерськи" ногу. Тим більше це здавалося дивним, коли „учнівський" склад сотні на 3/4 був з підпоручників і штабс-капітанів б. російської армії — добрих строєвиків і фронтовиків, а наші кадрові хорунжі, не було сумніву в тім (як казав Зайко) були лише „керенщиками", тобто старшинами останнього випуску сімнадцятого року. Однак апльомбу їм ніяк не бракувало. Але це було лише в перші хвилини. За пів години сотня (це тільки старшини на це здібні) становила вже одно гармонійне ціле... і вухо вже ловило нову українську команду як щось давно знайоме (в українських частинах, як на початку формування і в нашому українському 1-му корпусі, команди вживались російські, як і статут). Інструкторська школа послуговувалась українським статутом, перекладеним з російського підполковником Капканом, командиром Богданівського полку. Не пригадую, чи був уже переклад стройового статуту кінноти. Статут підполковника Капкана може й мав свої хиби, але як перший український статут припав нам до серця.

Переміна положення сотні в кольону роями виконувалась, наприклад, по команді:

— Роями лівим крилом заходь... Сотня... кроком руш! — Це був майже дослівний переклад російського стройового статуту.

Перший день почався отже з представлення нам, „учням", командного складу, при чому наш командир пояснив нам своєю мішаниною:

*) Командирами сотень були: 1-ої — курінний Гончарів (полтавець), 2 — курінний Петрушин (подоляк), 3 — курінний Поливкин (киянин), 4 — курінний Вдовиченко (чернигівець), кінної — Василів (слобожанець), інженірної — Пилипенко і по ньому Гетенко, гарматної батареї — підполковник Приходько, кулеметної — підполковник Павло Ашахманів. — Редакція.

— Панове, достанете сьнядання, обід, вечерю, лужко, коци й білизну — одяг свій... і т. д., при чому вражала нас манєра нашого командира підчас розмови перегинатися й жестикулювати.

Півсотенні були не згірші муштровики, а з рештою нічим себе не виявляли.

Почали ми день „сьняданьям”, на яке йшли двійками через цілу майже школу (третя сотня містилась в полудневій частині будинку) і на перший поверх. Після молитви сідали за „сьнядання”. Пригадалось „юнкерськє” життя!

Перший день пройшов в ріжних дрібницях, в призначенні місць і знайомстві з новими обовязками „учнів”. Інтернат був замкнутий. Лише в неділю прислуговував відпуск і то до початку навчань у понеділок, які зачинались о годині восьмій.

До години 12 відбувались лекції в клясах з дисциплін військових або українознавства і треба сказати, що шкільна справа була поставлена досконало, навіть так, як би це припадало не звичайній, а вищій інструкторській старшинській школі. *) Сили лекторські зібрались на диво першорядні. **) Чи це була чия заслуга, чи може припадковий збіг обставин, які змушували фахівців шукати сталого зарібку там, де тільки була можливість. Тим більше, що ще лише Україна тоді не була залита большевицькою повінню, яка шаліла на просторах цілої Росії. Україна була тоді островом, на який рятувалось все те, що в большевицькій пожежі згубило рацію буття.

Отже, пригадую собі, що фортифікацію викладав нам підполковник, военний інженір, фахівець свого діла, Олег Шумський. Другий — петроградський академик Іванів викладав топоґрафію — правда на російській мові (праць з обсягу цих дисциплін на українській мові ще не було), але здавали іспити ми в мові українській — це вимагалося з засади.

Тактику викладав симпатичний молодий підполковник ґенерального штабу Мазур-Ляхівський. Нераз згадуючи минуле, приходить мені на память ця імпонуюча фіґура і я завжди завдаю собі питання, де ділась ця високо талановита людина? Ні потім, ні пізніше ніде й ні від кого не чув і не дізнався, що з ним сталось.

Лекції тактики для нас старшин-фронтовиків — це була правдива насолода, правдива військова повість, писана мовою цифр, фактів, епізодів. Ніодин виклад, ніодна година школи не обходилась без того, щоб перед слухачами не проходив образ з недавнього фронту великої війни, спадала таємна завіса, яку з таким умінням підіймав, розгортав, з таким умінням, з таким розмахом представляв авдиторії — тактичний обхід, чи охват, чи прорив позиції, маневрування й демонстрації. В клясі тоді стояла мертва тиша, а красномовець-лектор був пан і маґ.

---

*) Програм був вироблений власне для с т а р ш и н, отже був дійсно вищий: і в замірах Головної Шкільної Управи, і в реалізації Інструкторської Школи Старшин. — Редакція.

**) Добір лекторських сил — наказ незабутнього отамана Астафєва: „Перша старшинська школа мусить бути першою під усіма поглядами”. — Редакція.

Досить того, що не учні-юнаки, а кількадесят старшин-фронтовиків були тоді закохані в свого учителя.

І тим було дивніше, що підполковник Мазур-Ляхівський володів чудово українською мовою (де він її взяв?) і при тому мовою літературною, якої з нас ніхто ще не знав.

Великий жаль, коли ця людина загинула десь підчас якогось наїзду північних дикунів, загинула непомітно й марно, а все говорить за останнє. В усякому разі, старшини українці багацько були зобовязані цій надзвичайній людині і на цьому місці особисто віддаю їй велику й глибоку пошану. *)

Історію України викладав нам цивіль п. Садовський, соціяльне його положення не памятаю. **)

Викладав досить не зле, однак не вмів захоплювати своїми викладами авдіторію, тоді коли в цій царині якраз міг би й проявити себе. Однак з його лекцій при бажанні старшина міг почерпнути досить відомостей для ролі виховника в майбутньому. Граматику й мову (підручник О. Курило) викладав, здається, він же.

Літературу викладав рухливий і енерґійний пан-отець Юрій Жевченко, українець-ентузіяст, пізніший єпископ української автокефальної православної Церкви. Викладав уміло, захоплюючє, зі знанням, але тої красномовности й удару, що були у підполковника Мазур-Ляхівського, він не посідав.

Як на лекціях мови, так і на лекціях літератури, старшини вправлялись в читанні.

Смішно виходило часами таке читання старшини-учня, який ніколи до того часу не мав спільного з українською мовою, але таких старшин у другім випуску Інструкторської Школи одначе був досить незначний відсоток; підкреслюю це для того, що українців у третьому випуску було вже в половину менше: за часів гетьманської влади зазначився вже приплив „малоросів", „фахівців", які мали бажання закінченням школи набути право на посади в армії. Тоді як перший, а рівно ж і другий випуски старшин-інструкторів складалися на 3/4 зі свідомого національно українського елементу, який ішов до армії виконувати тяжку відповідальну працю будівничих українського війська не хліба ради, а ради ідеї й переконань.

І не була це заслуга військового міністерства Центральної Ради, за якого почала Інструкторська Школа функціонувати. В такий спосіб українське безпартійне старшинство (далеко, нажаль, не все) здобувало собі право після ріжних митарств по штабам служити в рідному війську й працювати для відродження рідного краю.

Після лекційних годин Школа, як колишні „юнкера", після хвилини перерви, ставала до муштрових навчань. Муштра відбувалась тут же недалеко на Звіринці, на ярах, які для цього якнайкраще надава-

---

*) Помер на плямистий тиф у Камянці Подільському. — Редакція.

**) Це був Віктор Садовський, колишній професор українїстики в станиславівській українській ґімназії ще за австрійських часів, вивезений в 1916 році московською владою з Галичини як закладник. Нині професор українїстики в одній з українських ґімназій в Галичині. — Редакція.

лися. Сотні виходили в команді своїх кадрових старшин і провадили навчання. Починали з „азів”, бо з одиночного навчання й таким чином засвоювався український статут. Отже, приходилось вдруге, після кількох років фронту, кінчати старшинську школу; і наскільки лекції були часом приємні, так часом нудила й надокучала муштра.

Разом з нашими сотнями на майдані Звіринця провадили навчання й війська німецького київського ґарнізону і тут ми, старшини, в недовгі хвилини відпочинку серед муштри, мали можливість обсервувати й подивляти тактику німецького війська. Тоді, як російська піхота завжди вправлялась в наступі, який кінчався атакою ворога, завжди в посуванню вперед і ніколи назад, — ми бачили, як німецького вояка команда навчала маневрувати — посуватись вперед і взад скоками для заняття нових позицій. Це не був відступ, а зміна позиції. І багатьом з нас тепер стало зрозумілим, чого так тяжко було нераз примусити до відвороту німців тоді, коли приходилось тратити надлюдські зусилля, щоб спинити початкуючого відворот російського вояка.

Маючи під боком такого залізного сусіда, ми теж не хотіли впасти „лицем в багно”. Отже, муштра сотень завдяки цьому відбувалась зразково. І любо було глянути, коли сотні вертали зі Звіринця з тактичних чи стройових навчань під спів старих козацьких українських пісень. Співали: „Ой на горі та женці жнуть”, „Гей нум, браття, до зброї”, „Гей там на горі Січ іде”. Наша третя сотня найбільше співала і вертала з навчань під спів такої мельодійної пісні, як „Ой сів пугач на могилі”. Ця пісня була надзвичай тяжка для виконання підчас руху, але й вимагала неабиякої стройової ритміки. Та 3-тя сотня мала в своїм складі доброго дириґента, сотника (прізвища не памятаю, штабс-капітана 34 корпусу, ґеорґієвського кавалера*)), а тому співала вона надзвичайно добре і нераз ціла вулиця Печерського тамувала свій рух, щоб послухати українців. Дивно, але однак Київ усе ще не набирав ознаки українського міста; не вважаючи на те, що українська влада вже вкорінювалась як слід, українська мова ще була чужою-чуженицею для київських улиць: століття московського панування залишили в столиці України свій поки-що незгладимий слід.

Але одначе українська пісня—військова пісня—робила свій вплив, та ще коли в акомпаніяменті їй відбивало залізний ритм сто молодих старшин-фронтовиків, рівно, як хвилі колихались, виблискуючи на веснянім квітневім сонці, сталеві баґнети.

...Ой сів пугач н - а - а могилі...

говорила про минуле, про давню давнину, то знов греміла владно й твердо:

...А що серце козацькеє
Не боїться турків!...

Луною котилася до арсеналу, де ще так недавно крівавилися Червоні й Чорні Гайдамаки, де два місяці тому розстрілювали північні наїздники юнаків з Вільного Козацтва, й говорили приголомшеним, при-

---

*) Сотник Афонський, вихованець Київської Духовної Академії. — Редакція.

битим киянам, що забули свою славну минувшість, що все ж таки без огляду на смерть чи на страждання збудилася до життя українська нація, повстала українська держава!

Сотня входить до Школи, йде довгими коридорами, стає... Падає команда, накази.

День праці скінчився. Чиститься і ставиться мушкети на місцях, ллється каскадами вода на спітнілі молоді лиця; рух, сміх, гомін — знайомі вже образи з добре знаного юнкерського життя.

А пізніше: — Вставай! Рівняйсь! Ряди здвій!

Вистроєні сотні — коридорами вниз на вечерю, опісля назад, перекличка, молитва, команда: — Струнко-о! і національний гимн з грудей сотень юнаків, як переможна грізна хвиля бє крилами з відчинених широко вікон, летить звіринецькими полями і падає в вечірній тиші над старим Славутою - Дніпром і несеться полями аж до Видубецького монастиря:

Ще не вмерла Україна
І слава і воля!

Так зранку до вечора котились дні в Інструкторській Школі Старшин.

Чим же займалося старшинство у вільні хвилини? В неділю в Школі лишався тільки вартовий склад і про неї говорити не буду. Вільні ж хвилини наступали до й після вечірньої молитви і їх старшина-учень наповняв в більшости піснею.

Я вже згадував раніш, що третя сотня під цим оглядом вела перед, маючи свого дириґента. Отож вечорами співаки збирались з усіх сотень без жадного примусу, лиш з власного бажання, й нераз до північі відбувались в помешканні сотні аматорські концерти, що з боку артистичного виконання були впрост без закиду.

Решту вільних хвилин забирали спогади з Світової війни і так недавньої боротьби з большевиками.

Про політику ж розмов цілком не було, наскільки зараз собі пригадую: учні-старшини — це був цілком військовий елемент. Бодай так було в Школі до гетьманського перевороту, який аж тоді розбив Школу на короткий час на два не ворожі, правда, але збаламучені й диспутуючі табори.

Забув ще згадати, що кілька годин на тиждень сотні вправлялись в ґімнастичній салі, яка займала досить велику площу під будинком Школи. Спортова саля була уряджена зразково, а викладали в ній найліпші тогочасні українські старшини-спортсмени. Серед учнів-старшин досить великий відсоток був ранених чи то з Світової війни, чи то з останніх українських змагань, однак вправи провадились досить інтенсивно — молодість і охота брали своє. Викладачі ґімнастики (серед них зустрів одного старшину товариша по Київській ґімназії) в більшости українською мовою не володіли.

В монотонній праці бігли дні. Я вже казав, що старшини військовики політикою взагалі не цікавились, як рівнож не цікавились і не знали що робить чи має робити Українська Центральна Рада. На прихід німців дивились, як на поміч сусідньої заприязненої держави, з якою Україна звязана, дякуючи якимось там зобовязанням і трактатам.

На себе дивились, як на призваних творити українську військову силу, отже все було до примітивности просто.

Позначалось у цьому виховання і вплив російської армії: українська молода старшина не могла й не вміла жити катеґоріями ширшого маштабу. Однак події наближались скорим темпом: готовився державний переворот. Безперечно, німці були його ініціяторами.

Здається 25 квітня відбувався у Києві зїзд партії хліборобів, на який зявився бувший командир 1-го українського корпусу, ґенерал Скоропадський. Зїзд проголосив його Гетьманом, зрозуміло, за згодою німців.

Знаходячись у цей день у відпустці зі Школи, я зі своїм незмінним приятелем поручником Зайком ішли Хрещатиком у напрямі ратуші. Збентежив нас і здивував рух німецьких більших формацій, при тім, як до бою, піхота тягнула за собою кулемети просто по бруку. Ми пішли в напрямку руху німецьких частин до Фундукліївської вулиці, до будинку Центральної Ради. Вулиця була замкнена кулеметами з обох кінців.

Від присутнього тут натовпу ми довідались, що німці „розганяють" Центральну Раду. Збентежені всім, що бачили і не розбираючись гаразд в обставинах, ми поспішили трамваєм до своєї Школи; по дорозі — скрізь бачили озброєні німецькі відділи.

В Школі ми застали надзвичайний рух. Сюди вже надбігли відомости не тільки про напад на український уряд, а навіть про те, що німці обеззброюють синьожупанників.

Тут уперше прийшлось мені почути, як Школа „заполітикувала"... Знайшлись гарячі голови, які піднесли справу: йти зараз на поміч Центральній Раді і збройно ставити опір німцям та гетьманові, бо бути в такий важливий момент бездіяльними, це зрада Україні. Були противники, які доказували, що Школа мусить признати нову владу, а в особі Гетьмана бачили сильний уряд, зорґанізовану армію, поворот до ліпших умовин життя. Решта старшин була або розгублена, або переходила на той чи інший бік. Часами диспути між противниками точились годинами і Школа розбивалась на ворожі табори. Навчання припинилось. Настрій був пригнічений і подразнений.

На другий день кудись їздив до міста начальник Школи і за кілька годин вернувшись, наказав зібрати всі сотні, яким обявив, що він тільки-що вернувся від німецької команди і Гетьмана.

Переворот вже довершений факт. Школу ніхто не зачепить. Старшини прийшли сюди вчитись, а не займатись політикою, отже нам треба заспокоїтись і кінчати ту працю, задля якої ми сюди прийшли.

На цьому і скінчилось. На другий день життя „інструкторів" пішло нормальним темпом, та не відразу помирились між собою два ворожі табори і довго ще вечорами замість мельодійної пісні, як раніш, точились диспути на тему „за" і „проти".

Зрештою багатьом згадувались донедавні митарства по штабах, хаос і втрачені військові можливости — в тому вбачали вину Центральної Ради з її галасливими міністрами. Отже, великого жалю за ними у військовиків не було.

Нова влада досить скоро почала себе проявляти з військового



ДІМ Голови Центральної Ради проф. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО у Київі по збомбардуванню столиці військами Муравйова.



Убийник німецького фельдмаршала Ейхгорна, кронштадський матрос, селянин Рязанської ґуб. Борис Донской, повішений у Києві в 1918 р.

боку: до Школи прийшло зарядження щодо уніформи. Старшини-учні мали носити наплечники, згідно з їхніми ранґами, лише на наплечниках, крім відзнак, відбито було дві літери: Ш. С. (Школа Старшин).

Введена уніформа надала Школі цілковито військового вигляду. Не пригадую собі тепер, чи лишився ще герб архангела Михаїла на кашкетах *) і як надовго, решта одягу була як і раніш — ріжноманітна: доношували старе.

Зі встановленням гетьманської влади в скорому часі замість розігнаних німцями військових формацій Центральної Ради, стала творитись у Києві Сердюцька дивізія. Вона комплектувалась цілком за новою системою, бо з синів хліборобів, які або самі вибирали або спричинились до обібрання Гетьмана.

Властиво це було перенесення давньої давнини на новіший ґрунт — це було творення гетьманської ґвардії. Час показав, одначе, що сучасна мілітарна система не дозволяє безкарно ламати загально прийняті рамки і старі практики переносити на сучасний ґрунт. Отже, коли сердюки Богдана Хмельницького, серденята Петра Дорошенка та Івана Мазепи дійсно дали доказ вірности й присяги своїм Гетьманам, — Сердюцька дивізія Гетьмана Павла Скоропадського була лише пляґіятом. Творення Сердюцької дивізії інтриґувало нас старшин. Цю тему обговорювали й нераз вільними вечорами; багацько з учнів мріяло по укінченню Школи перейти до сердюків і служити в столиці України. Однак укомплектовування старшинських кадрів Сердюцької дивізії скоро звернуло на себе нашу увагу і вперше закрадалося не одному зі старшин питання: Чи це українська твориться армія?

На „кадрових" ставали в більшости фахівці-старшини, малороси з переконання. Тим більше виглядало це парадоксально, що військове міністерство під боком мало такі національні старшинські кадри, як Інструкторська Школа Старшин. І для того, щоб ті кількасот старшин вдихнуло життя в нову гетьманську ґвардію, потрібно було тільки прискорити випуск другого курсу Інструкторської Школи. Військова підготовка від цього не утерпіла б, бо це ж були все фронтовики, а на дисципліни з українознавства можна було б приналягти. Це старшини-учні розуміли досконало, отже укомплектовування Сердюцької дивізії кадровим, майже цілком малоруським елементом, прийняло українське старшинство просто як образу. **)

---

*) За Гетьмана було заведено на кашкетах круглу золоту розетку — „сонце", в якому на синьому емаліовому полі був золотий тризуб. Ця розетка й залишилася, бо її не анульовано наказом і донині. — Редакція.

**) Сердюцька дивізія формувалася на підставі клясовій — старшини й козаки повинні були посідати земельний ценз. Випуски з Інструкторської Школи Старшин давали старшин і для Сердюцької дивізії, якщо вони посідали вимаганий земельний ценз. Чимало з таких старшин, б. вихованців Інструкторської Школи, перебуває тепер на еміґрації — полк. Архип Кмета, полк. Святослав Захарчук, підполк. Вакула Дітель, підполк. Дмитро Дідченко-Задунайський, підполковник Грицько Радченко і десятки інших. Чужинецького елементу в Сердюцькій дивізії формально не було, — були українські громадяни. Командир дивізії — ґенерал Клименко (в р. 1919 перейшов на службу до московських добровольців). — Редакція.

Опісля гетьманська влада проявила себе ще одним новотвором. Наша шкільна влада отримала наказ щодо кваліфікації страшин-учнів. Не пригадую його дослівно, але цим наказом багацько старшин першої ранґи позбавлялось права на дальшу службу в рядах української армії. *)

Беручи під увагу, що світова війна, а за нею й війна за визволення батьківщини вибила молодь з колії, ця молодь ніяким чином потрібних кваліфікацій набути не могла. Але ж вона була цвітом української нації, ніхто інший не йшов так офірно й віддано до боротьби на перший заклик і не ставав у ряди піонерів, що починали творити українську відроджену збройну силу, як вона.

Отже, беручи це все під увагу, наказ про кваліфікацію був другою образою для гонору молодого українського старшинства на першій порі існування гетьманської влади.

Щодо старшин-учнів, це мусило відємно відбитись на загальному настрою; принайменше на якийсь час запанувала серед них якась інертна байдужість. Наказ дискутувався не один день і вечір... Навіть замовкли голоси тих, що признавали гетьманству рацію стану.

А цей стан уже був поважно загрожений, бо та молодь, що її вигнали з рядів рідної армії, в якій служити вона зголосилась не з при-

---

*) Ось цей наказ. — Редакція.

„Наказ Військовій Офіції Української Держави

Ч. 327

(По Головному Штабу).

З приводу переводу Української Армії на мирний склад,
Ясновельможний Пан Гетьман наказав:

§ 1.

Увільнити з військових частин, штабів, управлінь і інституцій в запас армії або в відставку, по належности:

1) Всіх старшин (офіцерів), як покликаних до війська на час війни в ранзі прапорщиків запасу, так і тих, яких було випущено за час війни з військових шкіл скороченого курсу та з шкіл прапорщиків, а також проізведених в офіцерську рангу по іспиту, без нього і за бойові відзначення.

Примітка: Це розпорядження не торкається тих старшин, які витримали іспити в обемі повного курсу військових шкіл по програму мирного часу, а також і старшин, що випущені з військових шкіл в липні та жовтні 1914 року.

2) Всіх інших старшин, які були залічені й закликані до війська з відставки, ополчення й запасу тільки на час війни.

Примітка: Пункти 1 і 2 не торкаються тих старшин, які перебувають в Інструкторській Школі Старшин і тих, що скінчили курс школи в тім випадку, коли про них буде особливе клопотання з боку Головної Шкільної Управи Військового Міністерства або командирів корпусів".

Окрім того, наказ 538 з 20 вересня вводив 10-місячні курси для старшин при юнацьких школах, де в с і старшини воєнного часу мали докінчити свою фахову освіту. На ці курси мали приймати старшин з освітою мінімально 6 кл. ґімназії.

мусу, а самохіть, та молодь розїхалась по цілій Україні зі зрозумілою ненавистю до влади, діставши від неї за свій найкращий порив таку страшну незаслужену образу. Провідництво для протигетьманського руху було готове!

Однак навчання в Школі йшло далі повним темпом. Відбувалися „кляси" й муштра. На топоґрафічні вправи ходили ми в наддніпрові околиці Звіринця, місцями широко поорані. Праця показала, як мало було зроблено в цьому напрямку в царських „Военних училищах" і „Школах прапорщиков". Тільки небагато зі старшин-учнів вміли виконувати топоґрафічні знимки. Фронтовикам-старшинам мало-коли приходилося вправлятись. Зрештою, позиційна війна вимагала найбільше вправ у техніці знимок лінії ворожих окопів з бліндажами, гніздами кулеметів, мінометів, з засідками колючих дротів, тобто зміцненої, уфортифікованої позиції ворога.

Лекції мови, історії, граматики вимагали більшого напруження, як нові незнайомі дисципліни. Тактика в викладі підполк. Мазур-Ляхівського захоплювала як і раніше.

Література за пан-отцем Жевченком цікавила елемент свідоміший національно; елементові „малоросійському", який пізніше підніс голову (цей елемент чомусь був найгарячішим визнавцем гетьманату), цю дисципліну опанувати було дуже тяжко.

Якось лектор одного разу попередив, щоб старшини-учні перечитали уважніше „Гайдамаків" Т. Шевченка тому, що на днях маємо опрацювати на цю тему писемне завдання, яке він уважатиме, як підхід до іспитів з літератури. І справді незабаром пан-отець Жевченко запропонував клясі завдання на тему: „Велика руїна" на підставі „Гайдамаків" Т. Шевченка. Час на опрацювання теми дано дві години.

На „малоросів" прийшла тяжка година, однак їм, як міг, помагав пан-отець.

Для мене особисто це завдання було першою більшою практикою в українській мові, а тому я ним захопився; наслідком цього так поглибив тему, що закінчити завдання в час не міг і за згодою лектора закінчив по лекціях з умовою, що буду мати зменшену ноту.

За тиждень пан-отець приніс опрацювання теми і зачитав ліпший і гірший матеріял. На моє превелике задоволення ліпшим оказалось моє опрацювання, гіршим був „твір" одного з „малоросів". Бідакові довго прийшлось бути предметом невинних, правда, товариських жартів, а прізвище „самопер-попера" за фабрикування ним особливої української мови так за ним до кінця курсу й залишилось.

Пан-отець, щодо мене, однак, дотримав слова і на один оцінку зменшив: під моїм опрацюванням стояло одинадцять (в Школі була дванадцяткова оцінка).

В початку червня, якось у будень, несподівано відвідав Школу і сам Гетьман Павло Скоропадський. Це трапилось якраз після стріляння гострими набоями в однім з фортів Печерського, щось коло третьої години, коли сотні повернулись до Школи. Як звичайно, в такі дні рух панував особливий: чистилось прострілену зброю, приводилось до порядку запорошену одіж, старшинство милось і готовилось до пізнього обіду.

9*

Раптом прибігли схвильовані наші півсотенні й обявили про приїзд Гетьмана й про те, що вітати його треба: „ясновельможний пан Гетьман".

Підкреслюю це тому, що хоч від дня перевороту минуло вже півтора місяця, але нова влада якось до нас не зявлялась. Та хоч з цим фактом старшинство погодилось давно, одначе почувалась якась дивна „екстериторіяльність" Школи, що почалась іще за пережитої вже першої влади.

Тому навіть титулування Гетьмана нам лишалось невідомим і щойно в останній момент наше начальство про це нас поінформувало.

Сотні спішно построїлися і незабаром зявився Гетьман Скоропадський без жадного почоту, лише в товаристві ґенерала Максимова, начальника Школи.

Гетьмана Скоропадського я добре знав ще, як командира 34 (пізніше 1-го українського) корпусу. Бачив його не один раз на південно-західнім фронті (34 корпус ґенерал-ляйтенант Скоропадський прийняв у початку 1916 року).

За останні роки він майже не змінився й виглядав і тепер досить молодо; одягнений був у кавказьку черкеску з білим ґеорґієвським хрестиком на грудях, без всякої бундючности, — бути доступним це було цілком в його манерах, а загалом, це була безперечно високоінтеліґентна й культуральна людина.

На привітання Гетьмана:

— Доброго здоровля, панове старшини! — сотня відповіла однозгучним:

— Доброго здоровля, Ясновельможний Пане Гетьмане!

Після привітання Гетьман дякував за працю і обійшов фронт сотні, питаючись, чи немає між учнями старшин б. 34-го корпусу, якого він був командиром.

Вийшов наш дириґент, вийшов за ним і я.

Гетьман привітався, розпитував, яких ми полків і який наш командний стаж; опісля сердечно попрощався з нами, сотнею і в супроводі нашого командного складу залишив помешкання сотні, пообіцявши прибути особисто в день нашого випуску, який мав відбутися десь вкінці червня.

Але незабаром стався випадок, який шкереберть перевернув усе наше шкільне життя. Випадком цим був вибух величезних порохівень і складів з боєприпасом на Звіринцю. Будинок Інструкторської Школи Старшин був на віддалі лише ½ кільометра від місця вибуху. Цей вибух потягнув за собою жертви раненими серед складу учнів-старшин, поважно ушкодив шкільний будинок, а наш випуск відтягнув на півтора місяці.

Одного ранку, *) коли сотні мали лекцію по клясах, а наша кляса відбувала лекцію фортифікації, ті старшини, що сиділи близче до вікон звернули увагу лекторові, що на Звіринці діється щось незвичайне. Лектор і вся кляса підійшли до вікон. Дійсно, з боку Звіринця бігли повз Інструкторську Школу в напрямку до Лаври десятки людей.

---

*) 6 червня. — Редакція.

Замісць того, щоб спинити лекцію і довідатись, у чому справа, наш лектор, полковник Іванів, між іншим великий флеґматик, подивившись кілька хвилин у вікно, покликав клясу до порядку й почав креслити на дошці взір уфортифікованої позиції. Нараз розлягся страшенний вибух. Усіх учнів скинуло з парт, шклом і розбитими рамами поранило близчих до вікон. Лектор опинився під дошкою. Це було перше враження, яке сприйняла свідомість після першого вибуху.

Другим моментом було панічне почуття, властиве череді: раптом всі схопилися й кинулися тікати з кляси. Бігли коридорами, де так само бліді, перелякані, часом закрівавлені вибігали з кляс старшини, і все це рвало наосліп збитою та безладною масою, щоби скорше вибігти надвір, а під ногами звеніло шкло з розбитих вікон і тріщало дерево вирваних вибухом віконних рам. Від травня 1915 р. до т. зв. наступу Керенського в червні 1917 р. мені довелося бути беззмінно на фронті (за виїмком двох відпусток по три тижні кожна), приймати участь і в польовій, і в позиційній війнах, але такої жахливої паніки мені бачити не траплялося.

Правда, що тут безперечно вплинула на психіку старшинства несподіваність події в мирній обстановці, несвідомість, що властиво робиться, почуття замкнености у великому будинку і детонація вибуху ґіґантичних розмірів.

По середині коридору був вихід на подвірря, але натовп біг далі коридорами через помешкання цілої 3 сотні й далі, вузеньким коридором, де стояли в стояках мушкети, тобто майже через будинок цілої школи.

Тут ударив ще сильніший вибух. Стіна в вузькому коридорі тріснула й відвалилась, але падавши на щастя зачепилась об протилежну сторону коридора. Все, що бігло, впало на долівку. Від пороху відваленої стіни стало темно. Летіла цегла, чулись зойки. І знов маса рванула і побігла в темноті, давлячи одні одних, аж нарешті винеслась на подвірря. Відбігши кілька кроків від будинку, старшини почали приходити до себе. Над Звіринцем стояв величезний стовп диму. Стало зрозуміло: це вибух. Але з яких причин? Перша версія, що прийшла до голови, поява чи повстання большевиків.

Командного складу ніде не було видно. Дехто зі старшин проявив ініціятиву, запропонував повернути до школи, забрати зброю. Опанування собою вертало. Старшини побігли по зброю. Але новий вибух, чи не найсильніший, знов кинув всіх на землю і з ним засвистіло у всі сторони тисячі шрапнелів і стрілен, засипаючи і школу і все довкруги.

Старшини кинулись у розтіч. Частина лишилась у рові під школою. Забитих не було ніодного; один помер від ран на другий день. Решта бігла садами в бік Лаври. Перед нами біг якийсь старшина і з вибухом ґранати впав — думали забитий. Підбігаємо й бачимо командира нашої сотні. З поручником Зайком підняли його й провадимо під руки — серце підвело; просить кинути його й самім рятуватись, але чи від долі втічеш? Відводимо командира до Лаври і аж сюди (два-три кільометри) долітають тяжкі восьмицалеві стрільна. А на Звірин-

цю вибух за вибухом, і клекіт, і виття, і розриви набоїв...*) На вулицях порожньо. З переляку багацько мешканців повтікало в дальші вулиці Київа. На вулицях скрізь розбите шкло. На Хрещатику лежать цілі зеркальні вітрини на хідниках. Залізним кроком проходять скрізь німецькі патрулі; в касарнях, де стаціоновані німецькі частини, видно бойове поготівля. Помітно, що німці не цілком розуміють ситуацію.

До вечора місто помалу прийшло до себе, хоч цілий день перелякані мешканці чекали, що мають вибухнути ще на Лисій Горі великі запаси піроксиліни. Цю справу трактувалося цілком поважно і такий вибух міг би зруйнувати цілий Київ. Не знаю, як справа виглядала в дійсности, але знаю, що по кількох днях, коли пожежа Звіринця ущухла, зі Школи було набрано десяток-другий „аматорів" для розгрузки Лисої Гори від піроксиліни.

Над вечір ми повернулись до Школи. Вибухи набоїв тривали, але такої великої сили, як перші, не мали. Натомісць засипаний набоями Звіринець палав з усіх сторін. Огонь переходив з дому на дім і до ночі Звіринець уявляв собою вогняне море. Старшин-учнів зійшлося мало, праці було досить і нас впрост вхопились. Дорогу на Звіринець замкнули патрулі зі сторони Школи. Дорога до неї й хідники навколо спішно очищалось від небезпечних нерозірваних набоїв ріжного калібру. А набоїв була така сила, що кроку не було, де не лежало б розірване чи нерозірване стрільно.

Тут же на подвір'ю школи валялись два трупи шкільних коней. Серед складу учнів було кількадесят ранених уламками шкла.

Багацько мешканців Звіринця, рятуючись, поховалось у пивницях і пізніше, коли почалась пожежа, загинули від вибухів розкидуваних на пожарищі набоїв, між якими не бракувало ґазових. На другий день стало відомо, що в льоху Видубецького монастиря, який почав горіти, також сховалось кілька монахів. Зараз же знайшлось кілька відчайдухів, які полями, серед тисяч набоїв, дібралися до монастиря і врятували шістьох напів задушених димом, напів мертвих монахів.

Щойно на третій день пожарники приступили до рятункової акції разом з командою охотників-старшин. Вони витягнули до 50 жертв вибуху. Німецькі вояки, що були на варті складів, загинули безслідно.

Щойно за тиждень Школа могла вернутись до спокійного життя; але ремонт був остільки конечний, що старшинам, хто мав змогу, було запропоновано розїхатись на два тижні, решта лишилась в Школі для вартівничої служби.

Як мені, так і поручникові Зайкові (нас в сотні звали побратимами) варта не всміхалася, знайти у Київі захисток було де, хоч би й на довший час, отже ми рішили скористати з відпустки.

Пірнути у вир українського столичного життя було варто, бо Школа забирала ввесь вільний час, а однак Київ жив цілком новим роз-

---

*) Автор мабуть був свідком паніки лише в одній із сотень. Є свідки, які бачили, як у цей час начальник Школи ґенерал-хорунжий Максимів особисто відпроважав 17 сотню на чолі з її к-ром курінним Гончаровим до місця вибухів. Також і вартовий старшина на посту при грошовій скрині Головної Шкільної Управи залишився на свойому місці, хоч обстановка була жахлива. — Редакція.

гоном столичного життя, не байдужим для серця українського старшини. Це почування тому тут наводжу, що враження, яке винесло старшинство на відпустці в провінції, було іншого роду і про це згадаю на свойому місці.

Треба признати, що Київ усе більше й більше набирав ознак українського міста. На вулицях вже частіше можна було почути українську мову; скрізь у кіосках виднілась українська преса: „Відродження”, „Рада”, „Промінь”; відкривались нові книгарні, друкувались масами книжки, находячи збут як в столиці так і на провінції; повним темпом функціонували старі й нові українські театри, починалась українізація київської опери, словом, українське духове життя набирало державного розмаху. Українському неофітові-старшині такий розмах імпонував. Прочитати за ранішнім чаєм сторінки „Відродження”, послухати в полуднє відчит в українській мові або концерт державного хору, поїхати ввечері до Народнього Дому, побачити в побутових чи історичних ролях Садовського, Маряненка, Малиш-Федорець, Ліницьку, Стадників і інш., відчути повне темпо відродженого життя нації — чи це ж не насолода?!...

Так ми використали двохтижневу відпустку. Правда, дисонансом в цей момент була зустріч з одним старшиною з державної варти, гетьманцем з переконання, який оповів, як він ледви врятувався з кількома старшинами від розправи повстанців, проти яких в один з повітів влада вислала державну варту.

На провінції, видно, не все було гаразд. Про це привезли інформації старшини, які вернули по відпустці до школи. Деякі з них впрост були пригнічені тим, що бачили. Місцева державна варта цілком компромітувала гетьманську владу на місцях, в більшости була сформована з елементу явно ворожого для українства, зі старшин-москалів, що втікли зі своєї червоної батьківщини. Утиски й арешти українців на місцях стали повсякденним явищем. Ці відомости неґативно вплинули на старшинство. Воно зрозуміло, що на шляху відбудови української збройної сили перед ним знову стоїть невідоме й непевне „завтра”.

Знову навчання пішло приспішеним темпом, це вже власне було повторенням пройденого курсу; почались іспити.

В кінці їх стало відомо, що Гетьман приїде на іспити зі стройових навчань.

Сотні готовились інтенсивно. Роблено спроби дефіляди, при чому новинкою було для фронтовиків проходження церемоніяльним маршем в незвичний спосіб, а власне — з рушницями не „на плечі”, а „до бою”.

Така дефіляда виглядала в виконанню старшин досить імпозантно.

Нарешті по іспитах прийшов день перегляду, який мав відбутися в такім порядку: стройове навчання, ґімнастичні вправи, церемоніяльний марш.

Гетьман на перегляд не приїхав. Його заступав військовий міністр ґенерал Рогоза. Сотні одна за другою вправлялись в муштрі. Прийшла черга й на нашу сотню. Військовий старшина Поливкин, командир нашої сотні, людина після вибуху надзвичайно нервова, почував себе дуже неспокійно, і ми, виконуючи слова команди, найбільше це від-

чували. Але якось при змінах строїв сотні він збився при повороті на задню шеренгу, хотів направити помилку, але замість того так заломив крила, що вже нічого зробити не міг. Він стояв блідий і близький був до непритомности.

Вийшов ґрандіозний скандал, а конфуз свого командира сотні найбільше переживали ми — його учні-старшини; з нас не один мав довгий стаж командування сотнею і, зрозуміло, не посковзнувся б при зміні строю на другу шеренґу. Було ніяково й соромно. Даремно начальник Школи ґенерал Максимів пропонував військовому старшині Поливкинові впорядкувати сотню — нічого не виходило. Так само нічого не міг зробити і покликаний перший з наших „кадрових” хорунжих. Зате другий не затратив присутности духа і прийнявши над сотнею команду привів її до ладу в досить примітивний спосіб, построївши її розверненим фронтом по команді: — „По мені... сотня ставай”. Після цього неприємного інциденту муштра закінчилась, а сотні переодягнулись до ґімнастичних вправ.

Муштрі приглядалась досить численна публичність і безперечно помітила нелад, а тому 3 сотня довго почувала себе ніяково. Військовий старшина Поливкин раптом захорував, дістав бідолага сердечний припадок!

Ґімнастичні вправи робились під музику шкільної оркестри.

Лекторів ґімнастики ми мали висококваліфікованих київських спортсменів, тому вправи ці були надзвичай цікаві і бездоганні — легка атлетика, жердка (турник), поручки. *)

Військовий міністр ґенерал Рогоза цею частиною перегляду був надзвичай вдоволений і дякував довго старшині.

Сотні, одягнувшись, строїлися до церемоніяльного маршу. Уставилась оркестра. Ґенерал Максимів обняв команду:

— Школа, струнко! До церемоніяльного маршу... Сотні четами... На дистанцію одного лінійного... Перша сотня!...

Розлягалася команда командирів сотень:

— Вправо, в четову кольону... кроком руш!...
Сотні вистроїлися четами... Падає команда: — До бою! Готовсь! В пів-зворота... Сотні вирівнялись. Мушкети на витягнених руках.

Блистить на сонці сталь баґнетів. Бадьора музика. Твердий рух, сталевий ритм.

— Нам поможе святий Юрій
Ще й Пречиста Мати —
Слави добувати!
Ой чи пан, чи пропав, —
Вдруге не вмирати!...
Гей, нумо браття — до зброї!...

---

*) Це не були „київські спортсмени”, це були старшини-лектори з колишньої московської армії, інструктори ґімнастики зі старшинських ґімнастично-фехтувальних курсів, а саме: військовий старшина Кравчук — старший інструктор, сотник Микола Гарницький (найвідважніший), сотник Юрко Сніговський, Василь Очередько, Юрко Ратіяні (півіталієць з походження, мав світові рекорди). — Редакція.



Підполковник ОЛЕКСАНДЕР КУЗЬМИН.
Командир сотні 4-го кінного полку. Командир 6-го кінного полку н. т. ч. Окремої Кінної Дивізії.



Підполковник ВІКТОР МАЛЕЦЬ.
Командир сотні 2-го Запорожського полку, командир куріня і помішник командира 4-го Запорожського ім. полк. Богуна полку (1918 р.). Командир куріня 6-ої Січової стр. дивізії. Начальник старшинських курсів 1-ої Запорожської дивізії.



Хорунжий П. НЕСТОРОВСЬКИЙ.



Ст. Десятник СТЕПАН БІГУН.
Підстаршина Кінно-Гайдамацького Загону ім. Ґонти.



Хорунжий І. ЖУКОВИЧ.
Старшина 4-го пішого Холмського полку.

Заколисані сталеві стіни... Грає на них огнем гаряче липневе сонце... Луною відзиваються довколішні ліси і яруги...

Ґенерал Рогоза відїзжав вельми вдоволений, а над вечір зібраним старшинам — вже не учням — начальник Школи передав запрошення Гетьмана до себе, на гетьманський обід.

Верталися забуті традиції. Перегортались сторінки історії.

Другого дня почали зїздитися старшини-учні до третього курсу, але тепер це вже був елемент, призначений з полків для проходження Школи. Відсоток українців серед них був виразно невеликий. Цього ж дня прийшов з варти у брами поручник Зайко і з серцем оповів мені, що один з приїзжих курсантів питавсь у нього: — Гдє тут украінская школа старєйшін?

Увесь цей день старшини-абсольвенти готовились до гетьманського прийняття, що мало відбутися третього дня по перегляді, в неділю.

На отримані „випускні" 300 карбованців старшинство трохи приодяглося й тепер вистроєні сотні виглядали досить добре. Відзнаки й уніформа надавали відділам реґулярний вигляд. Сотні вистроїлись в кольони рядами; прозвучала команда. Полилась українська пісня вулицями Печерського. Рівно, ритмічно колихались ряди.

„Ой там на горі", „Видно шляхи полтавські", „Ой сів пугач", — як великі орґани над містом грали!...

Біля гетьманської палати зустріли нас вартові старшини і попровадили просто до саду, до якого з палати був окремий вихід.

Тут вже накривались величезні столи дійсно з гетьманською пишнотою.

Старшини тимчасом знайомились зі своїми місцями, які припадало зайняти за іменними білєтами.

Якось один з вартових старшин, одягнений в однострій трохи затеатральний, бо в мазепинці, з довгим пером, видався нам знайомим. І справді, це був хорунжий нашого полку (з російської армії), на прізвище Крига, правда, не дуже симпатичний, але умів знайти протекцію. Приїхавши до полку підчас боїв в напрямку на Ковель (корпус входив тоді до складу Особої Армії), хорунжий цей відразу ж відійшов до штабу дивізії і хоч не брав участи в боях, однак дістав незабаром нагороду „анненскім темляком", яку надавалося лише за акти особистої відваги в бою.

Такий старшина певно, що не міг тоді користати з довірря товаришів. Та часи змінились: тепер в розмові з нами наш бувший однополчанин, почувши наш жаль, що не можемо лишитись на службі в столиці, запропонував свою протекцію і подав адресу свого мешкання. Однак дальшу нашу розмову спинила команда нашого начальника Школи. Старшини стали „струнко", відповідали на привітання Гетьмана. Гетьман запросив старшин сідати. По ліву сторону Гетьмана сів військовий міністр ґенерал Рогоза, по праву сторону — фельдмаршал німецького війська Айхгорн; цілий гетьманський почот зайняв стіл напроти столів що їх займали старшини.

Коли келихи запінились від шампану, Гетьман піднісся і вітав випускне старшинство, пив за Начальника Шкільної Управи та начальни-

ка Школи ґенерал-поручника Юнакова. На привітання відповів тостом в імени старшинства ґенерал Максимів. Загреміло „Слава", довге й гучне.

Почалась учта. Греміли марші придворної оркестри. Гетьман спинив рукою оркестру і знову встав. Він держав тепер довшу промову. Говорив він українською мовою і володів нею, як на той час, добре, але це був час, коли багацько і серед нас були в українській мові — анальфабети.

В своїй промові він вітав нас, як українських старшин і прирікав, що хоче будувати справді Українську Державу і Українську Національну Армію.

Чому Гетьман пізніше не дотримав свого слова, яке він дав у той момент прилюдно перед кількасот старшинства?

Своєю промовою, яка, здавалось, не мала підкладу фальшу, Гетьман безперечно старшинство підкупив. Він грав на струнах молодих сердець, що горіли натхнено любовю до відродженої Батьківщини. Тому настрій, який запанував пізніше, був вповні сутородинний. Старшинство гостило у свого Гетьмана!

Пригадується, у відповідь на гетьманську промову в імени старшин Школи забрав голос якийсь старшина. Зміст його відповіді був такий: старшини, що самохіть зголосили себе на службу Вітчині, не зрадять їй до кінця. Закінчив промовець досить влучно словами Тараса Шевченка:

...Прокинеться доля —
Козак заспіва...
А в степах України —
Дай то Боже милий,
Блисне булава.

Ця промова знайшла бурхливу зустріч.

Гетьман не дотримав, а старшинство дотримало слова!

Оркестри грали уривки з опер і попурі. Обід затягнувся. Німецький фельдмаршал про щось розмовляв із Гетьманом.

Гетьман ще раз пив за здоровля старшин і попросив, по старому козацькому звичаю, за чаркою щось заспівати, бо він знає, як співали сотні в Школі.

Виступив диригент 3 сотні, наскоро пересіли близче ліпші співаки і під гетьманською палатою захвилювало таке владне й могутнє, і таке давнє й забуте, як стара славна гетьманщина.

Ой сів пугач на могилі...
Чи не дасть Бог козаченькам
Хоч на час потуги!
Наші шаблі заржавіли...
Мушкети без курків —
А йще серце козацькеє —
Не боїться турків!...

Дивне враження на гетьманське окруження зробили старшинські пісні. Навіть сам Айхгорн, цей сухий велетень-німець, це втілення заліза й волі, і той вкінці не витримав, підняв пугар і крикнув:

— Hoch, Ukraina hoch!*)

Після обіда було кілька фотографічних знимок з Гетьманом на чолі. Після того Гетьман тепло попрощався з присутніми. Сотні вистроїлись і рушили до Школи.

На другий день ми покидали свою Інструкторську „Альма Матер". Єдиною річевою памяткою про неї лишався у кожного шкільний значок з срібла з емаллю. Овальна форма. На блакитному полі герб Києва — архангел Михаїл з мечем. Навколо — лавровий і дубовий вінки. Знаки — І. Ш. С. (Інструкторська Школа Старшин) ІІ-ий випуск. 1918 рік. **)

Ця памятка пережила зі мною всі перипетії дальшої боротьби, але нажаль загубив я її у таборі для інтернованих в Ланцуті (весна 1921 року).

Ми з поручником Зайком дістали призначення до 8 Катеринославського корпусу.

До київських частин (окрім Сердюцької дивізії) ніхто зі старшин Інструкторської Школи призначення не дістав.

З пропонованої нам протекції ми з поручником Зайком не скористали, хоч і як нас манила перспектива лишитися в столиці України, бодай хоч не в гетьманській ґвардії, то в якомусь там звичайному пішому полку. Не хотілось десь забиратись у глуху провінцію і губити імпульс півміліонового міста, що набирало усе більше державних ознак.

Одначе доля судила не далі як за пів року знову бути у Києві, але вже при інших обставинах...

Ще з тиждень ми гостювали в Золотоверхім Києві, аж одного дня пароплав „Княгиня Ольга" прийняв нас на свій поклад о 3 год. в полудне. Ми відїхали лише вдвох. Пароплав здрігаючись відходив від пристані. Над нами — над Дніпром — у височині, ніби висів у повітрі старий Київ.

Он князь Володимир з хрестом чорніє своєю монументальною масою... Царський сад... Нависли столітні дуби, розкинувши чорні віяла-корони. Наліво розляглася Слобідка, направо — Лавра в небо увійшла своїм золоточервоним шпилем... Ланцюговий міст... і весь спалений, чорний Звіринець, а за ним і наша „Альма-Матер".

Післали ми останній привіт Інструкторській Школі Старшин. Залізничний міст... Пароплав різав серединою ріки.

— Все йде, все минає і краю немає, — деклямував мій посмутнілий побратим.

---

*) Хай живе Україна!

**) Проєкт артиста-ґрафіка Охрима Судомори.

МИХАЙЛО АНТОНОВИЧ
Доктор.

Козацький похід Язловецького 1594 р.

Виступ Миколи Язловецького, старости Снятинського, проти Криму належить до тих козацьких походів, які провадились у порозумінні з західними державами. З кінцем XVI століття розпочався для Німецької імперії наново ряд не дуже щасливих турецьких війн.

До того часу слава козаків, як борців проти магометанського світу, встигла уже рознестися на заході. Сильніше заінтересовані боротьбою з турками держави почали пробувати притягти козаків до співпраці у воєнних акціях проти мусульман. Найвідоміша така спроба це поїздка посла цісаря Рудольфа II Ериха Ляссоти на Запорожжа (1594).

В кінці 1593 р. вислав і папа Климент VIII, захоплений ідеями хрестової війни, свого нунція хорвата Комуловича до козаків, щоб спонукати їх виступити на невірних. Нунцій мав із собою 12.000 дукатів, що призначались як завдаток козакам, якщо ті дійсно вирушать у похід. Папська канцелярія видимо не дуже орієнтувалася у справах Великого Лугу і тому Комулович дістав доручення звернутися до львівського католицького архиепископа Соліковського і до князя Януша Острожського, як до посередників при переговорах з козацтвом. Виконуючи цю інструкцію Комулович так і не дістався до запорожців. Низові козаки підчас його побуту в Україні саме вийшли на Дніпрове гирло проти татар. Туди за ними нунцій не поїхав, а натомість, довідавшись про існування „на волости" козацького старшого Миколи Язловецького, вступив із ним у переговори. Язловецький був від 1590 року за королівським рескриптом *) Жиґимонта III „старшим" над усіми урядово визнаними козаками (два полки по 500 вояків кожний). Інша річ, що урядово невизнаних козаків було в десятки разів більше і вони з Язловецьким не дуже числилися. Комулович, як чужинець, міг не розумітися на таких тонкощах; він передав „старшому" папські гроші, зобовязавши його до трьох місяців зробити диверсію на татар.

Саме перед цим орда через Галичину і Карпати вдерлася на Угорщину. Язловецький міг або напасти на Крим, або розбити татар при відвороті. Зовсім в дусі пограничного добичництва волів він перше. Канцлер Замойський дав дозвіл, хоч і сумнівався, чи силами приватної людини можна здійснити такий розсяглий плян. Але охочого до війни люду в ті часи на українськім пограниччі ніколи не бракувало і „старший" міг легко зібрати довкола себе досить козацтва. „Надії свої

*) Архив Ю. З. Руси, ч. III, т. 1, стр. 28—31.

Язловецький покладав головно на козаків; Комулович подавав надії також на волохів і Семигород, але це були пусті гадки. Хотів іти в Крим погромити татарські оселі, полишені ордою. Але козаки відступили від нього по дорозі й тоді Язловецький передумав — пішов на Білгород, бо це була лекша справа. Та тут і власні люди його почали кидати й тікати, так що це шляхетське козакування на нічім скінчилося — а з тим і папські та Комуловичові заходи на Україні". *)

Видрукований в кінці витяг з реляції данціґського звітодавця Веселя Міттендорфа дає кілька цікавих подробиць до цього походу. Насамперед його дата. Грушевський на підставі листа Комуловича **) приходить до висновку, що похід відбувся правдоподібно в жовтні і цьому не перечать теж і вістки у хроніста Бєльського і Гайденштайна. Звіт Міттендорфа списаний зі слів прибулих „вчора", отже 1 жовтня 1594 р., до Кракова вірменських купців. Відраховуючи кілька днів на подорож і зважуючи, що про похід говориться, як про подію, що саме відбувається, а не лише про підготування до нього, треба час вирушення Язловецького в степи віднести щонайменше до кінця вересня. Дальше новим є подане число війська Язловецького: 17.000 „добре узброєних вояків". Трудно думати, щоб це число було не перебільшене, особливо коли згадати, що Наливайко два роки пізніше, зібравши всі сили та з'єднавшися зі запорожцями Лободи, мав лише яких 12.000. Але вже саме переборщення в уяві сторонніх глядачів свідчить, що Язловецький встиг зібрати для походу досить значні сили. Тільки, що він не зумів якслід опанувати і повести своє військо.

Та найцікавіша з цього коротенького витягу згадка про те, що остаточною ціллю походу було місто Кафа; „тому що це багате місто і там ніколи не було війни, звідти добудеться гарну здобич" — говорить реляція. Це було дійсно так. Положена, беручи з території тогочасної України, на найтяжче доступному місці Криму Кафа не зазнавала ще ворожих нападів і в повній безпеці розвинулась в одне з найбагатіших торгових міст понад Чорним морем. Як відомо, аж Сагайдачний 1616 р. вперше здобув її і сплюндрував. Тим цікавіше ствердити, що ще задовго перед Сагайдачним козаки „гострили зуби" на Кафу. Видимо запорожці давно мріяли про назбирані там багатства, як „добру здобич", і віддавна снували якісь пляни на здобуття цього міста. Розуміється, тільки зміцнілій Козаччині XVII віку, та й то не степовим шляхом через Перекоп чи Сиваш, а морем, було можливо їх здійснити. Подвиг Сагайдачного тільки цікавіший від того, що став довершенням проєктів, які вже віддавна виникали серед козаків.

Wessel Mittendorff з Кракова, дня 2 жовтня 1594 (Staatsarchiv Danzig 300, 9 Nr. 48 Jahrgang 1594):

Etlicher Armenier die gestern anhergekommen, bringen gewisse zeitung, wie der Starosta Snatinskj mit m/17 wolgerüsteter kriegsleudt in die Tartarey nach Kaffj zu ruckke, in hofnung, weil das der vornemste ort ist, undt da niemal kriege gewesen, gute beute dauon zu bringen.

---

*) М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, стр. 202.

**) Pirling i Racki в „Starine Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti" кн. XIV, стр, 110.

К. КОВАЛЬ-МЕДЗВЄДСЬКА.

Київські переживання в 1919 році. *)

З початком весни, під животворчим промінням сонця, оживає до нового життя вся природа. Під впливом того ж сонця оживає й надія в людських серцях. Надто ж відчуваємо це ми, еміґранти, що так пристрасно маримо про поворот на Батьківщину. Дивлячись на блакить неба, на сонце яскраве, сріблястий серп місяця з його принадним матовим блиском, на міліярди зірок на темному оксамиті неба, думкою переносимося в далеку любу Україну, де зараз киплять повстання, де ллється кров. Перед очима встають наші брати, що знемогають під тяжкою пятою комунізму, що з усіх сил змагаються скинути з себе це ярмо. Скорботні очі тисяч жінок і матерей, яких чоловіки й сини борються за нашу волю, щодня з благанням звертаються до того ж неба, шукаючи там у Бога допомоги й оборони; нераз уста їхні шепчуть: „Любі браття-еміґранти, прийдіть, допоможіть, визвольте!”... Бачу перед собою всі ті картини, бо ж два роки тому я жила поміж тим населенням, разом із ним переживала тягар большевизму та ждала на братів-визволителів. Великі були страждання народу й тоді, а тепер, після двохлітнього господарювання москвинів-комуністів, населення ще завзятіше буде боротися та сподіватися на допомогу від своїх, волею долі „закордонних” братів.

---

*) Предлежачі мемуари авторка їх, дружина начальника Ґоловної Ґеодезичної Управи Військового Міністерства, ученого ґеодезиста, астронома, Ґенерального Штабу ґенерал-поручника Миколи Коваль-Медзвєдського († у Варшаві 10 вересня 1929 року) п. Катерина Коваль-Медзвєдська написала ще в 1921 році, зараз же по прибутті в Польщу, під свіжим вражінням пережитого. Тому ці мемуари надзвичай цінні та цікаві, як фіксата вражінь і переживань тодішніх вулиці й юрби.

Рівнож цікавими є наступні за ними сторінки пера полк. В. Чабанівського, як учасника-очевидця вступу наших військ в 1919 році до Київа.

Поміщуємо ці спомини, які лише фраґментарично і дуже неповно описують цікавий момент вступу зєднаних українських армій до Київа, в сподіванні, що відкликнеться ще дехто з численних безпосередніх учасників перших боїв з денікинськими військами (наприклад на мостах через Дніпро) та свідків першої зустрічі українських військ з білими москвинами. Лише на підставі всебічних описів цих подій, як з боку старших начальників (що вже почасти й зроблено: — спогади ґен. Кравса та інтервю ґен. Сальського в „Літопису Української Революції” О. Доценка), так і рядових учасників і свідків, — можна буде повно висвітлити цю історичну подію. — Редакція.

Знову переживаючи біль за страдженний люд, до якого болю доходить ще й сум по Батьківщині, хотіла б я поділитися з читачами своїми спогадами, розповісти, як жили ми в Київі в 1919 році під совітсько-московською владою, як чекали-виглядали на Петлюру, як, нарешті, він прийшов і як знову на деякий час загинула надія.

30 серпня 1919 року вимучене під большевицько-московським ярмом київське населення радісно зустрічало велико-українське та галицько-українське війська, що під проводом Головного Отамана Симона Петлюри вступали до міста. Півтора року минуло з того світлорадісного дня, і знову повисла чорна мла над нашою вимученою Батьківщиною. Знову рідний Київ під тяжкою пятою московського комунізму. Невеличка горстка вірних своїй Батьківщині синів знайшла тимчасовий притулок у дружній нам Державі — з повною вірою та надією, що „Ще не вмерла Україна", що через деякий час ми знову будемо вдома, поможемо змученим нашим братам визволитися від тяжкого режиму москвинів-комуністів і будемо будувати свою державу так, як того захоче наша Нація.

Я пробула під московською окупацією сім місяців — від 1 лютого до 30 серпня 1919 року, зазнала на собі всіх приваб „большевицького раю" та була свідком того величезного патріотичного піднесення українців, що так буряно вилився назверх підчас вступу до Київа українського війська.

Вже на початку липня, коли червоні під натиском українських полків похитнулися, віддали Камянець Подільський і поволі стали відступати на Київ ми, кияни, з душевним тремтінням стали слідкувати за успіхом наших братів-визволенців. Радісно билися наші серця, коли доводилось нам почути від червоноармійців про те, як же то завзято бються наші козаки! Часто чули ми від них: — „Ці, немов зі сталі виковані молодці, босі та в одніх сорочках (в наслідок браку военного одягу в повстанців), як леви кидаються на нас врукопаш, не милують нікого і все поперед себе змітають. Ми боїмося зустрічі з цими фанатиками-героями!.." Від червоного офіцера, раненого під Деражнею, мені довелося почути про справжні чуда, яких доконували наші гарматчики; про влучність їхньої стрільби оповідали в місті, запевняючи один одного, що так не можуть стріляти молоді українські вояки, що стрільбою їхньою видимо керують німці. Далі, підчас наступу на Вінницю, коли червоно-московські полки втікали з позиції, на фронт виїзжав підбадьорувати своє військо сам Подвейський, а в бій пущено було для відновлення становища школу червоних командирів та китайський комуністичний полк, яких уважали за найпевніший бойовий елемент.

Та й цей певний елемент мало допоміг — Вінницю українці таки взяли!

В мірі успіхів нашої армії, все частіше й частіше стали вибухати повстання проти червоних в самому місті та на його околицях. Піднялася неспокійна Вишгородська волость, яка не раз і раніше заманювала до себе аґітаторів, а потім усіх їх убивала, чому вишгорожан червоні боялися і з ними числилися.

В один з базарних днів вишгородці дійшли аж до Подолу *) і тут підняли часткове повстання, але не мавши підтримки від київських міщан змушені були відступити. Повстання це теоретично червоні стлумили, силу людей розстріляли.

Нераз чули ми стрільбу з боку Бендерських касарень, де червоноармійці, здається, Таращанської дивізії вимагали змістити з комісарських та командирських посад усіх жидів. Заворушення скінчилося на тому, що таращанці заперлися в касарнях і відмовили послуху владі. Три дні тривала облога Бендерських касарень і врешті решт не лише всі вимоги таращанців було задоволено, а довсього ніхто в полку не був покараний. Повстання вибухали також на Деміївці,**) на Куріневці,**) але з огляду на нечисленність та неорганізованість повстанців та завдяки досконалій поінформованості червоної контррозвідки, ці повстання кожен раз червоні тлумили. „Чека" викривала українських змовників і тоді починалася вакханалія арештів та розстрілів. По доносу хватали першого-ліпшого українця й розстрілювали його, хоч провини його й недоведено; жінок українських старшин посилали на примусові роботи на термін від трьох місяців і навіть до скінчення війни. Не зважаючи на терор, в мірі наближення українців, рух зростає й довколишні селяни, а також і робітниче населення Київа, що не співчуває комуні, нетерпеливо чекають на українське військо, яке принесе з собою спокій, порядок та дасть землю, бо комунальна господарка рішучо не до душі нашому селянинові. Стривожені подіями большевики виписують з Москви своїх найлютіших катів: Петерса, Ворошилова, Каца і з їх приїздом терор збільшується. Тюрму вщерть набито вязнями. Щодня по вулицях можна було спостерігати картини, коли до Лукянівської тюрми гнали сотні людей. Оточені навколо червоноармійцями (найчастіше з китайців або жидів), з похиленими головами, гонені кольбами, спотикаючись, ідуть ці нещасливці в більшості цілком переконані, що вороття з тюрми їм уже не буде. Посеред тої ріжномастної юрби ви бачите й сивоволосого священика, й ксьондза, виборно вбрану панну й літню пані, й ґімназиста, й кадета в червоній шапці, й робітника, й селянина, й убраного в національний стрій українського громадського діяча. Арештовували на донос і часто, не предявляючи людині жадного обвинувачення, її розстрілювали, а в кращому випадку — вимучували в тюрмі протягом року й більше, й відпускали; так іноді й не знала людина, за що вона зазнала такого лиха та за що сиділа. Мого небожа, 20-літнього студента, що служив за робітника в літоґрафії, арештували лише за те, що дядько його „служить у Петлюри"; тричі водили хлопця на розстріл, допитували з револьвером біля скроні, яко петлюрівського шпигуна, і через шість тижнів випустили, довівши юнака до цілковитого фізичного і нервового виснаження. Сливе не було родини, якої близька людина не мучилась би в застінках черезвичайки. Все працездатне мужеське населення Київа виганяли на окопні роботи для оборони міста. Натурально, що затуркане, замучене населення не так інтенсивно

*) Низова частина м. Київа.

**) Передмістя Київа.



Отаман ВОЛОДИМИР САЛЬСЬКИЙ.
Командир Запорожської групи в поході на Київ в 1919 р. (До статті полк. В. Чабанівського).



КИЇВСЬКА РАТУША (до статті полк. В. Чабанівського).

приймало участь у повстаннях, від чого й походило часткове неповодження в них. Зеленівці біля Трипілля*) протягом кількох місяців нагóнили на червоних москалів тяжкий жах і хоч червоні посилали проти них найдобірніших комуністів, ті не могли нічого зеленівцям заподіяти, й зеленівці затоплювали пароплави, розпорошували й нищили без милосердя большевицькі загони.

Оточені ворогом — робітничим населенням Київа, що їм не співчувало, й селянами з довколишніх сел та під серйозною загрозою українського війська, що наступало з заходу та півдня, й Денікинців, що тиснули зза Дніпра, — червоні почали евакувати Київ, вивозячи все, що тільки далося, на Бахмач і далі. Знято було всі телеграфічні й телефонічні апарати, вивезено увесь запас медикаментів із аптик та аптикарських складів, мануфактуру, цукор і т. ін., нарешті навіть людей — техніків та спеціялістів ріжних професій, до машиністів та друкарщиць включно. Взято було на обрахунок лікарів, інженірів, топоґрафів, яких в останні дні, під загрозою розстрілу, силою вивезено було на Москву. Опріч того, сотнями було вивезено, яко закладників, поміщиків та більших купців.

В ці страшні дні кожен, встаючи рано, не міг бути певним, що ночуватиме дома. 24 серпня офіціяльно оголошено „тиждень червоного терору" — кров полилася річками. Всесильні на той день Петерс, Ворошилов та Лаціс не числяться з членами правительства Раковським, Мануїльським та іншими, що підписували ордери про звільнення з Чека тих чи інших осіб, а наказують їх розстрілювати „в парядкє краснаво тєрора". Так сталося з цілим рядом осіб, переважно правників; про їх звільнення я особисто читала 24 серпня наказ в канцелярії Центрального Виконавчого Комітету й вийшла, було, з полегкістю в серці, бо в тому списку були й мої знайомі, а 26 серпня в ґазеті „Извєстія" оголошено було список 167 осіб, розстріляних „в парядкє краснаво тєрора", а між ними значилися й ті мої знайомі. Протягом останнього тижня, з 24 по 30 серпня включно, щодня оголошувалося список десятків осіб, розстріляних „в парядкє краснаво тєрора". А скільки ж то людей загибало без оголошення, просто зникали без сліду!...

Від 2 до 4 години лиховісну нічну тишу в нещасному, вимученому місті порушували поодинокі стріли та пронизливі звуки самоходової сирени. Люди, що жили поблизу однієї з 17 розкиданих по місту черезвичайок, розуміли, що це розстрілюють наших братів, крики та стогін яких заглушували червоні кати гостро-пронизливими звуками сирен.

В ті ж таки години протягом останнього тижня переводилися поголовні труси — вишукували людей і зброю. По місту дозволялося ходити лише до 8-ої (20-ої) години по большевицькому часу, що в стосунку до часу нормально-европейського припадало на годину 17 з половиною.

---

*) Повстанці повстанчого ватажка Зеленого, що оперував біля Трипілля в 53 верствах від Київа.

Місто оголосили на стані облоги. Домові брами з години 8 замикаються, населення домів товчеться по дворах та на сходах, чекаючи на труси. Під позорами трусу, предявляючи сфальшовані ордери, часто вривалися до домів орґанізовані банди грабіжників і на підводах вивозили скрині, умеблювання та інше хатнє майно. Кожного дня проголошувала влада збірку то ковдер, то подушок, то постелевої й особистої білизни для армії. Звичайно о годині 24 вривається до вас банда червоноармійців, зі сплячих зривають ковдри і реквірують їх; бували випадки, особисто мені знані, коли забирали ковдри з хорих та помираючих; це було в серпні, коли ночі ще теплі і часто траплялося, що підсовітський громадянин накривався простиралом, а ковдра лежала біля нього, — її забирали, потішаючи: — Вона вам непотрібна.

Ми, нещасливі громадяни, після тяжкого трудового дня (доводилося вдаватися до всіляких хитрощів, щоби заробити на хліб собі й родині, бо дорожнеча була жахлива — фунт хліба коштував 100—140 карбованців), не могли відпочити й поспати тому, що ночі проводили без сну, кожної хвилини сподіваючись трусів, реквізицій, арештів, та мучились душею за близьких, неповинних вязнів. В кожному з нас жевріла надія, що прийдуть нарешті українці і тоді ми віддихнемо вільно. Віруючі молилися, щоби Господь дав нашим сили вигнати з Київа червоних москалів і по церквах київських було повно побожних. Між тим надходять вісти, що наші близько, що селяни підживдають, що от-от надійде визволитель Петлюра, й від селян, раніше, ніж з ґазет, довідуємося ми про рух українських частин. 28 серпня почули ми далеку канонаду, а в годині 23 над містом пролетіло стрільно. Як радісно ми його зустріли! Та, леле... знову тихо, знову гине надія, знову приходить страх: — Відігнали. З надією будемо вповати, що це не останній вістник. 29 серпня приспішена евакуація триває далі, цілий день і цілу ніч без перестанку їдуть навантажені самоходи, безконечні валки підвід, проїзжають частини, і ми з радісним серцем бачимо, що все це прямує або на двірець, а звідти по залізниці на Бахмач, або на пристані й далі пароплавами вверх по Дніпру. Всю дніпровську фльотиллю мобілізовано, а до вантаження притягнено „буржуїв”, що відбували кару на примусовій праці. Всіх арештованих було поділено на катеґорії: першу згори призначено до розстрілу в останню хвилину; другу — злочинців, яких везли в Москву з тим, що коли по дорозі трапляться які перепони, то їх також буде розстріляно; третю — буде відпущено. З 16 години 30 серпня місто пустіє; все завмирає — склепи й домові брами наспіх замикаються, в городі починаються грабунки, чути поодинокі стріли, влада виїхала чи вилетіла на літаках, що вже кілька днів були напоготові. З години 20 по дворах домів встановлюється варта з мешканців. Всі сидять по домах, бувши цілком певними, що наші вже близько. Нарешті, напружену тишу порушує посвист стрільна, що пролетіло над містом з боку двірця. Ми зрозуміли, що це українці, радісно стрепенулися й стали благати своїх невидимих братів-визволителів, щоб більше посилали стрілів та скорше вступали до міста. Через хвилину-другу почалось бомбардування, яке трівало до години 23. Многі з мешканців полізли на дахи, щоб стежити за льотом стрілен і звідти подавати нам вісти,

звідки стріляють. Ясно було, що з боку двірця українці стріляють по пристанях — по червоних москалях, що панічно втікали.

Тиха, тепла, прекрасна місячна ніч! Мерехтять зорі... міських огнів майже нема, в місті панує тиша, і лише посвист стрілен та далекі розриви її нарушають. Спокій природи переходить і на людей, і, не зважаючи на вистріли, на душу спадає спокій, зростає надія, що наші тепер уже близько. З боку двірця видко вже спалахнення підчас вистрілів. Біля години 11 прибігає, засапавшись, хлопець, який бігав на розвідку, і радісно кричить: — На власні очі бачив на Хрещатику українські розїзди, і батько Петлюра сам є на двірці!

Діставши таку радісну вістку, ми буквально кидалися один одному на шию, цілували один одного й плакали радісними сльозами. На ніч стрільба припинилася. Настала цілковита тиша й спокій, і ми вперше після довгих тяжких місяців заснули, забулися в спокійному сні. О годині 18 раптом обудили нас нові вистріли зза Дніпра. З півгодини посилали червоні свій прощальний привіт киянам; стрільна падали, де трапило, переважно в центрі міста: на Сінному майдані, Львівській, Обсерваторній, Великій Підвальній вулицях, влучаючи в доми, забиваючи людей та викликаючи паніку. Стріляли густо, що видко з того, що до одного дому на Сінному майдані влучило до 15 стрілен. Натішившися з викликаного переполоху, червоні поспішно відступили далі, а київське населення зі всіх кінців міста подалося до двірця зустрічати українців.

О годині 9 ранку 31 серпня на міській ратуші вже маяв український прапор. Населення в святочних шатах та з квітками в руках поспішає назустріч військові.

З ранку по місту рознеслася чутка, що з боку Печерського *) вступили до міста денікинці. Населення поспішає й туди.

В ці урочисті хвилини забуто було всі суперечки. Цілий день можна було бачити, як вистроєна, радісно настроєна публика зустрічалася один з одним з привітанням: — Христос Воскрес! — І, справді, на душі було так хороше, як то бувало в дитячі літа на святу Христову службу. По місті йдуть, направляючись до центра, стрункі ґрупи дітей та юнацтва в національних строях та зі співом: „Ще не вмерла Україна". Зустрічні козацькі розїзди публика вітає криками „Слава" й засипає квітами. При спітканні з більшими загонами зустрічі ще тепліші: люди з простертими руками й зі сльозами кричать: „Слава нашим визволителям", цілують руки й ноги козакам, обнимають їх. Так саме радісно була настроєна й та частина київського населення, яка зустрічає денікинців.

Біля 14 години ми йдемо до ратуші; тут побачили ми біля неї галицьку артилерію — гармати, коні, ляфети — все в квітках, квіти на кашкетах, на грудях; на ратуші мають три жовто-сині прапори, навколо вистроєний з радісними обличчами людський муравлинник, тут люди всіх станів, національностей і віку, всі одушевлені однією думкою: всі щасливі, що нема більше москалів-большевиків, що можна говорити голосно на вулиці, можна висловлювати свої думки, що ти не

*) Горішня частина Київа.

попадеш у черезвичайку. Посеред публики промайнула чутка, що в біжучу хвилю відбувається нарада між представниками добровольців-денікинців і українців і що в годині 17 до ратуші підійдуть і ті і другі війська та що відбудеться всенароднє єднання та братання. Чекаючи на цю урочисту хвилину, мавши три години вільного часу, ми пішли до колишньої ґенерал-ґубернаторської палати, де містилася за большевиків ґуберніяльна черезвичайка та куди йдуть зараз тисячі людей. На місці розстрілів, на цій Голготі тисяч мучеників відправлено першу панахиду. На очах у всіх стоять сльози, чутні гістеричні ридання жінок; безгучно ридає, увесь трясучися, закривши лице руками величезного зросту мущина, що, видимо, стратив тут навіки свого дорогого... Всі оповідання про страхіття черезвичайки бліднають перед тим, що довелось мені побачити в садибі дому № 5 по Садовій вулиці! Двері дому відчинено навстіж, у кімнатах цілковитий хаос — меблі в непорядку, перекинені стільці, сила подертого паперу, розбиті вікна — видко, як спішно відходили кати та намагалися знищити сліди своїх злочинів, а головне — скрити свої ганебні імена. Вже наближаючись до дверей, публика знимає шапки, хреститься і мовчки побожно вступає на це місце московського ґвалту й страждань. Ступивши по двору кроків із пять, мимоволі метнулись ми набік і затикаємо носи від нестерпного трупного смороду.

Праворуч наново побудований дощатий паркан, а за ним розкопана яма, з якої видко кілька голих трупів. Я сама бачила чотирі скорчені трупи зі звязаними спереду руками — так вони й захололи, як упали підчас розстрілу — пальці рук розчепірені і зігнуті так, як ніби жертва, розстріляна в лице, інстинктовно хотіла себе захистити. Люди з плачем руками, за допомогою палиць, парасолів і лопат розкопують цю страшну яму. Знайдено в ній 70 трупів; більшість розстріляно в голову так, що не можна пізнати лиць, багатьох звязано по руках і по ногах, є між ними обварені окропом і з слідами інших мук, побиті кольбами і всі — голі. Розстріляних спершу змушували роздягнутися, а потім допитували й били відповідно до того спротиву, який ставила жертва.

Коли відійшли від ями й заглянули крізь вікно до підвалу, то з жахом відскочили: помешкання, як дровами забито було свіжими трупами. По чутках, в ніч відступу большевики хотіли вивезти 500 душ закладників та понеже це не вдалося, то розстріляли всіх 500, при чому в розстрілах тих особисто приймали участь Петерс і Ворошилов, головні начальники всіх совітських черезвичайок.

Звідси ми, всим натовпом, пройшли до самого місця розстрілів — до ґаражу на 2—3 самоходи, з бетоновою підлогою та з ринвою, по якій спливала кров. На підлозі величезні калюжі застиглої крови і великі шматки людського мозку, на стінах — кров і мозок. Біля зламаних дверей ґаражу стоїть кілька дошок на підставці з поперечкою на височині людської голови — також забризкані кровю. До дошок привязували жертву і так розстрілювали. Стіни ґаражу при вході і двері списано прізвищами. Серед них зауважили ми й прізвище розстріляного нашого знайомого. Написано його рукою: 21 серпня і прізвище, а поруч поставлено хрестик! Не було сил далі залишатися в цьому

жахливому місці московського садизму й людських страждань і ми, пригноблені, мовчки вийшли на свіже повітря. Йдучи далі, ми від багатьох очевидців чули про ті жахливі образи, які розкрилися перед людьми по Елисаветській та Катерининській вулицях у „Всеукраїнській Черезвичайці" і у „Верховно-Слідчій Комісії". Підходячи до Хрещатика,*) ми звернули свою увагу на величезну схвильовану юрбу. Як показалося, спіймали жидівку, в якій признали одного з членів Черезвичайки. Юрба, що щойно бачила всі страхіття Че-Ка, не витримує, в ній проявляється помста, злоба, ненависть до цих пекельних виродків і юрба починає бити жінку, але українська патруля припиняє цю дику сцену і юрба моментально її слухає і дає можливість відвести покалічену й скрівавлену жінку, щоб віддати її під суд.

Треба сказати, що розстрілювали головним чином китайці й жидівки; і перші, й другі спершу наркотикували себе кокаїною та алькоголем.

На мійському майдані біля ратуші зібралася юрба така, що буквально яблукові не було де впасти; публика виповнювала увесь широкий в тому місці Хрещатик, люди товпляться на сходах, всі вікна в прилеглих домах відчинено й обсаджено десятками людей, на електричних ліхтарях живі китяхи з хлопців-підлітків. На всіх лицях сяє радість і очікування. Та от море людських голів заворушилося, захвилювалося, зоговорило...

З боку Царського майдану показалася денікинська кіннота, перед нею церковна процесія зі священиком у великодних білих ризах. На чолі загону їде верхи на коні сивий, але ще жвавий ґенерал; він у погонах, у руках тримає величезний букет живих квітів, у коня в гриві — квіти, всі солдати складом своїм — переважно з колишніх офіцерів, з квітами в руках. Побачивши їх, публика починає шалено кричати „ура!" Шлях буквально засипано квітами, люди плакали, цілували ноги, кидалися на коліна й ридаючи простягали руки до тих, кого вважали за визволителів. Денікинці повернули до ратуші, де маяв жовто-блакитний прапор. Публика якось сама по собі поділилася на два фронти: справа стали денікинці, зліва — українці, бо саме з лівої сторони — з боку Фундуклїівської вулиці — виглядали українських частин. Чи то завдяки нерозпорядимости власть імущих, припадково чи з заміром, але українці дещо спізнилися. Ентузіязм юрби, яка у величезній своїй масі чекала однаково як на тих, так і на других, як на визволителів, вилився на тих, що надійшли раніше, тобто на денікинців.**) Українці, що стояли по лівій стороні, нервово товклися на місці, поглядуючи в той бік, звідки повинні були показатися українські частини. Українці, що обсадили ратушу,***)не хотіли туди впускати денікинців, аж поки не надійде своє військо, і отсе-то хвильове очікування й замішання використав провокатор. Хтось крикнув: — Геть український прапор, на ратушу — трикольоровий прапор! — Юрба не підтримала цієї провокації

---

*) Головна вулиця Києва.

**) Очевидно автор говорить про ентузіязм росіян в стосунку до денікинців. — Редакція.

***) 2 курінь 8-ої бриґади Української Галицької Армії. — Редакція.

й почала кричати: — Обидва разом, ми — рідні брати, ми боремося за одне. Український і російський прапор повинні бути разом. — Вичікують українці, чекає біля думських дверей з московським прапором в руках і денікинський ґенерал. В цей час знову почали розлягатися викрики: — Геть з українським прапором! — Публика схвильовано кричить: — Обидва разом! — і майже всі підносять вгору два пальці. Хвилювання й піднесення серед юрби зростає. Тоді по згоді з українським представником *) денікинський ґенерал входить до помешкання ратуші й появляється на бальконі, одначе до прибуття українського війська українці трьохкольорового прапору не пропускають. Побачивши ґенерала, многочислена юрба кричить „ура", „слава", летять угору шапки і знову вимагають вивісити на ратуші обидва прапори разом. Тоді денікинський ґенерал по згоді з представниками українців, що були на бальконі перегинається корпусом через поручні бальконy і, піднісши поданий йому знову московський прапор, ставить його поруч із жовто-синім. Цей ґенералів жест приймається окриками узнання з натовпу. **) Після того ґенерал бере в руки український прапор, а представник українців — московський і обидва махають прапорами над головами натовпу, а потім скрижувавши, ставлять на одному місці. Хвилина урочиста! Всі задоволені й бурно виражають свою радість! Коли це, якийсь денікинець у жовтому кашкеті, з викривленим від злоби лицем, хрипко кричить, переконуючи юрбу, щоб зірвати жовто-синій прапор і вивісити один московський. Моментально знайшлися виконавці, що кинулися до українського прапору, але їх не пускають; москалі словами ображають українців, а ці, ображені й обурені, відстоюючи себе, кидаються на москалів і розривають на шматки московський прапор. ***)

Українські частини, що нічого ще не знають про цей інцидент, з музикою наближаються до ратуші. Разом із юрбою я кидаюсь їм назустріч. Вздовж усього Хрещатика шпалерами стоять тисячі людей, які вітають визволителів. Проходять суворі, обсмажені сонцем і вітром Чорні Шлики, яким кричать:

— Поспішайте, не дозволяйте зірвати наш прапор, відстоюйте права українців, чому спізнилися!?

Їдуть на конях стрункі красуні-козаки, хвацьки заломивши шапки; дивлячись на них, відчувається, що слова пісні: „Душу й тіло ми положим за свою свободу", що могутньо розлягається з сотень грудей — це не прості звуки, і публика, вітаючи їх криками „слава" і засипаючи квітками, кричить: — На вас, брати, вся надія, не дайте, щоб нас скривдили — і раптом... серед цієї радісно настроєної юрби розлягається вистріл, який видався нам немов би вибухом киненої бомби. Українські частини, видимо, думаючи, що це стріляють по них, дали випал і... счинилося щось жахливе: з боку денікинців заторохкотів кулемет, по-

---

*) Ґенералом Кравсом. — Редакція.

**) Очевидно росіян. — Редакція.

***) Авторка, очевидно, не була сама в той саме час при ратуші й передає пригоду з прапором з оповідань осіб інших. — Редакція.

сипався град куль, многотисячна юрба метнулася по бічних вулицях та по домових брамах, залишаючи по дорозі забитих, ранених, потоптаних. Українські частини, з свого боку, розпочали стрільбу, а деякі кинулись панічно втікати. Я заховалася в пасажі, куди ринулися сотні людей; мійська міліція, рятуючись, кидає в паніці мушкети; військо на бігу навмання стріляє — кулі залітають до дворів.Пролетіло хвилин з пять і до мушкетної перестрілки долучилася стрільба гарматна. Галицька артилерія, що стояла на двірці, уявивши собі, що по нашому війську стріляють большевики, що денебудь засіли в місті, починає стріляти приблизно по Царському майдані. Стрільна падали на Великій Володимирській, Прорізній, Хрещатику. З пів години тривала ця стрілянина навмання, аж поки не зрозуміли, в чому річ. Коли все заспокоїлося, ми вийшли на Меринґівську вулицю і далі по Лютеранській спустилися на Хрещатик. На розі стояли кінні українські бекети, які заспокоювали людність. Хрещатик — порожній і лише з боку денікинців розлягається черга з кулемету... Кулі торохкотять по брукові та по домах і знову все стихає.

Користаючи з коротенької перерви в стрільбі, ми перебігаємо через Хрещатик і завертаємо на Фундукліївську вулицю. Тут впоперек вулиці виставлено ряд кулеметів, біля яких спокійно стоять українці — вони не стріляють так зненацька — навмання, як це роблять денікинці. Тримаючись близче будинків, боючись нової перестрілки, поспішаємо додому.

Ось який був сумний кінець дня, що почався так весело й радісно!

На другий день більші денікинські загони обеззброюють галицькі частини і обіймають владу в місті. З причин, незнаних громадянству, українські частини, що стояли під Київом, дістають наказ відступити і знову так довгождана й так сподівана й бажана „синя птиця" від нас відлетіла. Чорносотенна „єдинонеділимська" частина київського населення піднесла голови, зашипіла, заклювала українське населення, яке знову похилило голову, знову стало чекати... Відношення до нас стало вороже, почалися кпини й знущання над самостійністю, Петлюрою, мовою і т. ін. Лишатися далі серед населення, що було настроєне супроти українців ще ворожіше від большевиків, стало незносним і я вирішила потай вийти з Київа (залізничного руху ще тоді не було), дійти до нашого війська й приєднатися до свого чоловіка, якого я не бачила сім місяців і який знову відійшов, не дійшовши до Київа.

Прощай, рідний Київе! Раніш чи пізніш ти все ж будеш нашою столицею, на мурах твоїх буде маяти-пишатися все ж жовто-синій наш прапор.

Хай живе Україна, хай живе й процвітає наше рідне військо!

В. ЧАБАНІВСЬКИЙ
Ґенерального Штабу полковник.

Вступ Українських Військ до Києва 31 серпня 1919 року.

Наближався кінець серпня 1919 року. Зєднані українські армії побідним маршем підходили до Києва. Недалеко вже блестіли осяяні сонцем золоті хрести київських церков. Наступ на Київ провадився з двох напрямків: 1-й Галицький корпус ґенерала Кравса йшов по шосі Житомир—Київ. Запорожська ґрупа в команді отамана Сальського — по шляху Біла Церква, далі на південь від дороги Васильків—Київ. 30-го серпня штаб Запорожської ґрупи був у Василькові й одержав відомости, що наші передові частини вже під Києвом, а большевики спішно тікають з Києва. На другий день було наказано урочистий вступ наших військ у Золотоверхий.

Штаб Запорожської ґрупи теж збирався до Києва і виїхав туди на другий день ранком. Командуючий ґрупою зі своїм начальником штабу полковником Кущем вирушили трохи раніш, а я затримався у Василькові, здається, у справах звязку і о год. 9 ранку бричкою, разом з отаманом Загродським, вирушив по пісчаному шляху з Василькова до Києва. О год. 13 ми підїхали до Києва з боку Деміївки. Радісно було на душі! Це ж ми вїзджаємо до столиці України, її серця! Коні ніби відчували нашу радість і веселіше самі затупотіли по камяному шляху; ми спустилися з гори і вїхали у самий Київ. Наш настрій, здавалося, поділяли йдучі нам назустріч улицею люди і побачивши нас, весело всміхалися, ніби до своїх близьких знайомих.

Вїхавши на Велику Володимирську вулицю, ми пропустили поввз себе кілька авт, що проїзджали вперед і назад; в них було по кілька людей, переважно в студентських кашкетах, з рушницями в руках. На наш запит: хто це? — нам пояснили, що це самоохорона міста. Мені ця „самоохорона" здавалася підозрілою і я не помилявся.

Ми направилися до пасажирського двірця, де командир ґрупи призначив збірний пункт. З вигляду Фундуклиївської вулиці можна було пізнати, що місто готується до урочистости. На бальконах повивішувано килими й прапори, між ними були й російські, хоч дуже рідко. Підїхавши до двірця, ми побачили силу народу, що товпився біля нього, наповняв коридори, почекальні. Тут я зустрів і бувшого нашого військового міністра Сиротенка. В почекальні 1-ї кляси застав я майже ввесь штаб ґрупи з командиром ґрупи і начальником штабу. Тут я довідався, що вирішено урочисто ввійти в Київ і що штаб ґрупи піде в голові тих наддніпрянських частин, що мають входити. Тут же



Ґенерал-четар АЛЬФРЕД КРАВС.
Командир 3-го Галицького Корпуса і командир Центральної Армійської Оперативної Ґрупи в поході на Київ в 1919 р.



Ґенерал-четар ОСИП МИКИТКА.
Командир 1-го Галицького Корпусу в поході на Київ в 1919 р.

я почув, що частини добровольчої російської армії вже вдерлися на Печерське через ланцюговий міст, кудою їх пропустили галицькі частини; залізничний же міст тримають наддніпрянські частини й нікого не пропускають.

За кілька хвилин біля двірця показалися два вершники добровольчої армії; вони позлізали з коней, стали осторонь і роздивлялися, що тут робиться. Ці добровольці постояли деякий час, посідали на коней і спокійно собі відїхали. Не було сумніву, що то були розвідчики, але їх ніхто не затримав. На мій запит, як поводитися з добровольцями, дістав відповідь начальника штабу, що „згідно з директивами зверху, ми мусимо сутичок з ними оминати".

Збираємося до урочистого входу до Київа, чекаємо тільки підходу дивізії Осмоловського, яка о год. 4 пополудні почала втягуватися в Київ.

Одержавши відомости, що дивізія вже входить, командир ґрупи наказав сідати на коней і їхати до памятника князю Бобринському. Біля памятника всі ми позлазили з коней і чекали на підхід дивізії, яка незабаром і підійшла. Ми рушили. Спереду їхав командир ґрупи отаман Сальський зі штабом і державним інспектором Дерещуком, за ними кінна сотня Чорношличників,*) далі йшла дивізія отамана Осмоловського. Йдемо Бібіковським бульваром. По дорозі котиться товпа народу: все висипало на вулицю: жінки, діти, мужчини і майже всі з квітами. Стільки квітів я ніколи не бачив! Квіти давали в руки старшинам і козакам, квіти кидали під ноги коням. Шлях був усипаний квітами!...

Був веселий настрій, але незабаром він змінився... На розі Володимирської вулиці підїхав до нас старшина, без сумніву галичанин, і доповів командуючому ґрупою, що на міській ратуші денікинці повісили свій трохкольоровий прапор рядом з українським; що біля думи на Хрещатику зібрався величезний натовп та йдуть сварки між українцями й москалями.

Ми виїхали на Фундуклїівську вулицю й спустилися вниз до Хрещатика. Тут зустрів нас величезний натовп народу, що сунув нам назустріч.

Кілька осіб підійшло до отамана Сальського і оповідало про нахабство москалів. Ми разом з цим натовпом рушили вперед, до ратуші. Якась сестра-жалібниця підійшла до отамана Сальського, взяла його коня за уздечку і повела по Хрещатику до ратуші. Це була ґрупа українців. Друга ґрупа українців стояла біля ратуші і очевидно очікувала нашого підходу. Там далі, від Купецького саду підійшла ще юрба — то були москалі. Ось ми вже недалеко ратуші, проти цукорні Семадені. Тут стоїть величанська впрост юрба! На ратуші маячать наш прапор і прапор московський. По команді отамана Сальського похід зупинився. — „Перед московським прапором не будемо парадувати!" — додав отаман Сальський.

До отамана Сальського підійшов якийсь пан (як я пізніше довідався, це був міський голова Рябцов) і переконував отамана, що мо-

*) Полк Чорних Запорожців.

сковський прапор не шкодить, бо до Київа ввійшли разом і українські і російські війська. Натовп, що оточував штаб ґрупи, голосно домагався, щоб московський прапор було знято. Рябцов не переконав. Отаман Сальський викликав сотника Божка, начальника свого конвою з кінного полку Чорношличників, і наказав йому зірвати московський прапор. Сотник Божко з кількома козаками підїхав до самої ратуші; один з козаків зліз з коня і пішов у будинок, решта скерували рушниці на балькон, з якого враз усі втікли. Все затихло. За яку хвилину показався на бальконі козак. Тріснуло держално і московський прапор зірвано. Зірваний прапор козак кинув у діл, де його схопив сотник Божко. Далі він, тримаючи прапор у правій, високо піднесеній руці, кинувся — що витягне кінь — до чола кольони, яка рушила вперед, як тільки московського прапора не стало. Раптово спинивши коня, що він аж сів на задні ноги, сотник Божко з усієї сили кинув прапор під ноги коневі отамана Сальського. В цей момент зліва і справа вискочили з натовпу дві пані, схопили кинутий прапор та розстелили його поперек вулиці і через нього пройшов першим кінь отамана Сальського, а далі всі, що йшли за ним.

В юрбі счинився страшний галас. З одного боку — нестримана втіха, з другого — протест. З одного боку співають „Ще не вмерла Україна", а з другого — „Боже, царя храні"...

Коли чоло кольони пройшло Інститутську вулицю, з дому (Биржа), що на розі вулиць Інститутської й Хрещатика, біля якого проїздив отаман Сальський, зненацька роздався стріл — не то з мушкета, не то з револьверу. Куля просвистіла біля голови отамана. Отаман Сальський наказав зараз же дізнатися, хто стріляв. Викрилося, що це „туземці" (місцеві мусульмани), які орґанізували самоохорону міста; пояснили, що це стріл випадковий.

Зараз же після цього розляглися стріли згори, з Інститутської вулиці та з Купецького саду — здовж Хрещатиком. Юрба кинулась до брам. З подвіря ратуші в бік Купецького саду проноситься біля нас кілька вершників з мушкетами й револьверами в руках; вони випередивши голову нашої кольони, дали кілька стрілів у наш бік. Штаб з отаманом Сальським на чолі, з копита понісся їм навздогін. Підчас цього руху, тут же недалеко від ратуші, мій кінь посковзнувся, впав і придушив мені ногу. Коли я підвівся, то наш штаб повертався вже назад від Купецького саду хідником, що по стороні ратуші. Хрещатик опустів. Я прилучився до штабу і ми поза ратушею піднялися вгору і виїхали на вулицю Велику Володимирську. Десь унизу торохкотів кулемет і чути було стріли. Над нашими головами пролетіло гарматне стрільно і десь далі, на Печерському, вибухло; за ним друге... третє... Почалося! Але незабаром все стихло. Сонце заходило. З Великої Володимирської вулиці післано кількох людей на Хрещатик пішки, щоб переказали частинам зібратися в кінці Великої Васильківської вулиці, де її перетинає залізниця. Ми виїхали на Басарабку і потім по Великій Васильківській вулиці за Київ, на збірний пункт. Вже споночіло.

От-так закінчився урочистий день і урочистий вступ у свою столицю зєднаного українського війська!

ПЕТРО БІЛОН

священик.

Похідна церква 6 стрілецької Січової дивізії, Брацтво св. Покрови і Видавництво „До Світла".

ТАБОР ІНТЕРНОВАНИХ ОЛЕКСАНДРІВ КУЯВСЬКИЙ. МОЄ ПОСВЯЧЕННЯ В САН СВЯЩЕНИКА. БУДОВА ПОХІДНОЇ ЦЕРКВИ.

Зла недоля загнала нашу армію Української Народньої Республики в листопаді 1920 р. за польські дроти.

Частина армії опинилась в Олександрові Куявському; до неї власне і я належав. Війська в тому таборі перебувало на той час до 5.000 душ.

Серед інтернованих було чимало старшин, урядовців і козаків з ріжними фахами, та нажаль, не було ніодного військового священика. Таборяни за полагодженням релігійних потреб мусили звертатись до чужого їм місцевого московського православного священика.

Мене нераз навідувала думка (яка власне ще з дитячих років не покидала мене) — стати священиком та посвятити себе служенню свойому народові. Завдяки деяким перешкодам не міг я здійснити раніш свого заміру. І ось, коли Центральні Установи УНР опинились в Камянці на Поділлю, Головна Повітрова Фльота, до якої я належав, таксамо опинилась у Камянці. Якраз в той час відкрився в Камянці університет, а при нім повстав богословський факультет. Я вписався на богословію і півтора року вчащав вечорами на лекції. При університеті відкрились пізніше Пастирські курси. Закінчивши і ці курси, я був звернувся до єпископа Камянецького Пимона, відомого україножера, про висвячення мене в сан священика і надання мені парафії на Поділлі, та єпископ Пимон, дізнавшись, що я „петлюрівець" — відмовив.

І ось, в польському таборі зявляється у мене думка висвятитися в сан священика для служення свойому поневоленому війську. З цією думкою я й пішов до начальника ґрупи табору командира 6 стрілецької Січової дивізії ґенерала Безручка і запропонував йому свої послуги обслуговувати в сані священика рідне військо. Ґенерал Безручко охоче погодився, щоб я висвятився на військового священика. Виклопотав мені дозвіл, дав гроші на дорогу, дав папери з тисячма підписів наших козаків і старшин, які, так би мовити, мене обібрали на дивізійного священика, і я 30 грудня 1920 р. виїхав до Гродна. Гродненський єпископ Володимир рукоположив мене 2 січня 1921 р. в диякона, а 4 січня 1921 р. в священика.

З моїм поворотом до табору і розпочинається коротка історія нашої церкви, Брацтва Св. Покрови при 6 стрілецькій дивізії та власного видавництва „До Світла”.

Моїм завданням є розповісти в цих рядках про хід нашої праці, як церковної, так брацької і видавничої за час нашого перебування в таборах.

Приїхав я уже священиком до Олександрова на перший день нашого Різдва і першу Службу Божу відправив лише на другий день Різдва 8 січня при великому здвизі нашого війська. Всі церковні речі, в яких була потреба, я випозичив у місцевій московській церкві, що залишилась сиротою після несподіваної смерти священика.

Перші Служби Божі я відправляв в одному з коритарів таборових мешкань. Напівтемний брудний коритар козаки вичистили, вимили та оздобили ялинками; ними ж відгородили вівтар, а на стінах розвішали образи, — і перше на чужині, по довгих роках упертої боротьби, останніх невдач та розчарувань, прибиті розпукою душі козацькі знайшли втихомирення в своїй щирій молитві.

Час-від-часу я відправляв Службу Божу і в місцевій московській церкві, гарно архитектонічно викінченій. *) Та місцева адміністративна польська влада заборонила мені відправляти в тій церкві. А сталося це з тої причини, що я урядив, звичайно за згодою начальника табору і таборового польського коменданта, хресний хід з місцевої церкви через ціле місто аж до табору. Такої урочистої і величавої процесії Олександрів Куявський не бачив в свойому житті. Місцеві польські ксьондзи та й польська місцева адміністрація налякались „шизматиків” і на другий день по Водохрещах звились до мене представники польських властей, вчинили дізнання, на якій підставі я відправляю в місцевій церкві служби, і заборонили мені надалі відправи в тій церкві, а церкву замкнули. Польська влада дуже суворо поставилася до мене і навіть заборонила мені відправляти ріжні треби в місті і на цвинтарі. На кожний випадок треба було брати окремий дозвіл. Після цієї заборони у нас в таборі виникає думка будувати свою похідну церкву. При сприятливій допомозі командира дивізії ґенерала Безручка та щирій праці технічного куріня 6 стрілецької Січової дивізії, той коритар, про який я вже згадував, перетворився в похідну церкву. В кінці лютого 1921 р. в майстерні технічного куріня 6 дивізії, під доглядом його командира підполковника Бокітька і за його проєктом, почалась інтензивна праця над будовою іконостасу та інших частей похідної церкви. Необхідні для цього матеріяли придбала на свої кошти 6 стрілецька дивізія. Водночас наші малярі малювали до іконостасу образи: всі намісні, а також і менші образи малював урядовець М. Крушельницький, „Тайну вечерю” — сотник Боровик (докінчував М. Крушельницький), а св. Євангелистів (на царських вратах) — лікар Кавалкин. На свято Шевченка 9 березня іконостас був наполовину викінчений.

---

*) Підчас писання цих спогадів я дізнався, що маґістрат м. Олександрова приступив до збурення тої прекрасної церкви.

І заповіт Батька Тараса „спомянути Його не злим, тихим словом", його діти виповнили як належало, достойно його памяти.

Кожне свято ми бачили в обстанові нашої церкви щось нового, що могло радувати серце віруючого, і гордою свідомістю поваги до свого рідного війська наповнялися груди.

ЦЕРКОВНІ ВІДПРАВИ В ТАБОРІ ІНТЕРНОВАНИХ АРМІЇ ЯКОВЛЕВА. СВЯЩЕНИК М. МАРИНИЧ. ЗЇЗД ВІЙСЬКОВИХ СВЯЩЕНИКІВ В ТАРНОВІ. ЗАСНУВАННЯ БРАЦТВА СВ. ПОКРОВИ. ДРУКУВАННЯ ЦЕРКОВНИХ КНИГ.

В лютім 1921 р. я одержав від головного військового капеляна польських військ православного віроісповідання призначення на таборового капеляна м. Олександрова, а трохи пізніше на таборового капеляна московських військ ґенерала Яковлева, що перебували в таборі в м. Торуні. Це військо складалося з донських та кубанських козаків, що перейшли до нашої армії, і підчас нашої визвольної війни брали в ній живу участь. На запрошення вояків я приїхав до Торуня зі своїм дяком. По приїзді ввечорі відбулася загальна сповідь для козаків, а на другий день я відправив Службу Божу в темній мурованій кімнаті, подібній на печеру. Цю велику кімнату і коритар вщерть заповнили військовики. Серед них було споро й наших земляків, „малоросів". Серед старшин я зауважив досить титулованих осіб, князів та ґрафів. Службу Божу я відправив в мені рідній українській мові. Таке услівя я їм поставив, якщо бажають мати відправу. Погодились. Темна мурована печера, огні свічок, прекрасний чоловічий хор, все це так на мене поділало, що Службу Божу я відправляв з особливим натхненням, і не в одного із старшин і козаків я бачив сльози. Всі вони запрошували мене приїздити до них час-від-часу, та я був переобтяжений церковною працею в таборі і до них пізніше їздив о. Маринич, який щойно приїхав до нашого табору з Ланцута.

Тут хочу декілька слів сказати про цього священика. Отець М. Маринич — учасник Зимового походу, великий патріот, гарний промовець. Підчас нашої боротьби о. Маринич приймав участь в мобілізації війська. Нераз він говорив натхненні промови до наших селян і вербував нових бойців до нашого війська. По Великодних святах в 1921 р. переправився через Дністер, щоби зробити повстання в Україні, та дійшли до нас сумні вісти, що большевики його розстріляли.

На 13 березня 1921 р. міністр ісповідань проф. Ів. Огієнко скликав зїзд військових священиків у Тарнові. На цей зїзд прибуло лише 5 священиків. В перший день по приїзді Служба Божа відбулася в будинку, де були приміщені канцелярії всіх міністерств УНР. Служили собором: протопресвитер П. Пащевський, протоієрей А. Волкович, о. М. Маринич, о. Раїнський і о. П. Білон.

По Службі Божій відбулась панахида по Т. Шевченку та по померлих українських архієпископах Олексію та Агапіті.

Пополудню відкривея зїзд військового духівництва. Проф. Іван Огієнко відкрив зїзд і оголосив таку проґраму:

1) Доповідь проф. Ів. Огієнка: а) церковне життя в православних і неправославних землях Європи за 1920 рік, б) українізація Української Церкви і в) українська мова в церкві і українська вимова церковно-словянського богослужбового тексту.

2) Реферат проф. В. Біднова: „Українська Автокефальна Церква".

3) Інформації пан-отців із таборів про духовне життя козаків і про їх духовні потреби.

4) Духовна опіка над українськими козаками в таборах.

5) Заснування церковних брацтв по таборах.

6) Потреби військових пан-отців.

7) Лист до Царгородського Патріярха з проханням благословити Українську Автокефальну Церкву.

8) Привітання Сербській Церкві і новому Патріярхові Димитрію.

9) Заснування Української Церковної Ради в Тарнові, яка має вирішити: а) розвязання шлюбів, б) форму поминання влади, в) нагороду митрою і г) скласти відозву Української Церковної Ради до вояків.

Далі Ів. Огієнко виголосив свій реферат. По рефераті відбулася дискусія. 14 березня проф. В. Біднов виголосив свій реферат про Українську Автокефальну Церкву (цей реферат ми повинні були виголосити в своїх частинах). Після цього давали звіти з своєї діяльности священики. Інформації були досить бліді. На запити проф. Огієнка, якою мовою священики відправляють Службу Божу, всі (виключаючи мене) відповіли, що відправляють церковно-словянською мовою, звичайно з українською вимовою, з тої причини, що не мають служебників в рідній мові. Над цею важною справою ми довший час дискутували і винесли резолюцію — доручити о. П. Білонові по приїзді до Олександрова розпочати друкувати Літурґію Івана Золотоустого за перекладом Всеукраїнської Православної Ради.

По приїзді з Тарнова я скликав на нараду деяких старшин, що цікавилися церковною справою, щоб заснувати Брацтво. На цьому зібранню обрано президію в складі 5-х членів і вона приступила до своєї праці. При неможливо важких обставинах і без шага грошей довелося починати й провадити орґанізацію і лише завдяки нашій упертости Брацтво Св. Покрови стало міцно на ноги і розвинуло свою активну й досить плідну працю.

Якраз в цю пору надійшла до 6-ої дивізії друкарська машина. Та поки знайшли приміщення для друкарні та встановили машину, пройшов чималий час, а тут наспіли вимоги від священиків надіслати їм служебники українською мовою. Я наскоро надрукував службу Божу (переклад Всеукраїнської Церковної Православної Ради) на гектоґрафі до 40 примірників. Трохи згодом упорядкували друкарню і я дав друкувати: а) Вечірню і Ранню для священика (переклад Камянецької Церковної Ради), б) Вечірню, Ранню і Літурґію для хору.

ГОЛОВНИЙ ОТАМАН С. В. ПЕТЛЮРА В ТАБОРОВІЙ ЦЕРКВІ.

5 квітня 1921 року до нашого табору приїхали бл. п. Головний Отаман С. Петлюра, ґен. Омелянович-Павленко старший і ґен. Сальський та відразу всі спрямувались до нашої церкви. Короткий моле-

бень відправили о. Маринич та я. При зустрічі Головного Отамана о. Маринич виголосив коротку, але палку промову. Він м. ін. сказав, „що українські мечі перекуються на рала тільки тоді, коли гасло Самостійна Українська Держава перетвориться в дійсність". Головний Отаман і всі ґенерали були здивовані, коли побачили церкву в українському стилі, правда ще не викінчену, та почули хорові співи в рідній мові. По відході з церкви Головний Отаман та ґен. Омелянович-Павленко дякували малярові Крушельницькому, хористам та мені.

ЗАКІНЧЕННЯ БУДОВИ ПОХІДНОЇ ЦЕРКВИ. ЯК МІСЦЕВА ПОЛЬСЬКА ВЛАДА СТАВИЛАСЬ ДО НАС. БИДГОЩ. ЛІТУНИ ПОВІТРОВОЇ ФЛЬОТИ. ДРУК МОЛИТОВНИКА. ВИРІБ ХРЕСТІВ, ЦЕРКОВНИХ СОСУДІВ. ДИРИҐЕНТСЬКІ КУРСИ. ДОГЛЯД ЗА ДІТЬМИ БІЖЕНЦІВ. ПЕРЕКЛАДОВА КОМІСІЯ.

Перед Великодними Святами іконостас таборової похідної церкви був викінчений. *) Церква робила в ці урочисті дні надзвичайно гарне враження. По Службі Божій, підчас свячення пасок по бараках роздавали стрільцям „Слово Івана Золотоустого на Великдень", перекладене на українську мову перекладовою Комісією.

Польська влада відкрила на Великдень місцеву православну церкву, в якій я спочатку правив, але недовго. На десятий чи що день викликали мене до староства і знову заборонили мені відправу; церкву запечатали, а мене з родиною примусили негайно залишити парафіяльне мешкання. Далі староста міста викликав до себе всіх місцевих православних білорусинів та москалів, разом 16 родин, і багатьом із них запропонував залишити негайно Олександрів Куявський. Причина очевидно та, що я та місцеві парафіяни нераз писали листи до Варшави та їздили зі скаргами на староство, і ось за це місцева влада пімстилась на них та й на мені.

До нашої церкви у свята приїздили із далеких околиць (Торунь, Бидгощ, Познань, Влацлавек і ін.) ріжні еміґранти, щоб задоволити свої релігійні потреби. Частенько й я їздив до Бидгоща, де перебували наші літуни, з якими я працював разом в Повітровій Фльоті підчас нашої визвольної боротьби 1917—1920 рр. Там я відправляв Служби Божі. На ці відправи приходили й місцеві московські еміґранти, переважно б. дідичі. Хоч я правив Службу Божу виключно українською мовою, ці еміґранти запрошували мене спеціяльно і для них відправляти Службу Божу. Я нераз приїздив до них і підчас відправ читав зворушуючу молитву „За отчизну" проф. Ів. Огієнка, яка й росіян зворушувала до сліз. Я майже всім роздавав цю молитву на памятку про видання У. А. Ц.

Козаки й старшини нераз скаржились, що не мають календаря та молитовника в рідній мові. Я вніс пропозицію на засіданню Братства,

*) Підчас моїх місій в Америці в стейті Пенсильванія я дуже здивувався і зрадів, коли побачив в українській православній церкві в Арнольд іконостас, побудований згідно з нашим проєктом.

щоби приступити до друку молитовника. *) Ідучи назустріч бажанню стрільців і старшин, Братство Св. Покрови при 6 стрілецькій Січовій дивізії випускає „Коротенький Український Православний Молитовник". Матеріяли до цього молитовника були: „Коротенький Молитовник" видання Камянецького Кирило-Методієвського Братства та Літурґія Івана Золотоустого (переклад В. Ц. П. Р.). В кінці молитовника містилася коротка розвідка: „Головні етапи в життю Української Православної Церкви". Надруковано було молитовників 1500 примірників, із них 200 примірників роздано стрільцям безплатно. Видатки на друк ріжних церковних книжок росли, матеріяльної помочі ми не діставали і треба було щось робити, щоби направити наше тяжке матеріяльне становище. І ось являється у мене думка виробляти натільні хрестики, священичі хрести та церковні сосуди, яких після війни бракувало на Волині.

Братство пішло назустріч, зробили шпальт, я дістав у літунів в Бидґощі даремно алюмінія, і братчики випускали сотками маленькі хрестики, які продавались в таборах та розповсюджувались і на Волині, Холмщині та Гродненщині. Справа з священичими хрестами та з церковними сосудами була значно складніша, але при своїй упертости ми й тут поборювали ріжні труднощі і постачали на замовлення священичі хрести, сосуди та печатки.

Далі Братство засновує книгозбірню, продає духовні книжки ріжних видань, Святе Письмо Старого і Нового Заповіту, фотоґрафічні знимки нашої церкви, ріжні українські відзнаки, герби, що виписували зі Львова.

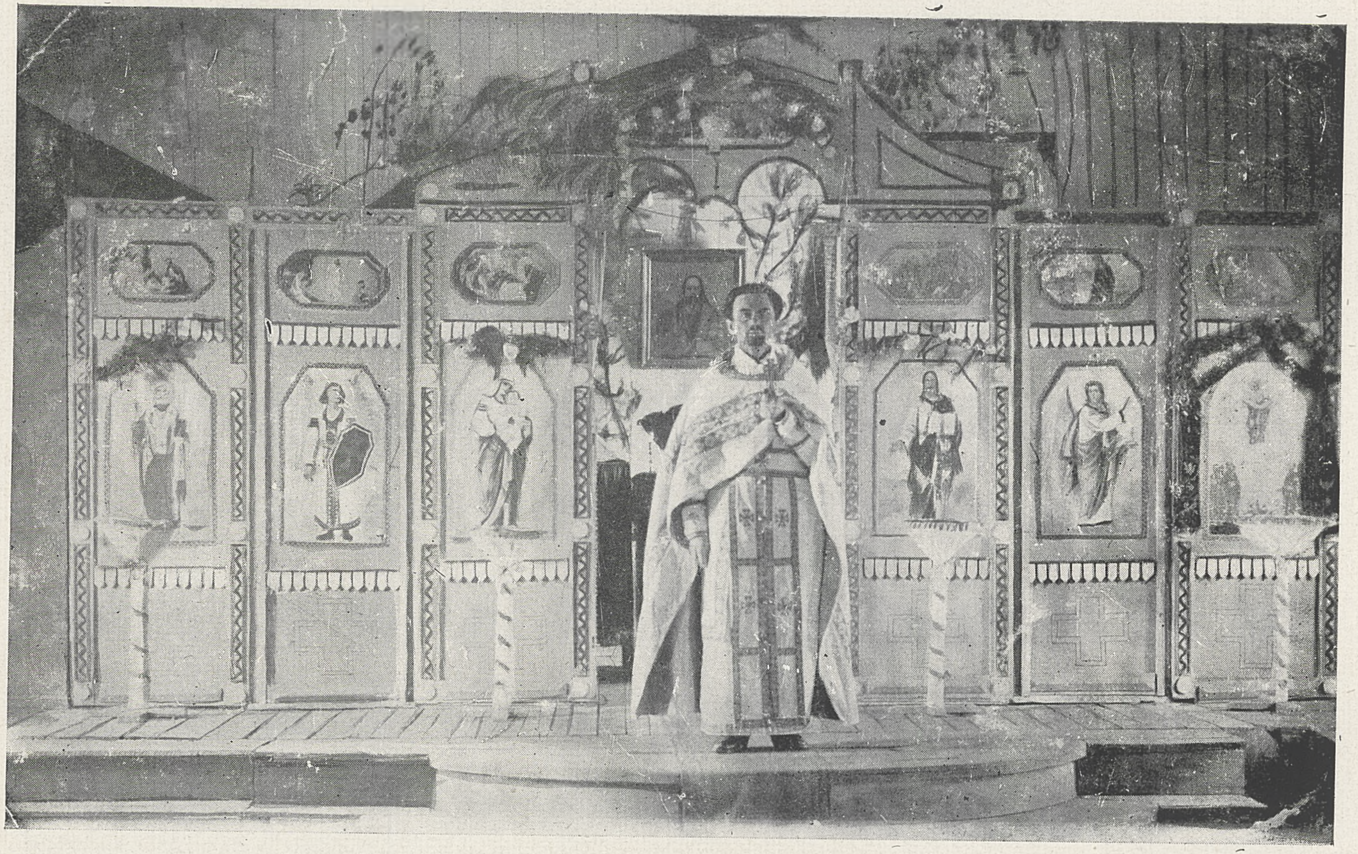
В липні наше Братство відкрило скорочені дириґентські курси. На початку учащало 42 курсисти, пізніше 32, із них 13 старшин і 19 козаків. Виклади виголошували: завідуючий курсами дириґент С. Шебалин (учень консерваторії) та його помічник Михальченко. Теоретична наука скінчилася у вересні і розпочалися практичні вправи. Офіційно випуску не робили, бо завинили п. Шебалину частину грошей за науку і він відмовився переводити іспити. Все ж трохмісячна наука на цих курсах принесла слухачам велику поміч, і не один із них час-відчасу дириґував у церкві, а в майбутньому не один із них став добрим дириґентом. Взагалі, всі ті слухачі, діставши добру музичну підготовку, брали участь, як в церковних, так і в світських хорах, та розїзджали по провінції з концертами і мали успіх.

Мало також Братство на свойому моральному і фактичному обовязку догляд за дітьми біженців і наглядало за розподілом для них допомоги та одежі, уряджувало для таборян виклади релігійно-морального змісту, духовні концерти. Виготовило також дві власні прекрасні хоруґви в українському стилі.

Значною була діяльність Братства і в чисто культурно-релігійному обсягу. Випустило воно: а) листівки з видом іконостасу нашої церкви й окремо образ Покрови Божої Матері в українському стилі, б) статут Братства св. Покрови 6-ої стр. Січ. дивізії і в) виготовило Синодик,

---

*) Вскорі по висвяченні, Братство надрукувало на гектоґрафі початкові молитви і роздавало бажаючим та все це не задоволяло їх, а календар майже щомісяця друкувався на гектоґрафі і роздавався бажаючим стрільцям.



ІКОНОСТАС ПОХІДНОЇ ЦЕРКВИ 6-ої Січової стрілецької дивізії і настоятель тої церкви о. ПЕТРО БІЛОН.



Панотець ПЕТРО БІЛОН серед ґрупи старшин-літунів АВІОВІДДІЛУ Армії У.Н.Р. на еміґрації в Бидґощі (Польща).

вписало до нього всіх лицарів, що згинули в боротьбі з москалями, і Синодик виставили в церкві.

Відчувався у нас брак українських церковних книжок і Брацтво обібрало комісію для перекладу Апостола на кожну неділю, деяких треб, акафістів та ін. До комісії ввійшли: полк. Яворський, сотн. Шевченко й я. Поза комісією сотн. О. Костюченко багато дечого сам перекладав. Наше Брацтво відгукалось на кожну важливу подію і дещо ми тут занотуємо:

1) Надсилали братчики до Предсідника Конференції в Ґенуї протест проти московських утисків.

2) Видали Сенаторові С. Шелухинові уповноважнення бути представником у Стокгольмі на конґресі Християнських Церков для захисту інтересів Української Автокефальної Церкви.

3) Приймали участь на першім українськім зїзді у Варшаві, де підносили справу утворення свого українського Єпископату на еміґрації.

4) На ріжних зїздах, виставах, що відбувались в Празі, Варшаві та в ін. містах, розповсюджували всі наші видання.

5) Брали участь у світовій виставі в Брюселі. Наші інваліди мали там свій власний кутик і Брацтво уповноважило їх бути представниками Брацтва; всі наші видання, листівки з фотоґрафією нашої церкви були на виставі а також перше число видаваного в таборі Релігійно-Наукового Вістника.

В липні народжується у мене думка випускати журнал релігійного змісту. Думка дуже смілива, бо як її при наших злиднях зреалізувати та де найти відповідних авторів-співробітників? Не з одним громадянином я ділився цією думкою. І ось на засіданню Брацтва я підношу цю справу. Братчики поставилися ніби прихильно, але питають мене: звідки гроші я дістану та звідки відповідний матеріял роздобуду? — Якось то буде, — кажу я, — але берімось сміло. З нами Бог! Та крім того не ми ж одні, я певний, що й Брацтво 4 дивізії не відмовить взяти з нами рівну участь. Отже, нам лекше буде.

По довгих розмовах прийшло до згоди і я цілком віддався цій важній справі.

Розписав листи — до пок. проф. В. Біднова, проф. Ів. Огієнка та до деяких видатних осіб про надсилку відповідної літератури; виклопотав у представника У. М. С. А. п. Вуків паперу та звернувся до Брацтва 4 дивізії з просьбою прилучитися до нас. Довший час братчики 4-ої дивізії не погоджувались та всеж на зборах Брацтва я переконав їх, що краще нам спільно випускати журнал. Далі обібрали Редакційний Комітет. Від нашого Брацтва до нього увійшли: п. Л. Волохів і я, а від Брацтва 4-ої дивізії п. Михалкин та Солодецький. Тоді ж ми вирішили, яку дати назву нашому орґанові. Після довших дебат всі пристали на те, щоби наш журнал мав назву „Релігійно-Науковий Вістник" та постановили випускати його по змозі сил і засобів, „неперіодично". Праця в редакції закипіла. Наші таборові редактори почали писати статті на визначені теми, надійшла від проф. В. Біднова цінна історична розвідка. Цілий матеріял до друку подали ми в середніх числах вересня 1921 р., а 30 вересня вийшов уже з друку перший духовний журнал українською мовою: „Релігійно-Науковий Вістник".

Я підкреслюю перший, бо в дійсности до того часу ані на Україні, ані на еміґрації не виходив духовний православний журнал українською мовою. Надруковано було РНВ лише 300 примірників. Та ізза браку грошей повстали великі труднощі. Друкарня вимагала заплати і відмовилась видати на кредит журнал і я змушений був позичити досить порядну на той час суму, щоби викупити журнал. Громадянство поставилося до першої нашої праці щиро та й преса досить прихильно віднеслась. В найповажнішій ґазеті „Українська Трибуна" М. Вороний писав: „Гарне враження справляє вступна редакційна стаття, написана з лірично-релігійним і патріотично-національним піднесенням. Також симпатичне враження робить і невеличка стаття свящ. П. Білоня. Найбільш солідною працею в журналі є інформаційно-історична стаття проф. В. Біднова. В ній є чимало цікавого і докладного матеріялу з історії нашої церкви. Взагалі, як на початок, 1 ч. журналу зредаґовано досить гарно, але зате мова викладу статей заслугує якнайострішого докору". В другій ґазеті читаємо: „Враження після прочитання „РНВ" ч. 1 видається добрим. Особливо тим, що всі статті можна читати. А це неабиякий плюс їх. Бо коли пригадати собі всі ті вимочені в прибранім фальшивім смиреномудрії писання „божественні" всяких духовних борзописців колишніх, від яких віяло якимсь старим, старим, аж „ветхім" духом, то в цьому відношенню „РНВ" позитивне і відрадне явище".

РІЧНІ ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ БРАЦТВА СВ. ПОКРОВИ ПРИ 6 ДИВІЗІЇ.

В серпні 1921 р. відбулися річні Загальні збори членів Брацтва св. Покрови 6 дивізії; була обібрана нова президія в складі: Голова о. П. Білон, заступник полк. Яворський, секретарь хор. Шевченко, скарбник сот. Василів і радні: урядовець Циба (б. член В. Ц. П. Р.), підхор. Хархун і четовий Воблий. На цих же зборах обібрано почесним членом Брацтва Командира дивізії ґен. Безручка, який завжди йшов назустріч Брацтву і нераз подавав моральну та матеріяльну поміч. Зі справоздання виявилось, що Брацтво приступило до своєї тяжкої праці за таборовими дротами без жадних засобів, ввесь час мало тяжкі борги, але, не вважаючи на перешкоди, Рада Брацтва твердо йшла з вірою в святу свою працю за раз наміченим пляном до здійснення своєї мети — морального обєднання українського козацтва та його національно-релігійного виховання. Всю працю Рада Брацтва за минулий час поділила на такі ділянки: 1) культурно-освітня праця: а) виклади релігійно-морального змісту, б) читання і розмови по бараках, в) духовний концерт і г) дириґентські курси церковних та світських співів; 2) видання: а) друк церковних книжок, б) друк журналу „РНВ", в) переклади з церковно-словянської мови на українську і г) друк листівок з видами похідної церкви та образів; 3) вироби: а) церковних сосудів, хрестів; 4) благодійна діяльність: а) допомога дітям та біженцям в таборі.

В складі Брацтва на той час було до 200 членів, як старшин так і козаків. На зборах встановили членські вкладки: вступна 20 мар. і що місяця 5% від платні. Але платні ніхто не одержував, тому ніхто і не вносив своїх вкладок.

ПОСВЯЧЕННЯ ЦВИНТАРЯ В ОЛЕКСАНДРІВСЬКІМ ТАБОРІ. НАВЯЗАННЯ ЗНОСИН З П. Є. БАЧИНСЬКИМ В ЖЕНЕВІ. УПОВНОВАЖЕННЯ, ДАНЕ ЙОМУ ВІД БРАЦТВА БУТИ ПРЕДСТАВНИКОМ НА КОНФЕРЕНЦІЇ ВСЕСВІТНЬОГО АЛІЯНСУ ЦЕРКОВ У ЖЕНЕВІ.

У неділю 18 вересня 1921 р. відбулося урочисте посвячення цвинтаря і памятника помершим українським воякам в Олександрові. Недалеко за табором зноситься могила, а на самій вершині її чорний запорозький хрест; на тому хресті українськими золотими літерами є напис: „Борцям за волю України — старшина й козацтво 4 і 6 стрілецької дивізії". Навкруги насипано могилки і на кожній деревяний хрест. В тих могилках — українці, добровольці й большевики. Всіх їх прийняла земля і примирила. Кільчастим дротом відгорожено цвинтар. Багато було положено праці, щоби ту високу могилу висипати, щодня ходили на цвинтар наші вояки — ходив і я нераз — та прикрашали цвинтар. Останні гроші вкладали на памятник. І на далекій чужині залишилась прекрасна памятка, той чудовий чорний хрест-спомин про тих, хто віддав у боротьбі найдорожче — своє життя. Після посвячення і панахиди прибув Протопресвітер Війська Українського о. П. Пащевський і виголосив коротеньку промову в честь свята.

У вересні 1921 р. одержали ми лист від відомого громадського діяча п. Євгена Бачинського з Женеви, в якім він звертався до нас, щоби надіслати йому від нашого Брацтва уповноваження на захист інтересів нашої Української Автокефальної Церкви на Всесвітнім Аліянсі Церков. Брацтво надіслало йому уповноваження „захищати інтереси, як нашої Автокефальної Православної Церкви так і Брацтва св. Покрови серед закордонних громадських кол" зі звітом з нашої праці за минулий час та всі наші видання. Зі звіту делеґата п. Є. Бачинського („РНВ", ч. 2, 1922 р.) ми довідались, що він був на конференції Всесвітнього Аліянсу Церков 14 і 15 вересня 1921 р. і приймав в ній чинну участь; як запрошений представник У. А. П. Ц. відчитав своє експозе, що його присутні вислухали з великим зацікавленням, ухвалили долучити до матеріялів Конференції і занести до протоколів такі його точки:

1) Бажання України приступити до Аліянсу.

2) Потреба матеріяльної помочі для діяльности Українським Православним Брацтвам, збігцям з клиру і на видання релігійно-моральних публікацій для українського населення в Польщі і для інтернованого козацтва.

3) Спомогти утриманню богословів у вищих школах, як православних так і анґлійських.

4) Звернути увагу на забезпечення релігійних прав для української православної людности в Польщі.

Від цього часу й розпочинається у мене жваве листування з п. Є. Бачинським, яке, мусимо признати, давало нашому Брацтву, а особливо мені, моральну та й матеріяльну поміч. Та декому це листування „з закордоном" не подобалось і нам заборонили листуватися, як з п. Є. Бачинським, так взагалі з закордоном. Та ми, братчики, не бачили

11*

нічого злого в „закордоні" і, не звертаючи уваги на заборону, продовжували надалі листування в імени Братства, і такі листування і зносини приносили велику користь для нашої загальної справи.

ТАБОР ІНТЕРНОВАНИХ В ЩИПІОРНО. ЦЕРКОВНИЙ ХОР.

На початку грудня 1921 р. ми всі задротянці змушені були залишити Олександрів, хоч як нам цього не хотілось. Нас перевезли в товарових ваґонах до табору Щипіорно, що лежить в 3-4-х кільометрах від Каліша.

В Щипіорні була велика деревляна церква, побудована ще раніш наспіх і вся в дірах, із земляною долівкою. Взимі відправляти в цій церкві не було можливо. Та всеж ми поставили наш похідний іконостас і першу Службу Божу я відправив на Різдво. Таборян зійшлось досить поважне число. Та в слідуючі недільні свята ізза великих морозів вояцтво цілком не приходило.

Деякий час я відправляв Службу Божу в бараках, де перебували козаки, та в шпиталевій церкві; вскорі ж звільнився один барак, куди ми й перенесли свою похідну церкву. Взимі ізза браку обуву та одежі (деякі козаки були цілком голі й босі) церква в Щипіорні нераз світила пусткою. На весні і вліті козацтво частіше вчащало до церкви. Тих же старшин і козаків, що мали будьяку приличну одежину, завжди можна було зустрінути в церкві. Підчас великих національних свят, храмового свята Покрови Божої Матери, церква завжди була переповнена. З церковним хором ми нераз мали клопіт. В Олександрові пишались ми навіть двома церковними хорами, а в Щипіорні бували навіть випадки, що співало 4-5 хористів або один дяк. Був тут зорґанізований прекрасний церковний хор (мужеський), був навіть одного часу і мішаний хор. Хористи за свою працю вимагали збільшення пайка і мали рацію ставити таку вимогу. Та не так то легко було задоволити співаків, бо бували перешкоди. Всеж і цю досить тяжку справу ми залагоджували і тоді мали нагоду чути прекрасні співи, які нераз зворушували задротянців. Нераз з Каліського табору приходив мужеський хор під орудою талановитого дириґента, але не памятаю вже, як його на прізвище, і співав Службу Божу. То були заводові співаки, артисти, вони своїми мельодійними співами викликали особливе натхнення. В такі неділі кожний вояк спішив до церкви. Відправа в рідній мові, чудові божественні співи зворушували наших вояків; тут в своїй церкві вони виявляли свої жалі, і не один з них крадькома витирав сльози з очей.

ЗАСНУВАННЯ ГОЛОВНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ РАДИ БРАЦТВ СВ. ПОКРОВИ. УКРАЇНСЬКА СЕКЦІЯ НА СВІТОВОМУ АЛІЯНСІ ЦЕРКОВ. ПРОФ. ІВ. ОГІЄНКО. БРАЦТВА ВІДМОВЛЯЮТЬСЯ БРАТИ УЧАСТЬ НА ВСЕСВІТНІМ АЛІЯНСІ ЦЕРКОВ. ДУМКА ПРО ОБЄДНАННЯ БРАЦТВ В ЩИПІОРНІ. ВИПУСК „Р. Н. В." Ч. 2.

Майже в кожній військовій частині позасновувались Братства св. Покрови, але треба сказати правду, що ані одно Братство, окрім Кирило-Методієвського Братства в Калішу та Братства при 6-ій стрілецькій дивізії, не провадило ніякіської праці в своїх частинах. І ось пов-

стає у нас думка поєднати всі Братства та створити Головну Раду, яка б і спонукувала Братства до праці, давала б вказівки, що треба робити, та ін. В цій справі я тричі був у Головного священика прот. о. П. Пащевського. Отець Пащевський з цією думкою погодився і 9 січня 1922 року в Каліському таборі повстала ухвала: конечним є заснування Головної Військової Ради Братств св. Покрови для обєднання всіх братств військових частин і координації їх праці. На цьому ж засіданні були намічені й головні точки статуту, щодо орґанізації Головної Ради й її складу. Було ухвалено, що Головна Рада складатиметься з 2-х постійних представників від кожного Братства. На перші збори прибули представники таких братств: 2-ої Волинської дивізії, 3-ої дивізії, 4-ої Київської див., 6-ої стр. Січової див., Мазепинського кінного полку, Пастирських курсів, Державної Юнацької школи і від бувшого штабу Дієвої Армії. На зборах усталено, що майже всі братства, за виїмком двох, не проявляють активної праці, і тому деякі представники домагались, щоби братства, що істнують лише на папері, виказали свою чинну діяльність. На цьому засіданні обібрали Президію в складі: Голова Ради прот. П. Пащевський, заступ. прот. Н. Никитюк, скарбник о. Білон; радники: ґенерал Ольшевський та ґен. Порохівщиків. При Головній Церковній Раді заснували наразі дві секції: редакційну і видавничу. Таким чином, як бачимо, мрії Братства нашої дивізії здійснились, ведені одною ідеєю спільної праці. Та то були лише мрії... Хоч в таборах було щось до 15 священослужителів разом з дияконами, в братствах праця не пожвавлювалась і Головна Рада не реаґувала на це.

В червні 1922 р. з ініціятиви нашого Братства Головна Рада скликала збори всіх братств для вирішення справи про заснування Української секції на світовому Аліянсі Церков та надсилку туди делеґата в особі п. Євгена Бачинського, що перебував у Женеві. На цих зборах я дістав доручення виголосити реферат про потребу заснування вищезазначеної секції. Всі принципово погодились, але вимагали статута. По одержанні з Женеви від п. Є. Бачинського статута, знова скликано всі братства. Та заснувати Українську Секцію на Світовому Аліянсі Церков не пощастило, бо більшість членів піддалися аґітації, і цю справу відіклали до приїзду Міністра Ісповідань проф. Ів. Огієнка. Незабаром проф. Огієнко приїхав і на нараді духівництва та членів Братств в Каліськім таборі 9 липня 1922 р. прот. П. Пащевський просив п. Огієнка дати інформації про Українську Секцію на Світовім Аліянсі Церков: чи варто нам мати її та чи можемо дати уповноваження п. Є. Бачинському. Проф. Огієнко сказав приблизно таке: „Першзавсе Братства не мали права братися за таке діло, як заснування Української Секції на Світовому Аліянсі Церков, бо в статуті Братств про це ніде не сказано. На цьому Аліянсі ані католики, ані росіяни не беруть участи; переважно там є протестанти. Отже виходить, що ми, українці, прагнемо до протестантів. *) На мою думку, ми не повинні брати там

*) На тих конґресах між іншим приймали і приймають участь не лише протестанти, але й Православні Церкви, так напр. є там представники від Вселенського Патріярха, Греції, Югославії. На ці конґреси їздив декілька разів теперішній Варшавський Митрополит Дионісій.

участь". Коли ж проф. Ів. Огієнкові вказали на його статтю в „Українській Трибуні" за 1921 р. про надіслання ним на Конґрес в Женеві, як делеґата від Української Автокефальної Церкви, п. Є. Бачинського, то на це проф. Огієнко відповів, що в минулому році так було, ми мали делеґата в особі Є. Бачинського, але він тепер не є делеґатом, і в даний час мусимо вести іншу політику. Все ж прикінці проф. Огієнко сказав, що Брацтва можуть заснувати таку секцію при Аліянсі Церков, але, як щось станеться неприємного, то вся відповідальність буде лежати на Брацтвах. На цім збори й скінчились.

Брацтво 6-ої дивізії не було задоволене такою відповіддю і продовжувало далі вживати заходів, щоби мати за всяку ціну свою національну секцію в Аліянсі. Писали до проф. В. Біднова стати на чолі нашої секції, писав Є. Бачинський до Волинського Єпископа Дионісія (нині Митрополита), та поки одержали відповідь, то втратили багато часу і не змогли надіслати уповноваження, бо було запізно. 5-го серпня розпочався в Копенгазі Конґрес. Отак не пощастило нам, в такий сумний час, мати свою секцію в Аліянсі Церков, і думалось мимо волі, що ми не доросли ще, коли відмовляємось працювати разом з культурними народами ізза страху, що комусь це буде неприємно. Та колись будемо жалувати...

Не зайвим буде тут розяснити, що ж то за Аліянс, яку він має мету і що ж позитивного він дав би нам, українцям?

Світовий Аліянс для міжнародньої приязні через Церкви має надзвичайно гарну мету, а власне: 1) Завязати контакт поміж ріжними церквами. Церкви мусять заснувати в кожній країні національні комітети; вони мають завдання впливати через Церкви, як корпоративні одиниці, в дусі спільної праці для розвитку міжнародньої приязні і усунення війни. 2) Визнаючи, що головним завданням християнізму є розвивати дух згоди і братерства, зрозуміло, що всі Церкви всіх країн вживатимуть впливу, який вони можуть мати на народи, парляменти і уряди, щоби досягти приязних відносин поміж націями.

Наша Українська секція змогла би на таких світових конґресах заманіфестувати прагнення нашої нації, інформувати про всі кривди, які завдають окупанти на наших землях, досягти чогось позитивного для Церкви і народности. Можна було б виєднати якоїсь допомоги для сиріт, для голодуючих (якраз в Україні був голод), для інтернованих, можна було б виєднати допомогу для священиків, що втікли від большевиків, одержати для наших богословів стипендії.

Отже, у нас була знаменита нагода заснувати національну орґанізацію, що мала б коріння в світовому інтернаціоналі всіх протестантських, анґлійських і деяких православних Церков. А це не абищо!...

Все ж таки ми дещо зробили. Ми посіяли думки про Аліянс, про потребу орґанізації і приєднання до міжнароднього церковного інтернаціоналу, вмістили статті в „Реліґ.-Наук. Вістнику" та в анґлійських і французьких журналах і часописах. Ця робота дурно однаково не пропала, а свої овочі ще колись принесе. Ми розколихали декого, внесли нові ідеї та стремління.

Після цієї невдалої для нас спроби вступу до Аліянсу Головна Рада брацтв цілком завмерла. Рада фактично перестала існувати. Брац-

тва не сходились на збори, життя в брацтвах підупало. Коли не пощастило всім нашим таборовим брацтвам обєднатись для спільної праці, то наше брацтво знова вносить думку обєднати хоч брацтва, що перебувають в Щепіорні. І ось на річних зборах Брацтва 6-ої дивізії, що відбулися в жовтні 1922 р., викрилось, що в Щипіорні брацтва в військових частинах фактично не існують, окрім нашого. Отже справа обєднання відпала, а виникла нова справа: як перетворити наше Брацтво в таборове, або утворити нове брацтво, куди б увійшли механічно члени всіх інших завмерлих брацтв. Після дискусій вирішили не руйнувати Брацтва 6-ої див., яке вже має свою історію і налагоджену працю, а заснувати нове загально таборове брацтво.

Відбулось декілька засідань, склали статут та з цього обєднання і на цей раз нічого не вийшло.

За цей час праці біля нашого Брацтва згромадилось багато поважних церковних та громадських діячів. До Брацтва вписалось поважне число старшин та козаків з інших частин. Брацтво вело з ними листування. Навязалися зносини з Американською Українською Православною Церквою, куди ми надіслали також наші видання. В американському церковному часописі „Дніпро" передруковувались ріжні статті з нашого журналу „Р. Н. В." та з молитовника.

По виданню ч. 1. „Р. Н. В." і брошури проф. В. Біднова: „Справа розмосковлення Богослуження Православної Церкви на Україні", на дальшу видавничу діяльність у Брацтва зовсім не було грошових засобів. І лише завдяки допомозі Женевського Українського Клюбу і особисто матеріяльної помочі п. Є. Бачинського Брацтво мало змогу знову розпочати свою видавничу працю. Виготовлено було відповідний матеріял і знову по сімох місяцях перерви вийшов з друку „Р.Н.В.", число друге.

На цей раз журнал ми випустили самостійно, бо Брацтво 4-ої дивізії відмовилось увійти з нами в спілку ізза браку грошей.

Українські часописи по виході ч. 2. „Р. Н. В." і на цей раз щиро відгукнулись. В „Соборній Україні", що виходила у Відні, читаємо: „Колись наші соціялістичні будуватели У. Н. Р. ревно викоріняли релігійність серед українського народу. Тепер жертви їх державної творчости в біді і злиднях на чужині засновують релігійні брацтва і на останні загаровані копійки видають релігійний журнал. Колись Україна вдячно згадає тих піонерів українського релігійного національного відродження, що тепер без огляду на всі важкі умови взяли на свої плечі тяжкий великий труд, як видання релігійного журналу, а ми від щирого серця бажаємо: „Дай, Боже, довгий вік та журавлиний крик".

ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СТАРОВИНИ. НОВА РИЗА ДЛЯ ЦЕРКВИ 6-ОЇ ДИВІЗІЇ.

Ще в Олександрові Куявському у декого виникла думка зробити для церкви в українськім стилі ризи, які додавали б ще більше українського характеру Службі Божій. Та матеріяльні злидні тоді ще не дозволили перевести задуманий плян в життя. Щойно з переїздом до табору Щипіорно взяла на себе ініціятиву пошиття і вигаптування ризи

пані Христина Сушко. На кошт дивізії і Брацтва було куплено білого полотна і підшивки, а кольорові нитки офірував представник I.M.C.A. п. Буків, який між іншим завжди надзвичайно сердечно ставився до всіх наших вимог і майже завжди їх задовольняв.

Проєкт ризи і вишивок дав сотн. О. Костюченко. За чотирі тижні до Паски розпочалася праця, в якій брали участь жінки-членкині Союза Українок і старшини 6-ої див. Головну працю, вишивку гапту, спини і низу, і дещо хрестом виконала п. Хр. Сушко при допомозі панни В. Лінди. Про це варто згадати, бо, не зважаючи на недугу, пані Хр. Сушко дні і ночі просиділа над працею, аби закінчити ризу до Великодної Служби.

У Великодну Суботу увечері риза була готова і Пасхальну Службу я правив у новій ризі. Вишито було ризу, епитрахіль, набедреник, пояс і поручі.

В „Р. Н. В." ч. 4-5 можна прочитати цікаву статтю п. Євгена Маланюка про нову ризу. Він там писав, що „узори вишивок виконані по прекрасному проєкту сотн. О. Костюченка, відзначаються глибоким почуттям української старовини, українського узору і українського орнаменту. Виконання узорів вишивкою треба визнати не тільки гарним, а й майстерним.

„Поява церковного убору тепер, в страшний час нашої апокаліптичної національної боротьби, воскресення цього прекрасного, ароматом давнини напоєного закутка нашої церковної історії — вишиваної священицької ризи — хай буде великим символом. Символом відродження. Символом віри в майбутнє!

„Знаменням того, що національна церква наша українська, що відроджується на наших очах, знову дасть нам свою моральну підтримку в боротьбі, знову стане підвалиною української державности, знову явить нам Копистенських і Тукальських".

Брацтво 6-ої дивізії надіслало найщирішу подяку до Хв. Філії Союзу Українок табору Щипіорно і зокрема пані Хр. Сушковій та сотникові О. Костюченкові за їхню працю.

Трохи згодом пані Хр. Сушко вишила пречудовий обрус на Св. Престіл, а пані Є. Мишківська і Горбанівська вишили покривці.

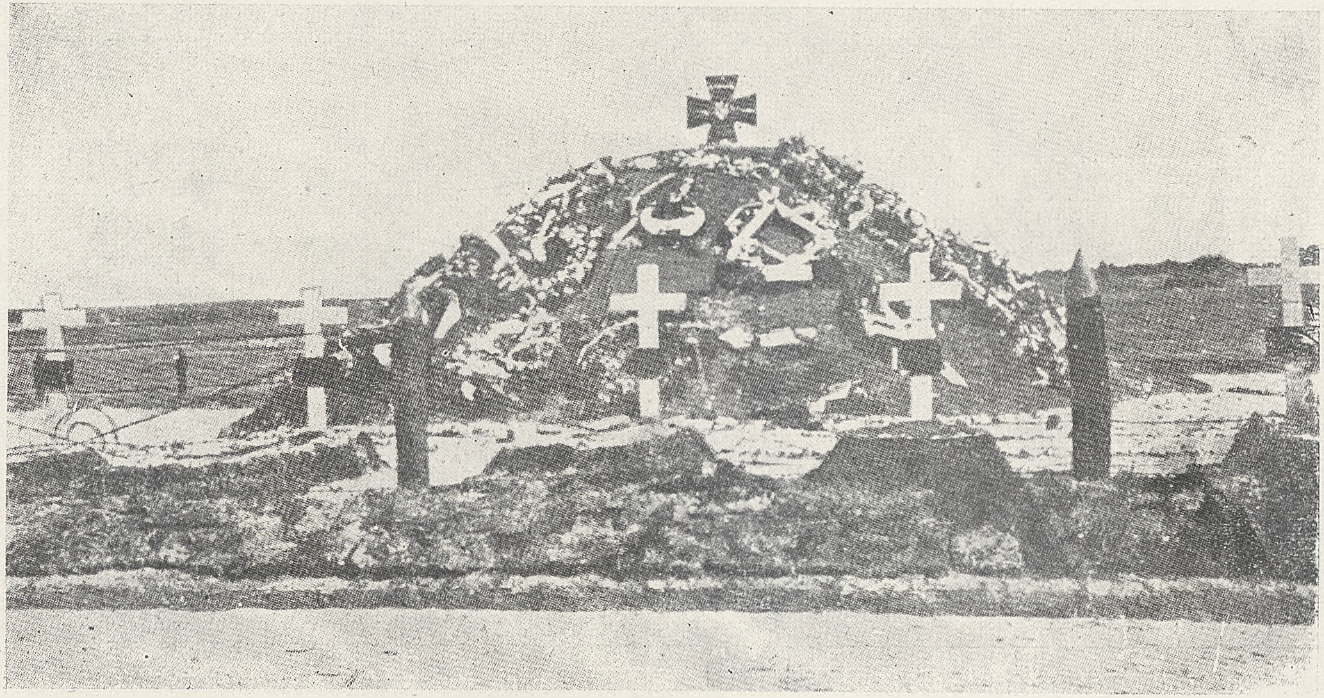
ВИПУСК „Р.Н.В." Ч. 3 І 4/5. ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО „ДО СВІТЛА".

В травні 1922 р. почали надходити статті від наших поважних співробітників і матеріялу вистарчило аж на два числа. В червні випустили третє число „Р.Н.В.". Від цього числа і до кінця я був відповідальним редактором журнала.

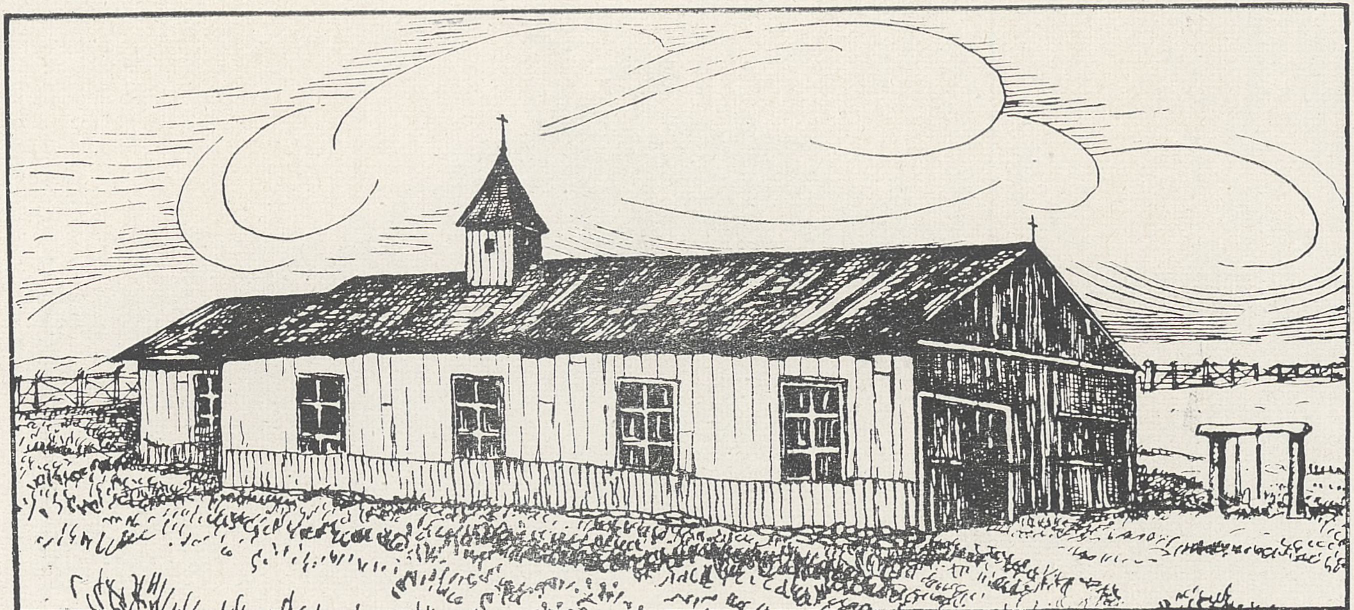
Вскорі вийшло з друку і 4/5 число (подвійне).

В „Православній Волині" ч. 24. за 1922 р., орґані Волинської Духовної Консисторії, читаємо надзвичайно цікаву критику на наш журнал, ч. 4/5. Подаємо з неї короткий витяг:

„Кому не відомо, яке гірке життя на вигнанні. Одірваність від рідного народу і культури, одірваність від родини, тяжка, а часом і непосильна чорна праця на кусок насущного хліба; голод, холод і бруд; байдужість з боку тих, кому ще не довелось зазнати життя на вигнанні



КОЗАЦЬКА МОГИЛА на українському військовому цвинтарі в Олександрові Куявському (Польща).



Зовнішній ВИГЛЯД ЦЕРКВИ в таборі інтернованих у Щепіорні (Польща).

— от самі звичайні злидні еміґрантської долі. Цілком натурально, що в таких умовах зникають в людині вищі людські запитання, почуття грубіють, серце тупіє, духовний стан принижується... І кому довелось змарнувати довгий час на вигнанні, той і сам змарнується; на місто ідейного захоплення повстає в ньому холодна і черства байдужність. Добре розуміла значіння примусової еміґрації стара російська влада, а тому і користалася нею, як певнішим засобом боротьби зі своїми ідейними противниками та їх „оздоровлення".

„Але світло в темряві світить (Іоан 1. 5). Чия душа є захоплена щиро святим огнем любови до добра, до святого, не легко і не скоро він у неї вгасає. Бо людина кохається цим огнем, як відгуком Божественної істоти, і не дається з ним розлучитися. От перед нами блеск такого саме святого огня в живих людських душах. „Релігійно-Науковий Вістник", випущений уже 4/5 числом Українською інтелігенцією, що перебуває на еміґрації. 60 сторінок дрібного друку написано людьми розпорошеними в Щепіорно, Стрілково, Каліші, Макові, Женеві, Білограді, а надруковано людьми голодними, босими, обдертими... 60 сторінок дрібного друку! Хто стоїть близько до редакторської справи, тому лише добре відомо, що значить зібрати відповідний матеріял для такої книжки та надрукувати її в сучасних умовах. А розгорніть її і ви на здивовання стрінете не плач людини над своїм горем, не нарікання на свою долю, чи чужу байдужість, не крик: — допоможіть! а вільну від тяжких сучасних умов думку та ідейні переживання.

„Духа не вгашайте" (1 Фесал. V. 19) от наше бажання, що виникає в серці нашому після прочитання журналу. Цей апостольський заповіт треба віднести насамперед до видавців його; „не вгашайте в собі огня віри і любови до добра і истини, що горить у Вас. Але ж слово Апостола ми мусимо памятати і для себе: Отже наш святий обовязок піддержати кожну прояву духовости і духового життя і допомогти їй, не дати їй вгаснути".

„Духа не вгашайте".

Проф. Огієнко ще в жовтні 1921 р. пропонував мені виїхати до Америки на посаду священика в українській православній діецезії. Я дав на це згоду. *) В звязку з моїм відїздом Є. Бачинський, який приймав надзвичайно діяльну участь в справах нашої Церкви, братства і видавництва, хоч сам жив в Женеві, — піддав мені думку заснувати таке видавництво, яке змогло би видавати свій власний орґан, незалежно від того, де будуть знаходитися його члени. **)

По виміні думок між мною і Є. Бачинським було вирішено заснувати Т-во „До Світла", яке й було засновано в березні 1922 р. з таким

---

*) Мені так і не пощастило відїхати тоді до Америки згідно з пропозицією і клопотами збоку проф. Ів. Огієнка. Я подав прохання до Єп. Дионісія, нині Митрополита, про призначення мене на парафію на Волині, але, як „автокефаліст", дістав відмовну відповідь. Тоді я подав прохання в 1923 р. до Української Духовної Консисторії в Америці і вскорі одержав призначення.

**) Була думка, що я в Америці зможу продовжувати ту саму роботу, що й в таборах, але практика показала, що тут в Америці випускати книжки — дуже коштовна річ.

завданням: познайомити українське громадянство з духовною і фільософічною літературою Заходу з спеціяльно практичною метою — вплинути на нашу інтеліґенцію, яка є несвідома своїх обовязків до віри і національної Церкви і нехтує заповіди Христа.

Нашим девізом були чудові слова Христа, сказані Никодимові: „Хто чинить по правді, той простує до Світла”.

Дирекція Т-ва з моменту заснування його складалася з таких осіб: Директорів — Євгена Бачинського (Женева) і о. Петра Білона (Щипіорно) та секретаря П. Гармаша (Щипіорно).

За ввесь час існування нашого Т-ва видано такі книжки:

1) „Шукання Правди” — Ф. Тома і „Хома Невірний” Дра Альта, переклад з французької мови Є. Бачинського. Надруковано було 500 примірників коштом вищеозначених членів Т-ва.

2) „Життя і особа Григорія Сковороди” — Єрна, переклад з московської мови Євгена Маланюка. Надруковано було 500 примірників. Матеріяльну поміч оказали нам св. п. Головний Отаман С. Петлюра і Др. Є. Лукасевич.

3) „Служба Божа св. Василія Великого” переклад з грецької мови прот. о. П. Табінського. Надруковано 500 прим. Значну матеріяльну поміч оказав шановний перекладчик.

Мали на думці випустити „Літурґію Раніш Освячених Дарів” і „Собор Українських Святих” — о. П. Табінського, „Історичний огляд церковного руху на Україні” — проф. В. Біднова, та Календар-альманах; думали купувати власну друкарню, та ізза мого виїзду до Америки видавнича праця „До Світла” припинилась.

Зроблено ніби небагато. Та коли прийняти на увагу несприятливі умови нашого таборового життя, наші злидні, то треба констатувати, що Т-во „До Світла” зробило за час свого існування максимум того, що воно могло зробити.

ВОЛИНСЬКЕ ДУХІВНИЦТВО ЙДЕ НА ПОМІЧ НАШОМУ ВИДАВНИЦТВУ. ПОДОРОЖ МОЯ НА ВОЛИНЬ. НАРАДИ СЕРЕД ВОЛИНСЬКОГО ДУХІВНИЦТВА. МИТРОПОЛИТ ЮРІЙ, АРХІЄП. ОЛЕКСІЙ.

Наш журнал передплачували деякі священики з Волині, Холмщини та з Галичини, передплачували й військові та світські люди. Та на великий жаль не мали ми найменшого підпертя з боку американських та канадійських наших священиків. Не вважаючи на оголошення в „Дніпрі” про наші видання, ми мали лише одного передплатника з Канади... Та ось волинське духівництво приходить нам на поміч.

В жовтні 1922 р. я одержав лист від одного найповажнішого ідейного священика з Волині (не вказую його прізвища з відомих причин). Писав він: „У волинського духівництва виникає думка видавати власний церковний орґан-місячник. Колиб „РНВ” був би коло нас близче, само собою ясно, що потреби в другому часописі не було би і для нас цілком підійшов би „РНВ”. Але нажаль Ваш часопис відділений від нас непрохідними просторами і ми мусимо мислити про щось інше. Отже покірно прошу Вас повідомити мене: 1) Чи могли б приняти замовлення на друк нашого часопису; 2) Скільки взяли би за друк 500

прим. і 1000 окремо і 3) Чи не вважаєте, що нам можна би було зєднатися в одному часописі? Чи не можна було би Вам взяти на скілька днів відпустку і прибути в цій справі до нас". Підпис.

На першім засіданню Брацтва я поділився цією приємною новиною, бо з цього листа я передбачав наперед, що наш журнал нарешті зможе стати на міцні підвалини, тоді як до цього часу ми животіли, ми бідували.

З кожним випуском чергового журналу, чи то іншої книжки, я мав завжди великий клопіт. Книжка надрукована, а грошей на її викуп з друкарні нема. В касі грошей нема, і позичати нема де, бо всі наші інтерновані вояки бідні, не мали й копійки за душею. Нераз приходив я до розпуки. Та все це було недовгочасне — за якийсь час якимсь чудом книжка викуповувалась з друкарні.

Поза матеріяльною бідою, мусимо признатись, ми не мали морального підпертя з боку нашої церковної влади. Нам робили ріжні утиски, забороняли випускати журнал без попередньої цензури та всіляко загрожували нам.

І ось тепер завдяки волинському духівництву являється можливість стати на власні ноги та не бідувати. З великими труднощами виклопотав я аж у Варшаві у Міністра Внутрішніх Справ перепустку на подорож до Волині.

10-го листопада 1922 р. я вже був на місці. В той самий вечір зїхались на таємну нараду найповажніші священики і після наших розмов, що затягнулись далеко за північ, погодились на слідуючих умовах: духівництво приймає „РНВ" за свій орґан. Вирішили також випускати проповіди на всі неділі і свята і додавати до журналу. Дали мені деякі важні вказівки, дали трохи авансу, повернули гроші за подорож та пообіцяли надсилати потрібну літературу до журналу.

Давно я не переживав такої радісної хвилини. Їдучи дорогою до Щипіорна я нераз думав: чи не сон це? Чи правда тому, що сталось вчора на тій таємній нараді? І заспокоював себе, що це є дійсна правда. А в голові одні і ті самі думки: „духівництво пообіцяло надсилати матеріял до „РНВ" і дасть нам велике число передплатників... Та це ж неабияке щастя!...

І полилась вдячна молитва до Господа Бога за Його велику ласку до нас. Тепер я був переконаний, що „РНВ" буде виходити частіше і без всяких перешкод.

Переїздом через Варшаву на Волинь я рішив зайти до Варшавського Митрополита Юрія, тепер вже небіжчика. *) Покійний Митрополит симпатично ставився до нашого релігійного видавництва і навіть обіцяв давати наукові статті для „РНВ". Отож я в тій справі і пішов до митрополита просити статті, а крім того просити призначити мене на Холмщину на одну із парафій, яка мене запрошувала до себе.

---

*) Його забив 8 лютого 1923 р. архимандрит Смараґд, людина психічно хора. Смараґд ставився до нашої справи вороже і вбивство митрополита це тільки один з моментів боротьби москалів з нами. Митрополит Юрій визнавав себе за українця, він народився на Поділлі, тамже скінчив Духовну Семинарію, а Духовну Академію в Київі.

Владика прийняв мене не дуже щиро, суворий вигляд його очей трохи мене збентежив, та коли я заїкнувся про парафію, то він відразу мені сказав: „Та ви ж Липківець". Попросивши благословення, я вийшов з його покоїв. *)

В той самий час в Варшаві перебував архиєпископ Гродненський (нині Волинський) Олексій Громадський. Пішов я і до архиєпископа Олексія з тим самим проханням. Архиєпископ Олексій прийняв мене надзвичайно сердечно. Він мене знав з листів, які я до нього, як до б. голови Волинської Духовної Консисторії надсилав в справі українських церковних книжок та інших церковних річей. Довший час ми розмовляли. Архиєпископ Олексій цікавився таборовим життям та нашим видавництвом. Говорили ми по українському. Владика пропонував мені парафію в його єпархії, але я відмовився їхати на Гродненщину, бо там переважно живуть білоруси. Моїм же бажанням було працювати лише серед своїх.

По приїзді до табору скликав я братчиків, поділився з ними тою приємною новиною та взялися ми всі дружно до праці. Написали листи до деканів Волинської єпархії і просили їх, щоби на найблизчому церковному соборчику запропонували б духовенству прийняти наш журнал, яко свій духовний орґан, та надсилали б передплату.

В скорім часі деякі декани надіслали постанови своїх соборчиків, в яких писали: „що вони приймають „РНВ", як свій духовний орґан". Роботи в редакції настільки збільшилось, що я цілими днями, а то й ночами перебував в друкарні, то в канцелярії редакції, а наш секретар невтомний, щирий та ідейний працівник, Олекса Костюченко, також вибився із сил.

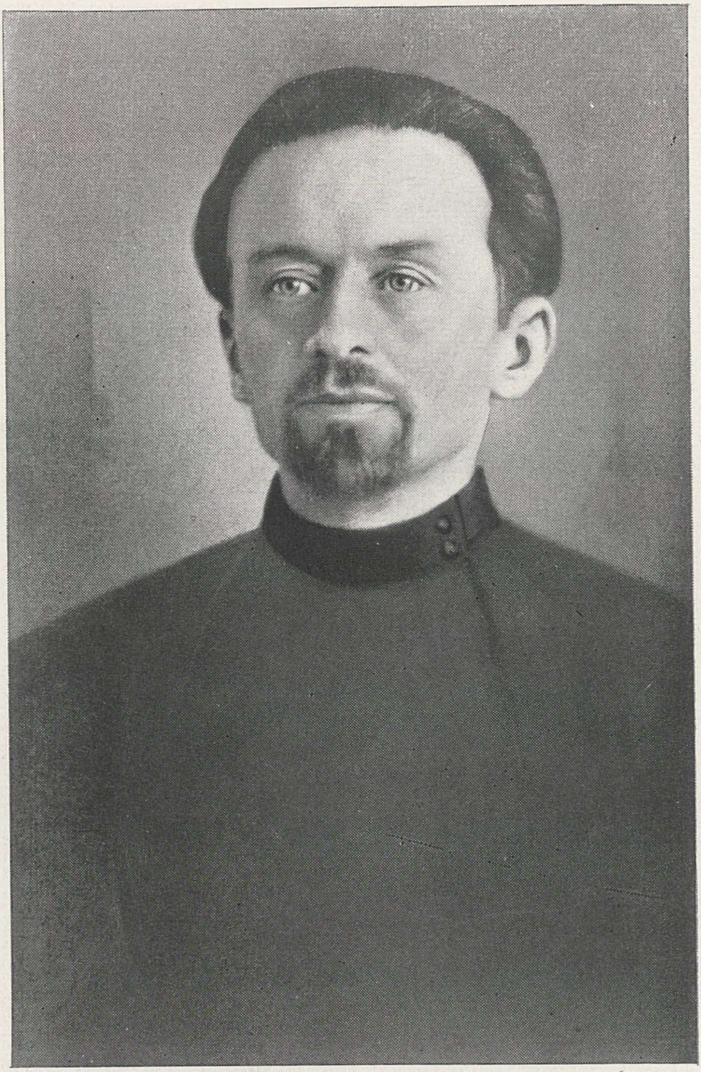
Щоб поліпшити тяжке становище своїх співробітників, Рада Братства ухвалила видавати їм допомогу: за кожний випуск „РНВ" мені й Олексі Костюченкові по 12.500 марок, таборовим поетам за поезії за стрічку 20 марок, а за наукову статтю (таборовим письменникам) від 8 до 10 марок за рядок. Це в переводі на сучасну валюту були гроші. До того ж часу ми всі працювали безплатно.

П. ЧИЖЕВСЬКИЙ, О. САЛІКОВСЬКИЙ, П. ХОЛОДНИЙ, ҐЕН. ЮНАКІВ В ТАБОРАХ. ЛИСТ ВІД С. ПЕТЛЮРИ. АМЕРИКАНСЬКІ Й АНҐЛІЙСЬКІ МІСІЇ В ТАБОРАХ. АНҐЛІЙСЬКА ПИСЬМЕННИЦЯ МІСС БЕАТРИСА ҐЕРРЕДЕН.

До нашого табору приїздили частенько ріжні високоповажані гості, як напр. пок. П. Чижевський, О. Саліковський, П. Холодний, ґен. Юнаків та інші. Всі вони цікавились нашою церквою, ризою та видавництвом. Цілими годинами просиджували в церкві та любувались красою її та чудовою, вишиваною в українському стилю ризою. Задавали ріжні питання, цікавились та розпитували про таборове життя.

---

*) Наше Братство та й я справді визнали нашу відроджену на Україні Автокефальну Православну Церкву на чолі з Митрополитом Василем Липківським. І от знайшлись добрі люди, поінформували про наш рух покійного митрополита Юрія мені на шкоду.



Організатор похідної церкви 6-ої Січової стрілецької дивізії і її дивізійний священик о. ПЕТРО БІЛОН.



Ґрупа старшин і козаків Гайдамацького Кошу Слобідської України на чолі зі своїм командиром С. Петлюрою у Києві (1918р.).

Небіжчик П. Холодний, відомий маляр, присвятив багато часу на відвідини нашої церкви і давав деякі зауваги. Він особливо тішився нашими здобутками в неволі і нераз ґратулював всім нам за ті величні труди, які братчики поклали.

Через деяких поважних гостей я нераз одержував листи і гроші від бл. п. Головного Отамана С. Петлюри на видавництво „РНВ" та „До Світла". Один з листів С. Петлюри тут наводжу.

„Свящ. П. Білоню.

Шановний панотче! Дякуючи Редакції „РНВістника" за присилку мені журнала і видань Благодійного Видавництва „До Світла", які я завжди з великим інтересом та моральним задоволенням читаю, прошу приняти від мене дальшу скромну допомогу.

В дальшому по змозі я буду пересилати на Ваші руки чергові допомоги. Щасти Боже в Ваших заходах на тлі видання так потрібної літератури.

27. IV. 1923 Р. Б. Петлюра".

Не дивлячись на те, що С. Петлюра належав колись до соціялдемократичної партії, він інтересувався й церковною справою. Знав бо він, що без Церкви не можна збудувати Держави, тому він навязував звязки з церковними діячами в краю і на еміґрації, інтересувався новим церковним рухом, що повстав на Україні в 1921 р., подав свого часу до „РНВ" інформаційну статтю про ту подію, що сталася на Всеукраїнськім Церковнім Соборі 14-го жовтня 1921 р., коли відродилась Українська Автокефальна Православна Церква на чолі з відомим церковним діячем Митрополитом Василем Липківським, та крім того ще давав інші статті на релігійні теми та заохочував нас до дальшої праці.

Заїздили до нашого табору американські й анґлійські місії. Вони дуже цікавились нашим військом, про яке лише читали в часописах, що так відважно боронили свій Рідний Край проти большевиків. Заходили вони й до нашої церкви.

Була в нашому таборі відома анґлійська письменниця Міс Беатриса Ґерреден. Вступила й до церкви, де довший час пробула, придивлялась до наших образів, до вишиваної ризи, розпитувала нас та все занотовувала до книжечки. Я просив її про надсилку нам книжок Св. Письма Старого й Нового Завіту українською мовою.

Вскорі по її відїзді я одержав з Льондону книжки Св. Письма: Біблій 10 прим., Євангелії 12 прим. та Євангелій зокрема кожного євангелиста по 12 прим. Про своє перебування в нашому таборі, про нашу церкву вона надрукувала цікаву статтю в анґлійському журналі „Outward Bound" за лютий 1923 р.

ПАСТИРСЬКІ КУРСИ В КАЛІШУ. ЦЕРКОВНА РАДА.

Брак священиків в таборах відчувався гостро і тому в наших церковних сферах виникла думка відкрити скорочені пастирські курси. Такі курси відкрились в Каліськім таборі, але на цих курсах бракувало лекторів, а особливо підручників.

Висвячено було, наскільки пригадую, пять курсантів в сан священика, а двох в сан диякона, але всі вони переважно, за виїмком лише одного-двох, не цілком були підготовлені на приняття священичого сану.

Як я вже згадував раніш, наша вища церковна влада ставилася неприхильно до нашого видавництва, до нашого духовного журналу „РНВ”, до нашого козацького брацтва при 6-ій дивізії та й до моєї особи. Сталось так, що мені було заборонено відправляти Службу Божу в перекладі Всеукраїнської Церковної Православної Ради. На моє прохання згадувати підчас Служби Божої нашого українського митрополита Василія Липківського, вийшла рішуча заборона. Писав я до Церковної Ради доклад, щоби вияснили правдивий погляд на В. Ц. П. Раду, але це був голос вопіючого в пустелі. Все це вплинуло на моє здоровля, а я і без того ввесь час слабував та лікувався і мусив був взяти відпустку.

Мої парафіяни, не бачучи мене деякий час в церкві, почали домагатись, щоб я приступив до виконання своїх обовязків та крім того відправляв би Службу Божу так, як ото й раніш її відправляв.

Відпочивши трохи, я приступив до виконання своїх пастирських обовязків, та не обійшлось без перешкод, про які й не варт на цім місці згадувати.

Наша Церковна Рада за 3½ року нашого сидіння за дротами ні разу не скликáла наших військових священиків на наради. Хоч ми сиділи і за дротами, та все ж життя йшло вперед і вимагало обміну думок та полагодження ріжних пекучих справ в частинах.

В цій справі я й написав до Церковної Ради лист і просив скликати наших священиків на нараду і обговорити такі точки:

1) про потребу в кожній частині, де є священик, мати історію своєї церкви, а також звіт про релігійний рух серед козацтва і старшин і вписати до нашої історії матеріяли про видатну працю бувших наших священиків, як напр. о. Матіюка та ін., що загинули в боротьбі з ворогом;

2) про культурно-освітню працю в таборах;

3) про організацію церковної бібліотеки;

4) про допомогу духовенству;

5) про потребу обновлення і відродження українських церковних традицій, обрядів, звичаїв та ін.

Щось тричі ми сходились на наради, але ці наради нічого позитивного не дали; поговорили, записали до рекорду і тільки, хіба що зайнялися справою про допомогу духовенству. Але й тут висунулася особиста амбіція збоку деяких церковних діячів і ця справа загинула в скорім часі.

ПОСВЯЧЕННЯ ПАМЯТНИКА НА ЦВИНТАРІ В ЩИПІОРНІ. ХРАМОВЕ СВЯТО СВ. ПОКРОВИ. ЮВИЛЕЙНЕ ЧИСЛО „ Р. Н. В.”. ПРОФ. БІДНОВ. МОЄ ПРИЗНАЧЕННЯ ДО АМЕРИКИ НА ПАРАФІЮ.

14 жовтня 1923 р. на військовому цвинтарі табору Щипіорна відбулося посвячення памятника поляглим українським воякам. Його збудовано за ініціятивою комітета для будови памятника і улаштовання цвинтаря на кошти, зібрані серед таборового суспільства Щипіорна і в Калішу. Памятник має форму обеліска, зроблений із сірого каміня, оформленого в чорне, має напис: „Тим, що вмерли, але не зрадили

України. Українська Армія. 1923". Урочисте освячення памятника відбулось в присутности багатьох таборян. Після панахиди і промов на памятник положено вінки від ріжних орґанізацій і інституцій.

Велику працю виконали з успіхом вояки для оборудовання цвинтаря. Треба було упорядкувати всі могилки, всі хрести дати однакові, поробити доріжки, навезти землі та ін.

Храмове свято Покрови Божої Матери у нас відбувалось щороку надзвичайно урочисто.

До цього свята ми готовились заздалегідь та старались на цей день придбати щось нового. В ці дні церква завжди була переповнена віруючими, заходили навіть і атеїсти, які нераз були зворушені відправою і тим загальним настроєм. Церковний хор теж старався на цей день дати щось нового. Особливо пригадую прекрасні рідні співи (музика о. Стеценка) на храмовім святі в 1923 р., коли в перший раз почули молитву за Україну „Боже Великий Єдиний" муз. Лисенка. Всі клякнули, велика частина приявних плакала. Такої чудової Служби, як казали деякі поважані ґенерали, не чули в свойому житті.

Тепер перехожу до видання нашого журналу. Як я вже згадував вище, матеріяльна справа наша значно поліпшилась. Волинське духівництво, звичайно не все, на своїх повітових соборчиках прийняло „РНВ" за свій орґан. Ми вже змогли випускати журнал в 1923 р. що два місяці (одно подвійне число), до нього додавали і проповідницький листок.

З кожним числом все більше й більше наше українське суспільство, розкидане по всіх усюдах, інтересувалось нашим журналом, інтересувалось навіть і греко-католицьке духівництво, і ми мали досить споре число передплатників. Наші видання розповсюднювались в усіх кооперативних книгарнях на Волині.

Останнє число „РНВ" 13/15 вийшло 6 жовтня 1923 р. Число це було ювилейне й останнє. Писали ми тоді від Редакції: „Минуло два роки з того часу, як перше число нашого журналу побачило світ не на волі, а в тяжких несприятливих умовах життя за дротами.

Пятнадцять чисел журналу ось наслідок невтомної праці людей, перейнятих любовю до своєї страдниці-Батьківщини, які навіть у жахливих умовах еміґрантського життя, всі свої сили, всю свою енерґію і всі свої думки їй віддавали"...

Так, віддавали все на цю ціль, віддавали не раз останні тяжко зароблені гроші, виривали з уст дітей, щоб випустити в світ живе слово.

На храмове свято Покрови Божої Матери в 1923 р. по Службі Божій зійшлися до клюбу 6-ої дивізії вищі представники військових частин Каліша і Щипіорна, братчики Кирило-Методіївського Брацтва та наші братчики і після сніданку виголосили привітання з нагоди другої річниці видання журналу. Перечитали лист від Женевського гуртка; від Редакції „Українського Сурмача" прочитав привіт редактор Р. Волохів, від Кирило-Методіївського Брацтва привітав братчик, нажаль не пригадую його імени. Вітали також ґен. О. Удовиченко та ґен. О. Загродський.

Біля нашого журналу згромадились люди, що цікавилися релігійною справою, що працювали над нею і робили це не для самореклямування, а для самої справи, бо тут люди одержували громадське і літературне виховання, привчились до гуртової праці і, раз заохотившись нею, провадили її всюди, де б вони не перебували, куди б не закинула їх доля.

І на цім місці не можу не згадати мого св. п. професора В. Біднова, що нераз в своїх щирих бадьорих листах давав мені вказівки, додавав духа та кликав до самопожертви. Не можу не згадати добрим словом всіх співробітників, братчиків, взагалі всіх тих, хто прислужився до звеличення тої великої праці.

Далі продовжувати видання „РНВ" не представлялось можливим, бо щипіорнський табор мусив ліквідуватись, та й я чекав з дня на день призначення на американську парафію.

Перед Різдвяними святами я одержав з Америки візу і шифкарту на подорож.

Поки мене польська влада звільнила з табору, минуло досить часу. По Великодних святах в 1924 р. я попрощався з своїми старшинами та козаками, з якими я ділив радощі, горе та злидні продовж 3½ років.

Всі церковні наші річі, як похідний іконостас, ризи, книжки перенесені були до Львова до Музею ім. Т. Шевченка аж до часу, поки не звільниться наша Батьківщина від окупанта. А по звільненні наші церковні річі будуть перенесені до Св. Софії у Київ.

Закінчуючи свої короткі спогади про похідну церкву, Братство і видавництво в невільницьких таборах, мимоволі, як оглянутись на ту величезну працю по збудуванню української похідної церкви, по придбанню вишиваної ризи та інших річей, як оглянутись на наше видавництво, яке при тяжких умовах нашого задротянського життя, порівнюючи, багато видало ріжних книжок релігійного змісту, то мусимо признати, що коли воно й було виконано, то не завдяки нашим слабим силам, а тому, що Дух Святий, Його Благодать, Його Сила, оживляли, загрівали і направляли нас, що зберегли в своїх серцях віру батьків своїх. І хоч на нас були ріжного роду утиски, нераз вбивали в нас духа, та всеж ми прямували до Світла і в праці своїй святій горіли.

Нераз я згадую тут за океаном наше горіння за таборовими дротами...

Того минулого вже не повернути...

Матеріяли: „Релігійно-Науковий Вістник" від ч. 1 до 15, Протоколи засідань Ради Братства св. Покрови при 6-ій стр. Січовій дивізії. Листування того ж Братства та персональні листи.



Священичі РИЗИ похідної церкви 6-ої Січової стр. дивізії.



ЗАПРЕСТОЛЬНИЙ ОБРАЗ похідної церкви 6-ої Січової стрілецької дивізії.

Дипл. інженір А. МАРУЩЕНКО-БОГДАНОВСЬКИЙ.
Підполковник.

Матеріяли до історії

1-го кінного Лубенського імени запорожського полковника Максима Залізняка полку.

РОЗДІЛ IV.

В СКЛАДІ ОКРЕМОЇ КІННОЇ ДИВІЗІЇ.

Реорганізація ОКД. Народини 4 полку. Прорив большевицького фронту XIV армії в районі Єзупіль—Товстобаби. Захоплення м. Теребовлі 14—17. IX. 1920 р.

13 вересня полк у складі дивізії перейшов із с. Сівок до с. Тязева, звідки вирушив на стацію Ямницю. На цей час ОКД мала вже новоприбулі частини — замісць полку Чорних Запорожців прибув 2 кінний Запорожський полк на чолі з полковником Д. Жупінасом і 1 батарея кінно-гірського арматного дивізіону полковника Алмазова в команді сотника Наріжного.

Перед ст. Ямницею строїлися стрункі полки ОКД. Незабаром приїхав командуючий армією ґенерал-поручник Омелянович-Павленко в супроводі військових представників від Франції, Польщі і Румунії, старшин Ґенерального Штабу нашої Армії та свого конвоя. Дивізія пройшла церемоніяльним маршем перед командармом і зупинилась на майдані перед стацією, на якій стояв потяг з кількома ваґонами Інтендантури Армії УНР.

Тут здав іспит Окремий Кінний Курінь, який доформувався силами ОКД до складу полка в команді пполк. Корчунова. Виконавши блискуче завдання, яке дає йому Командуючий Армією, отримав від нього ж назву „4-й кінний імени Кошового Отамана Івана Сірка полк", а пізніше ще й „Ніжинський".

Огляд відбувався з приводу намічення пролому большевицького фронту над Дністром, у якому ОКД вкрилася новою славою. По нараді вийшов наказ, щоб всі козаки (1, 2 і 3 полків) тут же на місці переодягалися в нове умундурування (білизна, блюза, штани), яке виносилося з ваґонів Інтендантури. Полк Максима Залізняка отримав 156 комплектів.

За години півтори козаки цілої дивізії, за виїмком „Сірків", одяглися в однаковий однострій темно-зеленого кольору.

Командуючий армією звернувся до старшин, підстаршин і козаків дивізії, вистроєних посотенно, з такою промовою:

„Благословляю вас на нове славетне діло. Вірю разом із вами в вашу перемогу і незломну посвяту для нашої ідеї — визволення України. Слава Україні!” І з кількасот молодих грудей пролунало могутнє „Слава Україні, слава!” і понеслося по долині, відбиваючися голосною луною в поблизьких лісах Підкарпаття.

Дивізія ввечері поверталася в похідній кольоні на місце постою і там очікувала на клич до бою. В с. Тязеві зявився до полку недорозстріляний „герой-залізняк” сотник Романченко, що приїхав з Варшави з Уяздовського шпиталю по документи.

Тут же відбувся поділ ОКД на дві бриґади для доцільнішого керування в часі бою; бриґади представляли самостійні тактичні одиниці, з приводу сітуації, що витворилася на фронті. Одночасно полк Максима Залізняка дістав нумерацію „1-й” замісць „2-го”.

I бриґаду складали — 1 кінний Лубенський М. Залізняка полк і 2 кінний Уманський Запорожський. На той час командиром бриґади був полковник Смовський, залишаючись водночас і командиром 1-го полку.

2 бриґаду складали — 3 кінний Чигиринський ім. Гетьмана Богдана Хмельницького полк і 4 кінний Ніжинський ім. кошового отамана Івана Сірка полк. Командиром бриґади на той час був сотник Любимець.

Підготовлявся рішучий наступ на XIV совітську армію, яка, не зважаючи на погром Тухачевського й Буденного на північно-західньому фронті, не дуже поспішала відступати. Наступ мав спрямуватися головним чином на міцну 41 совітську пішу і 8 кінну „Червоного козацтва” дивізію. Фрон, який тримала українська армія, пішов по лінії Дністра від Журавна до румунського кордону.

Окрема Кінна Дивізія по зосередженню в с. Водники о год 7-ій вечора 14 вересня вирушила назустріч воєнному щастю.В аванґарді йшов 1-й кінний М. Залізняка полк (1 бриґада). Було досить темно, як стрункі трійки вужем тягнулися по гористій дорозі в напрямку на с. Лани. Ніхто не палив цигарок — було заборонено. Панувала могильна тиша, яку переривало порскання коней і брязкання стремен у необачних молодих козаків. Нагло зачулося кілька стрілів і над головою дивізії зі свистом пролетіли кулі. То був знак, що передові стежі аванґарду спіткалися з большевицькими заставами, які стояли на південній околиці с. Ланів. Незабаром гонець доповів, що аванґард вступив у бій з ворожою сторожовою охороною, яка відходила на обсаджені заздалегідь позиції на горбках, що лежать на південно-західній околиці с. Деліїв.

Полк М. Залізняка спішив дві сотні, якими й розпочав наступ на ворожі позиції. Червоні збільшили інтенсивність вогню, але нічна доба була доброю охороною. Командир 1 бриґади полковник Смовський, уважаючи, що полк М. Залізняка не буде в стані здобути передпілля, підсилив його ряди сотнею Запорожців.

Лави під загальним керуванням помішника командира полку сотника О. Титаря, мавши на чолі 3-ю сотню сотника Шила, сміливо й завзято повели наступ. По півгодинній гострій стрільбі почулося „Слава”: — наші лави заатакували південну околицю Делієва, займаючи

фільварок та вибиваючи ворога в напрямку на с. Кремидів і Старі та Нові Коньчаки. Темрява була така, що за два-три кроки трудно було розріжнити постать людини від стовпа, лише вогники від стрілів освітлювали на хвилину контури наших і ворожих бійців. Наші наступали зі співами і гимном „Ще не вмерла Україна", що серед нічної тиші далеко лунало лісами та долинами.

Коло 11 години ночі с. Деліїв та його околиці було звільнено від москалів, яких згідно з зізнаннями полонених було там до 400 баґнетів — 3 баталіон 366 совітського пішого полку.

Частина цього куріня відходила на сс. Старі й Нові Коньчаки, а головна маса його, не ставивши жадного опору розбіглася по лісах, ховаючись в кущах, а дехто по селах, рятуючись у городах, клунях, стайнях, копицях сіна, збіжжа; їх забирали частини дивізії, що йшли ззаду.

Втікачі самі виходили і віддавали зброю, але зі зброєю був дуже малий відсоток, бо боялися. Часом і селяни вказували місця, де переховувалися москалі, які залишалися біля осель навмисне, щоб попасти до полону. Видно було, як вони хотіли воювати за комуну. Це були переважно „хахли", затуркані „мужики". Багацько їх потім зголосилося добровільно служити в рядах нашої армії, щоб пімститися за дізнані від комуни кривди.

Продовж трьох годин спішені лави Залізняків і Запорожців у повній темряві по крутих дорогах і полях посувалися за ворогом.

Місцевість тут була сильно протята ріжними прогалинами, долинами, горбками. Колись вона була вкрита лісом; ліс вирубано в часі Світової війни на будову шанців, бліндажів і т. п. і тепер стирчали тільки пеньки. Всюди були покопані шанці, довкола них, як і на всьому просторі, валялися звої колючого дроту, позатим була тут безліч вовчих ям, зарослих повзучим буряном і чагарником і тому на кожнім кроці була небезпека, особливо для коней, а вночі й надто. Але старі партизани, призвичаєні до ріжного релієфу, уперто й сміливо посувалися у напрямку до Старих Коньчаків. Майже на світанку полки осягнули це село, розположене по обох берегах р. Горожанки.

В ньому і сумежних селах притримано було багато москалів; від них видобуто цінні відомости, що дуже допомогли в дальших успіхах акції ОКД. Зайнявши Старі Коньчаки, дивізія спинилася, щоб дати спочити перетомленим нічною виправою коням, а також частинам 2 бриґади, які мали зі світанком вести дальший наступ.

15 вересня з самого ранку розпочалася жвава стрільба в напрямку на с. Горожанка, куди пішла 2 бриґада. 1-й кінний Лубенський ім. М. Залізняка полк вислано на с. Озерце, що лежить на східньому березі р. Горожанки; його розїзди дошкульно частували вогнем із ручних кулеметів ворожої застави, що там стояли.

Коло 8 год. полк розпочав наступ на с. Озерце при допомозі чети 1-ї батареї в команді хорунжого Марченка, яка влучним вогнем допомогала полкові виганяти відділ силою 150 баґнетів і переслідувати його аж під сс. Баранів—Красіїв. Тут полк захопив 15 полонених, 25 мушкетів, 6 пасів до кулемета „Максима" і 2 вози з провіянтом і набоями. Коло першої години полк вирушив на с. Товстобаби, яке опанувала 2 бриґада, розбивши велику ґрупу ворога і захопивши тяжку

12*

гармату. 16 вересня о 7 год полк, як аванґард дивізії, вирушив через р. Золоту Липу, сс. Коржова, Нова Гута, через р. Коропець, с. Черемхів і став у с. Доброводи на ночівлю разом з дивізією.

На шляху, де проходила дивізія, навколо всюди були німі свідки панічної втечі ворога і в придорожних ровах лежали перекинені вози з поламаними осями й колесами, кухні, двоколки, валялися на узбіччу кінські трупи, порозкидані мушкети, кулеметні паси, купи набоїв, телефонічні дроти й інше майно, з якого бойовий обоз збирав усе, що було тільки здатне бо вжитку. Все це вказувало, в якому порядку і з яким настроєм відступало московське військо після розтрому його в районі сс. Лани—Старі Коньчаки—Товстобаби. Не було нічого й дивного, що протягом денного походу не міг аванґард (2 кінний Запорожський полк) спіткати бодай хоч одного москаля, хоч зроблено було перехід біля 20-х кільометрів.

Населення оповідало нам цікаві речі, які художньо змальовували переляк москалів. На запитання „чи проходило якесь військо” відповідали: — „Так, проходили, прошу панів, кількадесят возів „форшпану” (обозу). Всі роздягнені і без „ґверів” (рушниць). І так коней гнали, начеб на весілля поспішали. Щойно виїхали з села. Питалися московською мовою про дорогу на Підгайці і Бучач. Дуже поспішали. Казали, що їх французькі мурини гонять”.

Дивізія заночувала в Доброводах і звідти вела широку й далеку розвідку, а на ранок 17 вересня продовжувала марш у напрямку м. Теребовлі, яке 2 бриґада захопила при допомозі полків 1 бриґади.

В часі замішання в Теребовлі поручник Ізвощик з 2-ї сотні, висланий в розїзд на с Бучина, біля висоти 379 захопив до полону втікачів із Теребовлі — 28 полонених, 7 кулеметів, 76 возів і 50 мушкетів.

Коли полк вскочив у місто, де все ще кипіло, як вода в казані, тут адютант (автор цих рядків) з ординарцями і звязковими захопив віз оперативного штабу з великим числом російських мап, переважно районів Галичини, України, Полісся, Польщі і Румунії в ріжних мірилах.

В тому ж возі була друкарська машинка; її передано строєвій частині полку. Цілий вечір і впродовж усієї ночі підраховували здобич: полонених і трофеї, якими було забито вщерть с. Острівчик і його околиці.

18 вересня все це відправилося під ескортою до Штабу Армії і до обозів 2 порядку полків дивізії.

Від полку вийшли вранці того ж дня 2 розїзди від 3-ї сотні: один в команді поручника І. Форсюка, а другий — хорунжого Панаретова. Ці відважні начальники — один їхав правою, а другий лівою стороною р. Гнізна на північ, тримаючи між собою сталий звязок і прямуючи в район Тернополя. По дорозі між м. Микулинці і с. Скоморохи під ліском Цісарівкою розїзди заатакували ворожий курінь; він розбігля по лісі, а головні сили втікли на с. Прошову. Одначе розїзди відтяли пару возів обозу. В них пізніше найшли аптику, добре забезпечену медикаментами, яких так бракувало не тільки в дивізії, але й в цілій армії. Довсього з фурманками взято 3-х фершалів, 5 санітарів та 3 візників.

Варто звернути увагу на одну характеристичну особливість: коли відчинили аптичну скриню, то в очі впало кілька десятків менших

скриньок, а в них були ще менші, які містили в собі циліндричні шкляночки, ампулки залютовані з двох кінців. То була найновша здобич медицини для лікування пранців — „Неосальварсан" німецького виробу; до них були відповідні шприці та лікарські прилади. Ці ліки були вельми коштовні навіть на заході. Як пояснили фершали, то ці медикаменти добули на денікинцях в 1920 р. у Криму.

Коло 12 год. полк приймав участь в похороні видатного старшини 2 кінного Запорожського полку, хорунжого Данила Холошина, якого забив жид-комісар підчас атаки Теребовлі. Поховали його на цвинтарі в Острівчику, біля міста.

Рейд 1 бриґади у вороже запілля. Здобуття Тернополя. Сутички в наслідок непорозуміння з 6 полком польських уланів.

Дня 18 вересня о год. 3-й пополудні полк у складі 1 бриґади вирушив у напрямі на Тернопіль.

Бриґаді ставилося завдання — захопити стацію і містечко Борки Великі, перетяти звязок на гостинці і залізниці, що йдуть із Тернополя до Підволочиськ, та зробити наскок на Тернопіль зі сходу, щоб допомогти наступові польської 8 дивізії піхоти, яка мала вести його з заходу.

Бриґаді додано „на пострах" 1 гармату — 3-цальову Шнейдерівку і 18 набоїв до неї, але на чолі цієї чети був відважний і досвідчений старшина-гарматчик сотник Олександер Мартинів. *)

В аванґарді йшов 1 кінний Лубенський ім. М. Залізняка полк, в напрямку із с. Островець через Теребовлю, сс. Лошнів, Сущин, Остальці, Скоморохи і Смолянка, вздовж річки Гнізна на північ. Западала темна осіння ніч, що нам дуже сприяло. На віддалі з пів кільометра до сс. Баворів—Грабовець, коли бриґада була в марші, розїзд повідомив, що справа гостинцем від с. Маґдалівка чути гурків кількох возів, щораз то голосніше. 1 сотня полку Залізняка приготовилася до зустрічі, висунувши дозори наперед, щоб перетяли тим возам шлях на Грабовець. На скрижуванню дороги, що вела на Скоморохи, коло кільометра на схід від с. Баворів, стояли старшини з кількома козаками — командир 1 сотні хорунжий Теплий і автор цих рядків, яко адютант бриґади, що приїхав з відповідним наказом. Чекали. За якихось 10 хвилин підїхало 4 вози; на них безпечно гомоніли подорожні. Їх несподівано зупинив вартовий і оточили з усіх сторін старшини й козаки. Виявилося, що то попали живцем члени „ревкому" — два жидки з 10 червоноармійцями та канцелярією (в якій, до речі буде сказати, важних паперів уже не було, бо все вивіз головний комісар). Вони втікали з с. Сороцько, бо там було вже аж надто небезпечно через те, що туди доходили розїзди 2 бриґади О.К.Д. Притиснені комісарі зізнали, що в с. Баворів стояли частини 8-ї кінної Червоного Козацтва дивізії, які пересунулися з району м. Микулинці, і частини 60 совітської стр. дивізії, штаб якої стояв у Тернополю. Ці комісарі теж належали до цеї дивізії і тепер по „виконанню своїх функцій" вертали до неї. Натурально, що не доїхали: —комісарів розстріляно, червоноармійців затримано до ранку, а селян-віз-

*) Пізніше на еміґрації доцент чи асистент У. Г. Академії в Подєбрадах.

ників відправлено додому й наказано, щоб розповіли своїм односельцям про те, що бачили. Та один з „ґаздів" обізвався: — Так їм жидам кровопийцям і треба! — вони мене збили нагаями перед самим виїздом, — домагалися контрибуції. — Відомости, добуті від комісарів і червоноармійців, остерегли бриґаду від несподіванок і можливих втрат.

Збільшивши пильність та охорону на крилах і поперед себе, бриґада вступила в с. Грабовець, ставши на північно-східній його околиці.

Висилані що пів години розїзди приводили червоних кіннотчиків, що блукали по селі за підводами для інтендантства 60 совітської стр. дивізії. Вони дали потрібні нам відомости про ворожі сили і більш-менш правдиву їх дисльокацію. Обставини, в яких бриґада опинилась, щораз то більш ускладнялися й вимагали найбільшої обережности, а тому темна ніч їй дуже прислужилася. Розїзди, переважно старшинські, нишпорили по всіх напрямках від місця постою бриґади. Охороняючи себе в той спосіб, можна було сяк-так підгодувати коней. Гінці від розїздів привозили доповіщення, що великі сили ворожої кінноти, піхоти й артилєрії згромадилися недалеко на південь, займаючи: м. Микулинці, сс. Лучка, Мишковичі, Остальці, Скоморохи, Смолянка, навіть Баворів.

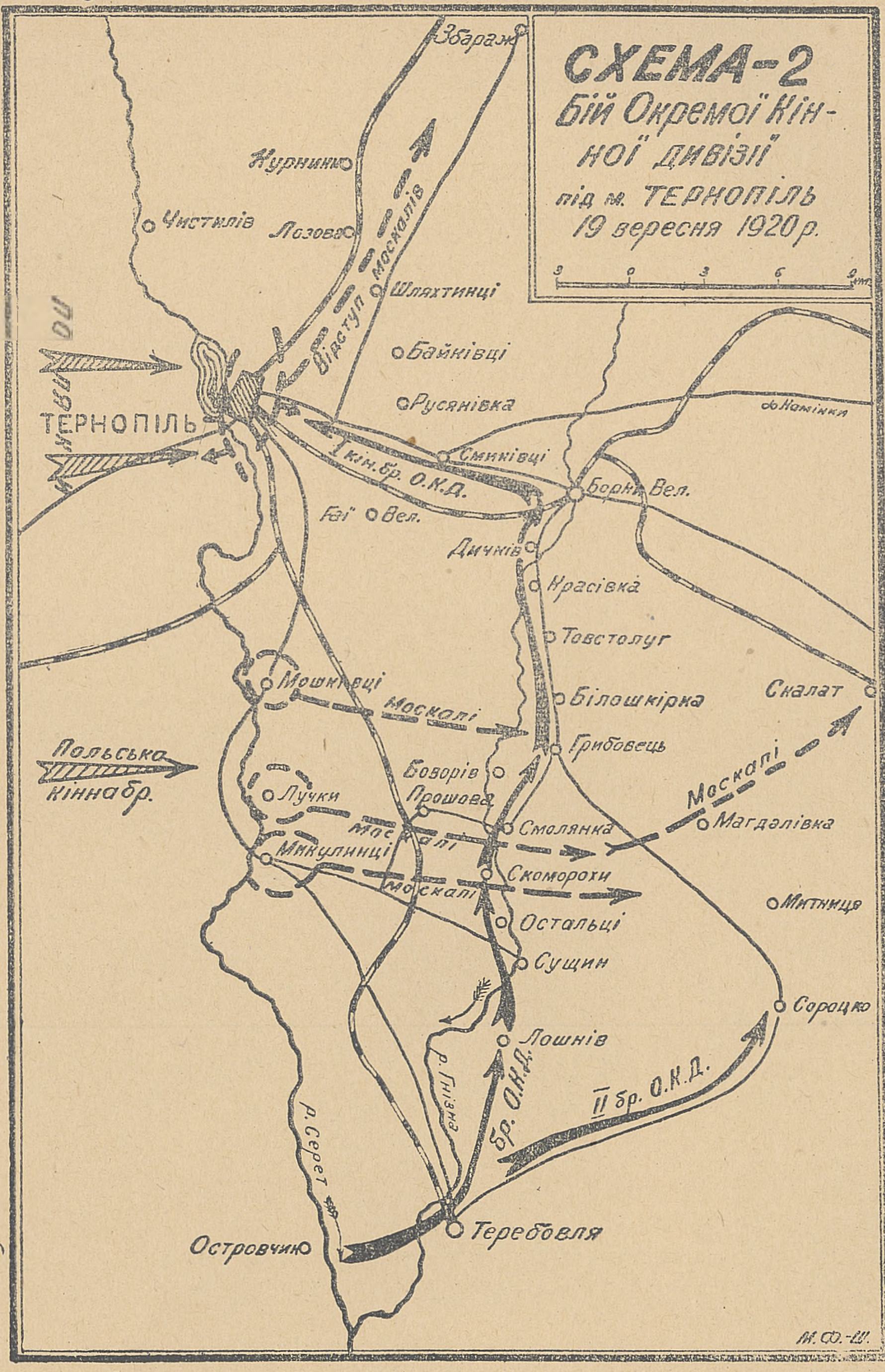
На ці відділи, як пізніш виявилося, тиснула польська 1 кінна бриґада полковника Ґлуховського і частини 8 пішої дивізії ґенерального штабу полковника Бурґардт-Букацького.

Одним словом, бриґада ночувала попліч із „червоним козацтвом". Наші розїзди раз-по-раз ловили полонених і приводили їх до штабу бриґади, що стояв у крайній від сходу хаті в Грабівці, і достачали цікавих відомостей. Полонені здебільшого були в мирному настрою, кляли свій „комсостав", мовляв, „нікуда нє ґодітся".

Ранком 19 вересня 1000 шабель і два дивізіони польової артилєрії червоних посунулося дорогою на с. Митницю—м. Скалат, на схід, а бриґада рушила на північ, ідучи за своїм аванґардом — 2 кінним Запорожським полком, переходячи через сс. Білоскірка—Товстолуг—Красівка—Дичків і до м. Великі Бірки. Цей район осягнула до 8 год ранку. Розїзд, висланий завчасу, захопив „робочу команду", яка приїхала з Підволочиськ в Бірки Великі, щоб зруйнувати міст через р. Гнізну по відступі частин 60 совітської дивізії. Ця команда мала 25 „спеців" із саперно-технічним приладдям. На наказ свого бриґадира вона зруйнувала міст при Дичкові, перериваючи таким чином получення між Тернополем і м. Волочиське.

З Бірків Великих було вислано два розїзди на північ вздовж залізниці в напрямку на с. Богданівку, щоб знищили телєфонічний і телєґрафічний звязок у кількох місцях і зруйнували залізницю. Цим забезпечувалося від підходу панцирних потягів збоку м. Волочиське, а рівнож унеможливлювалося евакуацію майна і штабів Тернопільської залоги.

Бриґада вирушила на с. Смиківці; там зловили кіннотчика з відділу Байлова; від нього ми довідались, що в сс. Байківці — Русянівка стоїть відділ силою до 300 шабель при 6 гарматах. Як виявила розвід-


СХЕМА-2
Бій Окремої Кінної дивізії під м. ТЕРНОПІЛЬ 19 вересня 1920 р.
Збараж
Журники
Чистилів
Лозова
Шляхтинці
Відступ Москалів
Байківці
Русянівка
ТЕРНОПІЛЬ
Смиківці
I кін. бр. О.К.Д.
Борки Вел.
Гаї Вел.
Дичків
Красівка
Товстолуг
Мошківці
Москалі
Білошкірка
Скалат
Грибовець
Польська кіннабр.
Боворів
Прошова
Лучки
Смолянка
Магдалівка
Москалі
Микулинці
Скоморохи
Митниця
Остальці
Сущин
Сороцко
Лошнів
р. Гнізна
бр. О.К.Д.
II бр. О.К.Д.
р. Серет
Островчию
Теребовля
М.Ф.-Ш.

ка, частини цього відділу були розміщені і далі на північ, в селі Шляхтинці. У кожному разі, ці відомости лягли в обрахунок при дальшому марші бриґади на захід. Дійшовши до східньої околиці урочища Тернопільський Гай, бриґада в бойовому строю заняла с. Русанівку полком М. Залізняка, а 2 кінним Запорожським — Гаї Великі. Рідкою лавою посувалися полки в напрямі міста і дійшли аж до хут. Ходорівка. Звідціль розїзди несподівано заатакували большевиків, які не сподівалися мати противника зі сходу і звертали увагу лише на Серет, проти польської 8 дивізії піхоти, що звідти наступала.

Ця несподівана для ворога поява в його запіллю нашої кінноти змусила його вислати проти бриґади кінноту 60 совітської стр. дивізії 120—150 шабель і піхоту, бо ворог припускав, що це якийсь неорґанізований партизанський відділ (так про те оповідали захоплені полонені). Та тільки ворожа кіннота й піхота підійшли на близчу відстань, як лава 1 кінного М. Залізняка полку, що навмисне йшла врозбрід, прийняла бойовий лад і під прикриттям кулеметних тачанок, які разом із лавами скакали між ними, блискавично оберталися, ставали на відкритих позиціях і засипали градом куль ворожу кінноту, рушила в контратаку. Ворог не витримав і кинувся до втечі. Під самим містом полк захопив кілька полонених. Недобитки ворога повернулися до Тернополя і сповістили про наявність у нас добре вимуштрованої кінноти. По цім випадку ворог вислав більші відділи піхоти і вона окопалась під містом і провадила безпорядну стрільбу по поодиноким їздцям.

Червоні без загайки почали поспішно евакувати обози на Збараж, бо напрямок на Волочиське уже перегородила наша бриґада. Але й з тамтого напрямку кулемети бриґади повернули їх більше на північ. Наша гармата пустила кілька влучних ґранат у саму гущину обозів і тим викликала у них страшний гармидер і паніку.

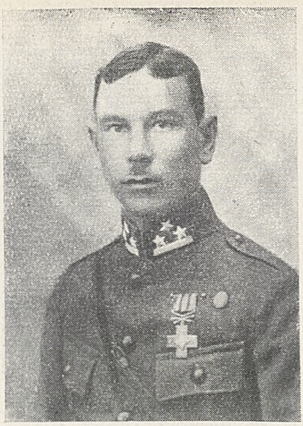
Кольона обозів почала тікати полями на сс. Лозова—Курники, а в цей час рясним огнем почала сипати польська артилерія, що стояла коло с. Довжанка.

Командир бриґади полковник Смовський відрядив 3-ю сотню полку Залізняка з 5 кулеметами аж під ур. Чумак-Гай. Сотня настирливо насідала на прикриття, десяткувала його ряди й змусила його втікати за обозом.

Поляки поволі наступали з заходу. Свій наступ попереджували вони сильним гарматним огнем, який здебільшого не був влучний (з наших позицій було видно, де падали ґранати і рвалися шрапнелі). Їх огонь для нас був зрозумілий, але наш огонь і атаки на москалів ввели в блуд польську 8 дивізію, командування якої довідалося про свою помилку лише по опануванню міста й перепрошувало, що пустило кількадесят стрілен по наших лавах.

Була десь година коло 2-ої, як величезна кольона ворожого обозу й бойових частин почала вирушати з міста, яке засипала шрапнеллю польська артилерія.

Лави сотень 1 бриґади наближалися до східньої околиці міста, а на лівому крилі 3 сотня полку Залізняка була вже на полудневій околиці

Перший ряд, зліва: Хорунжий ТОДОСЬ ГРИНЧЕНКО. Старшина Окремої Кінної Дивізії. Сотник ІЛЬКО ГРИНЧЕНКО. Старшина Кінно-Гірського дивізіону Окремої Кінної Дивізії. Хорунжий ГНАТ ЦЕРКЛЄВИЧ Старшина Спільної Юнацької Школи.

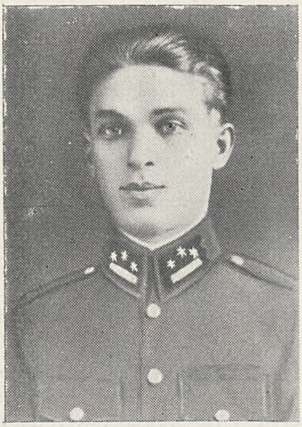
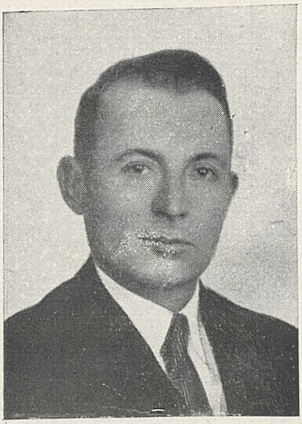
Другий ряд, зліва: Сотник ВАСИЛЬ ШУЛЬГА. Старшина Окремої Кінної Дивізії. Сотник ІВАН БАРИЛО. Адютант Командуючого Дієвою Армією У.Н.Р. Сотник ГРИГОРІЙ ПОЛТАВЧЕНКО. Старшина Спільної Юнацької Школи.

Третій ряд, зліва: Хорунжий ІВАН СУХИЙ. Старшина Окремої Кінної Дивізії. Юнак ВІКТОР ХАРЧЕНКО. 1-го Лубенського полку Окремої Кінної Дивізії. Поручник ІВАН РАФАЛОВСЬКИЙ. Старшина Окремої Кінної Дивізії.







Перший ряд, зліва: Хорунжий ПИЛИП ПОСТОЛЕНКО. Старшина 6-ої стр. Січової дивізії. Поручник ДМИТРО ҐУДЗІВ. Командир Автопанцирного дивізіона. Хорунжий ОСИП МИКУЛА. Старшина технічної сотні 4-ої Київської дивізії.

Другий ряд, зліва: Четар ЛУКА СЕМЧУК. Старшина 5-ої Херсонської дивізії. Сотник ПЕТРО ПРОЦЕНКО. Старшина 2-ої Волинської дивізії. Хорунжий ІВАН ПАК. Старшина 6-ої стр. Січової дивізії, перед тим четар С.С.

Третий ряд, зліва: Поручник МИКОЛА КОСТЮК. Старшина 2-ої Волинської дивізії. Сотник ФЕДІР СУЯРКО. Начальник кулеметів на панцирниках „Таємний" і „Помста". Підстаршина ДМИТРО ОСТАПЧУК. 4-го Київського полку.

міста, обсипаючи з ручних кулеметів і атакуючи там ворожу піхоту, яка розпочала відступ.

Ворог, спостерігши, що небезпека загрожує з трьох сторін вже бойовим його частинам, а не тільки обозам, які в безладдю загатили всі шляхи, поспішно почав відходити на північ. Цей момент треба було використати і командир бриґади подав команду до атаки.

Полки рушили ристю, а потім ґальопом в місто на чолі зі штабом бриґади і почали зникати поміж будинками східньої околиці міста. Та тут, якби навмисне, почав сипати в цей район дощ шрапнелів польської артилерії. Це змусило полки збільшити алюр і сотні наткнулися на аріерґардні большевицькі частини — міцні заслони — і з ними розпочався бій холодною зброєю.

Особливо гарячий був бій на вул. Руській за костелом Св. Катерини. Перемога була на нашому боці. Забрали біля 300 полонених.

Того дня була неділя. Не вважаючи на всі страхіття бою, всі ґанки, вікна, а навіть дахи переповнені були глядачами, які вітали наших козаків, кидаючи букети квітів з окликами „Слава".

За яких пів години бриґада розчистила дорогу через цілу Руську вулицю і зосередилася за цегельнею на північній околиці міста. Там вона зустрілася з передовими частинами польської 8 пішої дивізії, які мали ще утруднення з переходом на лівий берег р. Серету, бо москалі позапалювали всі мости. Тож понтонери швиденько навели наплавного моста і ним за 10—15 хвилин почали масами переходити частини згаданої дивізії, рушаючи в північному напрямку на Чистилів—Шляхтинці—Лозова для переслідування ворога. Отже, поляки увійшли до міста після того, як цілу східню частину його опанувала наша кіннота, яка в інших районах міста ще очищала його.

З великим числом полонених і трофеїв чекав штаб бриґади з двома сотнями на північній околиці міста на штаб польської 8 пішої дивізії; з ним малося порозумітися про дальший плян наступу та затягнути інформації про загальне становище, зокрема на фронті армії УНР, з якою цей штаб мав правдоподібно тісний звязок.

Командир польської 8 пішої дивізії ґенерального штабу полковник Бурґардт-Букацький сердечно привітав штаб 1 бриґади і командирів полків. Він і його оточення, коли довідалися про наш бойовий склад, були дуже здивовані відвагою бриґади, яка насмілилась пробитися в запілля ворога і перебувала там цілу добу.

Стискаючи полковникові Смовському руку, полковник Бурґардт-Букацький запитав, хто керує дивізією, а коли довідався, то викрикнув: „Віват пану ґенералові Омеляновичові-Павленкові"; за ним і його старшини підхопили „Віват".

Взаємно оповідаючи про перебіг бою, їхали до готелю „Адлєра", де мав правдоподібно стати штаб польської дивізії. В часі подорожі до готелю полковник Бурґардт-Букацький оповідав полковникові Смовському, що він і його штаб обсервували наші атаки зі сходу і дивувалися вмілому керуванню бриґадою та доброму використанню місцевости, що дуже причинилося до зменшення втрат.

По приїзді до готелю „Адлєра" наказав він свойому адютантові записати прізвища керманичів цеї сміливої виправи, наче б то для

представлення до нагороди польськими орденами за братерську допомогу, яка так полекшила наступ його дивізії. Тут же видав посвідчення *) в тому, що наша бриґада допомагала його дивізії і уділив певних вказівок для майбутньої скоординованої акції. Бриґада по цьому рушила в м. Борки Великі.

Бриґада рушила через ціле місто; вулиці, ґанки, бальκони, вікна, будинки й дахи та хідники заповнили тернопільчани, що обсипали козаків квітками й найчулішими словами подяки.

Щирої гостинности дізнавали наші вояки, що поволі переходили вулицями міста: — „Наші спасителі!", „честь кавалерії українській!", „віват!" і т. п. Дівчата підбігали й втикали в суголівля, в поводи й сідла китиці квіток. Жінки виносили чай, каву, молоко, хліб, булки, навіть напитками частували голодних козаків. Мужчини й дітвора роздавали цигарки, тютюн пачками.

Інші приводили москалів і просили, щоб на їх очах доконати розправу за нелюдські кривди, яких зазнало населення підчас їх панування в місті.

Характеристичною рисою, яка врізалась у память всім учасникам того бойового дня, це було те, що тернопільські жиди приводили до нас полонених комуністів жидівського походження з вимогами й благанням розправитися з ними згідно з воєнними законами на їх очах. Жиди галасували і зі всілякими арґументами доводили, що тих комуністів треба розстріляти, хоч вони є їх одноплемінники. „Бо вони здерли з Тернополя 114 міліонів рублів контрибуції в царській валюті. Як вони робили, так і їм зробіть!" — кричали жиди.

Командир бриґади, не вважаючи на протести жидів, відрядив цих комуністів до штабу польської 8 дивізії під ескортою 5 козаків і видав наказ бриґаді не приймати під свою опіку ніяких полонених, а тим більше жидів: — Хай самі, що хотять, то й роблять.

Командир польської 8 дивізії попередив нашого командира бриґади, що під натиском 1 бриґади польської кавалерії полковника Ґлуховського відходить ворожа кіннота з півдня й правдоподібно можна її сподіватись у Борках Великих десь на вечір. З цієї причини по приході бриґади в це містечко, виставлено було міцні застави і вислано розізди, узброєні в ручні кулемети. Ціла бриґада була на поготівлі, порозтирано спини коням соломою й попущено їм попруги.

Біля 9 год. вечора на заставі, що стояла під с. Дичків, нагло застрекотав і урвався кулемет. Незабаром приїхав гонець до штабу бриґади і привіз донесення, що підїзжають якісь вершники й на запитання: — Стій! Хто йде? — відповідають поганою московською мовою: — Стрілять буду часовова, — або нічого не відповідають і з копита на кар'єрі втікають.

---

*) **Dowództwo 8 dywizji piechoty Ldz 9645/op Tarnopol 19. IX. 1920 r. q. 8 Zaświadczenie. Zaświadcza się niniejszym, że rotm. Smowski, Dowódca I-szej brygady, oddzielnej kawaleryjskiej dywizji dzielnie współdziałał w akcji 8 dywizji piechoty na Tarnopol, atakując miasto od strony wschodniej i odcinając nieprzyjacielowi odwrót.—**

Burhardt.

Płk. Sztab. Gen. i D-ca Dywizji.

Начальники сусідніх застав доносили в тому ж дусі, а маючи згори повідомлення зі штабу бриґади про наближення ворожої кінноти в цьому районі, були переконані, що вона надійшла і вживає хитрощів, щоби зняти застави. Оказалося, що то були польські улани, що хотіли пописатися знанням московської мови. Кільком уланам дошкульно дісталося за цей нерозважний експеримент. Наші начальники застав відкрили вогонь по розїздах, які в свою чергу поставили кулемети за р. Гнізною й розпочався бій.

В межичасі вислано було розїзди, щоб навязати у Смиківцях звязок з частинами польської піхоти, що там стояла, та виявити, чи не зайшло якоїсь помилки, бо можливо, що це була проти нас польська кіннота, серед якої наша бриґада, як про це вже ми згадували, ночувала, бо ж кіннота московська відійшла на цілу добу раніше. Але ті відповіди на ломаній московщині наробили каші. Вогонь із півдня щораз осягав більшої жвавости та інтенсивности. Командир бриґади видав наказ виїхати четі батареї на західню околицю містечка, стати біля фільварку і звідти відкрити вогонь по незнаному ворогу. З противного боку чутно було інколи гуркіт гармат, що очевидно підїзжали туди.

Застави дістали наказ не рушатися з місць та якнайменше стріляти, ощаджуючи набої, бо їх після бою зісталося обмаль, а „ворог" зато сипав із двох кулеметів.

Уже один з командирів полків бриґади дістав наказ обійти крила і вдарити на противника, як тут прискакали з криком „не стріляйте" наш бунчужний і 3 улани з підофіцером із 6 уланського полку бриґади полковника Ґлуховського, які оповіли, що то йде аванґардом 6 полк уланів.

Негайно наш вартовий старшина з цими уланами стрімголов поскакали до застав, щоб припинити вогонь.

Почали підїзжати в похідній кольоні улани; їх начальники підозріло оглядали наших козаків на заставі, яка засвітила ліхтар.

Наша бриґада після цього почала переходити з бойового ладу до похідного, в „кольону по три", увійшла в містечко й зайняла свої кватирі.

Десь за пів години по приході польських полків, які розтаборилилися на північно-східній околиці цього ж містечка, надїхав до штабу нашої бриґади висланий від командира польської бриґади командир 5 полку уланів підполковник Сохачевський, що вмів по московському говорити, для порозуміння з нами.

Підполковник Сохачевський ознайомив нас з завданням бриґади полковника Ґлуховського на наступний день, рівнож довідався від командира нашої бриґади про його заміри.

Польська бриґада кінноти полковника Ґлуховського, що складалася з 5, 6 і 11 уланських полків, ночувала разом з нами в містечку. Наша бриґада о годині 6 вранці рушила по шляху, що провадив на Волочиське, з метою опанувати цей пункт, а польська кавалерія — на Кийданці—Клеванівка—Ожогівці. Наші трофеї (до 300 полонених) ми здали 8 дивізії піхоти, а собі залишили 1 віз підків і ковальського знаряддя, 1 кулемет „Люїса", 15 мушкетів та до 5000 набоїв.

Переслідування ворога. Демонстрація під с. Камянки. Прилучення до дивізії. Перехід р. Збруч. Захоплення Проскурова.

20 вересня полк у складі І бриґади вирушив у напрямку на Підволочиська і, будучи в аванґарді, на пятнадцятому кільометрі спіткав ворожі розстрільни та розпочав з ними бій під с. Камянки, ліворуч від ст. Богданівки.

Бій розпочався коло год. 10 ранку. Ворожа піхота займала горбки під Камянками. Це були недобитки 41 і частини 60 совітських піших дивізій, які відходили на с. Ожогівці. Полки бриґади почали були готовитися до атаки на цю піхоту, як нагло зявилася кольона кінноти до 1200—1500 шабель при двох дивізіонах легкої артилерії, прямуючи шляхом з с. Мовчанівка на с. Росоховатець. Звичайно, у нас охота до атаки відпала. Але командир півбатареї сотник Мартинів післав у самий центр кольони три ґранати, які причинили ворогові дошкульні втрати.

Як тільки розвіявся дим, було видно, що від кольони відірвався відділ біля 300—400 вершників і дві гармати, але наступати на нас вони не мали вже заміру, бо справа їх обходила польська кіннота. Решта кольони, уздрівши кольону польської кавалерії, яка йшла на переріз, змінила напрямок з Ожоговець і перемінним алюром пішла на Волочиське.

В цей момент командир бриґади відрядив автора цих рядків з двома звязковими і сурмачем, у бік с. Кійданці, де йшла польська кіннота, щоб добути у неї кілька десятків набоїв до нашої гармати. Я доскакав до аванґарду польської бриґади полковника Ґлуховського — 5 уланського полку, і зголосився до командира його, що в цей час спинився на узліссю на північний схід від с. Романове Село і обсервував бій нашої бриґади. Я представився й зясував ціль свого приїзду, але він не міг задовольнити прохання, бо для цього треба було б їхати аж до дивізійного парку, де було, як він казав, кілька сот забраних ними російських стрілен.

Я розпрощався з офіцерами 5 полку, які перестерігали мене їхати навпростець, бо зауважили кількох червоних вершників, які герцювали на південному боці Богданівки, де власне були передові лави нашої бригади. Та навпростець було близче...

Ворожа кіннота виставила дві гармати на висоті 172.9, на схід від Камянок і почали частим огнем обстрілювати наші лави й гармату, що стояла під лісом у 2—3 верствах на північний схід від с. Галущинець.

Нажаль наша гармата не могла відповідати, бо мала всього 4—5 набоїв. Гарматна стрільба з боку ворога потривала ще з пів години і врешті припинилася. Це мабуть тому, що цей відділ (очевидно арієрґард) побачив, що польська кіннота обходить його, а тому звернувся і ґальопом поскакав доганяти кольону, що маячіла на обрію. Піхота, однак залишилася й бій тривав до 18 години. Не варто було встрявати в бій з піхотою, тому полки почали стягуватися за ліском біля с. Галущинці і вже добрим смерком бриґада рушила на злуку з рештою дивізії.

Коли кольона бриґади перейшла через с. с. Жеребки Шляхетські й Королівські, та вже вирушила з Королівських, її несподівано обстрі-

ляно з лісу. Виявилося, що то були большевики, яких потім розігнали наші кінні дозори кулеметним огнем, пятьох кладучи трупом.

Коло 2 години вночі прийшла бриґада до м. Скалату, переповнене обозами й частинами 2-ої Волинської стрілецької дивізії. Тут бриґада заночувала на краю міста й на другий день 21 вересня о год. 11 прийшла в с. Сороцько. По дорозі з с. Кривого до Юзівки знайшла бриґада залишений мотор від радіостації, не дуже попсований. В с. Сороцько спіткала бриґада штаб дивізії і 2 бриґаду, які готовилися до вимаршу.

Командир дивізії привітав бриґаду й подякував за блискуче виконаний рейд у вороже запілля.

Бриґада в складі дивізії рушила через с. Юзівку, Криве, м. Скалат, Скалатську Новосілку, Старий Скалат і спинилася в с. Хмелиськах — куди прибула на 6 годину вечора. При кінці походу коні були так втомлені, що половина полку була „в поводу".

Цілий день 22 вересня полк відпочивав, бо коні вимучені були так, що лежачи їли пашу. Майже 60% було розкованих і захоплений в Тернополю віз підков придався дуже. Згідно з наказом по військам Дієвої Армії від 20. IX. 19120 р. Ч. 0175 наша дивізія й 6 стрілецька дивізія увійшли до армійського резерву.

Згідно з наказом по дивізії, 23 вересня полк вирушив о 8 годині ранку, як авангард її в напрямку на м. Сатанів, маючи на чолі І сотню в команді хор. Теплого з кулеметами. Біля с. Турівки ціла дивізія попала під ворожий гарматний огонь. Червоні зза Збруча з двох гармат випустили коло 70 штук ґранат і шрапнелів, але з них майже три чверти не розривалися і падали далеко від полку, який без страт дійшов аж до с. Волиці, де мав бути район для дивізії. Однак це село було забите по береги 2-ою Волинською стрілецькою дивізією, через що полк мусів повернутися з дивізією в с. Красне, але й тут по 15 козаків стояло в одній хаті.

24 вересня коло 8 години ранку полк вирушив з с. Красне, згідно з наказом по резервній ґрупі Ч. 499 — пройшов с. Волицю і в Сатанові перейшов р. Збруч — вступив на рідну землю. Полк тимчасово спинився, як і ціла дивізія, в с. Покровці на відпочинок, де підгодовано коней, і о 16 год. вирушив на м. Кузьмин, де й став побіч 6 стрілецької дивізії, коло 11 год. вночі, виставивши стежі.

25 вересня коло 7 год. ранку полк у складі дивізії вирушив у загальному напрямку на Проскурів, слідом за 6 стрілецькою дивізією. Окрема Кінна на короткий час перебувала в резерві. В м. Фельштин було залишено бойовий обоз 1 порядку. Вліво було чути жваву артилерійську стрільбу: то 1 Запорожська та 2 Волинська дивізії вели бій з червоними бронепотягами, які охороняли доступи до Проскурова.

Раптом почулася рясна кулеметна й мушкетна стрільба за горбками: то 2 бриґада О. К. Д. розпочала атаку на с. Малиничі. 4 кінний Ніжинський ім. І. Сірка полк захопив тут 175 полонених. Окрема Кінна Дивізія захопила ст. Проскурів атакою 1 бриґади, яку безпосередньо під гураґанним огнем бронепотягів провадив командир дивізії ґенерал-хорунжий Омелянович-Павленко.

Над вечір О. К. Д. отримала наказ іти на відпочинок. Наш полк мав стати в селі Нижні Вовківці, але його займали частини 6 стрілець-

кої дивізії. Полк рушив через залізницю Проскурів—Ярмолинці і коло другої години вночі розмістився в с. Верхні Вовківці. Тут до штабу полку зголосився втікач з большевицького табору в уніформі звичайного червоноармійця, який видавав себе за бувшого полковника Орлова. Він оповідав, що піхоти в районі Проскурова було коло 4.000 „бойцов ваабще" але одна третина без зброї, 4 гармати і велика кількість обозів. Далі, що в районі Вінниця—Жмеринка—Лятичів тривають криваві бої з повстанцями. Після допиту штаб полка відправив цього червоноармійця до штабу дивізії, а звідти до штабу армії, бо він просився, щоб його відправили до московських антибольшевицьких частин.

27 вересня полк згідно з наказом перейшов у село Гречани біля Проскурова. Це село червоні знищили в жахливий спосіб і ограбували до нитки. А в листопаді 1919 р. це село співало „вставай, прокляттям заклейменний" і грабувало разом із „Пашковецькою республикою" державне майно на стації та гроші, коли налетіли денікинці. Тож чуже завжди боком вилазить! Покоштували „комуни", тепер плакали перед нашим військом і самі собі дорікали, що негідно поступили в 1919 році.

З самого ранку 28 вересня було чути вибухи гарматних стрілен, що падали недалеко: то стріляли ворожі бронепотяги по Проскурові, але наша артилерія своїм дошкульним огнем змусила їх тікати на Деражню. Між іншим, оповідали свідки, що в Проскурові червоні москалі так „почистили" усіх громадян, що навіть „на учоте" (обрахунку) були картини, вікна, що виходять на вулицю, фіранки, музичні інструменти і т. і. і за це мали платити кару, як за предмет „буржуазного вжитку".

29 вересня полк перейшов у складі О. К. Д. в с. Ружичну, в армійський резерв. Тут зайшли зміни в складі старшин полку, а саме: сотник Титар одержав на власне бажання припис відбути в розпорядження вартового ґенерала штабу Дієвої Армії — мав лікуватися від грудної недуги. До полку прибуло два нові старшини: сотник Мироненко й сотник Кучера (рітмайстер австрійської служби); сотник Мироненко відразу ж дістав відкомандирування до кінного вишколу дивізії, як інструктор й викладач, і до полку він більше не повертався. Згідно з наказом по О. К. Д. полковник Смовський передав обовязки командира бриґади прибулому до складу дивізії полковникові Триліському (див. розділ І). Понадто полк відвідав командуючий Дієвою Армією ґенерал-хорунжий Омелянович-Павленко в оточенню старшин штабу, дякував особисто за останні славні бої О. К. Д., особливо за рейд 1 бриґади в запілля ворога й опанування Тернополем.

30 вересня вранці прибув обоз 2 порядку. Коло 9 год. полк згідно з наказом вирушив через сс. Шумівці—Баламутівка—Михалківці—м. Михампіль і зупинився 1 жовтня в с. Загинці. В цьому селі наслухалися ми скарг селян на комуністів. Хліб міняли так: за 1.500 пудів жита давали 12 пудів соли. За пуд хліба платили совітськими грошима 45 рублів, за корову — 120 рублів.

— „Мовчи й нічого не кажи, бо все це в комуну потрібно" — так 60 літні селяни зі сльозами на очах скаржилися старшинам і козакам. А про насильство і ґвалтування жінок і доньок, то майже в кожній хаті чулося.

В полку в той час відбулися вибори до полкового суду в такім складі: підполковник Марущенко-Богданівський голова, сотник Шило, поручник Шаульський, підхорунжий Дейнека Данило від 1 сотні і козак Савич Володимир від 2-ї.

1 жовтня прийшов наказ, на підставі якого знову полковник Смовський призначався в. о. командира 1 бриґади з залишенням командиром 1 Лубенського ім. Максима Залізняка полку, а полковник Трилісський начальником старшинського і підстаршинського вишколів О. К. Д. зі зразковою кузнею.

Допомога в акціях 6-ої стріл. дивізії від 2 до 6. X. 1920 р. Вимарш на відтинок фронту 3-ої Залізної стріл. дивізії.

Окрема Кінна дивізія отримала наказ допомогти 2-й Волинській і 6-й стрілецьким дивізіям, яким поставлено було завдання опанувати лінію Стара Синява—Деражня—Воньківці. Виконуючи наказ, вислала О. К. Д. 1 бриґаду з першою четою батареї кінно - гірського артилерійського дивізіону, які мали зосередитися в районі с. Женишківці з таким розрахунком часу, щоби на світанку захопити ворога, який знаходився в районі сс. Охримівська Слобідка — Петраші, допомагаючи наступові 17-ї бриґади 6-ї стрілецької дивізії, що в цей час стояла в районі с. Загинці.

1 жовтня коло півночі полк прибув у місце розпологу 17-ї бриґади 6-ї стріл. дивізії — в с. Загинці. Тут отримано докладніші вказівки про загальне положення на фронті цього відтинку, потім 1 бриґада пішла далі. Доходячи до с. Мазьники *) прийшлося подвоїти чуйність і обережність через те, що розпочиналася лінія фронту, яка досить часто пересовувалася. Бриґада зупинилася на південно-східній околиці цього села, вислала додаткові розїзди й чати в напрямку на села Янчинці-Божиківці-Зяньківці-Ясківці. За пів години розїзд, висланий на с. Янчинці, доніс, що це село займає ворожа піхота, як теж і лісок, що лежить на південь від села, і що вона цей розїзд обстріляла. Бриґада просунулася наперед за село, займаючи лінію вздовж с.с. Ясківці-Охримівська Слобідка і над ранком цілковито опанувала південно-східню околицю с. Янчинці, утримуючи контакт із охоронними стежами москалів. Таке ділання 1 бриґади мало на меті насамперед виявити дійсні сили червоних та їхню дислькоцію і з того старшинські розїзди досконало вивязалися. Це дало змогу чоловим стежам бриґади до 5 год. ранку витиснути ворожу охорону з с. Янчинці та відкинути її на с. Шелехове, на яке й розпочався наступ. Червоні теж не спали, обсадили позиції, природньо зміцнені, й стійко боронилися, бо це були доступи до ст. Деражні і м. Бару, які в той час становили важливі операційні пункти.

До 11 год. ранку обидві бриґади по розмоклому ґрунті настирливо та вперто витискали ворога, здобули фільварок Бомкова, з якого повели демонстраційний наступ на с. Шелехове. Кількаразові наскоки

---

*) Див. етюд автора „На світанку". Істор. календар-альманах „Червоної Калини" на 1930 р., стор. 127—132.

бажаних наслідків не дали завдяки природньо сильній позиції с. Шелехове; річка Ровець оточувала його майже з трьох сторін, саме ж село лежало на височині. Осередок села був на вершині гобка, який був досконалим обсерваційним пунктом, і особливо дзвіниця, а на доступах майже не було так званих мертвих просторів і тому атаки не принесли додатніх наслідків.

Переправа-міст, що лучив дорогу з с. Шелехове до с. Янчинці червоні добре забезпечили, виставивши 4 кулемети, так що атакувати його в чоло було неможливо.

Червоні, бачучи свою перевагу, надумалися трохи посунутись на південь, та наш артилерійський огонь прикував їх до місця. Під прикриттям цього вогню 1 кінний М. Залізняка полк та одна сотня 2 кінного Уманського Запорожського полку в розгорненому строю повели атаку на с. Шелехове. Ворог, маючи добрий обстріл, уступився на спадисті узгір'я, з яких гарматним і кулеметним огнем відбив атаку. В часі цієї атаки, командир чолової 3-ої сотні полку Залізняка сотник Шило був поранений в праву ногу, проте керував сотнею аж до кінця бою, який сотня провадила в спішеному строю. Крім того ранено четового 2-ї сотні Михайличенка Олексу і козака Дітченка Івана.

Цей бій був непожиточний для 1 бриґади, але він спинив наступ червоних на крила 2-ї Волинської та 6-ї стрілецької дивізій. Кінні відділи, зміцнені ручними кулеметами, в яких по Теребовлі й Тернопілю не було недостатку, паралізували акцію ворога на згаданих відтинках, а атака прикували його до місця. Наша гармата збила заставу на мості й підбила 2 кулемети.

4 жовтня коло 7-ї год. ранку полк вирушив з с. Зяньківці до с. Янчинці і там став на позицію. Цілий день тримав відтинок фронту, маючи звязок з 2-ю Волинською і 6-ю стр. дивізіями — з цею останньою телефонічний. Пополудні поранено козака 3-ї сотні Кучу і його коня в часі, коли повертався з с. Божиківці зі штабу 17 бриґади 6 стрілецької дивізії, до якої їздив для звязку. Впродовж цілої ночі й наступного дня (5 жовтня) ворог цілий час провадив артилерійську підготовку до атаки на 6 стрілецьку дивізію, яка ані на крок не уступала зі своїх позицій.

Коло полудня 5 жовтня начальник штабу цієї дивізії просив командира 1 бриґади полковника Смовського вислати один полк на відтинок 17-ї бриґади, яку ворог почав тиснути переважними силами. В цей же час розїзди донесли, що червоні звільнили с. Шелехове і Шелехівську Слобідку та зосереджувалися до удару якраз на цю бриґаду піхоти з північно-східнього боку.

Протягом кількох хвилин збірний полк в команді командира 2 кінного Уманського Запорожського полку підполковника Жупаніса рушив ристю на с. Шелехове, яке зайняв цілком непомітно для ворога.

Полк зосередився на північній околиці села і розїздами вмить зняв застави, що охороняли с. Гоголі, в якому ворог почувався цілком безпечно, стоявши по хатах. При підтримці кулеметів і бокових стеж полк із криком „Слава" вскочив у село власне в хвилині виходу червоноармійців із хат; торуючи дорогу шаблями і списами, до того приго-

ломшив ворога, що той кинувся в розтіч на всі сторони, бо не сподівався отримати удар із запілля.

Головні сили ворога, який був на східній околиці села, в безладді відступили на с. Єлтухи, навіть гармат своїх не прикрили, що тільки-но ставали на позицію і не встигли ще окопатися, як дісталися відважному кінному полкові 6-ї стрілецької дивізії. Гармати стояли на висоті „154", а передки до них на краю села Гоголі і при наскоку збірного полку полковника Жупінаса втікли на с. Єлтухи. Наші сотні переслідували ворога влучним кулеметним огнем і змусили шукати рятунку в лісі, що тягнувся по обох боках шляху втечі.

Збірний полк захопив у с. Гоголі 61 полонених, що належали до трьох полків, а саме 538, 539 і 540 (180 бриґади 60 совітської пішої дивізії), 3 вози з ріжним військовим матеріялом, поміж якими одна підвода була цілковито виповнена набоями, яких так бракувало в наших полках.

Бій тривав недовго. Здобич була невеличка. Цей бій мав те значіння, що ворог не виконав свого пляну. Несподіваний удар збірного полку розбив і розпорошив сильний відділ червоних, що й дало можливість 17-й бриґаді 6-ї стрілецької дивізії не тільки утримати свої позиції, але й просунутись значно вперед, витиснувши ворога з с. Божиківці, залишити за собою це село та збагатитися коштом захоплених трофеїв, не згадуючи вже про залишені без передків гармати.

Хутко й рішучо переведений цей наскок приніс свої користи і на відтинку фронту 2-ї Волинської стрілецької дивізії, бо ворог мусив рятувати своє положення, загрожене через цей пролом. Увечері збірний полк повернувся до місця постою бриґади в с. Янчинці. Тут дістала бриґада наказ про вимарш на злуку з рештою дивізії. Повідомивши сусідів вправо й вліво 1 бриґада о 10 годині вечора стала на марш і по півночі прибула в с. Загинці, де поновно отримала наказ бути готовою до вимаршу на фронт, бо лінія фронту знову якось захиталася. На ранок 6 жовтня наказ стратив актуальність; ситуація на фронті змінилася на нашу користь і бриґада рушила до с. Монастирка.

11 жовтня коло 7 години полк у складі дивізії, як її аванґард, рушив з м. Шарівка через сс. Борбухи, Ковалівка, Калинівка, м. Зіньків, сс. Станиславівка, Пилипи, Олександрівський Майдан, Глібів і на 7.30 вечора прибув у с. Капустяни.

До полудня 12 жовтня полк стояв у цьому селі, опісля вирушив на південь, спиняючись у с. Филянівка, яке вщерть було набите військами. Селян у цьому селі москалі ограбували дощенту.

Коло 7 год. 13 жовтня полк вирушив у складі дивізії з с. Филянівка на відтинок фронту 3-ї Залізної стрілецької дивізії. Присутність там О. К. Д. витворила добрий настрій і частини перейшли в протинаступ, займаючи м. Заміхів. 2 бриґада О. К. Д. обсадила сс. Гулі, Гулівська Слобідка і перед год. 9 вечора здобула м. Ялтушків.

Вночі, завдяки необережності й байдужності командира 2 бриґади О. К. Д., москалі зробили наскок на дивізію, якої головні сили стояли в містечку. В часі стрільби був ранений тяжко в груди козак 2-ї сотні Дмитренко Іван, звязковий полку зі штабом дивізії, який віз донесення.

Бій І бриґади О. К. Д. за м. Бар 14. Х. 1920 р. (Схема ч. 3). 14 жовтня коло 9 год. І бриґада вирушила з м. Ялтушків по шосі, що веде на Бар з метою здобути це місто і знищити ворога, що оперував у цьому районі і якого сили в кількадесят разів перевищували бойовий склад бриґади.

Не встигли полки пройти кілька верстов за містечко Ялтушків на північ, як почули туркіт кулеметів. В аванґарді йшов 2 кінний Уманський Запорожський полк. Звязковий доніс, що аванґардна 3 сотня вступила в бій з ворожою піхотою, яка зайняла позиції під с. Волоські Черемиси, а на висоті 218 мала головний пункт зосередження. Слідом за Запорожським пішов і 1 кінний М. Залізняка полк разом зі штабом 1 бриґади. Запорожці заатакували большевиків під с. Терешки, взяли коло 100 полонених 365 полку (122 бриґади 41 совітської пішої дивізії), однак же понесли втрати — забитий був хорунжий Бідай і 2 козаки.

1 сотня М. Залізняка полку, вислана на праве крило ворога, зауваживши, що ворог наставив кулемет, щоби повздовжнім огнем бити по лаві Запорожців, які летіли в атаку, — вмить скочила на цей кулемет. Та ворожий кулемет був готовий до бою, обернувся проти Залізняків і вбийчим огнем намагався їх спинити. Але дарма; хоч і прошило декілька десятків куль, розторощуючи ноги найвідважнішим козакам 1 сотні Томенкові Павлові і Чурсинові Олексі, які першими летіли на цю пекельну машину, що залишила їм памятку до смерти, кулемет вмить ока опинився в руках Томенка і Чурсинова, що повернули його проти ворожої піхоти і тим братерсько допомогли Запорожцям закінчити бій.

Належить тут підкреслити, що під поглядом забезпечення медичним персоналом становище О. К. Д. було катастрофальне — не було ніодного лікаря.

В цьому бою першу медичну поміч несли з правдивим посвяченням свого життя сестра-жалібниця пані Ніна Ровинська *) з 1-ї батареї кінно-гірського гарматного дивізіону полковника Алмазова та старший фершал 1 кінного ім. Максима Залізняка полку бунчужний Суґак Грицько. Не зважаючи на те, що повітря пронизували ворожі ґранати і шрапнелі густо падали на відтинку бриґади, ці санітарні службовці віддано виконували свій обовязок і за те заслужили собі на безмежну вдячність від козаків, бо неодному врятували життя.

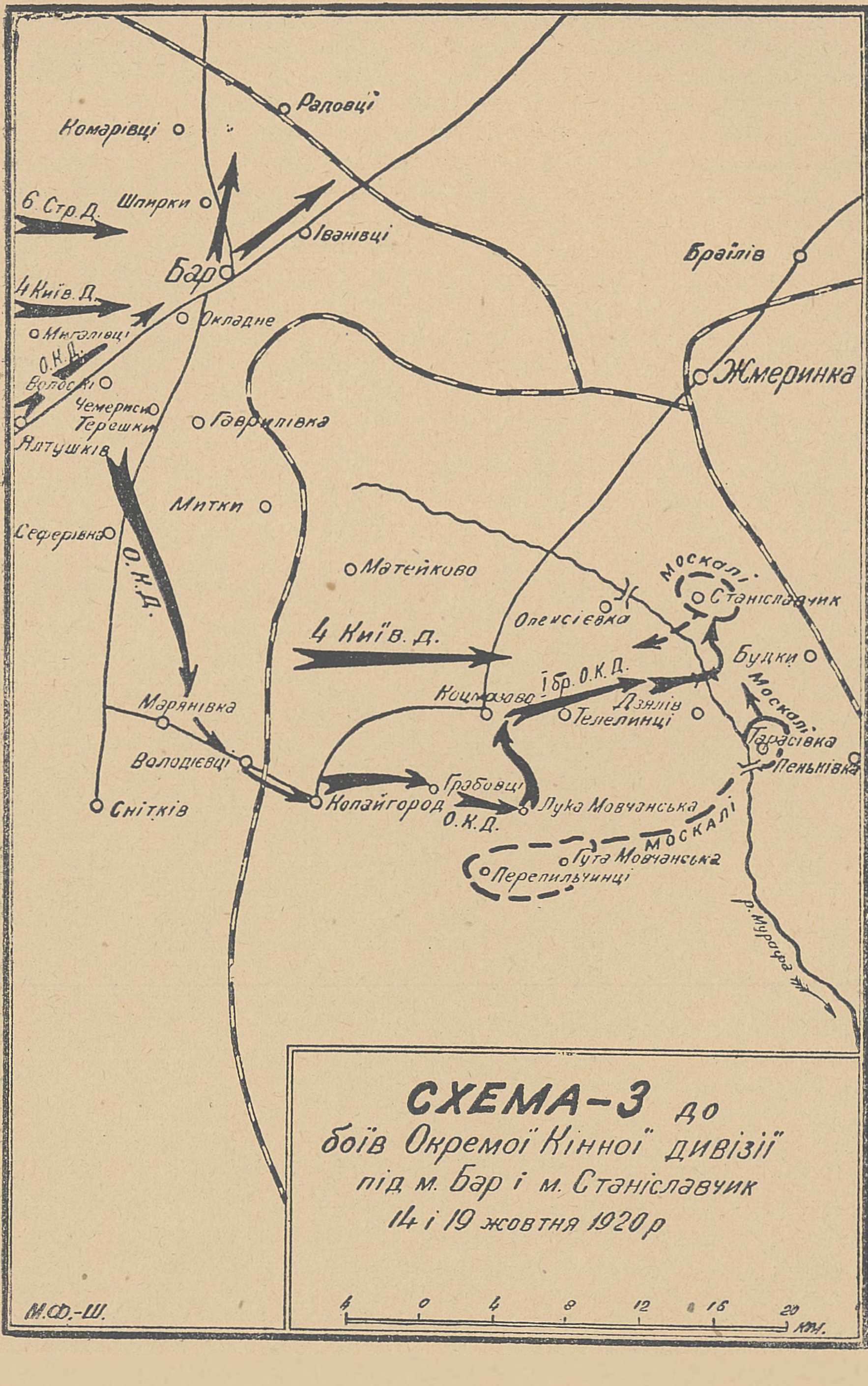
Червона піхота за с. Терешки поробила шанці і в них залягла, чекаючи на резерв, який незабаром зявився, а саме була це 140 бриґада 47 совітської пішої дивізії. Крім того, надійшов кінний відділ тов. Байлова до 120—150 бойців. **)

---

*) Б. дружина Дмитра Ровинського, б. члена Української Центральної Ради, який в травні 1917 р. їздив у складі делеґації до „Временного Правительства" і „Совета Солдатських і Робочих Депутатів" з постулятом І Українського військового Зїзду. Пізніше — артист Харківського театру в У. С. С. Р.

**) Для висвітлення оперативної ситуації треба доповнити опис автора такими даними: 6-а стр. дивізія розбила в той час ворога під с. Єлтухи і наступала на Бар; трохи згодом 4-а Київська див. тиснула на ворога долиною р. Ров.

Ділання цих дивізій, з яких одна загрожувала ворогові з півн.-заходу, а друга з заходу, значно полекшили акцію О. К. Д. — Редакція.



Раловці
Комарівці
Шпирки
Іванівці
6. Стр. Д.
Бар
4 Київ. Д.
Окладне
Мигалівці
О.К.Д.
Волоські
Черемиси
Терешки
Ялтушків
Гаврилівка
Митки
Сеферівка
О.К.Д.
Матейково
Москалі
Станіславчик
Олексієвка
4 Київ. д.
Будки
І бр. О.К.Д.
Москалі
Коцмазово
Дзялів
Телелинці
Тарасівка
Пеньківка
Марянівка
Володієвці
Грабовці
Копайгород
Лука Мовчанська
О.К.Д.
Москалі
Гута Мовчанська
Перепильчинці
Жмеринка
Браїлів
р. Мурафа
Снітків
СХЕМА-3 до
боїв Окремої Кінної дивізії
під м. Бар і м. Станіславчик
14 і 19 жовтня 1920 р
4 0 4 8 12 16 20 клм.
М.Ф.-Ш.

13*

Ця кіннота вискочила напроти 1 сотні полку Залізняка і кинулась в атаку, розсипаючись у лаву. Цією демонстрацією вона мала притягти на себе увагу Запорожців, які б кинулися на неї і тим підставили себе під флянковий огонь ворожої піхоти. Але це не вдалося. Московська кіннота нічого не виграла, бо влучний огонь кулеметів її розпорошив і вона втікла за хут. Балашкинів. Перша сотня Залізняків захопила пять червоних кіннотчиків, між ними був один „комвзводний".

2-ій сотні полку М. Залізняка, висланій на допомогу 1-ій, наказано після переслідування ворожої кінноти повернутися до полку. Ворожа кіннота не показувалася вже аж до кінця бою.

Московські гармати, що стояли з боку с. Гавришківка на висоті 169, досить докучливо били по лавах наших полків. В міжчасі прибув сотник Мартинів, поставив гармату (бо була тільки одна) на відкритій позиції і прямою наводкою випустив кілька влучних ґранат. Поразка ворожої артилерії (6 гармат) надала бадьорости лаві, яка цілилася до другої атаки.

Ворог уважно стежив за перестроєнням наших лав і почав відтягувати свої розстрільни до лісків, звідки йому було би безпечніше зводити оборонний бій. Та Запорожці з одного боку, а дві сотні Залізняків з другого боку змусили ворога відмовитися від свого наміру і він почав відступ по шляху на Бар. Лави бриґади в деяких місцях кинулися на слабші місця і відтяли частину розстрільни, перериваючи таким чином фронт у кількох місцях. Ця тактика нашої кінноти дезорґанізувала ворога, який відчував силу тільки в міцно збитій одноманітній масі і не здатний був до ділань відокремлених. Зате добра властивість наших козаків полягала в тому, що в акції відокремленій, вони краще справлялися, ніж у щільній масі. Ця атака дала бриґаді 170 полонених. За селом Терешки ворожа розстрільна силою до 1.200 баґнетів тягнулася переривчатим ланцюгом. Московська артилєрія підчас відступу своєї піхоти мовчала, бо була підбита влучними стрілами сотника Мартинова, натомісць наша гармата майже не відставала від лав полків і картечним огнем розпорошувала відділи ворожої піхоти і не давала їм згуртуватися. Лави Запорожців, без огляду на те, що з їхніх рядів вибули найкращі бойці, та не вважаючи на численну перевагу ворога, уперто просовувалися наперед, осягнули висоту 156 і стали готовитися до третьої атаки. Уперто обороняли кожний крок своєї позиції, яку нашим полкам приходилося із гарячими боями добувати, тим більш, що оборонці були задурманені горілкою й наркотиками, яких зажили за годину перед початком атаки (оповідали полонені). Через це червоні старалися утриматися на новозайнятих позиціях, приводячи до порядку погромлені баталіони. Але під натиском Запорожців мусили вони відкотитися аж під с. Окладне.

Під згаданою вище висотою 2 кінний Запорожський полк дістав підсилення двома сотнями полку Залізняка і кулеметною командою. Ця остання в команді сотника Дідка відкрила вогонь, роблячи завісу і допомагаючи лаві йти в атаку. Добру допомогу дала й гармата, яка з відкритих позицій не давала своїм огнем зробити ворогові переґрупування.

В часі підготовки до третьої атаки ворожа піхота сильно обстрілювала наші позиції. Під цей огонь мав нещастя попасти молодший старшина 3 сотні 2 кінного Уманського Запорожського полку хорунжий Іван Зозуля. Він підїхав до бриґадного адютанта (автора цих рядків), щоб закурити цигарку, як нагло і відрухово цілим тягарем тіла ринувся назад, схопився за щоки і став хилитися на коня — куля вибила йому 17 зубів. Чимскорше сестра-жалібниця п. Ровинська відвезла його до Ялтушкова, зробивши провізоричну перевязку. 3-ій сотні Запорожців того дня рішучо не щастило: вже другого старшину до полудня було тяжко поранено.

Ворожий огонь примусив командирів якнайскорше розпочати атаку. Рідкі лави висунулися на горбки і під завісою вогню кулеметів і гармат легкою ристю наблизилися до піхоти, що зайняла позицію на південній околиці с. Окладне. За 400—500 кроків від ворожих позицій пролунало „Слава" і повним махом коня лави понеслись із голими шаблями на піхоту, з боку якої з диким вереском розляглося „Вррраааа". Але з місця ворожа піхота не рушила, тільки подвоїла вогонь.

За кілька хвилин бій ущух. Стало якось дивно тихо, тільки стогін ранених червоноармійців переривав цю тишу. Белькотали якісь незрозумілі слова.

Ця атака дала 1 бриґаді О. К. Д. 331 полонених із червоними командирами та двома жидами-„політруками", 550 рушниць, 2 справні кулемети і інше майно. Полонені належали до 418 і 419 піших полків 47 совітської пішої дивізії і складалися переважно з кирґизів, татар, сартів, калмуків. Був між ними і незначний відсоток „православних" з центральних ґуберній Московщини.

Козаки, що добули ціх бранців, дуже дивувалися, а деякі молодші, що ще й не бачили ніколи подібних азіятів, позлізали з коней і з цікавістю придивлялися до косооких „комуністів".

Довго старшини штабу бриґади мордувалися, поки вистроїли полонених, поставивши наперед москалів, а за ними і решту. Полки, відрядили конвой і рушили на Бар, що лежить в кориті річки Рова, між величезними ставами, які ділять місто на південну й північну частину.

З горбка було видно метушню, яка повстала в місті, куди бігцем наближалися рештки 47 совітської пішої дивізії з галасом і криком про поміч. У місті клекотіло, як у казані. Обози наробили гармидеру, загородили дороги, завалили вулички, втікаючи ріжними шляхами, щоб тільки якнайшвидче вискочити з міста.

Кіннота Байлова топтала піхоту, стрімголов прориваючися на північ, замісць прикривати відворот піхоти й обозів. Обози продиралися на північ на сс. Шпирки, Іванівці, а на с. Комарівці гальопом утікала артилерія, цілковито стративши боєздатність — одна гармата по одній, друга по іншій дорозі.

Наша гармата, ставши на схилі висоти 157, що на північному боці с. Окладне, в команді командира чети сотника Наріжного, прямою наводкою клала ґранату за ґранатою в ворожу юрбу, яка перетворилася в перестрашену череду. Тікало все, що було в місті, скидаючи з себе все, що заважало рухові, навіть одяг і обув, щоб тільки врятуватися.

Полки 1 бриґади на плечах ворога прямували до міста, але москалі ще востаннє пробували спинити їх кулеметами. Ще наші полки були добрих пів верстви від міста, як ті кулемети вже „мотнули” до міста. Дві наші сотні відрізали від них головні сили, забираючи їх до неволі. Рештки залишилися під Баром навіки, бо потопилася в грузькому болоті ставів; не багатьом пощастило втікти на північ.

Спритніші, переважно москалі, поховалися по дворах, звідки виводили їх мешканці, коли прибула решта частин О. К. Д. Виловлених бранців горожани передавали козакам. Потекло б чимало крови, бо до самосуду було недалеко. Барівчани пяніли жадобою пімсти за заподіяні кривди, але переконування старшин та козаків бриґади згасили цю іскру пімсти. Москалі чекали, що їх всіх розстріляють, як то вони самі робили в подібних випадках. На обличчах полонених блиснув радісний вираз, коли дізналися, що їх відрядять до штабу дивізії, а звідти підуть у концентраційні табори.

Гармата наша знялась з позиції спід Бару і з кінними лавами, проскакавши через місто, стала на північно-західній околиці його біля цегельні й далі розстрілювала кольону ворожих обозів, які втікали. Стріляти було чим, бо в місті захоплено було 20 скринь набоїв. Кіннота тов. Байлова втікала в напрямку сс. Комарівці—Радівці, боючись попасти під огонь нашої гармати.

Між іншим, підчас пятої атаки у Запорожців ранено було в руку, на щастя легко, командира 3 сотні — останнього старшину — сотника Коломенського Олександра, але він вів сотню аж до кінця бою.

В часі атаки 1 бриґади на Бар брав уділ і 4-й кінний Ніжинський ім. І. Сірка полк у команді підполковника Корчунова, допомігши в останній — пятій — атаці на с. Іванівці.

Біля 9 год. вечора перевтомлені полки, женучи поперед себе полонених і обози, входили в Бар, де чекала на них решта О. К. Д., яка прийшла туди ще засвітла. Горожани Бару сердешно вітали полки О. К. Д., що тут концентрувалися. Виносили хліб із маслом, молоко, чай, каву, ковбасу, шинку і т. ін., тютюн, цигарки і всім цим частували козаків.

За цей бій полк отримав спільно зі своїм побратимом 2 кінним Уманським Запорожським полком подяку від командира Окремої Кінної Дивізії в наказі, який нижче подаємо:

НАКАЗ

Окремій Кінній Дивізії

15 жовтня 1920 р. Ч. 61. с. Окладне під м. Баром.

§ 1.

Дивізія 14 жовтня після підходу в містечко Ялтушків частин 4-ї Київської стрілецької дивізії о 13 год. вирушила для дальнійшого виконання свого завдання, а саме — опанування м. Баром.

В голові дивізії йшла 1 бригада в складі полків: 1 кінного Лубенського ім. М. Залізняка та 2-го кінного Уманського Запорожського полку, під керуванням командира бриґади полковника Ємовського. Бриґада в трьох верствах на північ од м. Ялтушкова стрінулася з частинами ворожої піхоти 365 полком, 122 бриґади 41 совітської

пішої дивізії. Після кінної атаки цей полк був взятий до полону. Дальнійшим рухом 1 бриґада вела бій з 140 бриґадою 47 совітської пішої дивізії, яка йшла в наступ для заняття м. Ялтушкова й зустріла 1 бриґаду на горбах, що на південний захід од с. Окладного.

1 бриґада кінною атакою цілком знищила 140 бриґаду, взявши до полону 418 і 419 полки до 600 багнетів і на плечах панічно втікавших недобитків та кінного полку Байлова вдерлася в м. Бар.

В переслідуванню втікавшого ворога приймав участь 4-й кінний Ніжинський ім. кошового отамана І. Сірка полк, який був кинутий на допомогу 1 бригаді після атаки її за с. Окладним.

За час бою від м. Ялтушкова до м. Бару включно, 1 бриґада мала чотирі атаки в кінному строю.

Бриґада понесла досить тяжкі втрати, загубивши 3-х старшин раненими, забитого 1 козака, ранених 9 козаків, забитими 11 коней і раненими 21. Але ці втрати 1 бриґади робляться непомітними в порівнанню зі згубою ворога, який остаточно утратив 3 полки — 365 полк 122 бриґади, 418 і 419 полки 140 бриґади.

Ворог тяжко поплатився за наших старшин і козаків. Операція 1 бриґади дала дивізії на 14 жовтня слідуючі трофеї: 750 полонених, 7 коней, 3 тачанки з діючими кулеметами, 800 штук рушниць, 20 ящиків гарматних набоїв, до 50.000 рушничних та 60 фір обозу, головне з харчами і військовим майном.

Командир батареї сотник Наріжний, маючи одну лише гармату, ввесь час слідком йшов за 1 бриґадою й роботою тієї гармати примусив втікати 3 ворожих гармати і взагалі багацько допоміг бригаді, розганяючи ворога прямою наводкою під дійсним рушничним вогнем його. Висловлюю щиру подяку командиру батареї сотникові Наріжному, всім старшинам та козакам батареї за чудову їх службу на полі бою. Той факт, що майже під усіма старшинами 2-го кінного Уманського Запорожського полку забито та ранено коней, вказує на те, що старшини виказали себе підчас бою старшинами-лицарями в родині лицарів-козаків. Дякую від імені нашої Матері України, чекаючої на нас, яко спасителів — Командира 1 бриґади Полковника Смовського, командира 2 кінного Уманського Запорожського полку підполковника Жупінаса, командуючого 1 кінним Лубенським імені Максима Залізняка полком сотника Голуба, всіх п. п. старшин та козаків полків Максима Залізняка та кінно-Запорожського за славетний бій, закінчившийся розгромом майже цілої дивізії ворожої піхоти.

Наказую командирам полків і батареї представити достойних, найбільш відзначившихся старшин та козаків до відповідних нагород.

Загинувшим на полю хвали — вічна память, раненим — скорого повернення до героїчних своїх полків, а живим — „Слава".

Командир Окремої кінної дивізії
Ґенерал-хорунжий І. Омелянович-Павленко.
Т. в. о. Начальника штабу О. К. Д.
сотник П. Силенко-Кравець.

Під гарматним огнем бронепотягів. Чутки про примирря поляків з большевиками. Психічний настрій в полку.

Чини І-ї бриґади в дні 14 жовтня причинили сильне напруження мозків у керівників червоної залоги м. Жмеринки, бо недобитки частин, які туди прибули, галасували на сполох про наскок української кінноти на Жмеринку. Майже три чверті залоги негайно вислано у напрямку Бару і коло 3-ї години ночі ворог з вели-

кою обережністю наблизився до міста, ведучи спорадичні сутички з нашими розвідчими стежами. Біля 4 год. ранку 15 жовтня три бронепотяги з важкими і легкими гарматами надїхали зі Жмеринки і, не доїжджаючи до ст. Бар, стали на позиції. Дивізія стояла в с. Окладне, міцно охороняючи доступи до Бару і до свого місця постою. Нараз блиснуло кілька вогнів. Понад селом пролетіло і геть далеко за ним упало девять 42-лінійних стрілен.

Перші стріли спочатку справили деяке враження, особливо на селян, а пізніше, як почали сипатися без перестанку аж до самого вечора, то селяни сиділи спокійно, або ходили і не звертали уваги на стрільна, що падали навколо.

Дивна річ, що на добру сотню випущених з панцирників стрілен, заледви 15—20% розривалося, а решта з металічним стогоном врізувалася в землю.

Протягом часу, який стояла О. К. Д. в с. Окладне, як начислили наші гармаші, бронепотяги випустили більш, як 800 стрілен із гармат 3 і 6 цальових та 42-лінійних, які майже не спричинили втрат, коли не числити легко ранених кількох козаків та трьох забитих коней. За те в селянських забудованнях чимало бракувало дахів, стійок, комінів, журавлів від криниць і т. п.

Над вечір надійшла 4 Київська стрілецька дивізія, яка своїми гарматами змусила ворожі бронепотяги до втечі. Район, здобутий О.К.Д., передано 4-ій Київській дивізії, яка мала зробити шлях для руху О.К.Д. в напрямку на м. Браїлів, щоб та найпізніше 17 жовтня вдарила з північного напрямку на стратеґічний вузол — Жмеринку. Чому не здійснено цього пляну, а залишено О. К. Д. в армійському резерві — питання, на яке автор цих рядків не в стані відповісти.

Дивізія зі співами відійшла в резерв до с. Волоські Чемериси, в якому спочивала два дні. При постою в цьому селі довідалися ми про завішення зброї між поляками та москалями на 21 добу. Польський уряд згодився на московську пропозицію зробити примирря, про що було оголошено в польських часописах 15 жовтня.

Не без тривоги в серцю читалося про ці події, які витворювали в душах оборонців української справи настрій пригноблений. Кожний передбачав, що кінець боротьби буде сумний.

Дня 12 жовтня дійшло до підписання умов примирря, на підставі яких мало наступити завішення зброї 18 жовтня о год. 24. Про армію У. Н. Р. в цих умовах не сказано було ані слова.

Наказ від 16. X. 1920 р. Ч. 0187/оп. по військам Дієвої Армії У.Н.Р. оповіщав, що на Армію покладається завдання, щоб до часу початку примирря, яке мало наступити о 24 год. 18 жовтня, опанувати такий район і поставити армію в таке положення, щоби ворог не мав можливости користати зі Жмеринського залізничного вузла, який відігравав першорядну ролю в стратеґічних обрахунках червоних москалів. Одночасно міцно забезпечити здобутий район та використати м. Могилів Подільський, як пункт для звязку з Румунією.

На О. К. Д. покладалося завдання сфорсувати залізницю між Копайгородом і Митками та рішучим ударом провадити операції в за-



Хорунжий СЕРГІЙ ЗАХВАЛИНСЬКИЙ.
Старшина 1-го кінного ім. Максима Залізняка полку.



Адм. сотник КУЗЬМА ШУТКО.
Начальник транспортів Постачання Армії.



Хорунжий ДМИТРО УГРИНЧУК.
Старшина 3-го кінного Запорожського ім. гетьмана Наливайка полку.



Хорунжий ОЛЕКСАНДЕР ЯКОВЛІВ.
Старшина кінного ім. гетьмана Івана Мазепи полку.



Сотник ПАВЛО ГАРЯЧИЙ.
Командир 1-ої сотні 6-го кінного ім. кошового отамана Костя Гордієнка куріня 6-ої Січової стрілецької дивізії.



Хорунжий ІВАН РАЧОК Корпусу С.С. (сидить) і хорунжий АДАМ СОХАЦЬКИЙ.

гальному напрямку м. Станиславчик—Жмеринка і там перетяти шлях на Одесу.

В с. Чемериси Волоські зайшли зміни в складі керування полку, а саме: командир полку, полковник Смовський, затверджений на посаді командира I бриґади, передав полк своєму помішникові по строєвій частині, сотникові Голубові. Полковий адютант, автор цих рядків, дістав призначення на адютанта штабу I бриґади, а до виконання обовязків адютанта полку приділено було молодшого старшину 2-ї сотні поручника Сціборського.

18 жовтня полк у складі О. К. Д. став на марш і вирушив на м. Копайгород, через с. Сеферівка, м. Верхівка, де мав годинний спочинок і дістав корисні відомости від штабу Кулеметної дивізії. По годинному постою дивізія вирушила далі через с.с. Марянівка—Володіївці. Не встигла голова кольони увійти в містечко Копайгород, як уже її оваційно зустріло населення, а зокрема жидівське, на чолі з рабіном і звитками Тори: підносили хліб і сіль та благословили дивізію на бій. Дивізія перейшла через містечко і рушила на с. Грабівці, звідки дійшла до урочища Шарґородини. В голові кольони йшла 2 бриґада, від якої, як аванґард, ішов 4 кінний Ніжинський ім. Ів. Сірка полк. Дивізію вів т. в. о. командира 2 бриґади сотник Любимець. *) Дійшли аж до с. Мовчанська Лука, в яке полк Максима Залізняка теж входив ристю; доступи до села були відкриті і можна було попасти під гарматний огонь.

Обсадивши східній край села, полк перестроївся в кольону „по три" і стояв у бойовім поготівлі, чекаючи наказу. Не встиг аванґард дійти до церкви, що стоїть серед села, як раптово його обстріляв ворог з північної сторони села.

Аванґард пробив дорогу кулеметами і 3 та 4 полки заатакували ворога, а 1 бриґада на чолі зі штабом дивізії опинилася в вузенькій і крутій вуличці, що спускалася на поля. Раптом це спостерегли ворожі кулемети і відкрили по бриґаді вогонь. Та кепські були ворожі кулеметчики, бо хоч кулі свистіли над головами, однак бриґада вискочила майже без жадних втрат.

Ворог у силі 500—600 баґнетів при одній гарматі засів на узліссю на південь під с. Мовчанська Гута, тоді як кіннота його в силі 80—100 шабель стояла на крилах і обстрілювала решту 2 бриґади. Під напором 2 бригади червоні відійшли на сс. Мовчанська Гута—Перепильчинці, де зайняли нові позиції і незабаром знову відкрили вогонь по 2 бриґаді.

З огляду на те, що місцевість була незручна для кінних атак (зрубаний ліс, дрібні кущі), а рівнож починало вже сутеніти, полки одержали наказ відтягуватися. Полк ім. М. Залізняка теж рушив байраком і долинами на північ і прибув у складі дивізії десь біля півночі до с. Коцмазово.

По півночі надійшла 4 Київська стрілецька дивізія і передні її стежі рішучим ударом знесли ворожу охорону і відтиснули її за р. Мурафу.

---

*) Командир О. К. Д. ґенерал-хорунжий Омелянович-Павленко відїхав викликаний на важну нараду до штабу Дієвої Армії.

Останній бій перед примирр'ям. Геройська смерть підхорунжого Андрусевича. Форсування I бриґадою р. Мурафи.

19 жовтня, порозумівшися з командуванням 4-ї Київської стрілецької дивізії щодо координованої акції в напрямі на Жмеринку, вирушила О.К.Д. в бік м. Станиславчика, маючи в голові 1 бриґаду, від якої йшов аванґардом 1 кінний Лубенський ім. Максима Залізняка полк. На 1 бриґаду покладалося завдання відкинути червоних за р. Мурафу, сфорсувати її біля Олексіївки, обійти з північно-західнього боку та зайняти Станиславчик, що лежить на східньому березі Мурафи. Тимчасово командуючий О. К. Д. сотник Любимець зазначив виразно, що 2 бриґада мала в відповідний момент у ріжних пунктах із західнього берегу оточити містечко й демонструвати та обстрілювати його гарматами. Довсього було повідомлено, що примирря з москалями починається о 12 год. вночі і до того часу ми повинні здобути місцевість за р. Мурафою, бо згідно з умовою про завішення зброї москалі повинні були відійти на 15 кільометрів від тієї лінії фронту, яку займуть на той час „наші війська”. Те саме стосувалося ніби й до нас. Річ зрозуміла, що треба було опанувати місцевість якнайдалі на північний схід, бо до Жмеринки було всього 10—12 верстов, і цим самим змушено було б червоних залишити залізничний вузол Жмеринку, а в наслідок того маґістраль Жмеринка—Одеса лишилася б в невтральній зоні і москалі з неї не могли б користуватися.

Ворог, користаючи з часу, поробив у цьому районі міцні заслони, покопав на східньому березі р. Мурафи шанці, які заслонював артилерійським огнем як з добре вибраних позицій, так і з бронепотягів, що безперестанно курсували між стаціями Жмеринка — Вапнярка і Жмеринка — Матейково.

Артилерія червоних завчасу мала змогу до згаданих доступів пристрілятися. Наш аваґардний полк висунув похідну чату — 2 сотню в команді хорунжого Маковія, додаючи їй тачанку з кулеметом і досвідченими кулеметчиками. Досвідчений старий кіннотчик хорунжий Маковій надзвичай зручно маневрував по пересіченій місцевости, розвідуючи в широкому секторі про сили ворога.

Підходячи до с. Дзялів, дозори 2 сотні спостерегли велику розстрільну ворожої піхоти, яка перебіжками обсаджувала позицію по горбках, що лежали на захід, близче до лісу. Аванґард на чолі з командиром полку сотником Голубом ішов далі вперед і за ним решта бриґади. Пройшовши з пів верстви, полк розгорнувся, а 1 сотня розійшлася від середини в лаву і заатакувала ворога з правого крила. 3 сотня в команді хорунжого Форсюка вела наступ у чоло, а 2 сотня обходила в четовій кольоні з північного боку лісок, що лежить на північний захід від с. Дзялів. Розкидані так сотні енерґійно пішли в атаку, не вважаючи на гураґанний кулеметний і мушкетний огонь. Москалі не витримали напору полка й почали відступати, на хвилину припинивши вогонь, з чого скористали сотні і на команду „В атаку! Руш, руш!” — карієром налетіли на ворога. Червоні, охоплені панікою, кидали зброю й піддавались до полону, просячи помилування: — „Нє рубайтє, ґаспада украінци. Здайомся, Здайомся”, — і з піднесеними догори руками метушилися серед забитих і ранених своїх товаришів.

Загальному успіхові в атаці полку допомогла кулеметна сотня в команді сотника Дідка, який з тачанок торощив крила червоних.

Невеличка ґрупка з баталіону в 60—70 бойців на чолі з „комполком" встигла продертися на південну околицю ліска і завзято боронилася, прикриваючись кулеметом на тачанці. Вогонь цього кулемета досить влучно бив по червоних, що піддалися до полону, і вони з переляку падали на землю й викрикували на все горло: — „Таварищі! Нас сваї, падлєци, стрєляют!" — Однак та ґрупка оборонялася недовго, бо напоролася на 2 сотню хор. Маковія, який з поручником Куницею, хорунжим Магровом і Гуляєвим та двома підстаршинами 1 сотні підхорунжим Андрусевичем Іваном та бунчужним Дейнекою Данилом — ці останні надїхали несподівано — кинулися в атаку на кулемет. В голові відділу скакав повним махом підхорунжий Андрусевич і вже зісталося кілька десятків кроків до тачанки, як кулемет нагло обертається і пакує сніп куль у груди підхорунжого Андрусевича. Той вмить звалюється безвладно на шию коневі, цілковито окрівавлений. Шістнадцять куль пронизало серце й легені! В цю ж мить у хорунжого Маковія падає забитий пасмом куль кінь. Але хорунжий Маковій не тратячи присутности духа, блискавично викидає труп підхорунжого Андрусевича з сідла його прудкого коня й за кілька секунд несеться стрімголов на тачанку, кладе трупом наводчика, хватає за поводи коней тачанки, а 3 старшини і 3 козаки (два з них були ранені, а всі на поранених конях), підскакують до тачанки і рубають чотирьох комуністів, в тому числі жида-комісара. Хорунжий Маковій, вскочивши на тачанку і маючи вже вкладену в кулемет стрічку, повернув кулемет в бік утікачів і випустив цілу стрічку набоїв, поклавши трупом до 80 червоноармійців і тим значно допоміг наступові 1 і 3 сотень. Цей героїчний подвиг стався розвязкою завзятого бою. Після цього полк вже без опору збирав по полях і під лісом розсіяних у безладді полонених.

Цей вчинок горстки Залізняків на чолі з хорунжим Маковієм буде сяяти ясними сторінками в історії 1-го кінного Лубенського ім. М. Залізняка полку, а память народня оспіває лицарську смерть підхорунжого Андрусевича. *)

В цьому бою полк здобув трофеї: 1 „комполку", що так відважно боронився, 4 „комротних", 1 „політрука"-жидка, 138 червоноармійців „своднаво палка" — з 533 і 535 полків 60 совітської пішої дивізії — та один чинний кулемет.

З огляду на те, що полк М. Залізняка ще не осягнув поставленої йому цілі, а був стомлений більше як годинним боєм, командир 1 бриґади полковник Смовський підсилив його 2-ою сотнею Запорожців і цими силами полк повів наступ далі у бік річки Мурафи. Москалі обсадили с. Дзялів і міцно обстрілювали доступи до нього. Сотня Запо-

---

*) Підхорунжий Андрусевич загинув всього за яких два десятки верстов від свого рідного села Охримовець, до якого вибирався 20 жовтня відвідати свою стареньку матір, що її не бачив від 1912 року. В тім році, покликаний до російського війська, дістав призначення до 9 гусарського Київського полку, в якому перебув цілу світову війну. Був нагороджений 4 хрестами св. Георгія і ранґою підпрапорщика. Цілу партизанку перебув у полку М. Залізняка. — Честь його памяти!

рожців повела наступ, але червоні вогнем змусили її до відступу. Тоді вона змінила напрямок, пішла в обхід на південь і зайняла висоту 156.2, а полк М. Залізняка продовжував свій наступ з фронту (з заходу) і таким чином вибито було ворога з с. Дзялів. Ворог швиденько почав відступати на с. Тарасівка, яке лежить уже на тому березі Мурафи.

Штаб дивізії і 2 бриґада з батареєю й кількома возами бойового обозу пересувались слідом за 1 бриґадою. Опісля вони спинилися в ліску проти м. Станиславчик, за пів кільометра на захід від с. Дзялів, проти переправи за висотою 150.7 — з цього пункту було добре стежити за акцією 1 бриґади.

Тимчасово командуючий дивізією сотник Любимець наказав 1-й бриґаді зайняти переправи через Мурафу в тому районі, що вона здобула. Отже відпадав плян форсування Мурафи біля с. Олексіївка й обходу з північно-західнього боку. Наказано було бодай одну таку переправу забезпечити кулеметами, а цілою бриґадою повести наступ з південно-східнього напрямку на Станиславчик по східньому березі р. Мурафи. Сотник Любимець приобіцяв, що як тільки появляться передові частини 1 бриґади на східньому березі Мурафи, то він розгорне 2 бриґаду на західньому березі і відкриє гарматний огонь по Станиславчику (відстань в простій лінії від місця постою штабу дивізії і 2 бриґади на 2—2½ верстви). Це все мало на меті відтягнути увагу оборонців Станиславчика й полегшити уплянований наступ 1 бриґади.

1 бриґада рушила наздогінці за червоними, що відступали на с. Тарасівка, і на їхніх плечах переправилась через Мурафу в цьому ж таки селі. З Тарасівки вислано було сотню з кулеметом, щоб тиснути на ворога, який утікав на с. Вознівці та ст. Ярошенка.

Решта бриґади повернулася у бік Станиславчика і швидким рухом рівнобіжно з бігом Мурафи наближалася до нього. Дві сотні з кулеметами залишено для охорони переправи в Тарасівці, одночасно як арієрґард 1 бриґади.

Не встигла 1 бриґада дійти до ліска, що лежить на лінії сс. Дзялів — Будьки, як почулась гостра стрільба в запіллю бриґади: то відходив з Тарасівки наш арієрґард під натиском переважних сил ворожої піхоти, яка надійшла з сс. Мурафська — Пеньківська, висадившись з ешалону на ст. Ярошенка.

Наступ на Станиславчик провадив 2 кінний Запорожський полк і дві сотні 1-го кінного М. Залізняка полку. Залізняки йшли біля самої річки, а Запорожці майже сягали залізниці; решта — резерв з 2 сотень і штаб 1 бриґади, — йшла за лавами полків за яких 200—300 кроків.

Арієрґард, стримуючи кулеметним огнем розстрільну піхоти в силі до 200—300 бойців, відходив поволі, бо бачив, що 1 бриґада теж не дуже посовується вперед, маючи перед собою в шанцях — під каменоломнею й вапняком — біля 800—900 баґнетів, які робили перебіжки до лісу назустріч 1 бриґаді і тримали одночасно міцно переправу в своїх руках при хут. Млини.

Положення бриґади щораз погіршувалося: спереду, ззаду і з правого боку ворог, зліва непрохідна болотява р. Мурафа, через яку не було ані одної переправи, бо арієрґард змушений був віддати пере-

праву в Тарасівці; бродів рівно ж тут не було. Клин, в якому опинилася бриґада, щораз звужувався.

Всі поглядували на гору. В цей бо момент конче була потрібна демонстрація 2 бригади, щоб допомогти в скрутному становищу 1 бриґаді, на яку довсього ще й бронепотяги почали сипати ґранатами й шрапнелями. А згори ані одного стрілу, ні одного вершника не видно.

Панцирники, що курсували між ст. Жмеринка — Ярошенка, розпочали жваво обстрілювати бриґаду, підтримуючи своїм, до речі кажучи, не дуже дошкульним огнем, піхоту, що наступала на тили бриґади. Арієрґард був уже на хвості решти бриґади (штаб і дві сотні полку М. Залізняка). Треба було роздивитися і то досить швидко зорієнтуватися, щоб здобути бодай одну переправу.

Дивно пасивне захowання штабу дивізії й 2 бриґади в стосунку до 1 бриґади, коли вона опинилася в такій небезпеці, показало, що даремно надіятися на її підтримку й шкода марнувати час на очікування, а треба числити тільки на власні сили і використати слушну хвилину. В ніякий спосіб не можна було дістатися на західній берег Мурафи, що була заширока, щоб її перескочити, й загрузька, щоб через неї перебрести.

Командир бриґади в порозумінню з командирами полків рішили повести рішучий наступ на піхоту, що була біля приліску направо від вапняка й каменоломів, тоб-то в напрямку північному. Цім наступом малося на меті захитати ряди червоної піхоти, що густо обсадила схили висоти під самим Станиславчиком. Одночасно з цим наступом кинено резервну сотню й півсотні кулеметної на ліве крило бриґади, на переправу біля хутора Млини, що була в руках ворога.

Цій сотні наказано було, щоб як тільки полки рушать у наступ і відтягнуть увагу осередку ворожих сил від переправи, сміливим ударом збити стежу й охорону переправи і, опанувавши її, міцно тримати її під огнем кулеметів, бо через неї передбачався шлях повороту на західній берег Мурафи. Лави, не зважаючи на те, що були під повздовжним огнем ворожих бронепотягів, які стояли біля цвинтаря с. Будьки, твердо й рішучо йшли на ворожі позиції, з яких червоні почали відходити на Станиславчик. Використавши цей рух бриґади, сотня Залізняків, в кольоні по шість, польовим ґальопом, а пізніше карієром, зближалася до хут. Млини. Кулеметним огнем збила охорону, яка втікла на північ, захопила переправу та поставила всі свої кулемети на західньому березі, допомагаючи влучним огнем лавам бриґади, що демонстрували наступ на Станиславчик.

Лави почали непомітно відходити по фронту вліво, наближаючись до переправи, бо на „хвіст" бриґади аж надто вже насідала піхота з півдня, з боку Тарасівки. На наше щастя цей ворожий відділ не бачив руху бриґади, бо тому заважав гайок, і це дало змогу уникнути перехресного вогню.

Якраз перед обсадженням переправи приїхав гонець, що невідомо яким шляхом дібрався, і привіз наказ 1 бриґаді повертатися до штабу дивізії, який з 2 бриґадою чекав у лісі біля роздоріжжа Олексіївка — Дзялів — Мурафа — Телелинці, замість того, щоб допомогти 1 бриґаді.

Командир бриґади і командири полків, присутні в цей час при штабі бриґади, просто вірити не хотіли словам гінця, що решта дивізії (штаб дивізії, 2 бриґада і батарея) спокійно вичікували в згаданому місці.

Ця байдужість до долі 1 бриґади, яка вела тяжкий бій, в кожному разі обурює ще й тепер.

Як тільки переправа опинилася в руках сотні полка М. Залізняка, видано було наказ відтягнути лави вліво, але Запорожці увязалися в бій з піхотою, яка займала південно-східню околицю містечка. Спішені сотні полку почали її тиснути, нарешті збили її, відкидаючи на східню околицю містечка. Будь би в цей момент показалася з заходу згори 2 бриґада та допомогла наша артилерія, Станиславчик безумовно дістався б нам, а так Запорожський полк змушений був повертати фронт та поспішати до переправи. Відігнана червона піхота спостерегла переґрупування бриґади й почала слідом за нею наближатися до своїх попередніх позицій. В цей же час із самого містечка висунулося біля 300 піхоти на полудневу його околицю, займаючи своє попереднє становище.

Ворог, помітивши, що бриґада тримає напрямок на переправу, відкрив гураґанний огонь з гармат, бронепотягів, кулеметів і мушкетів, зосереджуючи тепер всю силу вогню на район переправи, яку йому згори було видно як на долоні. Ворожа розстрільна, що наближалася позад бриґади, оминувши лісок, бігцем рушила вперед, насідаючи на хвіст бриґади і теж масовим огнем з південно-східнього боку почала її обстрілювати. Та кулемети кулеметної сотні в команді сотника Дідка, що особисто ними керував, влучним огнем зупинили цей відділ і змусили його залягти далі на схід від річки, а через це саме унешкодливлювався їх огонь.

Карієром по одному їздцю полки бриґади під градом куль, уламків ґранат, снопів шрапнелів, перескакували місток, подіравлений кулями. Завдяки лише великим переміжкам між окремими вершниками зосереджений огонь з боку Станиславчика не причинив тяжких втрат. Дорога по західньому березі тягнулася вужем по схилі висоти 150.7 і до того була стрімка, що це утрудняло мати якенебудь укриття від масового огню. Ця шалена стрільба тривала більше ніж годину: протягом цього часу переправлялися полки 1 бриґади. Арієрґард бриґади на віддалі майже 500—600 метрів від піхоти, що на нього натискала, вихорем перескочив через міст, під прикриттям кулеметної сотні полку М. Залізняка, яка з 6-х кулеметів із західнього берегу Мурафи била по ворожій піхоті, спричинивши їй великі втрати.

Коли вся бриґада переправилася через „місток смерти" (так його козаки пізніше охрестили) і вискочила на горбки за висотою 150.7, московські бронепотяги, як і гармати з Станиславчика, перенесли вогонь в район перебування полків, але він не був уже такий дошкульний, як на переправі. Бриґада, не вважаючи на таку грізну ситуацію, бо ж була опинилась у пастці, майже не понесла втрат у цьому рейді, не числячи 2-х легко ранених козаків і кількох коней.

Під обстрілом артилерії і большевицьких бронепотягів 1 бриґада поволі направлялася до ліска і тільки тепер виїхав гонець назустріч

їй, щоб вказати місце, де спокійно підждидала на неї решта дивізії, готова до походу.

Тут виявились причини байдужности до першої бриґади в критичну хвилину. Причини ці були такі: тимчасово керуючий дивізією сотник Любимець порозкидав у ріжних напрямках частини 2 бриґади розпорошеними відділами по кілька десятків вершників для забезпечення маневру 1-ї бриґади. Сам же на чолі 40 шабель вискочив за горбки проти Станиславчика й направився на зосереджений огонь добре пристріляних гармат і кулеметів; цей огонь змусив його повертатися швидче до лісу. Цю демонстрацію зробив цілком непотрібно в той час, коли 1 бриґада не зайняла ще Тарасівки.

З цього прикладу видно, який великий брак відчувала О. К. Д. в тому, що не мала за начальника штабу досвідченого старшини ґенерального штабу, який напевно до такого безвихідного положення 1-ї бриґади не допустив би. Після цього „наскоку" сотн. Любимець засів у лісі на обсерваційному пункті, з якого в критичну для 1 бриґади хвилину з т. в. о. начальником штабу дивізії сотником Силенком-Кравцем приглядався до бою, який вела 1 бриґада.

Полк у складі О. К. Д. перейшов на спочинок до с. Коцмарово, куди коло 20 години надійшов наказ по військам Дієвої Армії, що бойова чинність на фронті припиняється на 21 добу.

20 жовтня біля 10 години ранку 1-й кінний Лубенський ім. Максима Залізняка полк,як і делеґати від інших полків О. К. Д., ховали забитого в атаці на кулемет підхорунжого 1 сотні Івана Андрусевича. Його поховали з військовими почестями на цвинтарі сільської церкви, в присутности великого здвигу селян.

Сумний жаль огортав бойових комбатантів небіжчика, коли опускали це село, а в ньому навіки залишили свого хороброго начальника й підвладного, що впав за кращу долю Батьківщини.

Коло 13 години полк у складі О. К. Д. рушив через м. Копайгород, м. Верхівка і сс. Серефіївка, Волоські Черемиси і на 12 год. ночі прибув у с. Мигалівці.

Завішення зброї. Полк використовує час. Від 21 жовтня полк спочивав у с. Мигалівцях; там до полку прибув хорунжий Брилюк (галичанин) і дістав призначення на господаря старшинського касина.

Використовуючи вільний час, у полках переводили огляд коней і зброї по сотнях, а дня 23 жовтня о год. 7 вечора командир Окремої Кінної Дивізії ґенерал-хорунжий Омелянович-Павленко зібрав цілу дивізію та поінформував її про загальне становище армії У. Н. Р. і в справі завішення зброї з москалями.

24 жовтня від кожної бриґади визначено ремонтні комісії по мобілізації коней; від І бриґади було призначено на голову комісії командира бриґади полковника Смовського, на заступника — поручника Марущенка, на членів — хорунжих Теплого, Форсюка і Васильченка з 55 козаками і 3 кулеметами, приділено її в Острїжський район. Таку само комісію було призначено від 2 бриґади в Заславський повіт. Комісії отримали певну суму грошей в українській валюті й 25 жовтня виїхали

до місць призначення. По приїзді до Острога комісія мусила взяти від польської 13 дивізії піхоти на переведення мобілізації дозвіл. *)

Гранична лінія, усталена в мировому прелімінарному договорі в Ризі, тоді пробігала вздовж р. Горині; на території її було переведено мобілізацію коней при участи в комісії старости і двох членів від волости чи села і щось біля 60 коней було змобілізомано. Цих коней двома партіями відіслано було до постою штабу дивізії. Більша частина сел охоче продавала коні, бо боялась реквізиції з боку поляків чи москалів.

Полк тимчасом перейшов 25 жовтня в район м-ка Воньковець і став табором у с. Дашківцях і там перебував аж до 1 листопада. В цім дні біля 12 години полк викликано до штабу дивізії у Воньківцях; туди прибув Головний Отаман Військ У. Н. Р. Симон Петлюра. Після огляду частин О. К. Д. Вождь армії за бойові відзначення в минулому, на прохання командира дивізії і на представлення командирів полків, затвердив і підвищив у ранґу хорунжого таких осіб з полку М. Залізняка, а саме: затверджено в ранзі хорунжого — в. об. командира 1 сотні хорунжого Теплого Гната, в. об. командира 2 сотні хорунжого Маковія Трофима (вони мали номінації з 1. IV. 1919 р., надані персонально Головним Отаманом, яко підстаршини Лубенського полку 1 дивізії Січових Стрільців) і хорунжого Магрова Василя. Підвищено до ранґи хорунжого — підхорунжого однорічника, що виконував впродовж півроку в полку обовязки молодшого старшини, Панаретова Володимира з 3 сотні і однорічника, що так само виконував обовязки молодшого старшини 2 сотні, Садовського молодшого — з походження галичанина; бунчужного 3 сотні Зелинського Йосипа і бунчужного 1 сотні Дейнеку Данила.

2 листопада о год. 9 всіх їх викликав штаб дивізії і в м. Верхівцях Головний Отаман і командуючий Дієвою Армією ґенерал-поручник Омелянович-Павленко в асисті командування О. К. Д. і штабу Дієвої Армії привітав їх з підвищенням до першої старшинської ранґи.

Урочистість закінчилася обідом вищого командування з підвищеними хорунжими, яких з О. К. Д. було 20. Підчас обіду Головний Отаман виголосив теплими чулими батьківськими словами промову, підкреслюючи вагу й значіння та тягар старшинської ранґи і закінчив її словами: „Нова ера в вашому життю розпочалася, панове старшини! Слава вам!".

Згідно з наказом по О. К. Д. ч. 69 виконуючий обовязки командира 1 кінного Лубенського ім. Максима Залізняка полку сотник Голуб вступив у тимчасове виконання обовязків командира 1 бриґади, замість т. в. о. командира 1 бриґади (командира 2 кінного Уманського Запорожського полку) полковника Жулінаса, який занедужав. Керування полком М. Залізняка тимчасово обняв підполковник Кучера, помішник

---

*) Dowództwo 13-tej Dywizji Piechoty Oddział Operacyjno-Informacyjny L. op. 3602/III. — M. P. dnia 31. X. 1920. Do Porucznika Maruszczenko z 2 konnego pułku wojsk Ukraińskich. — Stwierdza się, że oddziałom Ukraińskim wolno jest przeprowadzić mobilizacje i rekwizycje przedmiotów wojennych na terenach położonych na wschód od linji granicznej ustalonej w preliminarjach pokojowych w Rydze.

Pieczęć okrągła. Z. r. Szef Sztabu W. Bochenek, major.



ГЕРОЙСЬКИЙ НАПАД молодшого старшини 2-ої сотні 1-го кінного Лубенського ім. М. Залізняка полку пор. ІЗВОЩИКА на ворожий кулемет 10. IX. 1920 р. на переправі через Дністер біля с. Старий Мартинів. (До „Матеріялів" пполк. А. Марущенка-Богдановського, „За Державність", Збірник 7, стр. 221).



АТАКА 2-ОЇ СОТНІ 1-го кінного Лубенського ім. М. Залізняка полку в команді хор. МАКОВІЯ на ворожий кулемет 19. X. 1920 р. під с. Дзялів.

командира полку по стройовій частині. Від 3 аж до 10 листопада в полку провадилося бойову підготовку, виводку коней, огляд, перековування, контролю обозів 1 і 2 порядку, учебну стрільбу кулеметної сотні, муштру по сотнях та відчити старших старшин для молодших і підстаршин про службу в кінноті, а кілька лекцій прочитав ветеринарний лікар з гіпольоґії.

Тимчасом термін завішення зброї добігав до кінця. Москалі теж не марнували часу, а з надзвичайним поспіхом переводили реорґанізацію всіх своїх сил на всіх фронтах і під загрозою червоного терору та при чинній співпраці Чеки приводили все „до порядку". Не спинилися ці помічні інституції ні над методами ані над способами укомплектування своїх недобитків, навіть повипускали полонених з концентраційних таборів нашої й білої (Вранґеля) армій і засобами Чеки змусили їх вступити до червоного війська.

Головне зосередження своїх сил червоні робили в центрі України, стягали сюди мобілізовані частини з Сибіру, Туркестану й середньої Азії. Складане з татарів, бурятів, башкирів, кирґизів, сартів та інших монгольських народів це військо жорстоко обходилося з українським населенням, ретельно виконувало накази про катування.

Та мало це помагало; великі загони повстанців, головним чином на Лівобережжу, як от в повіті Зіньківському під проводом отамана Хрестового, в Переяславському, Пирятинському та Кременчуцькому — Каліберди, Скидри, Чорного; на Правобережжі в районі Знаменки — відділ кінноти Соколовського, в повітах Балтському, Ольгопільському й Ананієвському — Заболотного й Мордалевича — значно перешкоджували орґанізації червоного війська.

Московським дипльоматам вдалося добитися від польської делеґації протягти переговори в справі примирря й можливого миру до кінця року, а XIV армії, яку доведено було майже до нормального штату, наказано розпочати наступ по 11 листопада для ліквідації української армії.

З допитів полонених, які виходили „брататися", виявилося, що комісари їм казали на мітинґах, що мають намір розбити Петлюрівців за три дні, а ґенерала Вранґеля — до січня. Ліквідувати, що правда, не вдалося, але обохо противників Москва унешкідливила майже з математичною стислістю — а це зробила їх реґулярна армія, до орґанізації якої вони взялися в січні 1919 року.

Підчас завішення зброї сусідня з нашою польська 12 піша дивізія співчувала нам, коли довідалась про новий термін. Зголошувалися офіцери й жовніри і просили прийняти їх в ряди О. К. Д., зичучи, що „як Бог поможе вам нанести поразку москалям, то половина нашої дивізії нелеґальним шляхом перейде до складу вашої дивізії і буде повнити обовязок свій до кінця", але командир дивізії, довідавшись про це, гостро заборонив їм взагалі мати контакт з частинами Окремої Кінної Дивізії.

Може це признання виникло з того, що командний склад тої дивізії походив здебільшого з Поділля — бувші українські горожани. Та не так сталося, як вони нам бажали й заповідали.

Розпочаття бойових подій на фронті армії У.Н.Р. Розгром большевиків 11. XI. 1920 року.

10 листопада полк у складі Окремої Кінної Дивізії вирушив коло 12 години з с. Дашковець до с. Осламова, там сполучився з рештою полків дивізії, рушив через м. Ялтушків на м. Верхівку і туди прибув по 7 годині вечора.

Москалі, не чекаючи на кінець завішення зброї, продерлися кіннотою на відтинку найслабшої під бойовим поглядом частини армії — 5 стрілецької Херсонської дивізії. Поміж стрілецтвом почали ходити тривожні чутки, що вони продерлися в наше запілля. Кінець цим чуткам поклали стежі й розїзди Окремої Кінної Дивізії, які виявили наявність кінноти тов. Котовського на недалекій віддлеглості від лінії фронту — десь у районі с.с. Попівці-Гальчинці-Грабівці. 11 листопада о 7 годині ранку полк вирушив у складі Окремої Кінної Дивізії на м. Сніткове і прибув туди коло 11 години. Коло 12 години полк одержав наказ вислати старшинські розїзди в напрямку Лісові Берлинці, ст. Котюжани, с. Котюжани і Верхній Олчадаїв.

Розїзди в команді поручника Куниці, поручника Ізвощика й хорунжого Маковія отримали завдання, якнайдокладніше розвідати про численність і дисльокацію та замірене маневрування ворожих сил. Повинні були також знищити залізничний тор від ст. Котюжани на північ, щоб унеможливити підхід ворожого війська і його бронепотягів.

Доки провадились ці виводи, Окрема Кінна Дивізія стояла в містечку, де відбувалася нарада трьох командирів дивізій над тим, як стримати ворога, бо вже на південний схід від Сніткова наша піхота вела гарячий бій і червоні тиснули й посунули її на містечко.

Передовий розїзд на чолі з поручником Ізвощиком по вступі його до с. Котюжан москалі зустріли кулеметним огнем. З огляду на малі сили й незручну для бою місцевість поручник Ізвощик змушений був відходити по шляху чи вздовж нього на Сніткове. В часі цього відступу червоні зосередженим огнем із кулеметів поранили смертельно четового 3 сотні Директоренка Степана, одночасно падає кінь, забитий під поручником Ізвощиком. Зі спритністю старого вояка пор. Ізвощик схопився на ноги, голосно наказуючи козакам забрати труп четового та відвезти в містечко. Не встиг поручник Ізвощик видати цей наказ, як московські вершники майже з усіх сторін оточили розїзд і вже кричали: — „Здавайтєсь! Нічаво вам нє будєт!" Та поручник Ізвощик, бачучи, що труп четового вже лежить на коні, дає наказ козакам, щоб його залишили, а самі чим скорше поспішали до містечка і просили для нього помочі. Козаки під сальви москалів поскакали з трупом до містечка, а поручник Ізвощик залишився сам один. Москалі заповзялися забрати його живцем і почали оточувати. Маючи при собі мушкет (кавалерійський карабін) і два до нього набої та завдяки своїй надзвичайній хоробрості, холоднокровності й присутності незломного духу, не давав їздцям себе здобути і крок за кроком відступав. Стаючи на коліно й цілючи „на страх" із мушкета, відганяв вершників, а коли один наблизився занадто близько, на 15—20 кроків, вистрілив і поклав його трупом. Іншим уже забракло відваги, а проте хотіли добути героя живцем. Так щось біля півверстви відбивався поручник Ізвощик

від ворожих кіннотчиків. В часі своєї оборони урятував ще козака 1 сотні, який, відставши від розїзду, з перестраху тікав у бік ворожої піхоти; поручник Ізвощик прилучив цього козака до себе і, зробивши з нього „головні сили”, а з себе „арієрґард” відходив перед запіненими зі злости москалями, що так захопилися цим полюванням, що не спостерегли, як наскочили на них розїзди поручника Куниці і хорунжого Маковія і кількох поклали трупом. Досівши на ворожих коней, під густі сальви ворожої піхоти, що розпочала наступ, вскочили до Сніткова.

Окремої Кінної Дивізії не можна було розгорнути в бойовий стрій на східній околиці містечка, бо там уже був ворог. Тому командир її ґенерал-хорунжий Омелянович-Павленко наказує командирові чолової сотні 1 кінного Лубенського полку сотникові Шилові вискочити за містечко і прогнати ворожу кінноту, що тиснула на наші розїзди аж до самого сливе містечка, і затримати піші розстрільни, які підійшли дуже близько.

Коли згадана сотня почала рушати, ґенерал знаком руки спинив її й звернувся до сотні зі словами: — „З Богом! За вами я й уся дивізія”.

У відповідь гукнуло з сотні молодих грудей: — „Слава! Україні слава!”. Сотня стрімголов понеслася за містечко, накинулась на московську кінноту і та не витримала шаленого наскоку і завзятости козаків, почала втікати, а піхота спинила свій наступ.

При 3 сотні було 2 кулемети „Максима” на тачанках. Перший кулемет обслуговував четовий Питленко, другий — четовий Петро Мельниченко, обидва фахівці свого діла й безмежно відважні кулеметчики. Ними керував шибайголова — командир кулеметної сотні сотник Дідок.

З огляду на велике значіння цього бою, а тимбільше, що це стосується до полку М. Залізняка, накреслю в коротких рисах топоґрафію місцевости, на якій полк ділав.

Терен за Сніtковим не дуже сприяв кінному боєві, бо був складчастий і заліснений гайками, в яких знаходив ворог натуральну позицію для своєї піхоти. Саме містечко лежить в лощині поміж 4 триґонометричними пунктами 145.1, 144.8, 137.2 і 141.9 (мапа 1 : 84.000). На південний схід веде так звана повітова шоса, обсаджена деревами (вербами й каштанами), на 1½—2 верстви від с. Котюжан і далі до Сніткова дерев нема. Село Котюжани лежить поміж пагірками, серед яких у долині протікає невеличка р. Лядова, ділючи це село на дві частини — західню й східню.

3-а сотня, прогнавши московську кінноту, нахопилася на розстрільну червоної піхоти, яка залягла за поодинокими деревами й пеньками у 2 верствах на південний схід; частина її обсадила шосу. Зважаючи на своє й вороже положення, командир 3 сотні вислав молодшого старшину хорунжого Романіку до командира Окремої Кінної Дивізії з просьбою про надіслання підтримки, яка б забезпечувала сотню з крил. Доки надійшла допомога, командир сотні маневрував поміж складками місцевости, охороняючи таким рухом сотню від огня піхоти та студіюючи своє передпілля, на якому мала битися його сотня.

14*

Командир дивізії негайно вирядив дивізіон кінноти з 2 кінного Уманського Запорожського полку в команді підполковника Ю. Тисаревського. До складу дивізіону входили: сотні полку Сагайдачного з сотником О. Коломенським і полку Гордієнка з сотником І. Матвієнком. Ці сотні забезпечували крила чолової сотні полку Залізняка.

В міжчасі завзяті кулеметчики підскочили до ворожих позицій і так влучно та дошкульно обстріляли московські розстрільни, що червоноармійці припинили вогонь і почали ховатися в землю, риючи шанці. З цього моменту скористав командир 3 сотні Залізняків сотник Шило й порозумівшися сиґнальними знаками на віддлеглість з підполковником Тисаревським, нагло заатакував ворога з фронту. Атака відбулася так несподівано для большевиків, що вся зосереджена в четах піхота, в числі до 200 баґнетів, попала в полон разом із двома кулеметами та кількома возами бойового обозу. Командир 3 сотні, відрядивши кілька козаків для конвою полонених і трофеїв, рушив далі на ст. Котюжани, до якої втікали недобитки - червоноармійці.

Слід тут зазначити, яку овацію урядили Херсонці в Сніткові козакам 3 сотні, що привели полонених та привезли 2 фірманки мушкетів і набоїв. Старшини 5 стрілецької Херсонської дивізії казали:

— Отсе так частина... Розуміємо!... З такими козаками, як отсі, то можна воювати! — На те відповів один із козаків:

— Треба мати тільки такого командира, як має Окрема Кінна Дивізія!

3-я сотня Залізняків ішла „в лоб" на село Котюжани, а сотні Запорожців пішли на крила зза села. Решта Окремої Кінної Дивізії була ще під містечком, але йшла приспішеним маршем за ударним відділом.

Чолова сотня довідалася від полоненого звязку, що за селом, на західній його околиці біля кладовища, стоїть свіжий курінь піхоти, що тільки-но прибув з с. Обухова. Цей курінь, не знаючи про долю тих, кому мав помагати (а які вже були в Сніткові), стояв і чекав на накази.

Сотник Шило, взявши 2 сторшин і 10 козаків, а саме: півсотенного хорунжого Панаретова Володимира,*) молодшого старшину хорунжого Зелинського Йосипа, підхорунжого Данилюка Іларіона, підхорунжого Недашківського Івана, четового Рудневського Михайла, ройового Андрієвського Миколу,**) козаків Головченка Андрія,***) Марчука Степана, Волощука Андрія, Крушельницького Петра, Медера Лаврентія і Мельника Василя, підїхав до країніх хат Котюжан, з північно-західньої сторони. Село лежало в долині і звідси дійсно побачив він ворожий курінь до 300 баґнетів, що строївся на дорозі і збирався рушати в село на підтримку своїм. Через бінокль сотник Шило побачив як на

---

*) Помер на сухоти 24 вересня 1926 року в епідемічному шпиталю Святої Тройці в Калішу й похований на українському військовому цвинтарі в Щипіорні.

**) Забитий в останньому бою 21. XI. 1920 р. під с. Яхнівцями, біля р. Збруча; тіло залишилося на полі бою; про це мова далі.

***) Помер у Каліші в 1924 році.



Підхорунжий МАРТИН МАКОВІЙЧУК (сидить) з підстаршинами польової жандармерії.



Ст. десятник МИХАЙЛО ҐАБЛИНСЬКИЙ. Підстаршина 2-ої бриґади 3-го корпусу У. Г. А.



Хорунжий МИКОЛА АРСЕНЮК (1). Адютант 10-го стрілецького куріня і сотник ХАСКЕЛЬ — курінний лікар того ж куріня.



Четовий МИКОЛА ПЕТРИКІВ.
Підстаршина 6-ої Січової стрілецької дивізії. Герой дня в таборі Щепіорно: дав милицею по голові большевицькому комісарові, який накликав таборян до повороту, обіцюючи амнестію.



Ветеринарний фельшер ДМИТРО РОВИНСЬКИЙ.
Член Українського Генерального Комітету 1-го і 2-го складу.

долоні командира куріня, що гарцював на поганенькому конику, видавав розпорядження, однак не поспішався вести свого куріня в село.

В цей саме час надїхав в. об. командира полку Залізняка підполковник А. Кучера.*) Сотник Шило запитав, що робити з тим хвертиком, що гарцює у них перед очима. Підполковник Кучера відповів, що сили в сотника Шила замалі, щоб його знищити, й поскакав до полку, щоб якнайшвидче прислати поміч.

Сотник Шило зорієнтувався в ситуації й прийшов до висновку, що гаяти часу не вільно, не можна допустити в село, де були розкидані частини 1 бриґади, свіжий курінь ворожої піхоти; дуже б зле на тому справа вийшла, коли б добрий „кулак" піхоти та несподівано опинився серед розкиданої кінноти. З другого боку, здавав собі добре справу з небезпеки заатакувати 300 баґнетів піхоти 13 шаблями, але памятав і про те, що накращий привілей, який дає війна, є несподіванка: вона дощенту нищить ворога. Рішив нагло й несподівано заатакувати, бо бачив, що моральна вартість його козаків була на вищому щаблю від ворожих.

Поділивши свій відділ на дві части, одну з них залишив за хатами в команді хор. Панаретова, на північ від дороги з с. Обухова до Котюжан, а з другою горсткою, перескочивши пару вуличок і загород, опинився на південь від цвинтаря. Умовлено було одночасно розпочати атаку.

Нагло прогреміло два випали з коней і з окликом „Слааавваaa!" з двох боків заатакували курінь, в якому відразу повстало замішання, бо командир його не знав, куди перше звернути увагу.

Ворог був цею несподіванкою заскочений. Курінь охопила паніка: одні стріляли „по хмарах", другі втікали на цвинтар, треті кидали зброю й підносили руки догори, благали дарувати життя, бачучи відчайдушних верхівців, які врубалися й сікли з обох боків баталіон.

Надаремно комбат (командир куріня) носився на шкапині, як очманілий з наґаном у руках серед переляканої юрби і кричав на все горло: —„Таваріщі!.. К оружію! Іх мало!.." — та було вже запізно. Гостка Залізняків була посеред переляканої юрби червоноармійців, розбивала натовп, торувала собі дорогу — один відділ до другого.

Командир ворожого куріня, бачучи, що нічого не вдіє, бо баталіон пішов у розтіч, повернув коня й кинувся втікати дорогою, що йде до ст. Котюжан. Навздогінці кинувся командир 3 сотні сот. Шило, бо мав доброго коня; хотів його живцем зловити. Та з північного напрямку, ніби спід землі вискочив напереріз комбатові четовий Рудневський і списом, на якому був сотенний прапорець (значок), проколов його на смерть. Оглянувши польову ташку забитого командира, знайшли в ній свіжі накази про резерви, які мали підійти з боку Жмеринки та про пересунення ворожих частин на інших відтинках фронту. Всі ці папери зараз же віділсано командирові О.К.Д.

Сотник Шило бистрою орієнтацією в складних обставинах бою, знанням кавалерійської служби, умінням угадати ворожі наміри і непохитною рішучістю виконав блискуче в цілій розтяглости вищеза-

---

*) Старший кіннотчик австрійської служби.

значений афоризм про несподіванку, яка дала змогу 13 людям полонити 272 червоноармійців зі зброєю і набоями, з 2 кулеметами Максима (з них навіть покривців не мали часу зняти) і пару фір бойового обозу.

Після бою сотня почала збиратися біля залізниці і туди ж прийшла решта дивізії з командиром на чолі. Ґенерал-хорунжий Омелянович-Павленко подякував полкові, а надто командирові 3 сотні за блискуче виконання наказу. Сотня прилучилася до полку, який залишився в резерві дивізії. Командир дивізії вислав 2 бриґаду переслідувати ворога.

Не можна не згадати, що підчас наступу аванґардного полку Залізняка 2 батарея кінно-гірського гарматного дивізіону, що його приділено було у повному свойому складі до Окремої Кінної Дивізії, цілий час охороняла лави полків 1 бриґади і влучним огнем розпорошувала більші ворожі скупчення й не давала ворожим тачанкам установитися на позиціях.

Полк вийшов на дорогу, що зиґзаґом ішла від залізниці до сс. Обухова і Хрінівка, пропустив 2 бриґаду вперед і йшов у дивізійному резерві на с. Степанки. Під Хрінівкою виявили ворога, який, не зважаючи на наш гарматний огонь, зустрів О.К.Д. кулеметним огнем.

1 бриґада перейшла з дивізійного резерву в лаву й підтримала 2 бриґаду. Після короткого, але жорстокого бою, вибивши червоних з Хрінівки й відібравши від них гармати й обози, погнала їх на Романки і Копайгород.

Після короткого відпочинку дивізія, виславши квартирієрів, вирушила до м. Сніткова, почала стягатися до резерву. Вже при переході залізниці Жмеринка—Могилів Подільський, біля с. Лісових Берлинців аванґардова сотня несподівано напоролася на московську піхоту, яка відкрила кулеметний огонь по чолі колони.

1 кінний Лубенський та 2 кінний Уманський Запорожський полки негайно спішили по одному дивізіону і повели наступ на село з криком „Слава". Ворог не прийняв атаки, втік на Копайгород, залишивши кілька фурманок обозу й до трьох десятків полонених.

Підчас дальшого маршу зустріли ми частини 5 стрілецької Херсонської дивізії, які йшли, щоб обсадити позиції на лінії Лісові Берлинці — Котюжани.

По півночі полк у складі Окремої Кінної Дивізії прибув до Сніткова і там заночував. Цей бій приніс Окремій Кінній Дивізії такі трофеї: 6 червоних командирів — бриґади, полків, батальонів і рот, 935 червоноармійців із 538, 539 і 540 полків 60 стрілкової дивізії і 17 запасової бриґади, яка стояла перед перемирям у районі мм. Брацлав — Тульчин, 2 гармати із панорамами, 8 кулеметів, в тому 6 Максима на тачанках з упряжками і 2 Кольта, 400 гарматних набоїв, коло 800 мушкетів та до 100.000 патронів до них.

(Докінчення буде).

Є. ФІЛОНЕНКО

сотник

Волинські повстанці в крівавих днях 1920—1924 років.

Після польсько-московського замирення, коли українська армія під сильним натиском червоної Москви змушена була припинити збройну боротьбу і перейти границі Польщі і Румунії, кожен вояк зі сльозами на очах прощався зі своєю Батьківщиною. Наша частина, опинившись за Збручем в Підволочиськах, почула там дивні речі про якєсь то роззброєння та табори... Не одна сотня козацьких очей сягнула тоді на той бік Збруча, де завдяки оголошеному миру понад самим берегом дуже сміливо почав громадитись червоний ворог; а далі за ним — широке поле, приваблива пітьма лісів і политі свіжою кровю шляхи на бідолашну Україну...

Моргнув я тоді побратимові (поручникові Р. М.) і, як тільки темнаніченька вкрила обидва береги дрімливого Збруча, ми потайки, тримаючи коло самого серця приховану зброю, поки що удвох тільки, опинилися в запіллю ворога. На хуторі Застава зайшли ми до селянина, який дав нам селянську одіж, а нашу військову обіцяв сховати, бо надіявся, що весною прийде українське військо і вона буде нам потрібна. Господиня принесла нам хліба, сала та інш. на дорогу. Не гаючи часу (бо в селі були червоні), ми стали збиратися. Благословляючи нас у подорож вона промовила: — „Кохані земляки! Глядіть, щоб ранньою весною ви були у нас, бо не тільки я з чоловіком чекаємо українського війська, але чекає також ціла Україна".

Та не судилося мені більше бути в цій родині. Від 21 листопада 1920 р. входили ми все глибше в запілля червоних, уникаючи зустрічі з ними. Так ми дісталися до села Горобіївка і тут переднювали один день у старшини Ю. С., а 23 листопада рушили в дальшу дорогу. В селі Майдан спіткали ми 3-ох червоноармійців; вони затримали нас і спитали про документи. Не встиг я вийняти документи, як Р. М. вихопив бравнінґ і 2-х поклав на місці; не помилували ми й третього... Оглядаючи їх документи, ми довідались, що то були службовики „політ-бюра". Ці документи стали нам нераз в пригоді.

2 грудня дійшли ми до села Андріївки, Житомирського повіту, і тут я з Р. М. розійшлися в ріжних напрямках, ховаючися від хижих очей Чека. Поодинці легше було вести підготовчу працю серед населення (яке дуже прихильно до нас ставилося), щоби в слушний час було готове до боротьби. Мандруючи так по окупованій Волині, 1-го

квітня 1921 року вступив я до праці в большевицький „Железком” (експльоатація лісу), але вже 15 -го квітня мусив працю лишити, бо наразився на підозріння адміністрації. 3-го травня, перебуваючи в селі Нараївці у господаря Дмитра Кота, спіткався я з першим курієром Арсеном Ярошуком, який прийшов від Головного Повстанчого Штабу й приніс для мене наказ такого змісту:

До пана сотника Е. Філоненка. „Наказую Вам зорґанізувати 9-й повстанчий район, в склад якого входять повіти: Звягельський, Овруцький, Житомирський, Радомиський та Мозирський, і стати на чолі його. Як найкраще налагодити звязки, провадячи аґітаційну працю між селянством для загального повстання”.

Командуючий Повстанчою Армією
Ю. Тютюник, Ґен-хор.

28/IV 1921 р.

Отримавши розпорядження від Головного Повстанчого Штабу, я разом з сотником Ярошуком взялися за підготовчу працю; я мав утворити місцеві повстанчі комітети, а сот. Ярошук налагодити адміністраційну роботу.

13 травня при участи представників від комітетів відбулася наша перша нарада в Лугинах. Вслід за цим розпочалася по районі орґанізована праця до загального повстанчого руху. Яка це була радість, що селяни завжди були до послуг; короткої травневої ночі робили фірманками по 35—40 верстов. Проїзджаючи села всюди вішали відозви з закликом всім як один стати проти червоного окупанта. Большевицькі міліціонери, ранком зриваючи відозви, нераз чули від селян: — „Не зривайте, бо не ви їх вішали...” — На протязі 2½ місяців все селянство стало готове до збройної боротьби.

26-го травня сотник Ярошук відїхав за кордон до Головного Повстанчого Штабу по інформації. 3-го червня в Сербовській Слободі спіткався я з полковником Басарабенком й разом відійшли до Черняхова. Звідти він поїхав до Києва. Більше мені не довелося з ним бачитися, бо в році 1922 його, як члена „Козацької Ради”, розстріляли большевики.

9-го червня в селі Мокляки я зайшов до місцевого пан-отця Е. Кузика. Тут пані-матка повідомила мене, що якийсь добродій ззакордону третій день очікує на мене.

Разом з пані-маткою я вступив у кімнату, де чекав на мене цей добродій, і побачив низького росту людину з неприємно бігаючими очима. Він представився мені як сотник Заярний і відразу запропонував свої послуги, кажучи, що він є фаховець і орґанізатор повстанчих загонів; тому саме мусить відїхати на Полтавщину. За послуги я подякував і відмовився. Заярний запитав мене про мої становища, але я, бачучи людину в перший раз і підозріваючи її в першого враження в співпраці з Чека, не міг йому довірити цієї таємниці.

Заярний почав нарікати на біль ноги. Пані-матка принесла воду й все потрібне для полегшення болю. За це Заярний в скорому часі жорстоко віддячився, вяжучи руки кільчастим дротом цілій священичій родині.

Але поки-що подякувавши пан-отцеві і пані-матці за гостинність, Заярний, нічого не довідавшись від мене, 12-го червня відійшов з Мокляків, кажучи, що буде прямувати через Біло-Церківщину на Полтавщину. Однак я, слідкуючи за ним, сконстатував, що недалеко, в селі Яблонець, всів він до потягу й поїхав в протилежнім напрямі до Коростеня.

Багато приходило до мене людей ззакордону, але ніхто з них не міг дати будь-яких інформацій про Заярного; лише один сотник Гладкий дуже критично висловився про його діяльність, поділяючи зі мною підозріння, що це є провокатор.

29-го червня, підчас мойого перебування в селі Цвілі, зявилася у мене з наказом від Головного Повстанчого Штабу наша співробітниця по повстанчій праці дружина полковника Басарабенка — пані Марія Басарабенкова. На підставі принесеного наказу мені негайно треба було бути в Штабі, але обставини складалися так, що я ніяк не міг лишити праці. Оповідання про успішну працю в Головному Повстанчому Штабі мене задоволило. Певного дня, вирядившися з панею Басарабенковою до села Бараші, спіткали ми місцевого начальника „продналогу". Він затримав нас і зажадав документів. Не встиг я дістати посвідку, як відважна пані Басарабенкова влучила 2 кулі в цього начальника продналогу так, що він і не рушився більше. Після цього пані Басарабенкова пішла до Київа, а я до містечка Пулини.

4-го липня зза кордону повернули сотник Топанчук і Ярошук. Відбулася організаційна нарада. З їх оповідань я дізнався, що до серпня вся підготовча праця мусить бути закінчена, про що я й повідомив всі повстанчі комітети району. Сотник Топанчук удався до Шепетівки в справі організаційній, а ми лишилися.

В серпні стали напливати до мене скарги від комітетів на „продналоги", якраз в цей час червоні стали забирати збіжжа від селян. Всі комітети рішучо вимагали енерґійного виступу, але всякий активний виступ ми були заборонили, бо не було на те ані дозволу, ані наказу від Головного Повстанчого Штабу.

6-го серпня ззакордону прийшов до мене курієр з наказом негайно явитися до Штабу, в противному разі вважатимуть мене, як шкідливого для загальної справи й зрадника Батьківщині. З жалем лишав я працю, але нічого не вдієш— мусив; крім того мені самому хотілось нарешті довідатись, як скоро скінчиться підготовча праця (фактично все було готове), і розпічнеться збройна боротьба. Кожний повстанець прагнув пімсти над віковічним ворогом-москалем, навіть і в тім разі, коли б прийшлося приняти мученицьку смерть за улюблену Батьківщину, та в імя найсвятішої ідеї — незалежности українського народу.

8-го вересня вирядився я до кордону; там спіткав „товариша", але дав йому двісті царських рублів і він мене перепустив через кордон. При переході через Мишаків (прикордонне село) польська поліція арештувала мене й посадила під арешт в Корці на два дні. На третій день прибув до мене наш старшина Клембович-Клименко й я разом з ним віді́хав до Рівного. На стації Рівне я разом з хорунжим Камінським з білетами 2-ої кляси всіли до потягу, який мав нас завезти до Львова, де в той час перебував Головний Повстанчий Штаб. По до-

розі спіткав мене характеристичний випадок. До переділу, в якому я сидів разом з Камінським, увійшов елеґансько убраний польський старшина в товаристві молодої пані. Він дуже непривітно глянув на мене. Видно було, що причиною цього був мій одяг... Був я в тій самій селянській свитині, відрізках від чобіт і полотняних фарбованих штанях, — в такім убранню ходив я увесь час в свойому районі, тепер перебравшись в Польщу не встиг його змінити. Сидів я спокійно, мої ж сусіди, увесь час іронічно поглядаючи на мене, шепталися між собою, натискаючи на слова „хлоп", „хам" і т. д.

Нарешті, бачучи, що я не звертаю жадної уваги, цей старшина сказав мені вийти з переділу. Я однак дав собі слово партизана пограти на його делікатних нервах. Він очевидно зрозумів, що мене не так легко позбутися й пустився на хитрощі: зі своєю товаришкою почали курити, пускаючи дим просто мені в очі. Переділ був для „непальонцих", на що я йому звернув увагу. Він так образився, що відразу казав мені вилеґітимуватися, що я відмовився зробити. На двірці в Бродах поручник закликав до ваґону жандарма і наказав йому мене вилеґітимувати. Я показав жандармові свої документи і білет подорожі. Оглянувши їх жандарм замельдував поручникові, що я маю право їхати в цьому переділі. Здивований і навіть ображений поручник зі своєю товаришкою залишив переділ й на відході висловився: —„Тераз такє часи, же пожонднеґо чловєка вшендзє може споткаць непшиємносць".

Після цього випадку спокійно доїхали ми до Львова. Углядівши великий рух і силу людей, які вешталися побіля і в самім Головнім Повстанчім Штабі, трудно було навіть повірити, що Штаб працює не на своїй території. Аж надто відкрито полагоджувались справи людей, які прибували і відходили на Україну. Між багатьома спіткав я і Заярного, який увічливо мені вклонився. Говорити я з ним не міг, бо підполковник Ступницький запросив мене до інформаційного відділу. Підполковник Очередько, який був у відділі, на моє запитання про Заярного тільки здвигнув плечима й сказав, що полк. Добротворський має стислі звязки з Заярним, до нього й порадив мені звернутися. Того самого дня о год. 3-ій пополудні закликали мене до ґенерал-хорунжого Ю. Тютюнника, який командував Повстанчою Армією.

Здавши звіт з праці в 9-ім районі й повітавши пана ґенерала від імени повстанців і селян, передав їх загальне бажання якнайскорше вітати пана ґенерала особисто на Україні. Командуючий був надзвичайно з того задоволений. Одночасно ґенерал показав мені листу осіб, які разом зі мною мали відїхати в команді ґенерала Нельговського в Україну. Між іншими зауважив я прізвище Заярного, що мене дуже здивувало. Я постановив висвітлити цю людину. Коли п. ґенерал вийшов з кабінету, я запитав підполковника Добротворського: — Чи праця Заярного є сумлінна і для нас нешкідлива? — При тім оповів свої підозріння щодо Заярного, його співпраці з Чека. Підполковник Добротворський заспокоїв мене, називаючи Заярного певним, своєю людиною, ще й додав: — Якби таких було більше.

На другий день я відїхав до Рівного, де на мене чекав відділ ґен. Нельговського.

18 вересня відділ на фірах відїхав до Корця, звідти вночі прибули ми до села Сторожева і розмістившись по хатах, клунях, де хто міг, сиділи не показуючись на вулиці, бо не далі як 500 кроків була границя. Разом з нами сидів Заярний. Так ми сиділи цілий день. Полковник Пирогів, виглядаючи в вікно, закликав мене до себе; коли я підходив до нього, почув як він розчулено промовив: „Кохана Україно, я вже тебе бачу!..”

Старшини й козаки не могли дочекатися ночі, щоб перейти кордон. Я і сотник Кравчук пішли шукати місця, де б перейти річку Корець, яка була границею між Польщею і Совітами. Найшовши місце переправи, повідомили про це ґенерала Нельговського при тім додали, що прийдеться йти в брід. Полковник Бондаренко, зачувши це, викрикнув: — Настав час, що підемо в огонь і воду! Вночі тихесенько, гусаком, затаївши віддих, стали переходити річку. Декому води було по шию. Була зимна осіння ніч. Не зважаючи на холод, між товариством чути було радісне: — Слава Богу, вже ми на Україні!

Опинившись на совітській стороні і простуючи далі, відділ натрапив на двох червоних вартівників погранична, які підняли алярм. Хотячи приглушити чуйність вартових, котрийсь з наших в темряві осінньої ночі, замість червоноармійця, вдарив по голові прикладом рушниці хорунжого Савчука так, що той упав непритомний і залявся кровю. Нещасному зробили перевязку, після якої сильний духом хорунжий Савчук піднявся на ноги. Відділ направився далі в запілля й пройшовши пару верстов зблудив і, невідаючи про це, натрапив на большевицьку стражницю. Постукавши в двері, ми почули: — Кто ідьот? — Сваї! — Кто сваї? — Атряд па барьбє с бандітізмом!.. Зі стражниці ніхто не виходив, розмовляли ми через запітніле вікно.

Питаючи дорогу на Городницю, постановили йти на Любитів, що й зробили. Селяни вітали нас словами: — Боже допоможи вам в праці!

Прямуючи далі на Грабове переднювали в лісі, де мусили розправитися з червоноармійцями-москалями, яких в жаден спосіб не можна було відпустити. Бувший при цій оказії Заярний, жаліючися на біль ноги, лишився: напевно йому була прикра розправа з москалями.

20-го вересня вночі направилися ми на села: Сергіївка, Підлуби. Стрічалися нам фіри з москалями, які їхали до кордону, але ми як мога їх оминали. В селі Руденці перейшли ми річку Уборть. На ранок 21-го вересня затрималися близько містечка Емильчин. Я доручив повстанцеві К. Кузькові відпровадити увесь відділ в безпечне місце на відпочинок... в ліс Борхова, а сам відбув до району, щоб дістати харчі для відділу. Селяни дали печеного хліба, мяса і інших продуктів, давали й далі увесь час постою відділу.

Повстанчі комітети, довідавшись про наше прибуття, почали домагатися загального збройного виступу проти червоного ворога, але зробити це в той спосіб було неможливо, бо не було наказу Головного Повстанчого Штабу. Цілий час треба було їздити по районі і стежити, щоб запобігти селянським заворушенням, така була ненависть до московського наїздника. 28 вересня я з сотником Ярошуком прибули до відділу в Борхову. Тут ґен. Нельговський подякував нам, підтвердивши, що відділ почував себе добре на Батьківщині. Сюди почали прибувати

делеґати від повстанчих комітетів цілого району познайомитися з братами „задротянцями". Старшини й козаки ділилися думками, як одна родина, яка ніколи не думає розлучатися. Оповідання наших братів з табору про тяжке життя за дротами, тяжке зробили враження на слухачів — всі як один плакали. Переночувавши з відділом, рано всі делеґати повернули до своєї праці, а я мусив обїхати ще деякі повстанчі комітети свойого району.

4 жовтня, повернувшись до відділу, я запропонував ґен. Нельговському зробити напад на кольонію Лебідь, де було розміщено сотню 196 робітничого баталіону, яка своїми здирством і грабунками дуже дошкулила селянству. Ґенерал відмовився, мотивуючи тим, що виступати не можна, щоб себе не відкрити. Між нами дійшло до суперечки. Я удоводнював, що місцеве населення настільки вже обурене, що не діждавшись наказу само може виступити проти орґанізованого ворога, тоді наслідки від цього будуть жахливі. Зробивши нараду, п. ґенерал поінформував про те свій відділ. Всі старшини, а найбільше полк. Пирогів переконали пана ґенерала. Вже 7-го жовтня відділ був в кольонії Лебідь — 15 верстов від місця постою. Без жадного спротиву відділ обеззброїв сотню робітничого баталіону. Роздавши здобуту зброю селянам, відділ повернув в ліс Борхову. Всі були в веселому настрої. Після успішного обеззброєння совітської сотні відділ почав рватися до боротьби; внаслідок того до відділу почали потроху прибувати коні, зброя та інше.

12-го жовтня прибув до мене звязковий — місцевий повстанець — і з великим перестрахом оповів, що недалеко м. Емильчина він зауважив 3-х людей і запевняв мене, що то люди ззакордону і що очевидячки вони не знають місцевости, а тому підійшли до самого містечка. Рятувати їх не можна було, бо в містечку стояв штаб 196 баталіону і прибулий в тих днях карний відділ по боротьбі з повстанчими загонами. Однак наші вояки призвичаєні до всього: рятуючись, вони повлазили в корчі і багна і в такому положенню перебули 8—9 годин. Ввечері я з ними спіткався. Були це прибулі з Головного Повстанчого Штабу старшини Головко, Гофман і майор чеської армії, прізвища не памятаю. Відправивши прибулих на кількаденний відпочинок в село Горбів, 15 жовтня я їх перепровадив до відділу ґен. Нельговського.

19 жовтня карний відділ червоних в кількости 60 шабель переїхав з містечка Емильчина до села Янча-Рудня з метою розшукати й зліквідувати наш відділ. Червоні, піддобрюючися до селян, обдаровували їх хустками, шкірою на обув, звичайно награбованими в іншому місці. Всі дарунки населення приняло, але ніхто не виказав, що в 4-х верствах знаходимось ми, про замір же червоних нас негайно повідомили. Щоб попередити замірений напад червоних, треба було або зникнути, на що всі не погоджувалися, або зробити контрнапад, на що погоджувались всі, крім ґенерала Нельговського. Нарешті ґенерал дав і свою згоду. З відділу, який складався з 40 шабель, ґенерал дав 15 шабель для нападу (на 60 шабель ворожих). Згідно з пляном ґенерала ця частина мусила учинити переполох і, користуючись з замішання, захопити кілька пощастить коней і зброї.

Як тільки настала ніч, ми 15 вояків в команді сотн. Головка вирушили на чотирі рази сильнішого і ліпше озброєного ворога. Підійшовши до села, вирішили паніки не робити, бо чекісти, опанувавши себе, могли зліквідувати увесь наш відділ. Натомість вирішили ми тихо зняти вартових червоноармійців і після того приступити до ліквідації карного відділу. Так і зробили. Підійшли тихцем, без стрілів, зняли вартових; між ними був один українець, який прилучився до нас. Користаючися з його помочі, ми без жадного гуку захопили решту вартових і тоді обеззброїли увесь ворожий відділ, розміщений в 3-х хатах, і він цілий попав в наші руки. Зібравши всіх червоноармійців до одної комори, поставили ми свою варту і почали збирати коней, що стояли напоготові осідлані. Командир ескадрону, прикрашений відзнакою „Красного Знамені" за катування українців, лежав посеред хати на копиці награбованих подушок, одягнений і обутий; і коли наші старшини Савчук і Косолапів вскочили до цієї хати, кат хотів вхопити револьвер, але не встиг, бо був пришпилений до подушок. Крім командира, підпали розстрілові чотирі чекісти. З оповідань полонених червоноармійців чекісти страшно катували селян, навіть закопували їх живцем у землю.

Наше завдання ми виконали взірцево: дістали багато коней, зброї, одягу й обуву. З нашого боку втрат не було. Зі сходом сонця 19 повстанців (долучилося 4-х місцевих повстанців) зі значною здобичею поверталися до решти нашого відділу, який в зденервуванні чекав на наш поворот. Відділ, зауваживши багато коней і взагалі велику здобич, гучно вітав нас. На серці було так радісно, — здавалося, що вітають нас не тільки брати, але все — птацтво, сонечко, що кидало золоте проміння на пожовкле листя закутаного в темряву ліса. Настрій був дуже бадьорий у вояцтва. Зараз же роздали коней, чисельність відділу збільшилася до 60 шабель, і відділ став рухомим партизанським загоном. Це могло б статися раніше, в часі прибуття карного відділу в Емильчин. Але ґенерал Нельговський не погодився рішучіше натиснути на ворога і тим збільшити нашу силу. Пригадую майора чеської армії, який брав уділ в наскоку сотника Головка. Сильно зворушений всім тим, що прийшлося йому бачити й чути при тому наскоку, підійшов до мене і з великим захопленням промовив: — Пане! я не міг собі уявити, щоб темне, пригнічене, якім я уважав його, ваше поліське населення могло так ненавидіти і свідомо боротися з своїми ворогами — московськими наїздниками, що віками пануючи над цим населенням не викорінили в нього патріотичного почуття і відданости своїй Батьківщині!..

Того ж дня відділ залишив ліс Борхову. Проїхавши з 20 верстов, відділ зробив стоянку в кол. Васкарівка.

21-го жовтня зі ст. Яблонець на кольонію Васкарівку прибуло 5 озброєних червоноармійців, які, побачивши відділ, почали обстрілювати нас з віддеглости 300 кроків. Тоді наш влучака-стрілець старшина Гофман дав пять стрілів і ніодного не хибив.

Виходило, що місце нашого постою відкрито. На ст. Яблонець прибув ешалон, переповнений червоними. З тої причини відділ мусив уни-

кнути зустрічі з червоними і віддалився в напрямку Тетерева праворуч від Коростеня, де мав зустрінутися з повстанчим відділом Орлика.

Тут я попрощався з відділом ґен. Нельговського. Більше не прийшлося мені зустрінутися з ним.

Продовжуючи попередню підготовчу працю згідно з наказом Головного Повстанчого Штабу, разом з місцевими повстанцями робили ми поодинокі напади на червоні частини. Щодень, то трудніше було здержувати селян-повстанців від активних виступів проти окупантів, тим більш, що червоні почали розкривати місцеві орґанізації, арештовувати, розстрілювати і знущатись над місцевим населенням.

25 жовтня я одержав відомости, що на ст. Рафалівка прибуло два ешалони зброї, яку мають направити на Звягель і Шепетівку. На другий день, зібравши місцевих повстанців, зробили ми напад на стацію, який пройшов з успіхом: 6 чекістів в поблизькому лісі розстріляли. Зброї в ваґонах не було. Ваґони були наладовані салом, медом і іншими продуктами, які я роздав селянам. Були в ваґонах також дорогі меблі, напевно награбовані, які направлялося в Московщину.

27 жовтня в селі Бариші піймали ми 9 червоноармійців 393 пішого полку, які їхали для поповнення 9 кінної дивізії, що веде боротьбу з „петлюрівщиною". Всіх їх розстріляли. В знайдених документах був наказ приблизно такого змісту: Кожен червоноармієць мусить бути готовим до бою, бо на Поділля вирушив з Польщі великий відділ „петлюрівців" з отаманом Палієм на чолі.

З цих документів я довідався, що розпочалися активні чини Головного Повстанчого Штабу. Найбільше мене здивувало, що червоні знали прізвища проводирів повстанчого руху прибулих взакордону.

6 листопада з своїми повстанцями я прибув в село Мокляки, де за кілька годин до мойого приходу побував сотн. Гопанчук, який лишив для мене лист з повідомленням, що Волинська ґрупа вирушила в напрямку Коростеня.

18 листопада, щоб стероризувати червоні частини, які згромадилися біля Емильчина, утікаючи від кордону під натиском головної Повстанчої ґрупи, робимо напад на містечко. Не витримавши перед переважаючими силами ворога, відступаємо. По дорозі, в будинку ґрафа Уварова захопили ми штаб 196 пішого баталіону в числі 13 осіб. Між ними було дві жидівки-комуністки, які мали ще намір відбиватися. Всіх штабовців там же було розстріляно. З нашого боку втрат не було.

Відділ з 50 вояків в команді сотн. Ярошука 9 листопада пішов в район Коростеня для зєднання з Волинською Повстанчою ґрупою. Я подався в село Мокляки до родичів, туди приходили мої курієри. Там я мав також полагодити орґанізаційну справу й здогнати відділ сотн. Ярошука. Приїхавши на подвірря п. Федора Чижа, я поставив коня в захистне місце, а сам пішов до хати. Старий дядько просив мене одігрітися: надворі падав холодний дощ із снігом. Щоби забезпечити собі відпочинок і час на підготовку до самооборони, я позачиняв усі двері. Не пройшло й години, як біля дверей і вікна счинився стукіт. В хаті було темно, а надворі від падаючого снігу було видно, і я через вікно зауважив постаті з направленими до вікон рушницями. Двоюрідний брат Данило підійшов до вікна і спитав: — „Хто там!" — „Я! Заяр-

ний!" В цей момент посипалася московська лайка з всіма її варіяціями і без кінця: „Атваряй!"

Глянувши в вікно, я побачив до 20 людей під вікнами, а ще більше скупчених біля дверей. Я запропонував братам Данилові і Кондратові взяти рушниці і йти за мною. Старий їх батько катеґорично заборонив синам іти зі мною. Я попрощався з цілою родиною навіки, бо знав, що чекає як їх так і мене. Крім зброї, я мав при собі 4 французькі ґранати. З рішенням не віддати своє життя дешево, я пішов відчиняти двері. За дверима все кричало і брязкало зброєю, з чого я й скористав. На ходу зняв з ударників 3-х ґранат шапочки і одночасно відчиняючи двері кинув ґранатами гостям під ноги; дві біля дверей, а третю далі на подвірря. Від експльозії ґранат в хаті не лишилося ні одної шиби, а серед червоних піднялася паніка — всі тікали. На подвіррі лежали трупи червоних, чути було зойки поранених. Після вибуху, розправившись з найближчим червоноармійцем, який з перестраху вскочив до сіней і сховався за двері, я вискочив з будинку і, стріляючи з парабеллюма, втікав в поле. Стрілів з боку ворога по мені не було. Пробігши з 500 кроків я почув нестерпний біль і кров на лиці, але свідомість диктувала втікати. Забігши до хуторянина Демяна Проценка зробив собі перевязку. Поранення наніс я собі сам передвчасним виходом з будинку в часі експльозії ґранат: малий кусник ґранати трапив мене в лице біля лівого ока.

Переночував на хуторі. Вранці я довідався, що відділ червоних силою в 30 вояків прибув в село Мокляки і робив страшні катування селян. Заярний, за якого так ручався полковник Добротворський в Головнім Повстанчім Штабі, взяв цей відділ під своє керування; приїхав в Мокляки, де я спіткав його перший раз, віддячити пан-отцеві і панііматці за те, що прийняли його, як гостя, і старалися облегчити біль ніг. Через необережність і довірчивість пан-отця і пані-матки Заярний довідався про людей, які брали уділ в повстанчих орґанізаціях. В цьому ж селі було заарештовано і повязано кільчастим дротом 18 чоловік. В числі арештованих були два мої двоюрідні брати Петро і Кость Полянчуки. (Петро заступник коменданта м. Звягеля в 1919 році). Всім арештованим Заярний власноручно скручував дротом руки. Пан-отця і пані-матку навіть питав, чи пізнають вони його. Нещасним жертвам було говорено, що „бандит Філоненко" пійманий і навіть мали мене показати. Рятувати вязнів було неможливо: під сильною охороною відвезли їх до Києва і посадили в Лукіянівську вязницю.

Під хатою Чижів було вісім забитих і пять тяжко ранених.

З с. Мокляки, не гаючи часу, я пішов слідом за відділом, який в команді сотн. Ярошука пішов для зеднання з Волинською ґрупою. Підходячи до Ушомира, відділ спіткав 132 московську бриґаду; несподівано нею оточений поніс великі втрати: забитих було 14 і багато ранених.

Убитих селян поховали в одній братській могилі, біля палати Богунів, недалеко містечка Ушомира. Решта, рятуючись від переважаючих сил ворога, розійшлись по хатах. Частина відділу в 7—8 вояків з сотн. Ярошуком повернулася до села Семяківка, а як це село лежить

на трактовій дорозі Емильчин—Коростень, по якій без перерви їхали червоні до кордону, мусила задля рятунку тікати до села Грабова.

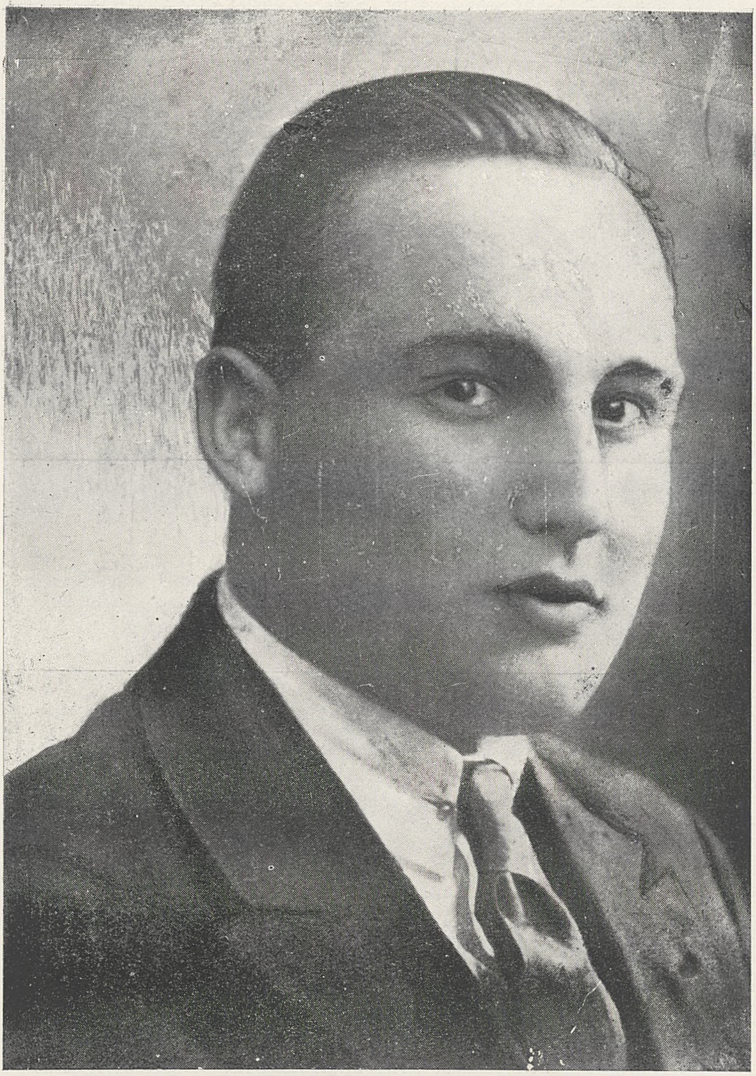
Селяни-повстанці стали помітно падати на дусі і затрачувати віру в успіх повстання. Треба було вже підбадьорувати повстанців, перебуваючих під безперестанною погонею червоних і виснажених холодом, голодом та безсонними ночами.

З 19 на 20 листопада дістали ми відомости, що по дорозі Ушомир—Емильчин їде 132 червона бриґада, що має 100 шабель, 4 гармати і 200 піших. В Горбовій до нашого відділу з десятьох вояків прилучилося ще 30 місцевих повстанців. Зібравшися в одному будинку на нараду, серед селян-повстанців пізнав я знайомого Максима Дмитренка, старого, років 70 селянина, бувшого волосного старшину за царського уряду. Після поваленння гетьманату я був в мобілізаційній комісії міста Звягеля. Цей Дмитренко просив мене тоді, щоб я звільнив йому сина від служби в українському війську. На моє велике здивування побачив я його тепер з рушницею, а поруч з ним його озброєного сина. Старий промовляв, просив і плакав, казав, що боротьбою і жертвою свого життя тільки й можна здобути свою Батьківщину. Я не витримав і підійшов до старого, кажучи: — „Коханий пане Дмитренко! Чи ви памятаєте, як в 1918 році просили ви мене, щоб звільнити вашого сина від військової служби додому?" Старий Дмитренко, зворушений, зі слъозами на очах відказав: — „Немає, сину, в нас дому. Коли виженемо москалів і буде вільною наша Батьківщина, тоді й будемо вдома!"

Я з сотн. Ярошуком розцілували старого Дмитренка. Після цього пролунав його старечий голос: — „Збирайтесь, хлопці, пора йти!" Ми просили, з огляду на його старість, — лишитись в селі. Довго старий не погоджувався, але нарешті погодився, обіцюючи випроважати з села молодих.

Того чи 20 листопаду виступили з села на урочище Камінне Капище, де наші стежі піймали двох червоноармійців, від них ми довідалися, що кіннота з батареєю пройшла в напрямку на Емильчин, а ще скоро має надїхати піхота на санках. І справді, здалека почули пісню: „Ой, яблочко, куда котишся". Засівши в корчах понад дорогою й замаскувавшися, чекали ми на червоних, які їхали валкою на санках. Було їх понад 100 вояків на 20 фірманках. Я наказав не стріляти без моєї команди. Коли вся валка підїхала до моєї лави, я відкрив огонь з парабеллюма й по цьому знаку з моєї розстрільни почалася стрільба по червоних, які стали утікати до лісу. Але наші стріли їх доганяли. Червоні один за одним падали; небагато їх утікло, не знаю чи з усього загону бодай 15-ом пощастило зістати в живих. Не був це бій, а жорстока пімста Волинських партизанів за своїх товаришів. Властиво навіть і не пімста, акт правосуддя над катами 132 совітської бриґади, які жорстоко розправилися з партизанами відділу сотн. Ярошука під Ушомиром. Успіх був повний, на дорозі гора трупів московських і коней, по полю — забиті й поранені, 90 рушниць, один кулемет „Максима", 2 кулемети „Шоша", багато набоїв, стрічок до кулеметів і 10 фірманок, на які ми поклали трофеї й рушили далі.

Волинський партизан не був звичайний „дядько" волинського або поліського села, темний, забитий; був це свідомий повстанець, націо-



Підполковник МИХАЙЛО ПАЛІЙ-СИДОРЯНСЬКИЙ.
Командир 4 кінного полку 4-ої Київської дивізії. В 1921 р. командир Подільського Повстанчого Загону.



Сотник ЄВСТАФІЙ ФІЛОНЕНКО.
Начальник 9-го району Волинської Повстанчої ґрупи.



Підстаршина 2-ої Волинської дивізії
КАЛЕНИК КУЗЬКО.

наліст-фанатик, борець за Українську Державність. Він пішов рвати московсько-большевицькі кайдани, якими сковано Український Нарід; він вірить, що настане Воля, що й в наше віконце засяє Сонце Волі і Правди, в імя цього ідеалу він по лицарськи офірував своє життя.

З побоєвища ми рушили на села Куліші, Серби. Кіннота 132 сов. бриґади йшла нам по пятам і першою нашою метою було уникнути її переслідування. Кіннота дігнала нас в селі Велика Цвиля, але завдяки сніговій хуртовині нам пощастило сховатися в лісах. Курчицькими і ґр. Уварова лісами ми пробилися до с. Чмілі, зробивши 22 і 23 листопада 50 верстов дороги. Мету свою — звязатися з Волинською ґрупою, виконати я не міг, як не міг і прорватися в коростенський район, щоб бути близче до ґен. Тютюнника; всі села й містечка обсадила сильними відділами червона армія. Ми вирішили розпустити свій відділ по домам, бо він складався з місцевого населення, а вдвох з сотн. Ярошуком розшукати Волинську ґрупу. Подорозі я мав намір відвідати всі повстанчі комітети свого району.

24 листопада я з сотн. Ярошуком прибули на кол. Васкарівку. Місцеве селянство було в панічному настрою; нас повідомили, що в село Рясно, Житомирського повіту, прибула кіннота з дивізії Котовського в складі 70 шабель. На кольонії Васкарівка був командир кінноти з провожатим, а сама кіннота розмістилася в 3-х верствах від кольонії. На дорозі, що йшла до місця постою кінноти, ми піймали післанця, який віз кінноті наказ від командира: Зараз же прибути на кольонію для розправи „с бандітамі" (тобто з селянами-повстанцями). Післанця ми не пустили з наказом, постановивши, замість кінноти, піти самим на розправу до ката. Син господаря, в хаті якого розмістився червоний командир, післаний нами на розвідку, повернувся й сказав, що той сидить і пише, провожатий лежить, а третя особа, видко заарештований, сидить в куточку на підлозі. Взявши пятьох з місцевих повстанців, уложили плян: чотирі мають стати біля вікон, щоб унеможливити втечу через вікна, а троє мають увійти в хату (в числі трьох був я, сотн. Ярошук і один місцевий). Червоних ми знайшли аж у третій кімнаті. Направивши до червоного командира револьвер, обеззброїли його і провожатого. Побачивши нас в одноманітних одностроях з совітськими відзнаками, той приняв нас за своїх і крикнув: — „Таварищі, ви шутітє?" Але діставши по пиці, очевидячки зорієнтувався, бо по нашому сказав: — „Пане добродію, я до ваших послуг!" Я його спитав, чого він приїхав сюди. На це дістав відповідь, що він є червоноармієць і приїхав купити вівса для коней. Я показав йому лист, який він писав; він хотів викрутитися від належної кари й сказав, що лист писав жартома. Голос і обличча його мені здавалися знайомі. Я спитав його, чи не служив він в 1920 році в Совітській пластунській бриґаді. Дістав відповідь підтверджуючу.

Мушу трохи вернутися назад. В 1919 році після Любарської катастрофи одержав я наказ від Головного Командування підписаний полковником В. Тютюнником іти в запілля ворога на Волинь провадити підготовчу працю. Довший час мені щастило виконувати своє завдання, оминаючи червоних; аж в містечку Лугинах, Окруцького повіту, червоні мене спіймали і в штабі совітської пластунської бриґади мене

катовано в нелюдський спосіб. В особі командира, який був тепер переді мною, я пізнав того ката, який маючи в руках ніж, немилосерно знущався і різав моє тіло. На мою просьбу скінчити моє життя, цей кат всміхаючись казав: — „Єщо імєєш время!” Які функції він повнив там, не знаю. Цей азіят, задовольнившися катованням, звязав мене і напів живого доручив чотирьом червоноармійцям, сказавши, що на випадок моєї втечі відповідатимуть своєю головою. Одному Богові завдячую тоді свою утечу від рук московських.

12 березня вночі в одній білизні, закрівавленому, босому удалося мені втікти, вискочивши через вікно. Пробігши верстов із пять лісом, натрапив я на хутір одного селянина. До хати боявся підійти, бо не було в той час більш-менш заможнього господаря, де б не стояли червоні. Тому порішив заховатися в сіно, яке було на вишках, і там перебути добу. Не гаючи ані хвилини, заліз у сіно. Внедовзі й господар прийшов давати худобі їсти, ходив по сіні, в якому я сидів, але навкруги мене був такий мягкий панцир з сіна, що мойому скатованому тілові це не шкодило. В такій позиції я перебув до вечора. Увечорі, коли господар, задоволивши худобу наніч, пішов до хати, я вирішив піти також і просити якенебудь убрання, бо не міг рушити в дорогу в одній білизні. Підійшов до хати і застукав. Вийшла господиня і просила зайти, але я подякував і відмовився. Господиня на таке поводження почала приглядатися і зауваживши, що я в білизні і покрівавлений, зачинила двері в хату, бо, як виявилося, сидів там телєфоніст з червоних. Взявши мене за руку, попровадила до клуні й тут розповіла мені, що знає, хто я, бо червоні цілий день страшно шукали мене по хуторах... Пізніше пішла до хати. За пару хвилин вийшла знову, на цей раз уже з господарем, й принесли мені одежу, постоли і харчі на дорогу; за все це я дякував. Але... козакові найпотрібніша зброя: добрий господар і тут допоміг і дав мені новеньку російську рушницю і 50 набоїв, за що я подякував сугубо. За якийсь час я дізнався, що це був п. добродій Жигадло, походженням з колишньої козацької родини. Тяжко було рушити в дорогу, бо ножові рани, та ще й без перевязки, страшно болючі, але йти треба було і я рушив в дорогу. За допомогою селян-повстанців дістався до Олеська і прилучився до польської команди. Стояв там 18 полк піхоти, в команді, здається, полковника Дмуховського. Довго прийшлося мені лікувати рани, нанесені ножем цього ката. Тепер кат був в моїх руках.

Вповні віддячитися я не міг: не мав часу. Обох забрали на санки й повезли до лісу, там їх і повісили. Арештований, що сидів на доливці в кутку, був, як виявилося, наш еміґрант, який мандрував зза кордону з бажанням дістатися додому на Поділля.

Червоні жорстоко карали селян; забирали заложників, убивали, були випадки, що підпалювали хати, не випускаючи живої людини і таким чином цілі родини горіли живцем. Але на кольоніїВаскарівці не було ніодної розправи цілу зиму 1922 року, себто після розправи з командиром.

25 листопада в Бондарівці випадково зустрінувся я з поручником Р. Мілецьким, який поінформував нас про загальну ситуацію. Від нього першого я дізнався про катастрофу Волинської Повстанчої ґрупи. Він

оповів мені, що з відділом ґен. Нельговського дійшов до кордону й не бажаючи йти за дроти, повернув в Україну, щоб по змозі сил боротися за її волю. Поінформувавшися і добре зваживши наше критичне положення, порішили однак лишитись в Україні для конспіративної праці. Всякі збори, формування повстанчих загонів були неможливі, до того ще й люта зима повстанчу роботу унеможливлювала. Треба було якнайскорше взяти в руки всі повстанчі орґанізації і не допустити до поодиноких сепаратних виступів аж до весни 1922 року. На цей власне термін — весну 1922 року — покладалася надія, що вся Україна стане до збройної боротьби проти віковічного ворога-москаля. Наша трійка — я, сотн. Ярошук і пор. Мілецький — попрощалися й розійшлися в ріжні сторони по Волині, поодинці легше було ховатися від ворога. Від великого холоду і браку належної опіки рана моя біля ока почала боліти і гноїтися. Червоні не давали спокою ні вдень, ні вночі, ганяючи по пятах. Завдяки селянам, які цілу зиму перевозили мене з місця на місце, уникав я червоних. Чим могли лікували мене старенькі бабусі, але від цього мені не легшало, а далі все гіршало. Ті ж бабусі порадили мені піти до одного, як вони казали, доброго фельшера в селі Михайлівка, що я й зробив. Фельшер прийняв мене, оглянув рану, і сказав, що нічого нема надзвичайного і все буде добре; дав мені ліки, які складалися з води і порошку. Питав моє прізвище й відки я. Цікавости ескулапа я не міг задоволити. Фельшер просив мене зявитися до нього ще раз, але я дав собі слово не йти. Ескулап цей увесь час розмовляв по московськи й при тім, як кожен кацап, хвалився своїми великими здібностями.

Вийшовши від фельшера, я направився на кол. Ганівку. Надворі була страшна хуртовина; хоч була година перша пополудні, надворі було майже темно. В таку погоду партизанові можна сміливо йти, бо й собаки добрий господар не вижене. Пройшовши з десять верстов, підійшов до кольонії Ганівка і тут зауважив дуже близько від себе фіру, на якій сиділи крім фірмана дві постаті. Завертати було неможливо; по перше, снігу було в пояс, по друге, мене напевно запідозріли б.

Коли вони порівнялися зі мною, почув наказ: „стой!" Фіра спинилася. Став і я. В цей момент почув запити:„Ти кто такой?",„Аткуда ідьош?" Я відповів, що маю рожу й ходив до однієї бабуні, щоб мені її спалила. Кацапи, очевидячки, не знають цього явища. Подивившись на моє забандажоване обличча і пів голови сказали: — „Что за рожа? — пакажі!.." Селянин-фірман з села Королівки пізнав мене. Бідолашний, очевидно хотів відвернути увагу чекістів від мене, бо сказав: — „Товаріщу, рожа дуже заразна хороба і не можна її торкати!" Але „Москва сльозам не вірить". Москалі й не думали мене лишати в спокою. Один з них зауважив у мене пляшку з лікарством від фельшера й сказав: — „Ти бальной, а самаґон пйош? Дай сюда!" Я подав пляшку. Москаль понюхав і поклав в санки. Далі спитав мої документи. Справа приймала поважний характер. Я передбачав нові знущання, нові муки, а може й смерть. Я подав „учотну книжку". Катам було цього мало. Вони жадали „удаставеpeнiє лічності".Сказав, що маю й зараз найду. За поясом під кожухом був парабель; я зразу ж його вихопив і без перерви дав девять стрілів. Коні наполохалися й перевернули санки. Один з че-

15*

кістів упав мертвий, другий, збираючись втікти, також упав мертвий біля саней. Вдвох з фірманом прийшлося укладати його на санки. Чекісти мали намір їхати в село Каменка, верстов ще двадцять. Нещасний фірман не знав, що йому робити, а головне, як зясувати смерть своїх пасажирів, і просив мене порадити йому, що зробити. Наказав йому везти мертвих до села Кривотина, а там зробити ґалас, що хтось, мовляв, побив товаришів. Так він і погодився зробити. Я пішов в село Семаківку.

За якийсь час я довідався, що цього фірмана тримали якийсь час в вязниці, жадаючи, щоб виявив правду, але він знав, що його чекає неминуча смерть, якби він відкрив моє імя.

В лютому одержав я відомости, що Заярний в селі Суховоля і Крайовщина лютував з чекістами, грабував, знущався і катував селян; там же було забрано двадцять осіб до Чеки, які не повернули назад. Кривий на одну ногу Заярний був пострахом Волиняків; коли в селі появлявся якийсь кривий, то населення з жахом думало, що це й є кривий Заярний і прийшов катувати.

Таку гарну славу придбав собі Заярний у населення Волині. Ще раз підкреслюю, які „певні" люди терлися коло Головного Повстанчого Штабу, а ще близче коло Добротворських, в руках яких була вся організація повстання і які були головними винуватцями провалу. Добротворський, як зясувалося в 1923 році, був на послугах червоних ще в часі мойого першого перебування в Головному Повстанчому Штабі. Був він на повстанні з ґен. Ю. Тютюнником, потім повернувся до Польщі, весь час роблячи юдину роботу. Вояків, які палали жадобою докінчити визволення Батьківщини, масово висилав в Україну, де на них чекали вже повідомлені червоні, які й карали їх на смерть. Тут в Польщі сиділи наші вояки масово в вязницях, де їм робили закид, що належать до червоних. Між останніми сидів і підполковник Палій та й самого ґенерала Тютюнника віддав він на смерть лютій Москві. Мене також не минула провокація Добротворського: сидів і я в Луцькій вязниці.

Минув тяжкий 1921 рік.

Багато було днів радости, надій, а також смутку й втрат.

Весною 1922 року прийшли в Україну підстаршина Кузько Каленик і хорунжий Іван Власюк. Радісно й приємно було бачити побратимів, але тяжко було від них чути, як зі сльозами на очах розповідали, що вояцтво в таборах упало на дусі. Отже мої запевнення селян, що весною прийде Військо Українське для боротьби з окупантами-москалями, оказалися неправдиві. Радили мені йти за кордон, щоб зробити операцію, бо рана біля ока все гіршала й більше гноїла. Одного травневого дня пішли ми в ліс Борхову, де так недавно стояли наші вояки з ґен. Нельговським. Не чути співу Лицарства-Козацтва, лише лісове птацтво радіє з весни, не знаючи, що своїм співом будило велику тугу в душах наших за краще майбутнє безталанної України.

Бажаючи піддержати надії на ліпшу будучність, ми побували у повстанців, які після розгрому сиділи по своїх хатах.

8-го травня лісами направилися ми на село Рудня Мяколівська й о півдні підійшли до села. Ще здалека зауважили, що садиба нашого

повстанця Журавського в огні. В цей час почали збігатися селяни. Нас трьох тихесенько підповзли близче до чекістів і в момент, коли вони були в веселому настрої, кинулися на них і повязали. Тут же від селян довідалися про траґедію Журавського. Чотирі чекісти, за годину перед нашим приходом, звязавши йому руки і ноги, привязали до сідел двох коней і так направили до м. Емильчин (двадцять верстов). По дорозі нещасному викрутили руки й під самим містечком закопали його ще живого. Родина його розбіглася, хто куди бачив. Два чекісти-москалі увесь дорібок Журавських посклададали на вози (його ж таки), зібрали всю худобу, коні і безрогу і мали все забрати з собою та похожали, заклавши руки за спину, чекаючи, щоб решта забудовань згоріла. Присутні селяни всі як один хотіли прийняти уділ в пімсті двом катам. Я просив і разом забороняв це їм робити, але всі як один кричали: — Коли запалили, то нехай же й погріються — себто вимагали, щоб кинути їх в огонь. Це й зробили з меншим і лекшим (здається був жидок). Другого — здоровенного кацапа — розстріляли в лісі.

Червоні окупанти (бували приклади) палили цілі села, як було це в 1919 році з містечком Емильчин, яке підпалили зі всіх сторін так, що в дві годині згоріло пятьсот забудовань.

Наші повстанці розправлялися з червоними, беручи приклад від них, бо нераз скоштували від них різання тіла, видирання нігтів, припікання червоно-розпаленим залізом і т. п.

Побували ми ще в деяких повстанців; оповістив я їм, що йду за кордон робити собі операцію, що в скорому часі повернуся і знову займемося орґанізаційною працею.

Я добре знав, що вся наша праця пішла намарно і припинилася на деякий час, але селянам цього не міг відкрити, щоб не позбавити їх надії. Прощаючись зі мною, вони зі сльозами на очах просили не забувати їх в недолі і по мірі сил допомогати їм.

15 травня 1922 р. я, Власюк і Кузько попрямували до польського кордону і перейшли границю в селі Нетреба, біля Рокитна. Польська влада затримала нас в Рокитні, але через деякий час випустила, а мене направила до шпиталю в Рівному. Зробили мені там операцію: вийняли кусник ґранати з очної ями. Пролежав я в шпиталі до 28 червня. Сестра жалібниця Настя Гонтарівська, пізніше дружина нашого старшини Корнієвського, розстріляного в 1925 році на Київщині, одного разу принесла мені лист від нашого старшини Павла Паламарчука з тієї місцевости, відки й я. З того листа я довідався, що сотника Ярошука червоні піймали; забрали цілу його родину, а також і мойого старого батька. Всіх їх впакували до вязниці в Житомирі. Я постановив ціною власного життя звільнити батька з рук катів. 2 липня упросив доктора виписати мене з шпиталя. Спомянута сестра приготовила мені все потрібне для перевязки рани, яка після операції ще не загоїлася.

4 липня взявши з собою Власюка, Кузька і ще чотирьох осіб, удався я до Рокитна, щоб там перейти кордон, який і перейшли потайки вночі 5 липня. 8 липня були біля Емильчина. Тут я довідався про трагедію Ярошука, якого не минула, як і багатьох інших наших вояків, тифозна гарячка. Він лежав у родичів. На другий день Зелених Свят,

нещасний хорий, полишений без опіки і догляду, вискочив з хати і в одній білизні прибіг до церкви; в той час народу було повно, бо відправлялася Служба Божа. Вскочивши до церкви він сказав: — Тут хрещені! Піду шукати нехрещених! — Потім вибіг з церкви і вскочив просто до будинку Чека, яка містилася проти церкви. Місцевий чекіст, який пізнав Ярошука, ударив хорого колом по голові так, що нещасний звалився, решта чекістів навалилася на нього; тут же нещасний все в гарячці говорив, називав прізвища, це й потягло за собою вищезгадані арешти.

В тюрмі нещасний опамятався.

Червоні кати не вірили, що так легко піймали Ярошука, не вірили, що це був він. Викликали Заярного, щоби той ствердив, що пійманий є дійсно сотник Ярошук. Коли приїхав Заярний і пішов до нього в целю та ще й хотів почастувати цигаркою, то Ярошук крикнув: — Геть, Юдо, від мене! На те дістав цинічну відповідь: — Я не Юда, а твій приятель! Ярошук просив одного тільки: не розстрілювати його старенких батьків, які були ні в чому не повинні. Юда Заярний з чекістами вивели його з одиночної камери до загальної і показали йому там його батьків. Сотник Ярошук мав силу ще сказати: — Не бійтеся, кохані батьки, вам нічого не буде! — поцілувався з старими і вернув в свою камеру-домовину. Того ж дня на дроті від електрики, заткавши хусткою рота — повісився. Так скінчив своє життя сотник Ярошук — цей лицар невтомний, борець за волю, за долю свойого народу. Ні куля, ні шабля не звалила Тебе в чесній боротьбі. Не забудуть тебе й знатимуть про тебе ті, за кого положив ти життя своє.

На другий день розстріляли його брата Нестора. Його батькам і мойому за 1200 рублів золотом пощастило відкупитися за посередництвом жидка-чекіста. Мій батько, прийшовши додому, був сам шкелет від виснаження. Оповідання його про життя вязнів в „Допрі" *) були страшні. Ставлення доглядачів — страшне; допити по кілька разів денно, а то й вночі не давали спокою; били, а бувало, що тут же й розстрілювали. В камерах на 15—20 людей напихали 150—200. Вязням давали хліб з товченим шклом і хто їв, того нетреба було розстрілювати, бо масово умирали, а тоді їх складали на фіри, як дрова, і вивозили за місто, де інші вязні викопували ями і без молитви клали їх на вічний спочинок.

Цілий липень і серпень я шукав зустрічі з Заярним по всій Волині. В Житомирі довідався, що Заярний відїхав до Київа, куди я не міг дістатися. Двох чекістів, що мордували мойого батька і родину Ярошука, удалося нам піймати й розстріляти. В кінці серпня зловили ми 9-х червоноармійців в селі Білокоровичах, там же їх і розстріляли. Збираючись відїздити знову за кордон, в розмові з селянами ми підтримували войовничий настрій, запевняючи, що боротьба не скінчена, що наближається той час, коли тяжкі московські пута скинемо і як інші будемо народом вільним. Відтак, направилися ми на села Жубровичі, Лопатичі, Довгосілля. Болюче було покидати Батьківщину... але му-

*) „Допр" — „дом прєдварітєльнаво заключенія", слідча вязниця.

сили. Польська варта нас не помітила і в прикордонному селі продали ми коней, яких мали аж сім.

Кінець 1922 року перезимував я на Рівенщині. Весною 1923 року навгаваюча жадоба пімсти над червоними катами штовхала на новий шлях боротьби. Зібралося нас десять борців; як пригадую, були це: підполк. Кравчук-Кравченко, старш. Паламарчук, поручник Зелинський, підстарш. Кузько та інші. І знову вирушили ми потайки на безталанну Україну. Знову почалася боротьба, тяжка, непосильна, бо червоні дуже помітно окріпли, сильним і жорстоким терором змусили населення України замовкнути. Завдяки тому, що в червні є багато зелені, ми помаленьку робили своє діло.

5 червня прийшлося нам переходити через залізницю недалеко стації Кревно по шляху Сарни—Коростень, в напрямку села Ходоси —Каменка. На двірці у Кревному стояла залізнича охорона, яка нас зауважила і стала переслідувати. Ми, перебігши село Каменку, добігли до ліса і сховалися. Годину пізніше почули крик: — Паґаняй скарєй! Паґаняй! — і московську лайку. Ми лежали при дорозі в корчах, притаївшися і приготувавшися до стрілів. Нарешті червоні підіхали. Була це та сама залізнича охорона, що гналася за нами. Було їх до 15 на двох фірах, які певне десь по дорозі піймали, бо не було навіть візників. Порівнявшися з нами кричали: — Паґаняй! даґонім ету банду! — Підполк. Кравченко-Кравчук дав перший стріл, а далі посипалися з нашого боку стріли раз за разом. Червоні почали втікати, але втікло їх тільки три. Дванадцять ми забили.

Після цього через Бондарівку лісами дійшли ми до села Білка. Тут довідалися, що в палаті помістився відділ червоних до 20 жовнірів, який приїхав стягти „продналог" з дооколишніх сел. Порішили їх розігнати. Цілий день пролежали в лісі. Увечері подалися до одного селянина-повстанця з 1921—22 років. Той з великою охотою погодився стати нашим провідником. В палаті ще світилося. Варти не було, — ми поставили свою; а самі пішли на другий поверх. Увійшовши до великої салі, побачили 16—17 червоноармійців; вони за двома столами грали в карти. З нашого боку почувся голосний наказ: — Рукі вверх! — Всі червоні як один підвелися і піднесли руки догори. В цей час з бічної кімнати вискочив начальник відділу і подав команду: — Таваріщі стрєляй! — Але забув, що всі рушниці були в його кімнаті. Поручник Зелинський дав в його бік стріл, але хибив. Червоний командир з перестраху скочив через вікно, розбивши собі об камінь голову так, що й не прийшлося для нього псувати кулі. Справдивши їх документи, ми довідалися, що всі, як один були з Московщини: всіх розстріляли. Шкода, що бракувало ще трьох, які пішли на село. Тієї ж ночі на трьох селянських фірах проїхали ми 30 верстов і на ранок 17 червня прибули в Уварівський ліс біля села Кривотин.

Тут якийсь час переховались, а потім перейшли до с. Мяколовичі, де я колись служив якийсь час в „железкомі"; хотіли ми „відвідати" приятелів співробітників. В маєтку гр. Уварова містився „колєктив" і „железком". В палаті мешкало вісім „атвєтствєних работніков": два жиди, жидівка, решта — москалі. 28 червня ми підійшли до палати. Знаючи добре палату, бо нераз був там, я без провідника підійшов з

відділом туди, де містилися „атветственниє”. Вскочивши в кімнату, я направив зброю на комісарів і наказав: — Рукі вверх! ні з місця! — Всі встали і піднесли руки. Місцевий жидок Мотлик, який мене пізнав, хотів стріляти, але я попередив і він звалився трупом. Решту „атвественних” вивели з палати і в лісі розстріляли. Тої ж ночі лісом направилися ми на сс. Жубровичі, Зубковичі. Тижнів два ходили ми по трактових шляхах і по лісах, ловлячи всякого роду курієрів; звичайно, не для того, щоб з ними мило порозмовляти. Відтіль ми мусили однак тікати, бо червоні стали їздити цілими відділами та й з кулеметами. Порішили ми відійти далі від границі, в район Житомира. 20 липня були в селі Середи, де в палаті гр. Уварова містився колектив. В колективі було 6 вищих урядовців, які з оповідання селян страшно знущалися над робітниками. Порішили ми їх піймати і розстріляти, що й зробили.

Звідти Романівськими лісами направилися під Миропіль. 11 серпня підійшли до Ульхи Миропільської; тут спіткали знайомих повстанців, від них довідалися, що в палаті розмістилася ватага комісарів міста Мирополя, а приїхала на забаву. Як завжди справдили ми їх документи, з них довідалися, що вони „партійці”; всіх їх відправили на той світ. А все ж не по пролетарськи бавилася банда партійців. Ґрафські апартаменти освітлені, на ґрафських столах, застелених панськими обрусами, багато вин, закусок, самогон; всього так багато, що столи угиналися. Тут були і льокаї і жінки, — всіх шістьнадцять осіб. Дістали ми там дві фіри і на них нас десятеро направилися в бік Баранівка— Рогачів. Відпочивши пару днів ми порішили 20 серпня зробити наскок на червону міліцію. Очевидно нас тут очікувано; не встигли ми переїхати Случ, як по нас відкрито вогонь і кулі нам посипалися назустріч. Завдяки селянам ми мали змогу на човнах утікати на другий беріг і сховатися в лісі. Після цього випадку трималися ми в лісі, мандруючи по цілому Звягельському повіті. Чека сильно ганяла нас і тому приходилося дуже часто міняти місце перебування. Та це не стало перепоною. Напали ми ще на начальника Звягельського районового чека. Щоб не робити ґаласу, повісили його в лісі. Скриваючися від чекістів, прийшлося, рад не рад, утікати за кордон, до чого й дійшло в жовтні 1923 р.

Перезимував я у пан-отця Миколи Борецького в Вільгораю.

Буваючи в Рівному, довідався я, що наші вояки частенько переходять в Україну та що їх переводить туди козак, з прізвища Примак, що був колись у відділі ґенерала Нельговського. Пізніше викрилося, що був він співробітником Чека. Примак аґітував, заохочував старшин і козаків їхати в Україну для боротьби з червоними окупантами, переводив їх туди через кордон, а там здавав чекістам. Примак — це другий Заярний. В моїй памяти зісталися прізвища старшин, яких продав Примак: Одинець, Ковтун, Скоцень і маляр Петрик. Провокатор Примак частенько заходив до редакції „Дзвін”, де збиралися бідолахи еміґранти, що трапили на Волинь, не маючи права оселення, не маючи права дістати працю, хоч би на шматок хліба. Збиралися вони в редакції ґазети „Дзвін”, просили бл. п. Оскілка полагодити ту справу в старостві — дістати право оселення не говорячи вже про працю. Покійний завжди ці справи полагоджував. Тут Примак і рибачив.

Зустрівшись з ним в редакції, як з старим знайомим, я розбалакався. Примак до вступу в відділ ґенерала Нельговського в 1921 році був повстанцем мойого району. Тут він і взявся підмовляти мене йти в Україну, кажучи, що він не так давно там був. З його оповідань виходило, що це правда, бо він знав деякі останні події. Перебуваючи в Хотині на Рівенщині, я заявив п. Біденкові і п. Оскілкові, що маю бажання йти в Україну. Як один так і другий рішучо тому спротивилися.

Моя вперта вдача змушувала мене повернутися в село Хотинь, де чекав на мене Примак. Пращаючись з п. Біденком, я казав йому, що йду довідатися, де і як живуть старшини, перепроваджені Примаком за кордон.

20 червня 1924 р. нас трійка: я, Кузько й Примак подалися на станцію Ріщуцьк, а відти потягом до Рокитна. Щоб уникнути ревізії і контролі документів (були в нас два револьвери, набої і ґранати), ми перед Рокитном зійшли з потягу і пішли на села Кисоричі, Нетребу. Під границею пролежали в корчах до заходу сонця, а потім перейшли кордон. Ставши по той бік, Примак взявся бути провідником, бо запевняв, що надто добре знає дорогу. Йшов він сміливо, не звертаючи уваги, що недалеко була совітська стражниця; нарешті скерував свої кроки в напрямку стражниці. Ціла його поведінка показалася мені підозрілою, тому я загрозив йому і наказав іти за мною, а за ним слідував Кузько. За цілу ніч ми пройшли 20 верстов; під селом Зубковичі на світанку порішили ми відпочити. Я задрімав. Через яких пів години, прокинувшися, не знайшов біля нас Примака. Кузько сказав мені, що Примак пішов взяти револьвер, якого сховав, йдучи до Польщі. Не чекаючи на його поворот, вдвох з Кузьком пішли ми в напрямку Емильчина і прибули туди 24 червня.

Тут з Кузьком розсталися. Я наказав йому, щоби вдвох з Примаком прибули на відомий нам обом хутір не раніше як 5-го липня. Я відвідав Житомир, щоб побачитися з одним чоловіком, який повнив обовязки завідуючого вязницею. Запитав його, чи є у нього в вязниці старшини Одинець, Скоцень, Ковтун і Петрик. Від нього дістав у відповідь, що не так давно вони були і відставлено їх до Київа, а що далі з ними сталося, того не знає. Я його ще запитав, чи знає він Примака. Завідуючий сказав, що знає, як знав і про те, що він співробітник Чека. Оповів мені, що мене чекають тут давно, чого я так запізнився. Приголомшений такими вістями, я вирішив якнайскорше йти на хутір Рясно, щоб попередити і ще врятувати людей, у яких завжди мав пристановище, де й на цей раз визначив спіткання з Кузьком і Примаком.

6 липня я прибув на цей хутір. Тут мене повідомлено, що приходив якийсь осібняк і питав про мене. Прикмети, які подали мені селяни, казали, що був це Примак. Кузька ж не було. Ті ж селяни казали мені, що осібняк цей має прибути для спіткання зі мною 8-го липня. Я попередив селян, щоб були на все готові, а сам пішов в поле і там заночував.

8-го липня о годині 12 по обіді прибіг до мене хуторянин З. і з перестрахом повідомив, що захожий питає, де мешкає хуторянин Н., той у якого було визначене спіткання. Також оповідав мені, що скерував його в іншому напрямку. Підсвідомо я відчув, що Кузька запрото-

рено до вязниці, а тепер черга за мною. Наказав хуторянинові прийняти, як гостя, Примака, почастувати гарненько самогоном, а я прийду над вечір з ним на побачення. Примак, як виявилося, ні за що не хотів пити, а все нетерпляче очікував мене.

На заході сонця я підходив до хутора. Кроків за двісті біля хати я зупинився і чекав. Коли Примак підходив до мене, я спитав його: — Де ти так довго був? — Він відповів, що вже давно мене шукає. На привітання я подав йому, як звикло, праву руку, він — ліву, а праву тримав за спиною. У мене блискавкою промайнула думка, що він буде стріляти. Не гаючи часу, я схопив його в обійми, стараючись затримати йому обидві руки, в цей же момент почулося вісім стрілів, які він дав автоматично. Мене не зачепила ніодна куля. В часі боротьби на життя і смерть нарешті бравнінґ опинився в моїх руках. Чекіст з переляху повалився до моїх ніг. Направивши дуло револьвера йому до чола, я запитав, що він робить? На це дістав відповідь: — Я взяв за це гроші! — На запит про Кузька, Юда сказав, що його повезли в Житомирську вязницю. В дальшій розмові з ним я довідався, що він має наказ піти ще раз за кордон і забити от. Володимира Оскілка. По тім підняв алярм. Не приходилося з ним панькатись і останні три кулі з його ж таки револьвера прикоротили його нікчемне життя. При ньому була книжка співробітника Чека. Зауважив я також срібний годинник Кузька, якого певне дістав у нагороду. Хуторяни, щоб скрити сліди, чекіста закопали.

11 липня увечері в тому ж селі мені дали знати, що якийсь осібняк мене питає. Я наказав привести його до мене в поле. За кілька хвилин підведено до мене незнаймого на 5—6 кроків; в нічній пітьмі я не міг пізнати його. На запит: — Хто такий? — дістав відповідь: — Я Кузько. — Радісно було почути і побачити товариша недолі. Тут же бідний, змучений вщерть Кузько розповів мені, як підступом Примак привів його на нічліг до селянської клуні; як тільки відчинилися двері, то чотирі чекісти насіли на нього, заткали йому уста, звалили з ніг і звязали; потім засвітили ліхтарі і зробили ревізію: забрали револьвер, годинник і мою „найдорожчу" карту азилю, яку я дістав з великими труднощами. Звязаного, ніччу, фірою провезли його до Олевська, а там під ескортою двох москалів, китайця і жида, провадили особовим потягом до Житомира, звичайно — до вязниці. Не доїзжаючи однієї стації до Житомира, незвичайно хоробрий Кузько, використавши хвилину, коли провожаті чекісти задрімали, вискочив у вікно. В одній білизні пройшов сорок верстов аж до зустрічі зі мною. Я вдав, що не вірю цьому оповіданню. Бідолаха, щоб переконати мене, показав свої руки, на яких були глибокі сліди від вязання.

З великим, властивим йому гумором, оповідав він, як червоні помалесеньку розбирали карту азилю, нарешті перечитавши сказали про мене — Етот ґалубчік у нас будєт! Увідішся с нім! — Це сталося, що правда, в інших обставинах. Оповідав він, як глумилися над „хахламі" червоні, як з великим задоволенням звязаного питали: — Что наші харашо работают? — на що він відповідав: — Так, не зле.., але наші краще!

Решту липня і серпня перебули ми в Україні, але нічого не робили.

Кожен виступ окупанти страшно карали, заложників масово розстрілювали. 28 серпня 1924 р. вдвох з Кузьком, ідучи через ліс до кордону, підійшли ми до залізниці, яка йде від станції Дерев'яний пост до Городниці. Тут почули гуркіт моторівки, яка йшла в напрямку Городниці. Моторівка частенько привозила у ліс чекістів, що за нами ганяли. Притаївшись в корчах, побачили ми, що крім керуючого моторівкою, їхало вісім осіб. Ми порішили почекати на їх поворот і приготовити їм добру зустріч. Ото ж розібрали рейки, положили ґранату і засівши в корчах стали чекати на їх поворот. На другий день під вечір пять червоних в веселому настрої верталися... В певному місці сталася катастрофа моторівки, вибух ґранати. Ми кинули ще дві ґранати. Всіх пять чекістів було знищено; знищено також і моторівку. Тут ми й написали: „Смерть всім московським тиранам!" Опісля вирушили до кордону.

5-го вересня 1924 р. були в Рівному. Тут мене вже не сподівалися, бо пішли чутки про розправу червоних зі мною, які розповсюджував сот Леґін. Покійному от. Оскілкові я передав все, як було, і зазначив, щоб був обережний, бо червоні найдуть таки спосіб зробити своє. Покійний, як відомо, злегковажив це і зістав внедовзі (1926 р.) забитий.

Мене зацікавила особа Леґіна. При зустрічі з ним, я розговорився і довідався, що він мене обвинувачував в убивстві Примака, „своєї людини". Від кого він довідався про події в Україні, лишилося й по цей час таємницею. Я лише зазначив, що якби піймав його на такій роботі, то розправився б так само і з ним. Леґін на мої слова не реаґував.

Кінець 1924 р. і половину 1925 мандрував я по Рівенщині без праці і документів; вкінці вступив до праці в лісній фірмі на Костопільщині.

Червоні мене і тут не забували. Одного дня восени 1928 року я дістав відомости, що червоні піймали в Олевську одну людину й обіцяючи її відпустити, жадали інформацій про мене — де живу, що роблю і т. п. На Новий рік був я запрошений в гостину до однієї людини; пізніше довідався, що з гостини мене мали викрасти і відвезти до Совітів.

Весною на Великдень до мойого помешкання прийшов червоний під маскою бідного загнаного дядька з села. Вітаючись зі мною, подав мені прізвище селянина-повстанця, якого ще в 1926 році розстріляно (про це я дістав відомости від свойого батька).

Запросивши гостя розділити зі мною хліб-сіль дав я знати поліції; поліціянт, перевівши ревізію, не знайшов нічого підозрілого. На допиті однак виявилося, що червоний мав завдання провокувати мене і накинути владі підозріння в зносинах моїх з большевиками. Його арештували і відставили до вязниці в Рівному. Через пів року обміняно його на вязня-поляка в Совітах.

1929 рік закінчився для мене траґічно. На Різдвяні свята прийшла до мене близька мені людина — мій рідний брат Адам, якому Чека наказало (викрилося це пізніше) за ціну життя всієї моєї родини, яку було взято заложниками, привести мене до червоних.

На мої благання залишитися зі мною, брат не згодився, бо червоні взяли в свої пазурі і його родину — жінку й немовля. Польська влада заарештувала його, якийсь час протримала в вязниці і перепровадила за кордон. Що сталося з моєю родиною я й досі невідаю.

Сторінка виправлень.

У своїх передмовах до 1 і 2 збірників „За Державність" Редакція вже зазначала, що обєктивність тих чи інших спогадів про події, свідком яких чи учасником був автор, є може найголовнішою умовою їхньої вартости.

Крім браку обєктивности спогадам часами шкодить ще й брак памяти в авторів — брак, зрештою, такий природній в умовах цих так довгих уже років та злиднів на еміґрації.

Через це є дуже бажані й потрібні корективи до вже видрукованих спогадів з боку тих, хто памятає краще чи пригадує якісь моменти, що про них забув ізгадати автор мемуарів.

Зі збірника 3-го розпочали ми вже подавати такі корективи до видрукованих у попередніх збірниках праць.

Гадаємо, що вносити-подавати такі корективи — теж цілком обєктивні — є обовязком кожного вояка нашої армії, через що й закликаємо всіх сповнити цей свій обовязок. — РЕДАКЦІЯ.

ДО „НАРИС БОРОТЬБИ ВІЙСЬКА У. Н. Р. НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ НАПРИКІНЦІ 1918 ТА ПОЧАТКУ 1919 РР." ҐЕНЕРАЛЬНОГО ШТАБУ ПОЛКОВНИКА В. САВЧЕНКА В ЗБІРНИКАХ 5 і 6 „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ".

І. У повищій праці на стор. 178 збірника 5-го надруковано: „На чолі гетьманських військ стояв полковник Кондра, а пізніше полковник Даценко (забитий в грудні на ст. Дарниця)".

Катеґорично стверджую, що брат мій ґенерал-хорунжий, а не полковник, Іван Даценко 1) не стояв на чолі гетьманських військ і 2) — був не забитий, а замучений в грудні 1918 року там таки на ст. Дарниця, під Київом, люто замучений вже тоді, коли стихла повстанча завірюха, коли гетьманська влада розвіялась хто-куди, коли сам гетьман Павло Скоропадський втік до Німеччини, коли Директорія вже урядувала в столичному Київі, але все ж ще гуляли по цілій Україні ріжні „отамани" й „отаманчики". І в додаток до самого факту такої страшної й неповинної смерти додати мушу, що тіло мого брата-мученика було обдерте з одягу і голе, поколоте баґнетами валялося-поневірялося на пероні стації чимало днів і зрештою було ніччу таємно поховане невідомо ким і невідомо де.

Дружина брата, довідавшись про люту смерть його, збожеволіла... І залишилось на паству долі семеро сиріт — дітей його.

ВОЛОДИМИР ДАЦЕНКО
Полковник артилерії Війська У. Н. Р.

II. Автор „Нарису боротьби Війська У. Н. Р. на Лівобережжі наприкінці 1918 та початку 1919 рр." ґен.-штабу полковник В. Савченко, покликавшись на мене, подав в збірнику 6 „За Державність" на стор. 141, рядок згори 34, і на стор. 153, рядок згори 22, що сотник Зайців служив в складі 9 пішої дивізії V (гетьманського) корпусу і т. д.

В звязку з повищим в цілях докладности стверджую, що в одному із полків 9 пішої дивізії в Чернигові служив в ранзі значкового (поручника) Зайців, якого, згідно з наказом Військової Офіції Української Держави з дня 15 липня 1918 р. ч. 327, п. 1-б, було звільнено до резерви.

Значковий Зайців не має нічого спільного з особою тов. Зайцева, комуніста, б. штабс-капітана (імени як одного так і другого не пригадую), що появився в Чернигові одночасно з большевицькою бриґадою в команді б. „вольноопределяющогося" (однорічника) тов. Порядина,*) яка окупувала місто від дня 7 I до дня 27 II 1918 року. Тов. Зайців залишився після відходу бриґади тов. Порядина**) в Чернигові, де належав до складу нелеґального Ґубревкому, — що складався з жидів: прапорщиків Шильмана і Муринсона, братів Хаїма Гутмана і Гутмана-старшого, Анцеля Ізвощикова, Соколовського, Соні Соколовської і Віри Лапиної.

В літі 1918 р. Чернигівська повітова комендатура видала розпорядження Чернигівській Державній Варті зліквідувати Ґубревком, заарештувавши всіх вищезгаданих осіб. Державна Варта заарештовала: Шильмана, Муринсона,***) Ізвощикова, Соколовських і Лапину, а заарештувати позісталих членів не змогла, бо зникли з Чернигова напередодні арешту, щоби знову зявитися 12 січня 1919 року: Зайців на чолі озброєної банди силою до 150 місцевих большевиків, виключно москалів; Хаїм Ґутман — слідчим суддею при Ґубчека і Гутман — старший — начальником і комісаром Чернигівської вязниці.****)

(До стр. 141, рядок згори 31). Большевики наступали на Чернигів від сторони передмістя с. Бобровиці (східня околиця Чернигова), ґрупою, що складалася з двох піших полків Таращанської дивізії, силою до 3.500 баґнетів при 20 кулеметів в команді б. офіцера, студента тов. Шафранського (псевдонім), дивізіону Богунівського кінного полку, силою до 300 шабель при 10—12 кулеметах в команді латиша, б. офіцера, тов. Шорса*****) і батареї легко-польової артилерії, в команді б. підофіцера.

Тов. Шорс в надзвичай спритний спосіб спромігся вночі з 11 на 12 січня 1919 р. перекинути пачками на тили нашої передньої сторожі, що була на східній стороні

---

*) Штаб бригади, два піші полки в силі до 400 баґнетів і дивізіон легко-польової артилерії в Чернигові, а один піший полк і дивізіон легко-польової артилерії — рештки колишнього москво-російського 3-го Кавказького корпусу, та дві сотні матросів Балтійської фльоти — в Городні.

**) Бриґаду розбили 27 лютого під м. Седнів і м. Березне відділи партизан чернигівських — решта Вільного Козацтва, і городнянських та маленький відділ поручника Бр.

***) Обидва забиті підчас спроби втечі.

****) Того ж 12 січня 1919 р. о год. 13—14 розстріляв в мурах вязниці заарештованих ще нашою місцевою владою та покинутих навмисно в вязниці українця-патріота ґенштабу ґенерал-хорунжого Дорошкевича, командира V (гетьманського) корпусу, його персонального адютанта хорунжого Фабричного і жінку-українку Домантовичеву.

*****) Тов. Шорс керував наступом ґрупи на Чернигів.

передмістя Бобровиці, майже цілий піший полк та переховати його по стодолах аж дорана, а кінноту пустив надраном в обхід наших головних сил: частину до 150 шабель правого крила понад берегом річки Десни захопити переправу — міст через р. Десну, і частину до 100 шабель лівого крила через с. Коти для демонстрації.

О годині 8 зранку 12 січня 1919 р. (30 грудня 1918 р. ст. ст.) *) большевицька піхота, захопивши та розстрілявши передові наші сторожі і збивши на Глібовщині (східній границі Чернигова) головну заслону в силі до 100 баґнетів при 3 кулеметах (кадра 9 пішої дивізії), заатакувала наші головні сили, які в бій не ввязалися і вже о год. 9—10 зранку того ж дня залишили місто, переправившись на лівий берег Десни і тримаючи в своїх руках переправу-міст, а тим самим шлях: Козелець—Київ. Большевицька кіннота, що йшла понад берегом Десни, не встигла захопити переправи-моста через Десну (надійшла після переходу наших головних сил), а захопила ріжні обози, штаб V корпусу, дві гармати і до 200 вояків, що не встигли проскочити на міст і не могли перейти Десну по льоду, що на середині річки провалювався й не одного нашого вояка прикрив собою. А кіннота, що йшла в обхід на Чернигів через с. Коти, не спіткавши опору, повільно увійшла до міста, де захопила при вул. Т. Шевченка: штаб 9 пішої дивізії та дивізійний обоз, розстрілявши всю його обслугу, **) а при вулиці Гончій в Жіночій Духовній школі захопила курінь 3 полку Сірожупанників до 200 баґнетів, ***) де всіх розстріляла або порубала.

В обороні Чернигова брали участь: а) кадри 9 пішої дивізії (25 п. Чернигівський, 26 п. Козелецький і 27 п. Ніжинський полки) силою до 600 баґнетів — переважно старшин — при 16 кулеметах в команді командира цієї дивізії на той час, полковника Гриця Грудини; ****) б) Павлоградський кінний полк V корпусу, силою до 60 шабель

---

*) Дата 13 січня 1919 р., яку подано в збірнику 6 „За Державність" на стор 140, згори рядок 1, не є точна.

**) Обслуга складалася з людей вільного найму, і підчас вступу большевиків до Чернигова оголосила себе „невтральною", пограбувавши передтим в обозі все, що було цінного для неї.

***) Курінь складався з мобілізованих, що відмовилися виступити проти большевиків в день їхнього наступу на Чернигів та оголосили себе „невтральними".

Підполковник Ганжа, командир цього куріня, що лише чудом врятувався в часі наскоку большевицької кінноти, все ж таки не оминув вязниці, де перебував днів 10—12, а залишившись в запіллі ворога, заклав в Чернигові орґанізацію „Національна Повстанча Рада" та, ставши на її чолі, давсь добре в знаки большевикам. Орґанізація Н. П. Р. поширила свою діяльність і на інші сусідні повіти.

Чернигівська Ґубчека на чолі з головою її тов. Гаргаєвим (псевдонім) довідалася про існування цієї орґанізації, але не змогла зліквідувати її, хоча підчас облави біля Духовної Семинарії забила секретаря ядра Н. П. Р. студента Лебедева і через кілька днів, зновуж таки підчас облави, забила керівничку секції пропаґанди ядра Н. П. Р., пані (прізвища не пригадую), а в короткому часі літом урядивши засідку, під керівництвом тов. Зайцева, на передмісті Чернигова Ганжовщині, в цілі захопити і зліквідувати ціле ядро Н. П. Р., забила підполковника Ганжу і ранила п. В. Після смерти підполк. Ганжі керівництво орґанізацією Н. П. Р. обняв п. В. Із ядра орґанізації Н. П. Р., із близчих співробітників підполк. Ганжі лишилися в живих дві особи: одна в Україні, а друга на еміґрації в Польщі.

****) За часів гетьманату був молодшим помішником командира полку і доглядачем за командами 26 п. Козелецького полку (Наказ Армії Української Держави ч. 153 з дня 30 вересня 1918 р.).

при 4 кулеметах, в команді полковника Булаха; в) Чернигівський кіш Вільного Козацтва силою до 100 баґнетів при 2 кулеметах; г) 3 п. полк Сірожупанників силою до 800 баґнетів при 10 кулеметах і ґ) батарея 9 пішої дивізії в команді сотника Грудзінського.

Обороною Чернигова керував другий заступник командира V корпусу ґуберніяльний комендант Чернигівщини підполковник Потап Бондаренко, *) бо новопризначений командир корпусу полковник Н. ще тоді не прибув і не прийняв обовязків, а заступник командира корпусу ґенерал-хорунжий (тоді полковник) Янченко був викликаний до Головної Команди Війська У. Н. Р. в Київі.

Автопанцирний дивізіон V корпусу (7 автопанцирників) не виступив проти большевиків: зрадив, **) бо напередодні наступу большевиків на Чернигів обслуга попсула мотори і сама поховалася, а з приходом большевиків направила їх і дивізіон вирушив до Київа на початку квітня 1919 року.

(До стр. 140, рядок згори 5 і 20). Поручник Іван Пашкевич, а не Пашковець, був призначений начальником оборони Городні наказом V корпусу з дня 16 грудня 1918 р.

МИКОЛА ЯНІВ

підполковник, б. адютант і н. т. ч. начальник штабу 9 пішої дивізії V корпусу.

ДО „НА ПЕРЕЛОМІ" ЮРІЯ НАУМЕНКА В ЗБІРНИКУ 5 „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ".

I. У повищій статті п. Науменка на стор. 195 є таке закінчення уступу: — „Оскільки собі пригадую, членом Ради був і п. Сумнєвич, який також відіграв у ній, а за часів Центральної Ради і в Рівенському повіті, не останню ролю".

Отже мушу на цьому місці спростувати, що членом Армійської Ради я не був. Правда, в повстанні й орґанізації її я приймав близьку участь. Також помагав у скликанні 1-го Українського Військового Зїзду Окремої Армії (російської), на якому я виступав з привітанням від Української Центральної Ради, як повітовий комісар Рівенщини.

Першим головою Армійської Ради був п. Кузь, а по зїзді п. Василенко.

Арешт большевиками Армійської Ради створив на Рівенщині окрему сторінку подій, про які я тут коротко розповім.

Арешт Армійської Ради стався напередодні виборів до Українських Установчих Зборів, себто в ніч з 26 на 27 XII 1917 р. (ст. ст.) підчас засідання в помешканні Рівенської „Просвіти". Мене про цей арешт негайно повідомив мій помішник повіт. комісара Н. Гільбурд, який випадково тоді був при цьому в „Просвіті". Я в свою чергу негайно тоді ж уночі повідомив про це телеґрафічним простим дротом штаб Південно-Західнього фронту й коменданта Київа й просив у них допомоги.

На другий день уранці я в товаристві повіт. комісара освіти Л. Коваленка поїхав в касарні до Гайдамацького куріня, на якому, як пише п. Ю. Науменко, Рада „опиралася", щоб там повести відповідну працю й спонукати Гайдамацький курінь до активного виступу за визволення спід арешту Армійської Ради.

---

*) За часів гетьманату був у складі 26 п. Козелецького полку без посади; помер в 1919 році на тиф в Камянці Подільському.

**) Обслуга дивізіону мала в свойому складі до 75% партійних соціял-революціонерів (боротьбистів); вліті 1918 р. дивізіон брав чинний уділ в невдалому повстанню в Чернигові, зорґанізованому партією соціял-революціонерів.

Але Гайдамацький курінь дійсно „почив на лаврах", як правдиво зауважив п. Ю. Науменко. Наша аґітація не мала жадного успіху. „Опора" Армійської Ради й не думала боронити Раду. Підчас розмов можна було вже спостерегти серед вояків „сменовеховський" настрій, прищеплений большевицькими аґітаторами, що масово вешталися по касарнях, підготовляючи „нарід" до Військового Зїзду, призначеного большевиками на 1 січня 1918 р. (ст. ст.) з метою створити у Рівному Штаб Південно-Західнього Фронту на місце Бердичівського, що був тоді в руках українців.

Стративши всяку надію на будьяку поміч з боку Гайдамацького куріня, ми, рівенський український актив — військові і невійськові, — рішили створити свій тимчасовий осідок на двірці в Здолбунові, до якого мали би збиратись українці в цілях збройного наступу на Рівне для визволення спід арешту Армійської Ради.

По захопленні большевиками Рівного до Здолбунова в короткому часі назбігалось чимало українців-вояків, серед яких були й кілька членів Армійської Ради, неарештованих 26 грудня тому, що з тих чи інших причин не прибули на засідання Ради.

29 грудня до Здолбунова на допомогу нам прибула з Бердичева невеличка військова частина в команді сотника Григорова, при якій був українським комісаром п. Кудря.

Таким чином створився загін силою коло 150 вояків, який в ніч з 30 на 31 грудня вирушив потягом на Рівне. Не доїзджаючи 4 кільометри до Рівного біля села Басів Кут, ми висіли з потягу й пішли пішки, розбившись під містом на 4 кольони, що кожна мало своє спеціяльне завдання.

Я був у кольоні, що мала своїм завданням захопити штаб Армії. Без особливих труднощів удалося захопити штаб, арештувавши при цьому командира ґенерала Єгорова. Інші кольони теж виконали своє завдання. Правда, кольоні, що мала здобути двірець, не пощастило цілком цього виконати. Арештований ще був тоді Ревком в числі 4-ох осіб на чолі з комісаром Шпіґелєм та забрали при цьому з Ревкому 5 міліонів царських пятирублівок, привезених напередодні зі штабу Криленка на справу орґанізації у Рівному Штабу Південно-Західнього Фронту.

Усіх арештованих і скриню з 5 міліонами рублів під безпосереднім доглядом комісара Кудрі відправили до Бердичева в розпорядження комісара Південнно-Західнього Фронту, яким тоді був П. Певний.

Армійської Ради так-таки й не вдалось у Рівному розшукати, бо, як пізніше довідались, Армійську Раду на другий день по арешті перевезено було до Луцької вязниці.

Недовго прийшлось нам тішитись своїми успіхами. Наша „армія" разом з її „командиром" Григоровим й нач. штабу прапорщиком Фризієром підвечер того самого дня, як здобули Рівне, десь зникла, себто безладно розлізлась, розпорошилась, хто куди.

Підвечір на „позиції" (на розі вулиць Директорської й Шосейної) не залишилось і двох десятків людей під командою прапорщика Синельникова, який на наше прохання мав заступати відсутного Григорова.

А ворог не спав. Протягом цілого дня діставав підсилення збоку 1-го Туркестанського корпусу, що мандрував з фронту через Рівне на допомогу большевикам. Коли на нашій „позиції" було „порожньо", особливо стало це тоді, коли большевицькі гармати почали обстріл нашої „позиції", до нас с справі примирря прибула від большевиків делеґація на чолі з грузином Кіквідзе.

Можна собі уявити, як ми тоді зраділи!

В помешканні Штабу Армії ми, себто ті, що залишились ще при виконанні своїх обовязків, притягнувши сюди для „комплекту" і цивільних, як напр. повітового комісара освіти Л. Коваленка й інших, засіли разом з большевицькою делеґацією й радились над умовинами примирря від якої 7 години вечора до 3 год ночі в ніч з 31-го грудня на 1 січня. З ухвалених умов примирря пригадую перші дві: 1. Припинення з обох боків військових операцій на 48 годин і 2. На цей час спільна охорона міста.

Оскільки на другий день ми, українці, не могли згідно з умовою виставити жадної збройної сили для спільної охорони міста, то большевики безборонно знову запанували у Рівному. А на зїзді, про який я згадував раніше, що зібрався в цей день в театрі Зафрана, першою вимогою большевиків було, щоб українці протягом 48 годин звільнили їхніх арештованих й повернули 5 міліонів рублів і тоді вони звільнять спід арешту нашу Армійську Раду, бо в противному разі її розстріляють. Нашвидко було створено на зїзді мішану делеґацію (2 большевики, 2 українці — військові, серед яких пригадую прізвище Рябокінь, й 1 с.-д. (меншевик), що був головою комісії) і ця делеґація в тій справі негайно виїхала до Української Центральної Ради. В склад згаданої делеґації місцеве українське громадянство делеґувало від себе ще й мене. Отже, делеґація в складі 6 осіб спеціяльним потягом в годині 8 вечора 1 січня виїхала до Бердичева. На стації Полонне до нашого потягу впросились наші „біженці" Григорів і Фризієр, яких большевики зустріли відповідними кпинами. В Бердичеві від комісара П. Певного ми довідалися, що арештовані большевики і гроші відправлено до Київа в розпорядження Української Центральної Ради. Мусили їхати до Київа. Мали побачення з тодішнім військовим міністром М. Поршем, який серед делеґатів-большевиків пізнав свого земляка з Лубен, жидка Медвєдовського.

Щоб Українська Центральна Рада звільнила арештованих большевиків, то М. Порш поставив нашій делеґації, себто большевикам, такі умови: 1) Большевицькі війська, що найшлись на терені розміщення Окремої Армії, мають скласти зброю й негайно цей терен залишити; 2. Звільнити Армійську Раду. Гроші не вертаються.

Большевицькі делеґати на ці умови не погодились і ми вернулися назад ні з чим. Большевицькі делеґати поїхали до Рівного, а українці зупинились у Здолбунові, куди знову почали збиратись збройні сили й готовитись до поновного наступу на Рівне.

Але з цим другим наступом ми дуже спізнилися, бо в ніч на 20 січня (ст. ст.) 1918 р. большевицький загін, в команді вже згаданого грузина Ківвідзе, захопив Здолбунів й цілком розпорошив наші сили, арештувавши 5 осіб, в тому числі й мене.*) У підготовці до другого наступу на Рівне приймали участь і члени Армійської Ради (Гр. Денисенко), що прибули до Здолбунова коло 15 січня. То сама втеча Армійської Ради з Луцької вязниці сталась десь коло 12 січня (ст. ст.).

ХВЕДІР СУМНЄВИЧ.

II. Автор статті „На переломі" на сторінці 193 пише: ...„здається, зукраїнізована 101-а піша дивізія"...

То була 113-а піша дивізія, яку зукраїнізовано, згідно з наказом по дивізії з дня 3 грудня 1917 року (черги не памятаю).

В. ДАЦЕНКО
Полковник.

---

*) Большевики після короткого допиту посадили мене і сотника Зайченка, командира української частини, що мала наступати на Рівне, до Рівенської вязниці, де ми просиділи до приходу німців, себто до 6 лютого (ст. ст.) 1918 року.

ДО „МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ 1 КІННОГО ЛУБЕНСЬКОГО ІМ. ЗАПОРОЖСЬКОГО ПОЛКОВНИКА МАКСИМА ЗАЛІЗНЯКА ПОЛКУ" ІНЖ. ПІДПОЛК. А. МАРУЩЕНКА-БОГДАНІВСЬКОГО В ЗБІРНИКАХ 5 І 7.

І. В додаток до сказаного автором Матеріялів до історії полку ім. Максима Залізняка почуваюся до вояцького обовязку дещо доповнити подані автором відомости, як про цей полк, що я ним командував, так рівно й про кінну дивізію, до складу якої цей полк належав.

Ото ж 2 кінна дивізія початок свого формування (кадрів) розпочала ще при Українській Центральній Раді, зараз же після приходу українського війська до Києва по замиренню в Берестю. Дивізія складалася з таких одиниць: штаб з місцем постою в Житомирі; 5 кінний Кінбурнський полк з місцем постою в Житомирі; 6 Ольвіопольський із часовим місцем постою в Житомирі (мав стояти в м. Ковлі, але німці на це не позволили); 7 кінний Звягельський із місцем постою в Рівному; 8 Український із місцем постою в Кремянці; кінно-гірський гарматний дивізіон мав стояти в Острозі, але кадри старшин і підстаршин цього дивізіону прибули до Острога з Житомира аж-но за гетьманату, в останніх числах червня 1918 р.

Після гетьманського перевороту кінна дивізія продовжувала і далі своє формування і в тих же місцях постою, як і за Центральної Ради, тільки з тою ріжницею, що молодшу українську старшину і підстаршин було відразу усунено з полків. Після протигетьманського повстання знову почали прибувати до полків старшини, підстаршини й козаки українці й знову почалось формування дивізії. В середині березня 1919 р. Волинський корпус, а з ним і 2 кінна дивізія мали пересунутись: Корпус до Рівного, кінна дивізія в район Заслав—Славута. Командир 2 кінної дивізії видав наказ зосередитись дивізії в призначенім районі: штаб дивізії, полки 5 кінний Кінбурнський і 6 Ольвіопольський*) — в м. Славуті; 7 кінний Звягельський — с. Кривин (13 верстов на схід від Острога); 8 кінний Український — м. Заслав; одна запасова сотня в Острозі, друга в Рівному; артилерії при дивізії не було, бо Кінно-гарматний дивізіон, який мав початок свого формування в Острозі, після повстання наказом отамана Оскілка був злитий з гарматною бриґадою в Рівному; майно полків дивізії знаходилося в ешалонах на ст. Славута і ст. Кривин. В призначеному районі кінна дивізія мала бути поповнена людьми, кіньми, потрібним одягом і зброєю. 14 березня 5-й і 6-й полки отримали наказ вантажитись до ешалонів (5 полк разом зі штабом дивізії) і вночі вирушили з Житомира до місця призначення; 7-й і 8-й полки отримали наказ прибути пішо зі своїх сталих місць до призначеного району.**) Ешалон з 5-им полком і з штабом дивізії вирушив з Житомира і прибув до ст. Печанівка дня 15. III., де я отримав наказ від к-ра дивізії вивантажити 5 полк (як найбільше здатний до бою) з ваґонів і разом з піхотою, що тут стояла (силою біля сотні) мав боронити відтинок позиції: ст. Печанівка — с. Привітів. Ешалон зі штабом дивізії відїхав до ст. Н. Миропіль.

Піхота, що стояла на ст. Пічанівка, походила з Запорожської пішої бриґади, якою здається керував отаман Семесенко; решта цієї бриґади була на ст. Романівка

---

*) 6 Ольвіопольський полк з Житомира ешалоном відїхав до Рівного, і вже пізніше долучився до дивізії в районі Славути, яко 27 кінний Чортомлицький.

**) 7 Звягельський полк от. Оскілко наказав підпорядкувати Холмській ґрупі і полк вже був став на фронті проти поляків на північ від Луцька, але на інтервенцію командира Кінної дивізії у командира корпусу ґен. Єрошевича цей полк знову долучено до дивізії.

і в м. Чуднів; там же перебував і штаб цієї бриґади. 5 кінний полк мав часово підлягати отаманові Семесенкові, з яким я ніяк не міг навязати звязку. Кілька разів я дзвонив по телефону до ст. Романівка, місця постою штабу Семесенка, але цього отамана там ніяк не могли відшукати. Піхота, яку я застав на ст. Печанівка, це були переважно панічно настроєні дезертири, які, таки так, відступили десь з району Бердичева і тут розсівали ріжні неправдиві чутки, що буцім то большевики заняли ст. Рівне, ст. Шепетівку і т. п. Натурально, що серед цієї юрби було споро й большевицьких аґітаторів, які ширенням ріжних чуток сіяли паніку серед слабодухих.

Я нічого конкретного не міг довідатись на ст. Печанівці і рішив заночувати в с. Привітів на південь від Печанівки. Про це й доповів командирові дивізії. 16. III. я вислав два розвідчі дозори, один на м. Чорторию і Коростки, а другий на с. Горопай, Меленці. Пізно ввечері дозори донесли мені, що ворога ніде нема, але цивільне населення повсюди говорить, що скоро прийдуть большевики. Крім того розвідка спіткала в Чорториї кілька кіннотчиків з загону Біденка, але ці кіннотчики не сказали моїй розвідці, де стоїть їхній загін. Моя розвідка рівнож не сказала їм, де стоїть полк, бо не було взаїмного довірря. В ніч з 17 на 18 березня застава полку, що стояла на півдні Привітова почала стріляти з кулемета і в полку счинилась паніка; почалась дика стрілянина по цілому селі. Але цю паніку якось удалось скоро втихомирити, а полк привести до порядку. Як виявилось, це був кінний дозор з Червоного Волинського Козацтва, коло десятка кіннотчиків (так доповів мені командир застави), з яких одного було тяжко поранено, а решта втікла. Від раненого большевика трудно було щось довідатись, бо ледви відповідав, а над ранок помер. При цьому большевику документів не було знайдено, але знайшли зате за холявою бікфордів шнур і кілька запальників до зривів. Я і мої старшини відразу домислились, що це був кінний большевицький дозор, призначений спеціяльно для зірвання залізничного містка на р. Случ біля Н. Мирополя, щоб відтяти ешалони, які посувалися з Бердичева. Про свої припущення я доповів в штаб дивізії. 18 березня я дістав від командира дивізії наказ пересунути полк до с. Колодежно, на південь від Мирополя. На другий день полк знову пересунено до с. Булдичева, на схід від Н. Мирополя, з завданням провадити розвідку в напрямку на м. Романів і на північ до с. Ульха. Штаб дивізії стояв на ст. Полонне, де орґанізував з пів сотні козаків, яко штабову сотню і вона несла охорону залізничного мосту на р. Случ і Хомора. 21 березня прийшов наказ від командира дивізії, що ешалон штабу вирушив до Славути, а полк має туди ж пересунутись похідним порядком. В Романові розвідка полку мала сутички: козаки говорили, що то були большевики, а старшина розвідки твердив, що то були місцеві повстанці. Коли я переходив з полком до с. Булдичів, то ешалонами їхала піхота корпусу С.С. в напрямку Бердичева.

До Славути я прибув 25 березня; переходив через місцевости: Миропіль, Полонне, Судилків, Шепетівку, Славуту. Марш був дуже тяжкий, бо було болото — вози й кухні тягло по 4 коні.

В Полонному спіткав я багато піхоти, артилерії і ріжних обозів корпусу С.С.

Від вимаршу з Житомира і аж до Славути цілий час я отримував накази від командира дивізії, а кому тоді підлягала вона — чи командирові Волинського корпусу, чи отаманові Оскілкові, про це я не знав і взагалі штаб дивізії ніколи не повідомляв полк про положення на фронті (можливо, що він і сам нічого не знав). Для мене не було зрозуміло, для чого командир дивізії цілий час тримався в районі ст. Мирополь—Полонне, замість переїхати до району решти полків, де була призначена збірка дивізії, і попровадити енерґійно формування, поки ворог був далеко. Як пізніше я довідався, всім полкам дуже бракувало одягу, зброї, коней і обозів, а це все

можна було дістати в Рівному, Здолбунові і Луцьку, тільки в цьому напрямі бракувало ініціятиви збоку штабу дивізії.

28 березня на зібранню у к-ра дивізії в Славуті командирів полків і помішників я довідався, що 7-й і 8-й кінні полки прибули ешалонами до призначеного району і вже провадили орґанізаційну роботу для формування своїх частин. Тут же в Славуті полки отримали „поповнення": замість козаків і коней — дістали державних інспекторів, їх помішників і інформаторів аж по 2 на сотню. Цей політичний апарат при полках і сотнях нічого не робив, а тільки перешкоджав у праці по формуванню, бо ніхто з них не знав своїх прямих обовязків. До мого полку дістав призначення на інспектора учитель Семен Жук з Острога і на помішника другий вчитель з Острога — Антін Якобчук. Ці два представники влади пізніше, підчас Любарських подій, взяли два коні й бричку командира полку й з кількома своїми інформаторами втікли до Житомира до боротьбістів. Семен Жук знову появився в 1922 р. на Волині і навіть був послом до польського сойму від галицьких радикалів.

Формування кінної дивізії провадилось дуже зле; тут же в кінці березня наказом по Північній ґрупі було змінено нумерацію дивізії і полків. Командир дивізії (вже старший чоловік, великий український патріот, походив з Полісся, з села Триліски Овруцького повіту) не мав відповідного помішника: начальник штабу дивізії молодий хорунжий зовсім не знався на цьому ділі.

Козаки прибували з запасових сотень зовсім неодягнені, босі й невишколені, і це було одним з поводів дезерції. Цього можна було уникнути, тільки зайве було писати заяви до ріжних ґрупових постачань, бо в той час цих заяв ніхто не читав: в постачаннях і по ріжних складах сиділи ріжні напів наші вороги і старались нашу справу гальмувати; треба було всюди самому командирові дивізії розшукувати потрібне і негайно забирати або подати ініціятиву командирам полків, бо вони не мали права самі звертатись безпосередньо до начальника постачання ґрупи, а тільки через дивізію. Так само й з кіньми нічого не було зроблено, а як прийшли на Волинь большевики, то відразу змобілізували силу коней.

8-го квітня Північна ґрупа наказом часово приділила до корпусу С. С. 1-у кінну бриґаду в складі 27 Чортомлицького і 28 Звягельського полків (командира бриґади не було) і бриґада негайно повинна була пересунутись на праве крило корпусу С.С.. 2-ю кінною бриґадою керував сам командир дивізії.

10 квітня штаб дивізії отримав відомости, що большевики зайняли Заслав і посуваються на Славуту, щоб зайти на тили корпусові С. С.

11 квітня 29 полк отримав від командира дивізії наказ вибити ворога з Заслава і забезпечити праве крило корпусу С. С. Напрямок для маршу полка: Славута, Сивки і Заслав.

В наказі по дивізії було сказано, що зі сходу на Заслав будуть співділати 27 кінний Чортомлицький полк і гарматна батарея корпусу С. С. Підчас бою 29 полку під с. Голики і Сивки 27 полк і батарея не приймали уділу, бо я ніяк не міг навязати з ними звязку і в призначеному місці цих частин не знайдено; правдоподібно корпус С. С. цього відділу і не вислав. Одну сотню з 30 полку було післано до с. Білотина (між Острогом і Заславом), туди також мала прибути гарматна батарея з Північної ґрупи. Решта 30 полку, який стояв у с. Крупець, мала завдання вести розвідку на Аннопіль і Бераздово. 12 квітня штаб дивізії переїхав до Острога.

13 квітня 29 полк в полудневих годинах під с. Голики мав бій з большевицькою кіннотою з 1-го кінного совітського імени Троцького полку, в якому було багацько охотників з полонених мадярів, а Заслав займала большевицька піхота Червоного

козацтва. 14 квітня 29 полк тримає у своюму посіданню с. Сивки і далі на південь не міг посунутись, бо на цьому відтинку появилась большевицька піхота.

Про сутички з ворогом під с. Голики я доповів до штабу корпусу С. С. на ст. Шепетівку і до штабу своєї дивізії до Острога по сталому телефону через Славуту.

Я вважаю, що було каригідною річчу керувати боями під Заславом через Славуту з Острога в тих примітивних умовах, в яких в той час українська армія билася. Штаб дивізії чи штаб Північної ґрупи або не мав зацікавлення, що робиться на фронтах, або не мав знання воєнної штуки і провадження боїв. 15 квітня о годині 10 я дістав від дивізії через командира 30 полку наказ з повідомленням, що большевицька кіннота появилась в с. Борисові на північний захід від Заслава і що 2 кінна бриґада має негайно перейти через Славуту до с. Білотина (між Острогом і Заславом). Про цей перехід я доповів до штаба корпусу С. С. устним донесенням через старшину полку. 16 квітня 29 полк в годинах полудневих прибув до Білотина, де вже відрана перебував 30 полк; сюди прибув і командир дивізії. Батареї, якої тут сподівалися, ще тут не було.

Про загальне положення нашої армії на фронті або про найблизчих сусідів штаб дивізії ніколи не повідомляв командирів полків і завжди не було відомостей, хто був направо чи наліво. 16 квітня під вечір 30 кінний полк вигнав большевицькі розвідчі дозори з Борисова і Плужного і там заночував. 29 полк ночував у Білотині. 17 квітня 2 кінна бриґада стояла безчинно на своїх місцях постою. 18 квітня 29 кінний полк пересунули до с. Мокрець, на схід від Борисова, з завданням провадити розвідку на Заслав і лісами до Сивок над р. Горинню. Над вечір того ж дня прибула до полку гарматна батарея в команді поручника Пашкевича (поляк)*) Вже пізно ввечері розвідка мого полку донесла, що на північ від Заслава займає позицію большевицька піхота (біля сотні). 18 квітня о годині 22 отримав я наказ від командира дивізії з завданням 19 квітня о світанку з 29 полком і з батареєю за всяку ціну вибити ворога з Заслава.

Батарея рано віддала кілька десятків стрілів по північному скраїщу міста (Старе Місто), а пізніше перенесла вогонь за р. Горинь і стріляла по касарнях, де ночували большевики. Я з полком в пішому строю пішов у наступ. Як тільки я зайняв касарні, батарея перестала стріляти, бо не було польового телефону, щоб можна було стріляти з обсерваційного пункту. Більше ця батарея не приймала уділу в наступі. Після того, як я зайняв Заслав, я післав наказ до командира батареї, пересунутись на південну сторону міста, щоб вона могла брати уділ в мойому дальшому посуванню. Але командир батареї доповів, що не має гарматних набоїв.

Большевики відступали з північного боку міста на південний і хотіли запалити місток на Горині, вже навіть почали були горіти поручні містка, але мої козаки поспішили згасити огонь. Я з полком наступав на ворога в південному напрямку на сс. Топори, Топірчики і Щуровчики.

В місті Заславі було коло 2 сотень піхоти з Червоного Козацтва і розвідчий кінний відділ з 5 пішого совітського полку. Увечорі того самого дня під натиском ворога 29 полк змушений був опустити сс. Топірчики, Щуровчики і відступив до Заслава. Страти полку: 7 козаків ранено (2 тяжко). Четовий Максим Марченко дуже тяжко ранений в живіт і за кілька днів помер у Рівенському шпиталі; 2 коней забито і 4 ранено. Страти большевиків подав підполковник Марущенко- Богдановський в збірнику 5 „За Державність" (ст. 217 і 229).

---

*) Ця батарея походила з Волинської гарматної бриґади, яка за гетьманату стояла в Рівному, а після повалення Гетьмана перебувала в складі Північної ґрупи.

Увечері до Заслава прибув 27 кінний Чортомлицький полк і гавбічна батарея (2 гарматі) від корпусу С. С. В Заславі я отримав наказ від командира дивізії залишити Заслав частинам корпусу С. С., а полк пересунути до с. Борисова, де я застав батарею поручника Пашкевича. 19 квітня 30 полк отримав завдання провадити розвідку в напрямках: 1) Юсківці — м. Корниця на Горині і 2) Війтівца — В. Гнійниця — Мислятин. Розвідка 30 полку доповіла, що в м. Корниця спіткала відділ отамана Біденка, який нічого не робив; решта цього „безробітного" загону стояла в Білогородці. 20 IV 29 полк і батарею пересунено до Білотина, а 30 полк до с. Плужне на відпочинок і там вони й стояли 21 і 22 квітня (якраз були Великодні Свята), а штаб дивізії 20 квітня знову відїхав до Острога. Майно полків і запасова сотня 2 кінної бриґади 5 кінної дивізії перебували в Острозі в касарнях.

23 квітня наказом командира дивізії 50 козаків з кіньми, 30 козаків без коней і 2 молодші старшини з 30 кінного полку дістали приділення до 29 полку. Решта 30 полку і батарею пересунено до Острога (більше я цієї батареї вже не бачив при бриґаді).

29 кінний полк знову було пересунено до Славути на тили корпусу С. С., де він мав отримати поповнення людьми і кіньми з запасової сотні 1 кінної бриґади з Рівного. Я цього поповнення не отримав; правдоподібно цьому перешкодила авантура отамана Оскілка. В Славуті я мав спішно провадити формування і вишколення полку в польовій службі. Треба було з цієї збіранини, що я її мав, зробити щось подібне до війська. Але я не мав і тижня часу для спокійної і плянової праці. 26 квітня приїхав до мене старшина польової варти корпусу С. С. і передав устний наказ отамана Коновальця негайно залишити Славуту, бо ніби сюди повинна була відступати 1 кінна бриґада, яка билась на правому крилі корпусу С. С. Я пересунув полк до Кривина і дальше продовжував свою роботу. За пару днів отримав наказ від командира дивізії провадити розвідку на м. Аннопіль, Березлово і Красноставу. 26 квітня вночі я спіткав на ст. Кривин ешалон з 28 кінним полком з 1 кінної бриґади; на стації ешалон хвилево затримався і мені вдалось побачитись з командиром полку сотником Карповичем. На моє запитання, куди йде полк, він відповів, що наразі йде до Рівного, там має поповнитись і ніби то має ділати в напрямку Корець—Звягель.

1 травня Остріг заняв 1-й кінний совітський імени Троцького полк.*) Большевики ввійшли до Острога з західньої сторони, від Межирічча, і в Острозі багацько розстріляли людей. В той час в Острозі стояли на відпочинку штаб дивізії, запасова сотня і 2 піший полк корпусу С. С. Полк цей боронив місто від червоної кінноти, але під натиском ворога мусив відступити до с. Вільбовно. Тільки завдячуючи 2-му пішому полкові С. С. штаб кінної дивізії і запасова сотня врятувалися від знищення, бо наскок цей був цілком несподіваний для міста. 5 травня 2-й і 4-й піші полки корпусу С. С. вибили червону кінноту з Острога і вона втікла на м. Кунів.

6 чи 7 травня 28 кінний полк знову було долучено до дивізії й він ділав на відтинку сс. Розваж і Хорів на Горині; 30 кінний полк ділав в напрямку м. Кунів; 27 кінний полк долучився до дивізії пізніше. Пізніше полки дивізії спіткались у сс. Урвени, Гульча і Лідава.**)

---

*) А не 27 квітня, як пише ґенерал Безручко на стор. 64 в 2 збірнику „За Державність".

**) В 1919 р. 10 травня підчас перебування штабу 5 кінної дивізії в Острозі на підставі наказу Північної ґрупи було оголошено мобілізацію старшин, підстаршин і кількох річників козаків в Острозькому повіті в тих волостях, що були ще вільні від большевицьких банд.

21 травня в районі сс. Урвени—Ґульча наказом Північної ґрупи 5 кінну дивізію було поділено на дві части: 1-ша кінна бриґада відійшла настало до корпусу С. С., а 2 бриґада — 29 і 30 полки — залишились при Північній ґрупі; штаб дивізії залишився при 2 бриґаді. Тут же було влито до 29 полку Запорожську кінну сотню, коло 40 кіннотчиків, яка перебувала в Північній ґрупі в команді сотника Антона Ахтаніо.

К. СМОВСЬКИЙ.
полковник

Після того, як большевики 1 травня зайняли Остріг, запасову сотню 2 кінної бриґади було пересунено до с. Урвени. Мобілізація назагал пройшла добре, бо зголосилося біля 80% покликаних річників (мобілізовані козаки оповідали, що отаман Оскілко вислав в обїзд по селах свого контр-розвідчика Шапулу в цілях контролі, чи всі пішли до війська, які підлягали мобілізаційному наказові і для того вони зголосилися). Командир дивізії полковник Трипільський приділив до 29 кінного полку 6 старшин, кількох підстаршин і кілька десятків козаків. Старшини й підстаршини прибули до полку в районі Славути, а козаків було відправлено до запасової сотні. З цих мобілізованих козаків за кілька днів половина здезертувала, головним чином з тої причини, що їм негайно не було видано нове убрання. Цікавим є факт, що підчас розподілу командиром дивізії мобілізованих козаків в Острозі в касарнях на „Кідрах" з шерегів виступили 7 чехів-кольоністів спід Здолбунова і заявили, що вони не визнають України і не будуть служити в українській армії. За яких пів години вони самовільно покинули касарні і пішли додому. Я доповів командирові дивізії, що негайно потрібно зложити польовий суд і кілька зачинщиків поставити під „мотузок", але командир дивізії відповів, що це не українці, а чехи, і через те до них не можна застосувати польового суду.

Тоді по мобілізації зголосилися до полку такі старшини (походили з м. Острога й його околиць): сотник Євген Лукич (підчас відходу полку спід Славути до с. Урвени самовільно втік з полку); сотник Піонтковський Олександер; хорунжий Скрипковський (здезертував на другий день по зголошенню); хорунжий Грушевський Арсен і хорунжий Сніжко Фелікс, які перебули в полку аж до Любарських подій, та хорунжий Харченко Олександер (молодий старшина гарматчик, великий патріот, син підполковника російського 126 Рильського полку, який стояв у Острозі; цей молодий старшина згинув за Україну від большевицької банди під с. Великі Дедеркали на Кремянеччині). Сотник Піонтковський привів добровільно до полку 6 дуже добрих верхових коней з трьома старшинськими сідлами та один віз з парою коней. З ним прибула, яко охотник двоюрідня сестра Надія Нілова, донька відомого придворного царського ґенерала Нілова.

Сотник Піонтковський підчас перебування в полку, в районі Кремянця захорував; я позволив йому залишитися в міському шпиталю в Кремянці. Сестра ж його залишилась у полку. Називалася вона козак Данило. Цілий час ходила в козачому одязі і так виглядала, що мало-хто знав, що це була жінка. До українського визвольного руху ставилась надзвичайно прихильно, говорила по українськи дуже добре, надзвичайно обовязкова, всі труди военного часу переносила без слова нарікання. В трудних обставинах для полку, вдень чи вночі, в дощ чи непогоду, завжди зголошувалась на охотника везти в часі боїв накази до сотень. Хоч походила вона з аристократичної родини, мала вищу освіту, але була переконань демократичних. Підчас університетських студій в Петербурзі відвідувала українську студентську громаду, під іншим тільки прізвищем. В полку перебувала біля 4 місяців.

II. В книжці 7 „За Державність” в статті „До історії 1-го кінного Лубенського ім. М. Залізняка полку” не згадано втрат 3-ої сотні того полку в атаці на Школу червоних курсантів 28 серпня 1920 року під м. Болшівці. Тоді були ранені — хорунжий Романик Юхим, четові Мартинюк Сергій та Гончарук і козак Гуриненко Михайло; тяжко ранено і забито — 18 коней.

Також не згадано чину охотників 3-ої сотні полку 9 вересня 1920 року; вони переправилися через р. Дністер, щоб здобути язиків (полонених) для Армії. В цім їх чину було чимало відваги й героїзму.

МИХАЙЛО ШИЛО.
сотник.

ДО „ДО ІСТОРІЇ СИНІХ І ЗАЛІЗНИХ” ПОЛКОВНИКА ОЛЕКСАНДРА ВИШНІВСЬКОГО В 7 ЗБІРНИКУ „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ”.

На сторінці 79 збірника 7 „За Державність” полковник Вишнівський в примітці під ***) подає: „Першим командиром батареї був сотник Гай-Гаєвський (псевдонім, правдиве прізвище Жлудкин)”.

Ніколи Федір Гай-Гаєвський (Жлудкин) сотником не був — він кадровий цивіль та ще й ес-ер; про це не міг не знати один із членів редакційної колеґії, а саме п. ґенерал В. Змієнко.

ОЛ. КОСТЮЧЕНКО
сотник.

До всієї Старшини й Козацтва українського війська.

Управа Українського Воєнно-Історичного Товариства в своїх збірниках матеріялів до історії українського війська, під назвою „За Державність", до цього часу вміщувала фотоґрафічні знимки нашого командного складу і в першу чергу його ґенеральної та булавної старшини.

Тепер Управа Товариства має поширити репродукцію фотоґрафій на цілий старшинський корпус нашого війська та на козацтво.

У цій цілі Управа Товариства звертається до всіх панів ґенералів, булавної й молодшої старшини, до підстаршин і козаків з проханням прислати Товариству свої й товаришів та знайомих фотоґрафії, долучаючи обовязково службовий реєстр чи відпис з нього. Коли ж того не мається, то треба самому скласти бодай коротенький перебіг своєї військової служби, який ствердити власноручним підписом. Підстаршини й козаки мають написати повну назву частин, в яких служили, і коли саме — в яких роках.

Фотоґрафії мають бути, по можливости, у військовій уніформі, але можуть бути і в цивільному вбранню.

Якщо ж хто має й інші знимки з життя чи бойових чинів українського війська, то також просимо прислати їх, з зазначенням дат і короткого опису.

Якщо фотоґрафій набереться значне число, то Управа Товариства видасть великий альбом української збройної сили, в якому повинні знайтися всі учасники нашої славної армії від найстаршого ґенерала до наймолодшого хорунжого й рядового козака.

Фотоґрафії надсилати треба вже таки зараз на адресу Воєнно-Історичного Товариства: Warszawa 22, ul. Opaczewska 54, m. 16. Pułk. M. Sadowśkyj.

РОЗШУКУЄМО

Несовісного кольпортера **Задорожного Нестора** (родом з Галичини), що, перебуваючи у Варшаві на студіях, випросив на коміс у Товаристві книжки на 28 зол. і, не здавши грошей за них, скрився.

ОСТЕРІГАЄМО

Перед несовісними кольпортерами, які не сплатили Товариству за побрані ними видання, мимо багатьох усних і на письмі упімнень: 1) **Іл. Ґудзоватий** у Варшаві — 58 зол. 59 ґр., 2) **Петро Мозіль** з Галичини — 8 зол. 20 ґр. і 3) **Зенон Стефанів** з Коломиї — 286 зл. 50 ґр.

ВОЄННО-
ІСТОРИЧНЕ
Т-ВО